

विज्ञापनम् ।

खञ्जोऽपि यस्य कृपया गतिमेति सद्यो
मूकोऽपि वाग्मिवरतां बधिरोऽपि कर्णौ ।
ज्ञातुं विधानदिविपद्ममत्त्वजातं
तं देवमीशमनघं प्रणतोऽस्मि भक्त्या ॥

विधानपारिजातोऽयं स्मृतिनिबन्धानां प्रायशः शीर्षस्थान-
मधिकरोतीति पठितैतन्निबन्धानां सर्वेषामेव मतिरुदेष्यतीति
सम्भावयामि । पारिजातपुष्पाणां स्तवकरूपत्वात्तन्नाम्नैवास्य
परिच्छेदसंज्ञा कृता । सन्ति चात्र पञ्च स्तवकाः, तत्र—

“प्रथमे स्तवके स्वस्तिवाचनादिकमुच्यते ।
द्वितीये दुष्टञ्चत्तादिजातशान्तिकमीर्यते ॥
तृतीये गुरुशान्त्यादि व्रतबन्धविवाहयोः ।
प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ।
मरणस्य विधानानि कीर्त्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ॥”

इत्यनेन सङ्ग्रहीत्रैव विषयसूचिः सङ्क्षेपेण प्रदर्शिता ।

प्रसिद्धसङ्ग्रहकारेभ्यो रघुनन्दनादिभ्योऽधस्तनत्वेन अस्य वच-
नानि न तेषां केनापि प्रमाणतया उद्धृतानि । यद्ययं तेभ्यः
प्राचीनतमोऽभविष्यत्, तदा तैः सर्वैरेव अस्य वचनानि प्रमाण-
तया बाहुल्येन उद्धृतान्यभविष्यन् । न केवलमयमेवास्य कृतिः;
दानपारिजातः, शान्तिपारिजातः, आङ्गिकपारिजातः, दान-
सागरः, कुण्डमण्डपविधानम्, कुण्डमण्डपहोमविधानम्, ग्रह-

यज्ञविधानम्, कथामृतनिधिः (पञ्चोपाख्यानसङ्ग्रह), एतान्य-
प्यस्य कृतयः सन्ति । यद्यप्येतानि वङ्गदेशे विरलप्रचाराणि,
तथाप्येतेषामुपयोगित्वं प्राधान्यञ्च देशान्तरेष्वनुसृतया विराजते
इति दृष्टैतत्कैरवश्यमङ्गीकार्यम् ।

निबन्धः पुनरयं विस्तीर्णतमः, बहुप्रकरणसमन्वितश्च । अत्र
यावन्ति प्रकरणानि सन्ति, तानि सर्वाण्येव विस्तीर्णानि स-
युक्तिकं सप्रमाणञ्च मीमांसितानि । ग्रहयज्ञप्रकरणन्तु विशेषतो
विस्तीर्णतमम्, न कापि एतादृशमेतत्प्रकरणं दृश्यते । इत्यादिगुण-
बाहुल्याल्लुप्तप्रायस्यास्य संस्करणमवश्यकर्तव्यमिति मन्यमानेन
विलुप्तप्रायप्रत्नपुस्तकनिवहसंस्करणोत्सर्गीकृतजीवनेन शास्त्रा-
म्बुधिमन्यनमन्द्रायमाणधीरधिषणेन कलिकातास्थराजकीय-
संस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण महामहोपाध्यायोपाधिभाजा श्रीमता
हरप्रसादशास्त्रिणा संस्करणभारोऽस्य मयि न्यधायि, अदायिषत
च चत्वार्यादर्शपुस्तकानि कलिकातास्थराजकीयसंस्कृतविद्या-
लयात् आसियाटिक-सोसाइटीसमितेश्च । तेषां द्वे असम्पूर्णं
ग-वर्णेन चिह्निते, सम्पूर्णं च क ख वर्णाभ्यां चिह्निते । तत्र क-
चिह्नितं संस्कृतविद्यालयपुस्तकं, ख-चिह्नितं सोसाइटीपुस्तकञ्च ।
यत्र यत्र पाठवैषम्यं दृष्टं, तत्र प्रायशः सर्वत्रैव अधिकपुस्तकधृतः
पाठो मूले (उपरि) न्यवेशि, इतरञ्चाधस्तात् । यत्र यत्र च सङ्ग-
हीत्रा वैदिकानां पौराणादीनाञ्च मन्त्राणां पादमात्रं प्रतीकमात्रं
बोद्धतं, तत्र तत्र प्रायशो यथाशक्ति तत्तद्देवैः पुराणादिभ्यश्च
संस्कृतसम्पूर्णं एव ते अधस्तान्निवेशिता मया । अङ्किताश्च

ततश्चाण्डनसूक्तञ्च गादिसंख्याङ्गनैः । यद्यपि वैदिकमन्त्राणां
तत्तच्छाखाभिदाहहवी भेदा उपलभ्यन्ते, तथापि तेषां सर्वेषा-
मुद्धरणं ग्रन्थकलेवरविस्तृतिहेतुरनतिप्रयोजनकञ्चेति विविच्य
एकरूपा एव ते उद्धृताः । तत्तद्भेदाथ तत्तच्छाखिभिस्तत्तत्-
पद्धतिभ्यो ज्ञातव्याः ।

एवं वर्षद्वयं यावत् संस्करणेन समाप्तिं गतमसम्पूर्णमादर्श-
पुस्तकद्वयं वीच्य संस्करणकार्यस्यासौकर्यमुपलब्धवता मया
पुनरपि आदर्शपुस्तकान्तरदानाय अनुरुद्धाः शास्त्रिमहोदयाः
मत्पार्थनां सङ्गतां मन्यमानाः पुनरपि पञ्चविंशत्यधिकेन मुद्रा-
शतेन सम्पूर्णमेकमादर्शपुस्तकं वाराणस्याः क्रीत्वा मम समर्पित-
वन्तः । पुस्तकमिदं घ वर्णेन चिह्नितं विशुद्धतमञ्च सर्वेषाम् ।

सङ्गृहीता त्वस्य निबन्धस्य अनन्तभट्टः कस्मिन् समये कतमं
देशमलञ्चकारिति निर्णयस्य नास्त्युपायान्तरम् । परन्तु अस्य
निबन्धस्य पञ्चमस्तवकीयो —

श्रीमत्काण्वकुलाब्धिगीतकिरणो विद्याकलानां निधिः

श्रीमद्विष्णुपदायितः सरसगुर्विदञ्चकोरप्रियः ।

जङ्गुर्भट्ट इति ह्यभूत् पृथुयशास्तस्यात्मजोऽभून्महां-

ञ्चन्द्राञ्चन्द्रकलेव शुडगुणभृच्छ्रीनागदेवाभिधः ॥

तस्माच्छ्रीमदनन्त आविरभवद्यज्ज्ञानभक्त्यादिके-

ष्वन्तो नास्ति गुणेषु यस्य च हरिः प्रेष्ठो वरीवृत्त्यते ।

तेनायं रचितो विधानदिविषहृत्तोऽर्थिसर्जप्रदः

शास्त्रे दृष्टपङ्केकलाङ्गविमिते काश्यामगान् पूर्णताम् ॥

श्लोकाविमावालीक्य एवं निर्णीयते यदयं जङ्घभट्टसूनोर्नागदेव-
भट्टस्यात्मजः काण्वशाखीयः (१६८२) द्वाशीत्यधिकषोडशशततम-
शकाब्दीयो वाराणसीवास्तव्यश्चेति ।

निबन्धस्यास्य संस्करणभारोऽयमतिदुर्वहोऽपि यत् समृद्धौ
भया, तत्र प्रभुसम्भावनैव हेतुत्वेन प्रतीयते ।

तथाच कालिदासः—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय
तञ्चेत्सहस्रकिरणी धुरि नाकरिष्यत् ॥
अणुरप्युपकारः स्यात्संस्कृत्या चेन्ममानया ।
तदा सफलतां यायाच्छ्रमी मे संस्कृतावयम् ॥
भ्रमात्प्रमादादयवाज्जताया
यदत्र किञ्चित्स्खलितं ममाभूत् ।
विशुद्धतां शुद्धहृदो दयार्द्रा-
नयन्तु तद्विज्वराः समस्तम् ॥

मूलाजोड़संस्कृतविद्यालयाध्यापकचरस्य कलिकातास्य-
राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकानामन्यतमस्य
भट्टपत्नीवास्तव्यस्य वशिष्ठवंशकरीरस्य
विद्यारत्नोपाधिकस्य विनीतस्य
श्रीताराप्रसन्नशर्मणः ।

विधानपारिजातः ।



प्रथमः स्तवकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीरम् ।

वन्दे श्रीमदनन्तसंज्ञगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिं
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुरुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ।
ब्रह्मा शर्व्वसुरेन्द्रपूर्व्वकसुरा यस्य प्रसादात्सदा
सर्व्वारम्भसमाप्तिमीयुरमलं महंशदेवं परम् ॥
नत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेश विघ्नहर्त्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुद्धमानसाः ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
श्रुतिषकलरहस्यं विम्बितं यस्य चित्ते
मुकुर इव विशुद्धे दीपमालिन्यशून्ये ।

स्वपटु*विमलभक्त्या यस्य तुष्टी रमेशो
जनकजनकपह्लं भट्टमेनं नतोऽस्मि ॥

जातोऽहमग्रेण मनोरथेन
यस्यानुकम्पामृतवृष्टिपुष्टः ।
पारं गतश्चाखिलदर्शनानां
नागेशभट्टं जनकं नतोऽस्मि ॥

वन्दे भागीरथीमम्बां गुणैरम्बेव शालिनी ।
यत्प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जङ्घीरपि ॥
श्रीमत्काण्वकुलाब्धिशीतकिरणो विद्याकलानां निधिः
श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विद्वच्चकोरप्रियः ।
भट्टश्चन्द्र इमं पितृव्यमभिनम्यानन्तभट्टः सुधीः
नानाशान्तिविधानसत्सुरतरुं व्यारोपयद्भूतले ॥
विधानपारिजातोऽयं पञ्चस्तवकसंयुतः ।
नानाविधानगन्धोक्तः संसेव्यो विबुधैरिह ॥
प्रथमे स्तवके स्वस्तिवाचनादिकमुच्यते ।
द्वितीये दुष्टऋचादिजातशान्तिकमीर्यते ॥
तृतीये गुरुशान्त्यादिब्रतबन्धविवाहयोः ।
प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ॥
मरणस्य विधानानि कीर्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ।
जननादिक्रमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

* स्वपटु इत्यत्र स्वपदेति ग-पुक्तके पाठः ।

न पाणिङ्गत्याभिमानेन न च वित्तस्य वाञ्छया ।
 निवन्धो रप्यते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
 यत्किञ्चिन्मम चापत्यं क्षम्यतां तद्विचक्षणैः ।
 गुणगृह्याः सदा सक्तो बालस्य पितराविव ॥
 ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि विधानानि समञ्जसा ।
 सङ्ग्रामि सतां प्रीत्यै तेन प्रीणातु केशवः ॥
 साधारणविधानानि प्रोच्यन्ते सर्वशास्त्रिणाम् ।
 असाधारणकल्पस्य सुज्ञानात् स्वस्वगृह्यतः ॥

तत्र तावत्परिभाषाप्राकरणम् ।

दिशामनुक्तौ प्राची स्यात् तथा हस्तश्च दक्षिणः ।
 शुभे काले शुभे देशे शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 नैमित्तिकविशेषेण विहितं त्वन्यथापि च ।
 यथा मूलादिका शान्तिर्यथा पृष्ठादिपूजनम् ॥
 प्रहत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथञ्चन ।
 यतस्तदन्यथाभूतं तदारभ्य पुनश्चरेत् ॥
 प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
 तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
 यज्ञोपवीतिना कार्यं प्रागुदक्संस्थितेन च ।
 शुद्धेन कर्म कर्तव्यं विष्णुस्मरणपूर्वकम् ॥

ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदशं यत्नधारितम्* ।
 निर्णेजकाच्चालितं यदहतं वास उच्यते ॥
 सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः शुभा ।
 अभिषेके वामभागे सर्वत्रान्यत्र दक्षिणे† ॥
 आर्घं कृन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥
 अविदित्वा तु यः कश्चिद्याजनाध्यापने जपम् ।
 यदन्यत्कुरुते किञ्चित् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अग्निप्रतिष्ठाकर्मादि स्वशाखीकृतं समाचरेत् ।
 विशेषविहितं यत्तु तत्सर्वेषामपीष्यते ॥
 यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत्‡ ।
 विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥
 पुण्याहवाचनं मातृस्थापनं आहुमेव च ।
 शान्तिकर्माङ्गमुद्दिष्टं शौनकस्य वचो यथा ॥
 स्वस्तिवाचनमेवैके ब्रूयुः शान्तिककर्माणि ।
 द्विश्चाङ्गे न कर्त्तव्यं बौधायनवचो यथा ॥
 शाखान्तरे स्वशाखायां यच्छान्त्यादिकमीरितम् ।
 स्वशाखीकृतं तदा कार्यं परोक्तं न समाचरेत् ॥

* यत्नधारितमित्यत्र यत्नधारितमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† सर्वत्रान्यत्र दक्षिणे इत्यत्र श्लेषनियमो मत इति, दक्षे सर्वे च केषुचिदिति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ पारक्यमविरोधि यदित्यत्र पारक्यस्याविरोधि चेति ग-पुस्तके पाठः ।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरन् ।
 शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥
 बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।
 तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥
 इति कात्यायनेनोक्तमन्यैश्चैव तथर्षिभिः ।
 अथ हौम्यस्य द्रव्यस्य प्रमाणादीह कथ्यते ॥
 खण्डत्रयन्तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ।
 आसमात्रमथान्नस्य पञ्चसूत्राणि होमयेत् ॥
 पनसस्य फलस्याथ शतं भागाः प्रकीर्त्तिताः ।
 शतं तथैव भागाश्च कुष्माण्डस्य प्रकीर्त्तिताः ॥
 नारिकेलस्य विद्विर्भागाः प्रोक्तास्तु षोडश ।
 तावन्त एव भागाः स्युः कदलस्य ऋतूत्तमे ॥
 खर्जूरफलभागाश्च पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः ।
 पत्रमेकैकमेव स्यात्तथा पुष्पञ्च ह्ययते ॥
 तिलस्याशीतिसंख्याकास्तथा षष्टिर्यवाः स्मृताः ।
 व्रीहयश्च शतं आद्या गोधूमाः षष्टिसन्मिताः ॥
 प्रियङ्गवश्च विज्ञेया विडालपदमात्रकाः ।
 तथैव तण्डुलाः प्रोक्ता होमलक्षणकोविदैः ॥
 फलानि बदरादीनि पञ्च पञ्चैव हावयेत् ।
 पर्वमात्राश्च होमे स्युः पल्लवाः कोमलाः स्मृताः ॥
 शर्कराश्च गुडश्चैव विडालपदमात्रकाः ।
 अतिसूक्ष्माणि वीजानि फलानि च तथैव च ॥

यज्ञकस्माङ्गसिद्धयर्थं वल्ल*मात्राणि हावयेत् ।
 चतुर्धा बीजपूराणि दाडिमानि तथैव च ॥
 कन्दास्वेकैकशः प्रोक्ता आर्द्रमङ्गुरमेव च ।
 कन्देष्वपि विशेषात्तु सूरणो दशधा भवेत् ॥
 जम्बीरामलकद्राक्षास्तथा भक्तातकाः कणाः ।
 अप्साभयाम्बुर्वाद्याः† प्रोक्ता ह्येकैकशो यजौ ॥
 दूर्वास्तिस्त्रश्च होतव्याः समिधस्वेकिकाः स्मृताः ।
 आज्यञ्च पृषदाज्यञ्च दधि दुग्धं तथैव च ॥

दधिमिश्रितमाज्यं पृषदाज्यम् ।

सुववक्तप्रमाणन्तु होतव्यं यज्ञकोविदैः ।
 एवं बृहस्पतेरुक्तिरथ मुद्रा निगद्यते ॥
 मयूरी कुक्कुटी हंसी शूकरी च मृगी तथा ।
 पञ्च मुद्रा विजानीयात् हौम्यद्रव्यग्रहं बुधः ॥
 न्युजेन पाणिना द्रव्यं तर्जनीरहितेन यत् ।
 आदाय ह्ययते विप्रैर्मयूरीं तां विदुर्बुधाः ॥
 अङ्गुष्ठयन्त्रिताः सर्वा अङ्गुल्युत्तानलक्षिताः ।
 हवनं क्रियते ताभिः कुक्कुटी सा प्रकीर्त्तिता ॥

* वल्लः गुञ्जात्रयपरिमाणं सार्धगुञ्जापरिमाणं वा ।

† अप्सा-शब्दः कुत्रापि कोषे नास्ति, किन्तु आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेव घृतत्वात् स एवात्र निवेशितः । अनुमीयते चेदं यत् अक्षेत्यत्र अक्षेति पाठो लिपिकरप्रमादाज्जातः, तथा पाठे च अक्षशब्दस्य विभीतकार्थत्वात् यागीपयोगित्वेन तदर्थस्य सङ्गतिविरहो न भवेत् । आम्ब इत्यत्र च आम्बा इत्येव पाठो युक्तः ।

विकनिष्ठा तु हंसी स्यान्मुकुलाभा च शूकरी ।
 मध्यमानामिकाद्गुहैर्मृगी सेवोच्यते बुधैः ॥
 फलमूलयजौ श्रेष्ठा मुद्रा ज्ञेया गिखण्डिनी ।
 जारणे मारणे चैव कुक्कुटी च प्रशस्यते ॥
 वश्योऽघाटनपूर्वाणां कर्मणां शूकरी मता ।
 शान्तिके पीठिके कार्ये मृगी हंसी प्रशस्यते ॥
 कुक्कुटी पत्रपुष्पाणां गालिहीनि तु शूकरी ।
 यवानाश्च तिलानाश्च हंसी प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
 या यत्र विहिता मुद्रा तथा तत्र तु होमयेत् ।
 अन्यथा जुहुयाद्यसु न कर्मफलभागभवेत् ॥
 द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
 मृचा घृतं तथा मांसं लाजानञ्जलिना यजेत् ॥
 इत्यागमग्रन्थ उक्ते द्रव्यमानमयोच्यते ।
 जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरिणू रजः स्मृतम् ॥
 तंऽथौ लिप्ता तु ताम्बिस्त्री राजसर्पप उच्यते ।
 गौरसु ते त्रयः पट् च यथौ मध्यसु ते त्रयः ॥
 कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णसु षोडश ।
 पलं सुवर्णासुत्वारः पञ्च चापि प्रकीर्तितम् ॥

अस्यार्थो यथा ।

जालान्तरं गते भानी यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरिणुं प्रचक्षते ॥

इति वचनाज्जालान्तर्गतसूर्यकिरणसम्बन्धि सूक्ष्मं रजस्त्रसरिणुसंज्ञं

भवति, तेऽष्टौ त्रसरेणवो लिच्छा भवति, तास्त्रिंशो लिच्छा राज-
सर्षपो भवति, ते त्रयो राजसर्षपा एको गौरसर्षपो भवति, ते
षट् गौरसर्षपा एको मध्यमो यवः, ते मध्ययवास्त्रयः कृष्णलो
भवति, कृष्णलो गुञ्जेति पर्यायः, ते कृष्णलाः पञ्च माषो भवति,
ते षोडश माषाः सुवर्णा भवति, चत्वारः सुवर्णा एकं पलम् ।
यद्वा पञ्च सुवर्णा एकं पलमिति ज्ञातव्यम् । इति हेमपरिमाणम् ।
रौप्यपरिमाणमथोचते ।

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धारणं षोडशैव ते ।
शतमानन्तु दशभिर्धारणैः पलमेव वा ॥
निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्तास्त्रिकः पणः ।
इति योगीश्वरेणोक्तं कृष्णलः पञ्च गुञ्जकाः ॥
रूप्यमाने नियोज्यः धान्यमानमथोचते ।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः ॥
माषा सुन्नाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्यकाः ।
श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्त्तिलाः* सगवेधुकाः ॥
कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येते औषधाश्च चतुर्दश ॥
पलद्वयन्तु प्रसृतं सुष्टिरेका पलं स्मृतम् ।
अष्टसुष्टि भवेत्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ॥
पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।
चतुराढको भवेद्द्वीणः कुम्भो द्वीणद्वयं स्मृतः ॥

* जर्त्तिलः कथ्यते सङ्गिररग्यप्रभवत्तिल इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

इति भविष्यपुराणोक्तम् । सारी द्रोणान्शु षोडश ।

यदा ।

पलत्र कुडयः प्रस्य षाडकी द्रोण एव च ।
 धान्यमानि नियोक्तव्याः क्रमगोऽमी चतुर्गुणाः ॥
 इत्येव धान्यमानोक्तिर्भूमिमानमयोषते ।
 परमाणु परं स्रष्टं चमरेणुर्महीरजः ॥
 जानायशाय निष्ठा च यूका चाद्य यथोऽद्भुतम् ।
 क्रमादट्टगुणान्वाद्युर्वधानट ततोऽद्भुतम् ॥
 पदद्भुतं पदं प्राद्युर्वितस्त्रिद्विगुणः स्मृतः ।
 दौ वितस्त्री ततो दस्तो चक्षतीर्थो द्विवेष्टनः ॥
 चतुर्द्विती धनुर्दण्डो नालिका तद्वयुगल त ।
 क्रोगो धनुःमहस्त्रे द्वे गद्युत्तिय चतुर्गुणा ॥
 द्विगुणं योजनं तस्मात् प्रोक्तं संख्याविशारदैः ।
 दशहस्तेन यंत्रेण त्रिंशद्दस्तो नियत्तनम् ॥
 दश तान्येव गोचम्पेमानमाद्य प्रजापतिः ।
 इति सत्यपुराणाक्तिरथ कृष्णादि कथ्यते ॥
 एकभक्तेन नक्तेन तथैयायाचितेन च ।
 उपयामेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥
 यथाकथञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुष्यते ।
 प्रातः पञ्चदश रात्राः सायन्तु द्वादश स्मृताः ॥
 चतुर्विंशतिरायाथाः परं निरगनं स्मृतम् ।

इति ग्रासपरीमाणं* मुखाविकृतिकारणम् ॥
 एकैकं ग्रासमश्रीयादहानि त्रीणि पूर्व्ववत् ।
 अहश्चोपवसेदन्यमतिहृच्छं चरन्नरः ॥
 इत्यादि धर्मशास्त्रोक्तमथान्यत्परिभाष्यते ।
 सम्मार्ज्जिते भूप्रदेशे षोडशं वाष्टहस्तकम् ॥
 मण्डपं वाय कुण्डं वा कृत्वा वेदिं प्रकल्पयेत् ।
 मण्डलं सर्व्वतोभद्रं स्वस्तिकं पद्ममेव वा ॥
 रजोभिः पञ्चवर्णैश्च लिखित्वा तत्र धान्यकम् ।
 राशीकृत्य तथा कुम्भं धवलं तत्र निक्षिपेत् ॥
 उदकेनाथ सम्युर्थ्य औषधानि च निक्षिपेत् ।
 मदनं मधु पुष्याणि पत्रपालाशसर्षपाः ॥
 अपामार्गो गुडीची च विडङ्गी शङ्खपुष्पिका ।
 विष्णुक्रान्ता महादेवी सर्व्वौषध्यं शतावरी ॥

यद्वा ।

कोष्ठ† मांसं हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् ।
 वचा कचोरी मुस्ता च सर्व्वौषध्यः प्रकीर्त्तिताः ।
 सर्व्वसामप्यलाभे तु शतसूली प्रशस्यते ॥

यद्वा ।

यथा यथा च सम्प्राप्तं वस्तु तत्र विनिक्षिपेत् ।
 न्यग्रोधपिप्पलप्लक्षजम्बूचूततरुङ्गवाः ।

* परिमाणमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† कोष्ठमित्यत्र कुष्ठमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पद्मवाः पञ्च चैते स्युस्त्वचस्तेषामपि क्षिपेत् ॥
वज्रमोक्तिकवैदूर्याः प्रबालञ्जेन्द्रनीलकम् ।
उक्तानि पञ्चरत्नानि नारदेन महर्षिणा ॥

यद्वा ।

मुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्यं पद्मरागवाम् ।
पुष्परागञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
प्रबालमुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।
अभावे सर्व्वरत्नानां हेम सर्व्वत्र योजयेत् ॥
यवव्रीहितिला मापाः कङ्कुश्यामाकमुहकाः ।
इमानि सप्त धान्यानि गदितानि महर्षिभिः ॥
अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्दक्षीकात्सङ्गमाद्द्रुदात् ।
रथ्यागोष्ठोद्धृताश्चैव मृदः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
पञ्चामृतानि गव्यानि मूत्रादीनि विनिक्षिपेत् ।
पूर्व्वपात्रं न्यसेत्तत्र राजतं ताम्रमेव वा ॥
यद्वा वंशभयं पात्रं धान्यपूर्णं तथैव च ।
वस्त्रं शुभ्रं न्यसेत्तत्र कलसे वरुणं न्यसेत् ॥
प्रतिमां विन्यसेत्तत्र कर्पाईर्दिविनिर्गमिताम् ।
तत्तस्मिन्कर्मन्त्वेण कर्म कार्यं विचक्षणैः ॥
एतेनेदं कर्म कार्यं मन्त्रेण नियमो यदि ।
तेन मन्त्रेण तत्कर्म कार्यं नान्येन निश्चयः ॥
इदं कार्यमनेनेति दृश्यते च क्वचिद्विधिः ॥*

* न कश्चिद्दृश्यते विधिरिति छ-पुस्तके पाठः ।

लिङ्गादेवेदमर्थत्वमेतेषां मन्त्रसंज्ञकाः ॥*
 प्राजापत्यमुपांशु स्यान्मन्त्रः सावित्र एव च ।
 इत्युक्तं शौनकीये तु शौनकेन महर्षिणा ॥
 इत्येवं सर्वकर्मोपयोगिशस्त्रं समीरितम् ।
 विशेषो वक्ष्यते तत्र शान्तिकर्मणि† सर्वतः ॥

अथ अग्निनामानि ।

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।
 अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥
 पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु ।
 सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि ॥
 पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ।
 सभ्यनामा तु चूड़ायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥
 गोदाने सूर्यनामा स्यात् केशान्ते याजकः स्मृतः ।
 वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे धनदः स्मृतः ॥
 चतुर्थीकर्मणि शिखी धृतिरग्निस्तथापरे ।

अपरे कर्मणीत्यर्थः ।

आवसथ्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥
 ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणाग्निरथेश्वरः ।
 विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥
 लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः ।

* किं-लिङ्गादेवमर्थत्वमेतेषां ते मन्त्रसंज्ञका इति च क-पुस्तके पाठः ।

† तत्तच्छान्तिकर्मणि इति च ग-पुस्तके पाठः ।

एके घृतार्चिषं प्राक्षुरग्निध्यानपरायणाः ॥

रुद्रादीं तु गृही नाम गान्तिके शुभलक्षणा ।

आदिशब्दात्पुरुद्रुत्पुरुद्रातिरुद्रा लभ्यन्ते० ।

घोष्टिके धनदः† यैव क्रोधाग्निराभिचारकं ॥

यग्यार्चं यगल्लप्रोक्तो यनदाद्ये तु शोपकः‡ ।

उदरं जठरो नाम क्रव्याटः शयभक्षि ।

समुद्रे वाङ्मो नाम लये संवर्त्तकस्तथा ॥

सप्तविंशतिमंश्याता अग्नयः कर्मसु श्रुताः ।

तं तमाह्वयं ह्येतव्यं यो यत्र विहितोऽन्ननः ॥

अन्यथा विफलं कर्म मर्त्यं तद्राक्षसं भवेत् ।

आदित्यादिषष्ठाणां सप्तमं ह्यग्निरुच्यते ॥

आदित्ये कापिलो नाम पिङ्गलः शोम उच्यते ।

धूमकेतुस्तथा शोमं जठरोऽग्निर्युधि श्रुतः ॥

दृष्टस्पर्तो शिखी नाम शुक्रे भवति चाटकः ।

शनैररं महातंजा राक्षो केतो घृताग्नः ॥

कराली धूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता ।

सुपर्णा पद्मरागा च सप्त जिह्वाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति विधानपारिजाते अग्निनामानि । पाद्ये ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

० लभ्यन्ते इत्यत्र लभान्ते इति घ-पुस्तके पाठः ।

† धनद इत्यत्र वनद इति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ शोपक इति ग-पुस्तके पाठः ।

अधुना वक्ष्यमाणसर्वविधानोपयोगिजलयात्राविधानम् ।

वशिष्टः ।-

शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना बुधः ।

कुरुते यदि वा मोहात्कर्म तस्य च निष्फलम् ॥

तडागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु ।

लक्ष्मीहोमे कोटिहोमेऽयुतहोमे तथैव च ॥

व्रतोत्सर्गे महादाने यज्ञे वा वितते शुभे ।

व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने इत्यर्थः ।

जलयात्रां पुरा कृत्वा श्रेष्ठकर्म समाचरेत् ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् ।

यज्ञशालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

यजमानः सपत्नीकः सुहृद्वन्युजनैर्वृतः ।

अश्वारूढो गजारूढो वस्त्रालङ्कारभूषितः ॥

गृहीत्वोपस्कारं सर्वं गन्धपुष्पाक्षतादिकम् ।

सुवासिन्योऽग्रतः कृत्वा सर्वालङ्कारभूषिताः ॥

जलाशयं ततो गच्छेन्नीतवादिः त्रिनिस्त्रिनैः ।

अनिन्द्यञ्च क्रुद्धं गच्छेन्नदीच्चाय* ससुद्रगाम् ॥

हैमराजतताम्नान् वा सृन्मयान् कलशान् शुभान् ।

गृहीत्वा गन्धपुष्पाद्यैरञ्चितान् सुदृढान् नवान् ॥

जलाशयं समासाद्य तीरे गोमयलेपिते ।

* चाय इत्यत्र वाय इति क-पुस्तके पाठः ।

चतुरस्रे कृतं क्षेत्रे तत्र म्बस्तिकमानित्येत् ॥
 यवैर्वा तण्डुलैर्यापि पद्ममट्टलं लिप्येत् ।
 चत्वारः कनगाः स्थाप्यावत्तद्विस्तु विचक्षणैः ॥
 तावन्तच० पुनः स्थाप्याः कोणेषु च समाहितैः ।
 तत्र मम्पूजदेहेयं वरुणं यादमां पतिम् ॥
 जनमातृम् मम्पूज्य जीवमातृस्तथैव च ।
 कनगाग्नेयकोणे च म्बस्तिकाटिकमण्डले ॥
 मखी कूर्मी च वाराही दर्दुरी मकरी तथा ।
 जन्तुकी तन्तुकी चैव सप्तैता जनमाटकाः ॥
 कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला वला ।
 पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमाटकाः ॥
 जम्बिर्लक्ष्मीर्महामाया यानदेयी तथैव च ।
 वारुणी निर्गन्ता गोधा सप्तैताः स्यन्मातरः ॥
 एता अपि प्रपूज्याय दिक्पालान् दिक्षु चार्चयेत् ।
 दीपान् समन्ताप्रज्वाल्य देवतानां विमर्जनम् ॥
 घृतेन वाथ दध्ना वा जले दद्यात्ततो वलिम् ।
 अङ्गाः स्वाहेत्यादिमन्त्रैर्द्वादशसुवरेण तु ॥

ते च मन्त्रा वाजसनेयके अश्वमेधप्रकारेणऽधीताः ।

अङ्गाः स्वाहा, वारुण्यः स्वाहा, उदकाय स्वाहा, तिष्ठ-
 न्तीभ्यः स्वाहा, स्रवन्तीभ्यः स्वाहा, स्रन्दमानाभ्यः
 स्वाहा, कूप्याभ्यः स्वाहा, सूद्याभ्यः स्वाहा, धार्याभ्यः

स्वाहा, अर्णवाय स्वाहा, समुद्राय स्वाहा, सरिराय
स्वाहा ।

इति यथादैवतं त्यागः कार्यः ।

ततो वरुणप्रार्थना ।

प्रतीचीश नमस्तुभ्यं सर्वाघौघविनाशन ।
पवित्रं कुरु मां देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि भगवन् यन्मया कृतम् ।
तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्जलाधिप ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यावान् विधिरनुष्ठितः ।
स सर्वस्वत्प्रसादेन पूर्णो भवत्वपांपते ॥
गृहीत्वा तु ततः कुम्भान् पञ्चपल्लवसंयुतान् ।
कृत्वा सुवासिनीदोःषु गीतवादित्रनिखनैः ॥

दोःषु हस्तेषु ।

यागभूमिं समागच्छन् मध्ये मार्गं बलिं क्षिपेत् ।
उपलिप्य तथा भूमिं श्रुतेनाग्नेन वा तथा ॥

तत्र मन्त्राः ।

ॐ नमो भगवते क्षेत्रपाल भासुर त्रिनेत्र ज्वालामुख
अवतर अवतर कपिल पिङ्गल ऊर्ध्वकेश जिह्वाललन
छिन्धि छिन्धि भिन्धि भिन्धि कुरु कुरु मुरु मुरु चल चल
लल लल क्लीं क्लीं हूं हूं बलिं गृहाण स्वाहा । इति ।
यज्ञमण्डपद्वारे च कुर्यान्नीराजनं ततः ।
यज्ञमण्डपमध्ये च स्थापयेद्देदिकोपरि ॥

कुम्भानिति शेषः ।

हारेण पश्चिमेनैव प्रवेशो नितरेण तु ।

इति जलयात्रा ॥

अथ सर्वकर्मार्हभूतपुण्याहवाचनविधानम् ।

तच्च येषां शाखायां कल्पसूत्रादौ विस्तृतं सङ्क्षिप्तं वा अभि-
हितमस्ति तैस्तदेव अनुष्ठानव्यम् ।

बहुल्यं वा स्वशाखोक्तं यस्य यावत्प्रचीदितम् ।

तेन तत्रवति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनस्मरणात् । येषां वाजसनेयी-
प्रभृतिशाखिनां गृह्यादौ मोक्तं तैस्तु बहुचपरिशिष्टोक्तं शौनका-
द्युक्तं वा ग्राह्यं सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्माति जैमिनिस्मरणात् ।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति सद्ब्रह्मवचनाच्च । स्मृतिप्रणेतृणां मन्वादीनां सर्वसाधारण्येन
प्रवृत्तेषु ।

अथ पुण्याहवाचनम् । स्मृतिसद्ब्रह्मे ।

पुण्येऽहनि तु सम्प्राप्ते विवाहे चौलके तथा ।

व्रतबन्धे च यज्ञादौ तथा जननकर्म्मणि ॥

गृहहारभ्ये धनप्राप्तौ तीर्थाभिगमने तथा ।

नवग्रहमखे शान्तौ अद्भुतानां तथैव च ॥

गृहप्रवेशने चैव ग्रामस्याभिनिवेशने ।
 गजबन्धे तुरङ्गाणां दासेराणाञ्च सङ्ग्रहे ॥
 सर्वेषु कर्ममात्रेषु प्रारम्भे स्वस्तिवाचनम् ।
 अष्टद्विधाद्वमात्रेषु न कुर्व्यात्पुण्यवाचनम् ॥
 वाचनीया द्विजाः सम्यग्वेदशास्त्रपरायणाः ।
 न तत्र कुनखी काणो हीनाङ्गोऽङ्गाधिकस्तथा ॥
 क्षयरोगी च कुष्ठी च श्यावदन्तोऽभिगस्तकः ।
 बन्ध्यश्च विधुरो वाग्मी क्रूरस्तु खलसेवकः ॥
 वकवृत्तिश्च दम्भी च हैतुको ज्ञानदुर्बलः ।
 सहोपपति*रुन्मत्तो व्यसनी सोमविक्रयी ॥
 कन्याविक्रयकृद्वाजिविक्रयी पिशुनोऽनृतः ।
 लोकादुष्टः पराधीनो राजद्रोहपरायणः ॥
 एते चान्ये च विप्राश्च न वाचाः स्वस्तिवाचने ।
 ताम्बूलमक्षता द्रव्यं दूर्वा पुष्पाणि चन्दनम् ॥
 कुङ्कुमाक्तानि पात्राणि अक्षताः कुङ्कुमान्विताः ।
 पुण्यतीर्थोदकं सम्यङ्द्विधाय कलशे शुभे ॥
 सुवर्णं फलपुष्पाणि द्रव्यमात्रं निधापयेत् ।
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ॥
 निषण्णो मङ्गले पीठे स्थिता अन्ये द्विजातयः ।
 सुदूर्वापाणयः सर्वे शुचयः शुचिवाससः ॥

* सहोपपत्तिरिति ख-पुस्तके पाठः ।

कालज्ञानादिकं कुर्यादनुज्ञातो द्विजातिभिः ।
 उद्धृत्य सपिधानन्तु कलसं हेमपूरितम् ॥
 पद्मासनसमाविष्टो नमस्कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 पद्मात्प्रजापतिरिति ब्रूयुः प्रयतमानसाः ॥
 पुण्याहं वाचयित्वाऽहमिति वाचयिता वदेत् ।
 वाच्यतामिति भाषन्ते वक्तारस्य सुतेजसः ॥
 भयो जाते च शकुने सामगायसि-पूर्वकम् ।
 ऋचं सर्व्वं सह ब्रूयुस्ततो वाचयिता द्विजः ॥
 श्रीमुक्तिपूर्व्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषते ।
 परे ब्रुवन्त्विति ब्रूयुरो पुण्याहमितीतरे ॥
 पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 ततः स्वस्ति न इन्द्रेति* ऋचं ब्रूयुः सहोभये ॥
 ततो वाचयिता पूर्व्वमो स्वस्तीत्यभिधाय तु ।
 पद्याद्भवन्त इति च ब्रुवन्त्विति प्रभाषते ॥
 ॐ स्वस्तीति तथैवान्ये प्रतिब्रूयुस्ततः परम् ।
 प्रारिम्भितं चतुर्थीक्ता कर्म वाचयिता ततः ॥
 स्वस्तीत्याद्यं ब्रुवन्त्वेव† पूर्व्ववत्समुदीरयेत् ।
 वक्तारस्य चतुर्थ्यन्त-तत्तत्कर्मोक्तिपूर्व्वकम् ॥
 स्वस्तीति च प्रतिब्रूयुरस्य सर्व्वेऽपि ते द्विजाः ।

* स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । (२५ अ. १२ म. यजुः ।)

† ब्रुवन्त्वेव इति य-पुस्तके पाठः ।

ऋध्यामंस्तोममित्यादि* ऋचं ब्रूयुः संहोचकैः ॥
 ततो वाचयिता ऋद्धिं भवन्त इति-पूर्वकम् ।
 ब्रुवन्त्विति वदन्वन्ते† ब्रूयुरोमृध्यतामिति ॥
 एवमेवोभयेऽपि द्विरभ्यसेयुरिदं पुनः ।
 पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्येच्चनिखनाः ॥
 आश्रयेरन्निसे सर्वं यथागमपरम्परम् ।
 ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्यमूर्धनि ॥
 किञ्चित्त्रिञ्चेत्तथैवान्ये ब्रूयुश्च विविधाशिषः ।
 आपो हि ष्ठादयस्त्रिस्तः‡ शन्नो देवीऽ ऋचैकया
 ईशानावाय्याणामिति¶ शुद्धवत्यघमर्षणम् ।
 तरत्स मन्दीति सूक्तं॥ सर्व्वपापप्रणोदनम् ॥
 पवस्व सोम** इत्यादि ऋग्भिः प्रोच्य समन्ततः ।
 पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्व्वकल्याणवान् भवेत् ॥

* ऋध्यामस्तोमं सनुयाम वाजमा नी मन्त्वं सरथेहोपयातम् ।

यशो न पक्वं मधु रोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः कामसुभाः ॥ (१०म. १०६सू. ११ऋक् ।)

† वदेदन्ते इत्येव शौनकोयः पाठः समीचीनः ।

‡ आपो हि ष्ठा मयीभुवस्ता न ऊर्जे दधात नः ।

महे रणाय चक्षसे ॥ (११अ. ५०म. यजुः ।)

§ शन्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्त्वन्तु नः ॥ (३६अ. १२म. यजुः ।)

¶ ईशानावाय्याणां चयन्तीश्वर्षणीनाम् । आपो याचामि भेषजम् ॥ (१०म. ६सू. ५ऋक् ।)

॥ तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ (६म. ५८सू. १ऋक् ।)

** पवस्व सोम वीतये वषेन्द्रस्य हार्दिं सोमधानमाविश ।

पुरा नी वाधाद्दुरितानि पारय चैत्रविद्धि दिश आहा विष्टुच्छते ॥ (६म. ७१सू. ६ऋक् ।)

स्रस्तिवाचनमेतत्तु सर्वेषामृद्विकर्मणाम् ।

आदावन्ते च कर्त्तव्यमिति यज्ञविदो विदुः ॥

इति गौनकीये पुण्याहवाचनम् ।

पथोगपारिजाते हारीतेनात्र विशेष उक्तः ।

पुण्याहवाचनं पूर्वं सतारं ब्राह्मणस्य च ।

तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्यायोः ॥

इति पारिजाते यमः ।

श्रवणीकृतजानुमगडल इत्यादि हेमाद्रिग्रन्थोक्तं सर्वकर्मसाधारणं
पुण्याहवाचनम् । तथाच गौनकीये ।

पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽयं यथाविधि ।

योक्तव्यः* कर्मणामादौ अन्ते चीदयसिदये ॥

अर्चिता ब्राह्मणाः पूर्वं गन्धमाल्यैः सदक्षिणैः ।

तिष्ठेयुः प्राङ्मुखो युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः ॥

उदङ्मुखो वाचयिता तिष्ठेदेभ्यश्च† दक्षिणे ।

विभ्रत्पूर्णमपां कुम्भं पिहिताननमर्चितम् ॥

तत्रादावाप इत्येवं वदेद्वाचयिता ततः ।

वक्तारोऽपि शिवा आपः सन्त्वित्येवं हुवन्त्यथ ॥

गन्धा इति वदेदेकः सुमङ्गल्यमितीतरैः‡ ।

वदेत्पूर्वं सुमनस इत्येवमपरैऽपि च ॥

* प्रथम्य इति ख-पुस्तके पाठः ।

† तिष्ठेभ्यश्च इति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ सुमन्याः पान्वितीतरं इति क-पुस्तके पाठः ।

सौमनस्यमिति ब्रूयुरस्तुशब्दान्तमत्वराः ।
 पञ्चादक्षत इत्येवं ब्रूयाद्वाचयिता ततः ॥
 अन्येऽक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्येवं ब्रूयुरर्चिताः ।
 ततो वाचयिता विप्रो दक्षिणा इत्युदीरयेत् ॥
 स्वस्तिशब्दाद्यमुच्चार्य दक्षिणाः पान्त्वित्तीतरे ।
 बहु देयमिति ब्रूयुरस्तुशब्दान्तमत्वराः ॥
 कर्त्तार्य दक्षिणं जानुं पातयित्वा महीतले ।
 उदङ्मुखो जपेत्सूक्तं अद्भ्येत्येवमादिकम् ॥
 जपित्त्वोत्थाय तं कुम्भं बिभ्रत्तिष्ठन्नुदङ्मुखः ।
 मनः समाधीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 समाहितमनसः स्म इत्येवं प्रब्रुवन्त्यथ ।
 प्रसीदन्तु भवन्त इत्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 प्रसन्नाः स्म इति प्रीताः प्रतिब्रूयुरथेतरे ।
 शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्ऋद्धिरविघ्नमित्यनुक्रमात्* ॥
 आयुष्यमारोग्यमिति शिवं कर्म तथापि च ।
 कर्मधर्मवेदशास्त्रधनधान्येष्टसम्पदः ॥
 अस्तुशब्दान्तमुच्चार्य वाचयित्वा तथा परे ।
 प्रजापतिः प्रीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 परे प्रथममुच्चार्य प्रीयतां भगवानिति ।
 गोमयेनोपलिप्योर्वीं रङ्गवल्निकयार्चयेत् ॥

* तथा तुष्टिर्ऋद्धिरविघ्नान्यनुक्रमादिति ग-पुस्तके पाठः ।

प्रस्यधान्योपरि स्वाप्यं पूर्णं हि कलमद्वयम् ।
दक्षिणे चोत्तरे चैव सुवर्णेन समन्वितम् ॥

तत्प्रमाणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

यत्रोद्वाहप्रतिष्ठादी कुम्भाः स्युरभिषेचने ।
पञ्चदशाङ्गुलविपुलमुत्सेधः षोडशाङ्गुलः ॥
द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ।
पुण्याहवाचनञ्चैव ब्राह्मणस्य विधीयते ।
तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्तद्विषयवैश्वयोः ॥
इति पुण्याहवाचने विशेषविधानम् ।

अथ सर्वकर्मार्हाद्भूतं विनायकशान्तिविधानम् ।

तस्य अनिष्टनिवृत्तिफलकत्वेन काम्यत्वेऽपि
एवं विनायकं पूज्य ग्रहाण्यैव विधानतः ।
कर्मणां फलमाप्नोति

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकर्मार्हाद्भूतोक्तेः ।

याज्ञवल्क्यः ।

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।
गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥
तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।
स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं सुण्डांश्च पश्यति ॥

काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।
 अन्यजैर्गर्द्भैरुद्भिः सहैकत्रावतिष्ठते ॥
 ब्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।
 विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
 तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।
 कुमारी न च भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥
 आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।
 बणिग्लाभञ्च नाप्नोति कृषिञ्चापि कृषीबलः ॥

अथ तस्य प्रयोगो यथा ।

स्नापनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।
 गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य* तु ॥
 सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाचा द्विजाः शुभाः ॥
 अश्वस्थानाद्भजस्थानादवल्मीकात्सङ्गमाद्भृदात् ।
 मृत्तिकां रोचनां गन्धं गुग्गुलुञ्चाम्पु निक्षिपेत् ॥
 या आहृतास्वेकवर्णैश्चतुर्भिः कलसैर्ऋदात् ।
 चन्दनागुरुकस्तूरीकपूर्वाद्याः सुगन्धयः ॥
 चर्मण्यानुडुहे रक्ते स्थाप्य भद्रासनं ततः ।
 सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ॥
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।
 भगन्ते वरुणी राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ।
यत्ते केशेषु दीर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥
ललाटे कर्णयोरक्षोरपस्तदृन्नन्तु ते सदा ।
स्नातस्य सार्पपैशैलैः सुवेणीदुस्वरेण तु ॥
जुहुयान्मूर्धनि कुशान् सव्येन प्रतिगृह्य च ।
मितश्च सन्मितश्चैव तथा गालकटङ्कटौ ॥
कुष्माण्डो राजपुत्रघेत्येतैः* स्वाहासमन्वितैः ।
नामभिर्वलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥
दद्याच्चतुष्पये शूर्पे कुशानास्तीर्थं सर्वतः ।
कृताकृतांश्चाण्डुलांश्च पल्लौदनमेव च ॥

कृताकृतान् सकृदवहतान्, पल्लौदनं तिलपिष्टं श्रोदनं इत्यर्थः ।
मत्स्यान् पक्षांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ।
पुष्पं चित्रं सुगन्धश्च सुराश्च त्रिविधामपि ॥
गौड़ी पैठी माध्वी चेति त्रिविधा सुरेत्यर्थः ।
मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोण्डेरकस्रजः† ।
दध्यन्नं पायसश्चैव गुडमिश्रं समोदकम् ॥
एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ।
विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥
दूर्वासर्पपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ।

* खैतैरित्यत्र त्यक्ते इति ग-पुस्तके पाठः ।

† वैरिष्टिकस्रज इति च पाठः, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्दस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥

एवं विनायकं पूज्येति ।

उखेरकास्तण्डुलविकारा अपूपविशेषाः ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । राजा* गौरसर्षपकल्कादिसामग्रीं सम्प्राप्य शुभे मुहूर्ते कृतनित्यक्रियोऽमुकप्रयोजनसिद्धयर्थं विनायकशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्रुताध्ययनवन्तं ब्राह्मण-माचार्यत्वेन वृत्वा चतुरोऽन्यान्वृत्विजो वृत्वा च ऋत्विग्भिः सह आचार्येण कर्म कारयेत् । तत आचार्यः शुभे सम्प्राज्जिते देशे पञ्चवर्गैः पिष्टैर्भद्रासनार्थमेकं स्वस्तिकं कृत्वा तत्र रक्त-मानुडुहं चर्म उत्तरलोमं प्राग्ग्रीवं संस्थाप्य तत्र श्रीपर्णादि-पीठं निधाय श्वेतवस्त्रेणाच्छाद्य तस्य चतुर्दिक्षु कृतस्वस्तिक-मण्डलेषु अब्रणास्फुटितैकवर्णांश्चतुरः कलशांश्चन्दनादिचर्चितान् पुष्पमालावेष्टितकण्ठान् वस्त्रवेष्टितांश्च धान्यराशौ निधाय ऋदोदकीन नदीसङ्गमोदकीन वा कलशानापूर्थ्यं समन्तकं स्थाप-यित्वा

उद्धृतासि वराह्णेण कृष्णेन शतबाहुना ।

आरुह्य सम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ॥

इति मन्त्रेण पञ्च मृदः प्रक्षिप्य

* राजा इत्यत्र यजमान इत्येव साधीयान् पाठः ।

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीपिणीम् ।

इन्द्ररीं सर्वभूतानां त्वामिहोपहृये त्रियम् ॥

इति मन्त्रेण चन्दनादिगन्धात्रिचिप्य गुग्गुलमपि निचिप्य मह-
कारादिपल्लवान्निधाय पूर्णपात्रं विन्ध्यस्य तेषु वरुणं षोडशीप-
चारैः सम्पूज्य स्वशाखीक्षां शान्तिं पठित्वा भद्रासनस्योत्तरं देगे
ऐशान्यां वा पीठादिषु विनायकम् अम्बिकाञ्च यध्यमाण-
मन्त्राभ्यामावाहनप्रभृतिभिरुपचारैः सम्पूजयेत् ।

मन्त्रौ तु ।

ॐ तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती
प्रचोदयात् ॥ १ ॥ ॐ सुभगायै विद्महे काममानिन्धै
धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥ २ ॥ इति ।

अथ स्वशाखीक्षेण विधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं उपयित्वा
आन्यभागान्तं कृत्वा गंधाज्यस्रोलीकानेन गौरसर्पपक्वलेन
उद्धर्तिताङ्गं सर्वोपधिचूर्णं चन्दनागुरुकसूरिकादिभिश्च विलिताङ्गं
यजमानं भद्रासने उपवेश्य स्वगृह्यादिमार्गेण स्वस्तिवाचनं
कुर्यात् । अथ ऋत्विक्सहित आचार्यः पतिपुत्रवतीभिः पुर-
न्त्रीभिः कृतनीराजनं यजमानमभिपिच्छेत् । तत्र पूर्वदेशाव-
स्थितं कुम्भमादाय

सहस्राक्षं शतधारमृपिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिपिच्छामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

इति मन्त्रेणाभिपिच्य ततो दक्षिणं कुम्भमादाय

भगं ते वरुणो राजा भगमिन्द्रो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

ब्रह्मणेन मन्त्रेणाभिषिच्य पश्चिमदिगवस्थितं कुम्भमादाय

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्ष्णीरापस्तद्गन्तु ते सदा ॥

इति मन्त्रेणाभिषिच्य उत्तरं कुम्भमादाय

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

इति मन्त्रैस्त्रिरभिषिञ्चेत् । अथाचार्यः स्वसव्यपाणिगृहीत-
क्षुशान्तरिते यजमानशिरसि सार्षपं तैलमौदुम्बरेण सुवेणादाय
षड्गृह्णीतुर्जुहुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा ।

ॐ मिताय स्वाहा । यथादैवतं त्यागः । ॐ सम्मिताय

स्वाहा । ॐ शालाय स्वाहा । ॐ कटङ्कटाय स्वाहा ।

ॐ कुष्माण्डाय स्वाहा । ॐ राजपुत्राय स्वाहा ।

इति यजमानशिरसि हुत्वा एतैरेव षड्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नग्नी पूर्वं-
कृतं चरुं हुत्वा होमशेषं समाप्य अग्नेः सम्प्रतात् प्रागादिदिक्षु
इन्द्रादिब्रह्मान्तेभ्यो देशदेवेभ्यः*स्तत्तस्मिङ्गकैर्मन्त्रैः सदीपान् बलीन्
दत्त्वा यजमानं स्नापयेत् । अथ स्नातः शुक्लाम्बरधरो यजमानो
गुरुणा सहितो विनायकाय अस्त्रिकायै च किञ्चिद्वहतसम्पूर्णा-
वहततण्डुलांस्तिलपिष्टमिश्रितौदनं पक्वापक्वान् मत्स्यान् तथा-

* देशदेवेभ्य इत्यत्र देशदेवेभ्य इति साधीयान् पाठः । देशा दिक्सम्बन्धीया
देवास्तेभ्य इत्यर्थः ।

विधमांसं मूलकं पूरिकापूपान् यर्भुनपिष्टविकारान् उण्डेरका
 षपूपभेदास्तास्रजः दध्यन्नं पायसं सगुहपिष्टमोटकांश्च उप-
 हारत्वेन द्रयोर्गन्धेगात्रिकयोर्दिधिवाणि पुष्पाणि त्रिविधां सुरा-
 मपि निवेदयेत् प्रत्येकम् । मत्स्यध्याने मापादिः, सुराम्याने
 नयणमहितं चीरं देयमिति शिष्टाः । ततः पूर्वोक्तगायत्रीभ्यां
 दूर्ध्वामर्षपयुक्तं पुष्पाञ्जलिं निवेद्य विनायकमुपतिष्ठेत् ।

उपस्थानमन्त्रा यथा ।

रूपं देहि यगो देहि भगवन् देहि मे भगम् ।

पुष्टान्देहि धनं देहि मर्त्यान् कामांश्च देहि मे ॥

अथ अश्विकोपस्थानम् । तदुपस्थानमन्त्राः ।

रूपं देहि यगो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुष्टान्देहि इत्यादि समानम् ॥

अथाचार्यैः शूर्पं कुशानास्तीर्थे उपहारगोपं कृताकृतं तण्डुलादि-
 मोदकान्तं तत्र निधाय चतुष्पथं गत्वा तत्रोपनिष्य यद्यमाण-
 मन्त्रैर्वलि निदध्यात् ।

मन्त्राय यथा ।

वलिं गृह्णन्त्विमे देवा आदित्या वसयन्त्याथा ।

मरुतोऽथाश्विनो रुद्राः सुपर्णाः पद्मगा यक्षाः ॥

असुरा यातुधानाय पिशाचा मातरस्तथा ।

गाकिन्यो यक्षयेताना योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥

जम्बकाः० सिद्धमन्थर्वी नागा विद्याधरा नगाः ।

दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥

जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।

मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।

सौम्या भवन्तु तृणाश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥

एवं बलिं दत्त्वा गृहमागत्य आचम्य वस्त्रद्वयसहितां दक्षिणां
सप्रतिमामाचार्याय दत्त्वा ऋत्विग्भ्यश्च केवलां दक्षिणां दत्त्वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।

इति विनायकशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मज्ञभूतं ग्रहशान्तिविधानम् ।

तस्य श्रीकामः शान्तिकामो वेति फलसंयोगेऽपि

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति

इति यान्नवल्क्येन सर्वकर्मसाधारणत्वोक्तेः । तच्च येषां शाखिनां
स्वगृह्यादावभिहितं तैस्तदेवानुष्ठेयम् । बह्वल्यं वा स्वगृह्योक्त-
मित्यादि स्मृतेः । येषां च स्वगृह्यादौ नोक्तं तैर्याज्ञवल्क्यादि-
स्मृत्युक्तमनुष्ठेयं स्मृतीनां सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः ।

यान्नवल्क्यः ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृष्यायुः*पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनैश्वरो राघुः केशवेति प्रहाः स्मृताः ॥ :
 ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
 रजतादयसः मीमात्कांस्यात्काथ्या यद्वाः क्रमात् ॥
 स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।
 यथावर्णं प्रदेयानि वामांसि कुसुमानि च ॥

स्वर्णकादुभाविति द्वयोः स्वर्णमयत्वम् ।

गन्धाद्य वलयद्यैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
 कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च शरवः प्रतिदेयतम् ॥
 आक्षयोनः इमं देवाः अग्निर्भूवा दिवः ककुत्तः ।
 उद्बुध्यस्वेतिः च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः ॥

* आक्षयोन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नग्रतं मर्त्येण ।

द्विरण्यवेन सविता रथेना देवो याति सुवर्णानि पश्यन् ॥

(१म. २५पृ. २५पृ. १)

† इमं देवा असपत्नं सुवर्तं मद्गते अथाय मद्गते औष्ठाय मद्गते कामराज्यायिन्द्रस्वे-
 द्रियाय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये विश एव सोऽसौ राजा
 सोमोऽष्वाकं ब्राह्मणानां राजा ।

(२म. ४०म. यजुः १)

‡ अग्निर्भूवा दिवः ककुत्पतिः प्रथिव्या अयम् ।

अपां रीतासि जिवसि ॥

(८म. ४४पृ. ११पृ. १)

§ उद्बुध्यस्त्राप्रे प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्णे संघजिघा मयश्च ।

अभिन्त्युष्ये अशुभंरश्मिन् विशे देवा यजमानश्च सीदत ॥

(१५म. ५४म. यजुः १)

बृहस्पते अतियदर्थ्यः*स्तथैवान्नात्परिस्रुतः† ।
 शन्नो देवी‡स्तथा काण्डात्§ केतुं कण्ठमिमास्तथा ॥
 अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपाभार्गोऽथ पिप्पलः ।
 उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
 एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥
 गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषाष्टिकम् ।
 दध्यौदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
 दद्याद्ब्रह्मक्रमादेतद्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।
 शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
 धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयः क्रमात् ।
 कृष्णा गौरायसम्ह्राग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 यस्य यश्च यदा दुस्थः तदा यत्नेन पूजयेत् ॥ ।
 ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

* बृहस्पते अतियदर्थ्यो अर्हान्युमहिभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छवसकृतप्रजात तदस्मासु द्रविष्यं घेहि चित्रम् ॥ (२म. २३सू. १५च्छक् ।)

† अन्नात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् चर्त्तं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्य-
मिन्द्रियम् । विपानत् शुकमन्वस इन्द्रस्येन्द्रिग्रमिदम्पयोऽस्तमेषु । (१८अ. ७१म. यजुः ।)

‡ शन्नो देवीरिति मन्त्रः २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ काण्डात्काण्डात्परीहन्ति परुषः परुषस्परि ।

एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ (१३अ. २०म. यजुः ।)

¶ केतुं कण्ठं न केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषङ्गिरजायथाः ॥ (१म. ६सू. ३च्छक् ।)

॥ स तं यत्नेन पूजयेदिति ग-युक्तके पाठः ।

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छायाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥

अन्यत्सर्वमङ्गजातं द्वितीयस्तवके वक्ष्यते ।

इति याज्ञवल्क्योक्तग्रहशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मोपयोगि सर्वतीभद्रमण्डलादिकमुच्यते ।

तदुक्तं शारदातिलके ।

चतुरस्रे चतुष्कोणेः* कर्णसूत्रसमन्विते ।

चतुर्थेष्वपि† कोष्ठेषु कोणे सूत्रचतुष्टयम् ॥

मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयुः पातयेत्तथा ।

पूर्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥

पातयेत्तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।

पूर्ववत्कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ॥

तदुद्भूतेषु मत्स्येषु दद्यात्सूत्रचतुष्टयम् ।

ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ॥

प्रागुदीचोर्गता रेखाः कुर्यात्सप्तदशैव तु ।

एव शतद्वयं‡ मन्त्री पट्पञ्चाशद्वयान्धपि§ ॥

* चतुष्कोष्ठे इति शारदातिलके पाठः ।

† चतुर्थेष्वपि चेति शारदातिलके पाठः ।

‡ यावच्छतद्वयमिति क-पुस्तके पाठः ।

§ पदान्धपौति क-पुस्तके पाठः ।

तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
 षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत्पद्मं सलक्षणम् ॥
 वह्निःपंक्त्यां भवेत्पीठं पंक्तियुग्मेन वीथिका ।
 द्वारशीभोपशीभाब्द्यान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 शास्त्रोक्तविधिना मन्वी ततः पद्मं समालिखेत् ।
 पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं वह्निः सुधीः ॥
 तन्मध्ये विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ।
 आद्यं स्यात्कार्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं पद्मपत्राणां मुक्तांशिन दलाग्रकम् ।
 बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानं यद्विधिना सुधीः ॥
 निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ।
 लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
 दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्वृत्तमालिखेत् ।
 तदन्तराले तन्मध्येसूत्रस्योभयतः सुधीः ॥
 आलिखेद्बाह्यहस्तो न दलाग्राणि समं ततः ।
 दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ॥
 एतत्साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः ।
 पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्ययेत् ॥
 अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् गात्राणि परिकल्पयेत् ।
 पदानि वीथिसंस्थानि मार्ययेत् पंक्तिभेदतः* ॥

* पंक्त्यभेदतः इति ग-पुस्तके पाठः ।

दिक्षु द्वाराणि रचचेदिचतुःकोष्ठकैस्ततः ।
 पदैस्त्रिभिरवैत्रिन गोभाः स्युर्हारपार्श्वयोः ॥
 उपगोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ।
 अथशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याद्यतुष्टयम् ॥
 रक्षचेत्पञ्चभिर्यर्गैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ।
 पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात्सितं तण्डुलसम्भवम् ॥
 कुमुभचूर्णमरुणं क्षणं दग्धपुलाकजम् ।
 विष्टादिपत्रकं ग्राममित्युक्तं पञ्चवर्णकम् ॥
 अङ्गुलीत्सेधविस्ताराः समा रेखाः मिताः शुभाः ।
 कर्णिका पीतवर्णेन केसराखरुगेन च ॥
 शुभ्रवर्णेन पत्राणि ताम्बूनीन् ग्रामनेन च ।
 रजसा रक्षयेन्मन्त्री यदा पीतैव कर्णिका ॥
 केसराः पीतवर्णाः स्युररुणानि दलानि च ।
 सन्धयः क्षणवर्णाः स्युः पीतेनाप्यसितेन च ॥
 रक्षचेत्पीठगर्भाणि पादाः स्युररुणप्रभाः ।
 गात्राणि तस्य शुक्लानि चतसृष्वपि धीयिषु ॥
 आनिग्लेक्त्वल्पतिकां दलपुष्पफलान्विताम् ।
 वर्णैर्नानाविधैरिषैः सर्व्वदृष्टिमनीहराम् ॥
 द्वाराणि श्वेतवर्णानि गोभा रक्ताः समीरिताः ।
 उपगोभाः पीतवर्णाः कोणान्वसितभांसि च ॥
 तिस्रो रेखा वद्धिः कुर्यात्सितरक्तासिताः क्रमात् ।
 मण्डलं सर्व्वतोभद्रमेतत्साधारणं स्मृतम् ॥

तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
 षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत्पञ्चं सलक्षणम् ॥
 वह्निःपंक्त्यां भवेत्पीठं पंक्तियुग्मेन वीथिका ।
 द्वारशीभोपशीभाद्यान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 शास्त्रोक्तविधिना मन्वी ततः पञ्चं समालिखेत् ।
 पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं वह्निः सुधीः ॥
 तन्मध्ये विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ।
 आद्यं स्यात्कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं पद्मपत्राणां मुक्तांशेन दलाग्रकम् ।
 बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानं यद्विधिना सुधीः ॥
 निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ।
 लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
 दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्वृत्तमालिखेत् ।
 तदन्तराले तन्मध्येसूत्रस्योभयतः सुधीः ॥
 आलिखेद्बाह्यहस्तेन दलाग्राणि समं ततः ।
 दलसूत्रेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ॥
 एतत्साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः ।
 पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्षयेत् ॥
 अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् गान्त्राणि परिकल्पयेत् ।
 पदानि वीथिसंस्थानि मार्षयेत् पंक्तिभेदतः* ॥

दिक्षु द्वाराणि रचयेद्विचतुःकोष्ठकैस्ततः ।
 पदैस्त्रिगिरथैस्तेन गोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः ॥
 उपगोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ।
 श्रवणिष्टैः पदैः पङ्क्तिभिः कोणानां स्याद्यतुष्टयम् ॥
 रञ्जयेत्पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ।
 पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात्सितं तण्डुलसम्भवम् ॥
 कुसुमचूर्णमरुणं क्षुण्डं दग्धपुलाकजम् ।
 विख्यादिपत्रकं श्याममित्युक्तं पञ्चवर्णकम् ॥
 शङ्खलोत्सेधयिस्ताराः समा रेखाः सिताः शुभाः ।
 कर्णिकां पीतवर्णेन केसराखरुणेन च ॥
 शुभ्रवर्णेन पत्राणि तस्मिन् श्यामलेन च ।
 रजसा रञ्जयेन्मन्वी यद्वा पीतैव कर्णिका ॥
 केसराः पीतवर्णाः स्युररुणानि दलानि च ।
 सन्धयः क्षुण्डवर्णाः स्युः पीतिनाप्यसितेन च ॥
 रञ्जयेत्पीठगर्भाणि पादाः स्युररुणप्रभाः ।
 गात्राणि तस्य शुक्लानि चतसृष्वपि वीथियु ॥
 आलिखेत्कल्पलतिकां दलपुष्पफलान्विताम् ।
 वर्णैर्नानाविधैश्चित्रैः सर्व्वदृष्टिमनोहराम् ॥
 द्वाराणि श्वेतवर्णानि गोभा रक्ताः समीरिताः ।
 उपगोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभांसि च ॥
 तिस्रो रेखा वह्निः कुर्यात्सितरक्तासिताः क्रमात् ।
 मण्डलं सर्व्वतोभद्रमेतत्साधारणं स्मृतम् ॥

चतुरस्रां भुवं भित्त्वा दिग्भगो द्वादशधा सुधीः ।
 पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥
 चतुश्चत्वारिंशदाद्यं पश्चात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
 कोष्ठैः प्रकल्पयेत्पीठं पंक्त्या नैवात्र वीथिकाः ॥
 द्वारशोभे यथापूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
 अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोणानि तन्त्रवित् ॥
 विदध्यात्पूर्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं शुभम् ।
 चतुरस्रे चतुःषष्टिपदान्यारचयेत्सुधीः ॥
 पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः ।
 वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तावसानिकाः ॥
 दिग्गन्तेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखित् ।
 विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः ॥
 मार्जयेत् स्वस्तिकाकारान्* श्वेतपीतारुणासितैः ।
 रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ॥
 प्राक्प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत्समापयेत् ।
 नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम् ॥
 पञ्चाङ्गं मण्डलं प्रोक्तमेतत्स्वस्तिकवर्जितम् ।
 दीक्षायां देवयज्ञे च मण्डलानां चतुष्टयम् ।
 सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥
 इति शारदातिलके सर्वतीभद्रादिमण्डलप्रकारः ।

* स्वस्तिकाकार इति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ स्कन्दपुराणोक्तं सर्व्वतोभद्रम् ।

प्रागुदीचां गता रेखाः कुर्यादेकोनविंशतिम् ।
 खण्डेन्दुस्त्रिपदा कोणे पञ्चपादा तु शृङ्गला ॥
 एकादशपदा वल्लगो नवभिः पार्श्वभद्रकम् ।
 चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशता पदैः ॥
 मध्ये षोडशभिः कोठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम् ।
 शितेन्दुः शृङ्गला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥
 भद्राऽरुणासिता वापी कर्णिका पीतवर्णिका ।
 गीरा कृष्णा तथा नीला रक्ता पीता तथैव च ॥
 इमानि पञ्चवर्णानि चन्द्रादिक्रमतो न्यसेत् ।
 परिधित्रयसयुक्तं वाह्ये सत्त्वरजोऽसितैः ॥

अथ मण्डलदेवताः कथ्यन्ते । सहस्रे ।

ब्रह्मम्यानं श्रुतं मध्ये सोमस्तस्योत्तरे भवेत् ।
 ईशान्यामीश्वरः प्रोक्त इन्द्रं पूर्वं प्रपूजयेत् ॥
 आग्नेय्यामग्निमावाह्य दक्षिणस्यां यमं यजेत् ।
 नैऋत्यां निर्ऋतिः प्रोक्तः प्रतीच्यां वरुणं यजेत् ॥
 वायव्यां चैव वायुश्च सोमं चैषोत्तरे यजेत्* ।
 ईशो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणो यमः ॥
 अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च विष्णुर्वसव एव च ।
 इन्द्रादित्यौ च सोमश्च कुजन्नगुरुभार्गवाः ॥

शनी राहुः केतुरग्निः पर्वः* परिधिदेवताः ।
 ऋतुः सत्यो वसुर्दक्षः कालः कामोऽनिलोऽनलः ॥
 अङ्गिराः पुलहश्चैव ऋतुः प्राचेतसस्तथा ।
 वशिष्ठश्च भृगुश्चैव तथा नारद एव च ॥
 एताश्च देवताश्चैव दक्षिणे पंक्तिदेवताः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 माहेन्द्री चैव चामुण्डा वरुणः सरितां पतिः ।
 इक्ष्वाकूश्च सुरोदश्च दध्योदो गुडसागरः ॥
 घृतोदः क्षीरसिन्धुश्च पश्चिमे पंक्तिदेवताः ।
 आपो ध्रुवश्च सोमश्च धवश्चैवानिलोऽनलः ॥
 अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च कुवेरश्चैव देवताः ॥
 एता उत्तरतः पूज्याः सर्वतोभद्रदेवताः ।
 इन्द्राग्निमध्ये स्थाने च अश्विनौ परिपूजयेत् ॥
 आग्नेययमयोर्मध्ये विश्वेदेवाः सपैतृकाः ।
 यमनैर्ऋतयोर्मध्ये सप्त यक्षांश्च पूजयेत् ॥
 नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये भूतनागांश्च† पूजयेत् ।
 वरुणवायव्ययोर्मध्ये गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 वायव्यसोमयोर्मध्ये वसवोऽष्टौ तु कारयेत् ॥

* पूर्वं इत्यपि ख-पुस्तके पाठः ।

† भूतनागांश्च इत्यपि क-पुस्तके पाठः ।

सीमस्येगानमध्ये च रुद्रानेकादगान् यजेत् ।
 ईशानस्येन्द्रमध्ये तु आदित्यान्दादगैव तु ॥
 स्वयम्भूसोमयोर्मध्ये महादेवं प्रपूजयेत् ।
 स्कन्दं नन्दीश्वरस्यैव तत्रैव च प्रपूजयेत् ।
 दृहिणेगानयोर्मध्ये दत्तादीन् मत्त पूजयेत् ।
 परमेष्ठीन्द्रयोर्मध्ये दुर्गां विशुश्च पूजयेत् ॥
 दृहिणाग्नेययोर्मध्ये स्वधां वै तत्र संयजेत् ।
 ब्रह्मणः पादमूले तु पृथिवीं तत्र पूजयेत् ॥
 विरिञ्चियमयोर्मध्ये मृत्युं रोगांश्च पूजयेत् ।
 ब्रह्मनैर्ऋतयोर्मध्ये पूजयेच्च गणाधिपम् ॥
 ब्रह्मवायव्ययोर्मध्ये मरुतस्तत्र पूजयेत् ।
 विरिञ्चिपाणिनोर्मध्ये अपां स्थानं विदुर्वुधाः ॥
 गङ्गा गोदावरी कृष्णा यमुना च सरस्वती ।
 तापी च नर्मदा चैव यजेत्तत्रैव सप्तकम् ॥
 लवणेष्व्वादिकान् मत्त सागरांस्तत्र वै यजेत् ।
 कर्णिकोपरि मेरुः स्यात्सत्ये परिधिकं ततः* ॥
 सीमादिसन्निधौ चैव आयुधानि क्रमेण तु ।
 गदां त्रिशूलं वज्रञ्च शक्तिदण्डासिपाशकम् ॥
 अद्भुगस्यैव तद्वाञ्छे उत्तरादिक्रमेण तु ।
 गीतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कश्यपः ॥
 जमदग्निर्वशिष्ठश्च अत्रिश्चैवाथ सप्तमः ।

अरुन्धत्यष्टमी चैव प्रयष्टव्या अथान्तिमे* ॥
 परिधौ प्राक्क्रमेणैव ऐन्द्रप्राद्याश्चैव मातरः ।
 मण्डलस्य वहिर्देशे पूर्वादिक्रमयोगतः ॥
 मध्ये सूर्यं प्रतिष्ठाप्य सोमादिग्रहकान् यजेत् ।
 स्थाप्यैवं दैवताः सर्वाः सम्पूज्य च यथाविधि ॥
 कुण्डे वा स्थण्डिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्याथ होमयेत् ।
 तिलाज्यैर्दशसंख्याका आहुतीः प्रतिदैवतम् ॥
 क्षीरीदनं ब्रह्मणे तु इन्द्रादीनां यथाविधि ।
 बलिं दद्यात्प्रयत्नेन यथालाभं विचक्षणः ॥
 एवं मण्डलदेवांश्च पूजयेन्मण्डले शुभे ।
 तस्य देवाः प्रसीदन्ति कृतं कर्म शुभावहम् ॥
 अनिष्टा मण्डले देवान् कर्म शान्तिकपौष्टिकम् ।
 यः करोति स दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥
 इति सर्व्वतोभद्रादिमण्डलविधानम् ।

अथ स्त्रीसम्बन्धीनि विधानानि उच्यन्ते ।

तत्रादावपुष्पवतीत्वहरं विधानम् ।

मदनमहार्णवे पितामहः ।

क्षुत्पिपासातुरं नारी भर्तारमवसत्य या ।

मिष्टान्नं स्वयमश्नाति तेनापुष्पवती भवेत् ॥

* अथान्तरे इति ग-पुस्तके पाठः ।

तस्वाः गान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानं द्विजोत्तम ।
 पायमं जुहुयात्तत्र मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥
 अष्टोत्तरमहस्रं वा गतमष्टोत्तरं तु वा ॥
 दुर्गा सम्पूजनीयात्र नवग्रहपुरःसरम् ।
 मिथुनानि च पश्चाद्गङ्गीजयेन्निष्टमन्नकम् ।
 दद्यात्सौभाग्यवस्तूनि तेभ्यः गत्यनुसारतः ॥
 इक्षवस्तवराजश्च हरिद्राश्चैव धान्यकम् ।
 विकारवश्च गोक्षीरं कुसुभं कुसुमं तथा ।
 लवणश्चाष्टमं ह्येतत्सौभाग्याटकमुच्यते ॥

तवराजं सौभाग्यकरं सुवर्णद्रावकं द्रव्यं, कर्पूरं शर्करा वा ।
 विकारवहोक्षीरमामिचा दधि वा । एवं कृते विधाने तु चेद्गो-
 दर्गनाभावस्तदा गत्यनुसारेण कर्मणामावृत्तिः कार्या ।

इति अपुष्पवतीत्वहरविधानम् ।

प्रायजोदर्गनात्पत्नीं नेयाहत्वा पतत्यधः ।

व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

इति प्रयोगपारिजातेऽभिहितत्वादवश्यं रजोदर्गनार्थं कर्म
 कर्त्तव्यमिति भावः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनविधानम् ।

तत्रादौ शुभाशुभनिरीक्षणम् । वराहसंहितायाम् ।

प्रथमर्त्तौ द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणम् ।

कर्त्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग्धर्मशास्त्रविधानतः ॥

अथ वस्त्रफलम् ।

शुभाय श्वेतवस्त्राख्या रोगिणी रक्तवाससा ।

मीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते ध्रुवम् ॥

भोगिनी पीतवस्त्रा च दृढवस्त्रा पतिव्रता ।

दुर्भगा शीर्णवस्त्रा च सुभगा क्षीमवस्त्रिणी ॥

आलोहिते भवेद्वेश्या श्वेतवर्णे च पुत्त्रिणी ।

कृष्णे च विधवा नारी रजस्येतत्तु लक्षणम् ॥

जडा संवत्सराद्धेन मासे पक्षे तथा खलु ।

रजसु दृश्यते स्त्रीणां सर्वदैवाशुभावहम् ॥

अथ तिथिफलम् ।

वैधव्यदं प्रतिपदि द्वितीया पुत्तवर्द्धिनी ।

सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी ॥

पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सम्पत्तिनाशिनी ।

सप्तमी धननाशाय पुत्तदा सौख्यदाऽष्टमी ॥

नवमी क्लेशदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा ।

एकादशार्थनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी ॥

त्रयोदशी शुभा ज्ञेया दुर्भगा च चतुर्दशी ।
पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्धिनी ॥

अथ मासफलम् । तत्रैव ।

चैत्रे मासि विशेषेण वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
वैशाखे बहुपुत्राद्या ज्यैष्ठे रोगाहता भवेत् ॥
श्रावणे च प्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनिनी भवेत् ।
भाद्रे तु दुर्भगा क्लीवा ह्यश्विने च यशस्विनीः ॥
कार्तिके निर्धना यान्ता मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे स्यात्पुंयन्त्री नारी माघे पुत्रसुखान्विता ।
फाल्गुने सर्वसम्पन्ना प्रथमर्त्ता फलं श्रुतम् ॥

अथ वारफलम् ।

श्राद्धे विधया नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात् ।
मङ्गले चात्मघाताय बुधे च धनिनी भवेत् ॥
शुक्रे च भर्तृसुखदा कन्यापुत्रप्रसूभृगी ।
पौषत्यकारणं मन्दे म्रियते भर्तृरग्रतः ॥

अन्यत्र अन्यथापि ।

रोगी पतिव्रता दुःखी पुष्टिणी भोगभागिनी ।
पतिव्रता क्लेशभागी सूर्य्ययारादिषु क्रमात् ॥

अथ वेलाफलम् ।

प्रातःकाले रजः स्त्रीणां प्रथमं शोकावर्द्धनम् ।
सङ्गवे सुखसम्पत्तिर्मध्याह्ने धनसन्ततिः ॥

अपराह्णे धनावाप्तिः सायाह्णे मध्यमं फलम् ।

पूर्वरात्रे सुखायालं मध्यरात्रे धनक्षयः ।

अपररात्रेऽर्थनाशाय प्रथमर्तुफलं स्मृतम् ॥

अथ स्थानफलम् ।

गृहमध्ये सुखावाप्तिर्गृहद्वारे वियोगिनी ।

शय्यायां सुखदा भूमावनेकापत्यसन्ततिः ॥

अथ द्रष्टृफलम् ।

पुरन्धरा दृश्यते यत्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् ।

विश्वस्तया तु यदृष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम् ॥

रजः पश्यति चेत्कन्या पुमान् वा तत्सुखं भवेत् ।

स्वयं दृष्टं तथा स्त्रीणामात्मघाताय कल्पते ॥

पितुर्गृहे रजो दैन्यं विदधाति पितुः कुले ।

देवस्थाने पितृस्थाने धनस्थानेऽन्यवेश्मनि ।

मार्गे भर्तृवियोगे च चण्डालाद्ये मृतप्रजा ॥

विश्वस्तया विधवया ।

अथ नक्षत्रफलम् ।

अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्द्धिनी ।

कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी सुखदा भवेत् ॥

मृगशु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् ।

आदित्यर्क्षं सुखं दद्याद्गुरुभं सुखवर्द्धनम् ॥

अश्लेषा सुखनाशाय हस्तः पुत्रविवर्द्धनः ।

चित्रा चित्रतनुं नारीं कुरुते नात्र संशयः ॥

स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखनाशिनी ।
 अनुराधार्यभोगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा ॥
 शुभदा चाशुभं मूलं पूर्वापाठार्थनाशिनी ।
 सुखदा चोत्तरापाठा श्रवणः सुखवर्देनः ॥
 धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ सुखप्रदम् ।
 तित्थिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रेषु चतुर्गुणम् ॥
 वारः षष्ठगुणो ज्ञेयो मासघाटगुणः स्मृतः ।
 वस्त्रं दशगुणं विद्याद्दर्शनञ्च ततोऽधिकम् ॥
 अशुभश्चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ हि दृश्यते ।
 विधानं तत्र कर्त्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषतः ॥ इति ।

अथ ऋतुस्वरूपम् ।

नाभीमूले स्थितं पुष्यं चतुर्दलसमन्वितम् ।
 तस्मिन् सर्वाय दधते गर्भसम्भवकारणम् ॥
 अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्वाक्ये मुकुलीकृतम् ।
 वाक्यात्परषयःप्राग्गी मुकुलं धिक्सद्भवेत् ॥
 उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्रवेद्रजः ।
 तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि ऋतुर्भवेत् ॥

अथ योगादिफलम् ।

परिघस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वेष्टतौ ।
 सन्ध्यासूपप्लवेः विद्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् ॥

विष्टिर्भद्रेत्यर्थः ।

अन्यत्रापि ।

अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ व्यतीपाते च वैष्टती ।
 परिघस्य तु पूर्वार्द्धे षट् च* गण्डातिगण्डयोः ॥
 व्याघाते नव शूले तु नाद्यः पञ्च चतुर्दश† ।
 वैधव्यमर्थहानिञ्च सुतनाशं महद्भयम् ॥
 वैधव्यं शत्रुवृद्धिञ्च दारिय्रं क्षीणजीवनम् ।
 तेजोहानिं समायाति एषु पुष्पवती क्रमात् ॥

अथ राशिफलम् ।

शेषे सव्यभिचारा स्याद्दृषभे परभोगिनी ।
 मियुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
 पुष्पाढ्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा ।
 विलक्षणा तुलायान्तु वृश्चिके तु पतिव्रता ॥
 दुश्चारिणी च धनुषि तथा चाप्रियवादिनी ।
 मकरे मानहीना च कुम्भे निर्धनबन्धिता ।
 मीने विलक्षणे लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ लग्नफलम् । नारसिंहीये ।

लग्नस्य सप्तमे स्थाने सूर्यो वैधव्यकारणम् ।
 पुत्रहानिकरस्वारो बुधः सत्पुत्रदो भवेत् ॥

धारी मङ्गल इत्यर्थः ।

* षट् षडिति क-पुस्तके पाठः ।

† पञ्चतुर्दर्शने इति ख-पुस्तके पाठः ।

वृहस्पतिर्धनायुष्यं शुक्रः सापत्न्यकारकः ।

शनैर्यरे च वन्ध्या स्याद्राही तु मरणं भुवम् ॥

अथ गुरुशुक्रोदयफलम् ।

आयुः श्रीः प्रीतिरारोग्यमुदिते गुरुभाग्ये ।

मन्दोदये विरोधः स्यात्क्लेशः स्यात्तामसोदये ॥

तामसो राडुरित्वर्थः ।

अन्यच्च ।

सम्प्राञ्जनीकाष्ठवृणाग्निशूर्पान्

हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।

तस्योपभोगे तपसि स्थिता चेद्-

दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥

इत्यादि सर्व्वं ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अथ प्रथमर्त्तौ मङ्गलाचारः ।

प्रयोगपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

प्रथमर्त्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीस्त्रियाः ।

अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥

हरिद्रागन्धपुष्पादीन्दद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।

आग्निपी वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव ॥

दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्दृष्टे ।

ताः सर्वाः पूजयेत्पद्याङ्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः ॥

अन्यच्च क्रतौ दक्षः ।

आर्त्तवाभिषुता नारी नैका वैश्वमनि संविशेत् ।

न संसर्गं व्रजेत्सङ्घिः स्नात्वा पापात्प्रमुच्यते ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् ।

न कुर्यात्सार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ।

नखानां कृन्तनं रज्जुतालपत्रादिवन्धनम् ॥

नेति सर्वत्र अनुषण्यते ।

दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयञ्चाञ्जलिना पिबेत् ।

अथ प्रसङ्गाद्रजस्वलास्पर्शशुद्धिविधानम् ।

स्मृतिरत्नावल्यां दक्षः ।

उदक्ये वा सगोत्रे वा सवर्णे वायवा पुनः ।

तयोः स्नानं मिथः स्पर्शं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णे योनिसम्बन्धे सगोत्रे वा रजस्वले ।

मिथः स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥

मत्यैकरात्रं नाश्रीयात्पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

उदक्योर्योर्यदान्योऽन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥

स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याशुचिर्भवेत् ।

मत्या तु नाद्यादाशुद्धेर्भुङ्क्त्वा चैत्प्रतिवासरम् ॥

तस्मिन् स्पर्शदिने ।

उपोषणं तदा केचिदाहुस्त्रिद्विनसंख्यया ।
 उपवामे त्वगक्ता चेतत्समं दानमाचरेत् ॥
 सभापेतां सृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्रले ।
 आस्नानकालान्नाश्रीतो ह्युभे मत्वा मिथः क्वचित् ॥
 स्रात्वोपवामं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।
 एवमभ्यासतयाद्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 मत्वा रजस्रलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वृषलीं सृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकन्तु शूद्रा पादेन शुध्यति ॥

कश्यपः ।

रजस्रला सूतिका वा चाण्डालं यदि संसृशेत् ।
 आस्नानकालान्नाश्रीयादतिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 चाण्डालं सार्त्तवा नारी संसृशेद्भोजनान्तरे ।
 वाग्यता वहिरामीना स्नानकालादुपोषणम् ॥
 प्राजापत्यं चरेत्पद्यात्पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ।
 विप्रान्हादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥
 पुष्पिणी संसृशेन्मोहादशहं वा नरं स्त्रियम् ।
 स्नानादर्वाङ्गु भुञ्जीत भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 सृष्टोदक्या पञ्चनखान्दिगफैकगफान्पशून् ।
 श्रण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादास्नानवासरात् ॥

पराशरः ।

रजस्रला यदा सृष्टाः शुना जम्बूकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 जङ्घन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
 चतुर्गुणं स्मृतं मूर्द्ध्नि देशेऽन्यत्राव्रती भवेत् ॥ इति ॥

कृच्छ्रप्रकारस्तु मिताक्षरायां यथा ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इत्याद्युक्तस्तत्प्रकारभेदस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ग्रन्थबाहुल्यभिया नात्र
 लिख्यते । कृच्छ्रादिव्रतन्तु स्नानोत्तरकाले कार्यम् ।

नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन
 स्नात्वाऽङ्घ्रिः सित्तगात्रा साङ्गोपाङ्गा वस्त्रमनिष्पीड्य अन्य-
 वस्त्रधारणं कृत्वा व्रतं चरेदिति ।

अथ शुद्धस्नानं स्मृत्यर्थसार एव यथा ।

रजस्रला षष्टिसृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा मूलं प्रक्षाल्य
 दन्तधावनपूर्वकं सङ्गवे स्नायादिति ।

स्नानानन्तरमपि रजःस्त्रावे विशेषीऽभिधीयते ।

कात्यायनः ।

रजस्रला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ।

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽङ्घ्रि स्नाता नारी रजस्रला ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

इत्युक्त्वाऽभिहितम् ।

रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।

यद्वागरोगद्रव्योत्थं तद्रजः* प्राह भार्गवः ।

कालजन्तु रजःसंज्ञं तस्मात्तत्रैव साऽशुचिः ॥

एषां लक्षणानि यथा ।

अर्ध्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेढो बन्ध्याङ्गनासु यत् ।

तद्वागजमिति प्रीहं प्रजोद्भेदसमुद्भवम् ॥

पिषादिदोषवैषम्यादसकृत्सम्भवत्तते ।

रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ॥

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं सम्भवत्तते ।

नाऽशुचिः स्त्री ततस्त्रेण यतो यैकारिकं मनम्† ।

द्रव्यजं धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजम् ॥ इति ।

आन्ध्य चात्तैवदिनादिकविंगतिवासरे ।

भासाद्रूहं रजो यस्यात्तत्कालजमुदाहृतम् ॥

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।

सा विंगतिदिनाद्रूहं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

ततः पूर्वन्तु ।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

* तद्रज इत्यथ तद्रक्तमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† मक्षमित्यत्र हि तदिति क-पुस्तके पाठः ।

एकोनविंशतेरर्वांगिकाहं स्यात्ततो द्वग्रहम् ।

विंशत्यभृत्युत्तरेषु तिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

कश्यपस्तु ।

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशाहाव्राग्वापि अशुचिः स्यात्तिरात्रकम् ॥

तयोदशदिनादूर्द्ध्वं रजसा युज्यते यदा ।

अष्टादशाहाव्राग्वापि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

एकादशे त्वहोरात्रं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि ।

ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुण्डलिचोदितम् ॥

द्वत्यादिपरस्परविरुद्धवचनं जातिगुणवयोऽवस्थादेशभेदेन व्यवस्थापनीयम् ।

रजःकालाज्ञाने प्रजापतिराह ।

अविज्ञाते मले सा च मलवद्वसना यदि ।

कृतं गेहेषु दुष्टं* स्याच्छुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रतः ॥

रजःप्राप्तकालसन्देहेऽपि स एवाह ।

निःसन्देहे परिज्ञाने आर्त्तवं शुद्धिकारणम् ।

सन्देहमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ इति ।

अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेषः ।

अर्द्धरात्रपर्यन्तं पूर्वदिनमित्यपरे परदिनगणना वा । त्रि-

भागाया रात्रेर्भागद्वयं पूर्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्यो-

दयावधि पूर्वदिनमित्यपरे ।

* दुष्टमित्यत्र शुष्टमिति क-पुस्तके पाठः ।

तदाह कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहम्नस्य गर्वरी ॥
अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकाटौ विधीयते ।
रात्रिं कुर्यात्त्रिभागान्तु द्वौ भागौ पूर्व्वगामिनौ ॥
उत्तरोऽंगः प्रभातेन युज्यते मृतसूतके ।
रात्रावैव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

अत्रापि देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अथ रजस्रलाया ज्वरादिरोगसम्भवे शुद्धिविधानम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

रजस्रलां ज्वरितां चतुर्थेऽहनि सचेलमवगाह्य आचम्य
दशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा अन्या तां स्पृष्ट्वा आचामेदिति ।

उशना अपि ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसापि परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छीघ्रं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचेन्नाऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥
दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।
आतुराणान्तु सर्वासामिवं शुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

अथोदक्यासृष्टानां चेतनानां सचेलं स्नानम्, अचेतनपीठादीनान्तु
प्रक्षालनम् । तत्र उदक्यादिसृष्टाचेतनस्पर्शे आचमनम् ।

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्ृष्टस्त्रैरुपस्ृशेत्

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । उदक्यादिसृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीय-
स्यापि स्नानमेव ।

यथाह मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पर्शिनञ्चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥

तृतीयस्य तु आचमनम् । यथाह संवर्त्तः ।

तत्स्पर्शिनं सृष्ट्वाद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्द्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

एतदमतिविषयम् । बुद्धिपूर्वस्पर्शे तु तृतीयस्यापि स्नानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्पर्शितस्पर्शुपस्पर्शे सचेल-
मुपस्पर्शनाच्छुद्धेदिति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्य त्वाचमनम् । यथाह देवलः ।

उपस्ृश्याशुचिसृष्टं तृतीयञ्चापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

अशुद्धस्य उदक्यादिस्पर्शे तु देवलः ।

अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि सृशेत् ।

स शुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ।

श्वादिस्पर्शे तूपवासः कृच्छस्तु श्वपचादिके ॥

इति स्मरणात् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पञ्चमे दिवसे स्नात्वा द्वाभ्यामप्यथ मङ्गलैः ।

द्वाभ्यां दम्पतिभ्यामित्यर्थः ।

उष्णैश्च वारिभिः श्रेष्ठैः पञ्चपल्लवसंयुतैः ।

तिनकल्केन शुद्धेन शुभकल्केन वै पुगः ॥

आङ्गिकञ्च विधिङ्गत्वा विधान नूनमाचरेत् ।

शुभाचारसमायुक्तः अद्वया परया युतः ॥

स्थण्डिलन्तु ततः कृत्वा श्वस्ति वाच्यं द्विजोत्तमैः ।

अग्निप्रतिष्ठापूर्वन्तु हवनं तत्र कारयेत् ॥

अष्टोत्तरसहस्रञ्च जुहुयात्तिलसर्पिषा ।

प्रधानं पायसं प्रोक्तं सष्टतञ्च सशर्करम् ॥

आकृष्योनेति* मन्त्रेण मूर्धान†मिति वा पुनः ।

सूर्यसूक्तं‡ जपेद्विद्वान्विष्णुसूक्तं§ तथैव च ॥

* मन्त्रोऽय ३१ पृष्ठे प्रदर्शित ।

† मूर्धानं दिक्षो अरति पृथिव्या वैशानरश्चत आजातमग्निम् ।

कवि समानमतिघ्न जनानामासन्ना पापञ्जनयन्त देवा ॥

(३३ अ. ८ म. यजु १)

‡ उदु त्व जातवेदस देव बहन्ति केतव । इमे विश्वाय मृग्यम् ॥

अपत्ये तामधो यथा मन्त्राय त्वङ्गुभि । सूराय विश्वचक्षसे ॥

इत्यादिकसर्ववेदीयत्रयकर्मणि ३३ पत्रस्य पूर्वपृष्ठे मृग्यम् ।

§ विष्णोनुक्त शीघ्राणि प्रवीच य पार्थिवानि विरुसे रजांसि ।

यो अस्त्रमायदुत्तर सधस्य विचक्रमाणस्त्रेधीरुगाय ॥

इत्यादिकसर्ववेदीयत्रयकर्मणि ३५ पत्रस्य परपृष्ठे मृग्यम् ।

सूर्य्यपूजापूर्वकञ्च कुसुमैः करवीरकैः ।
 सुरतैर्गुग्गुलुर्देयो धूपार्थं दीप एव च ॥
 वक्त्रेरुत्तरतो विद्वान् स्थापयेत्कदलीं शुभाम् ।
 हेम्नः पञ्चपलाञ्छाञ्च पलस्यापि सुलक्षणाम् ॥
 पलाङ्गेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
 सुस्तम्भां पञ्चपत्राङ्गां कदलैश्च विराजिताम् ॥
 राशौ कृतप्रतिष्ठान्तु तण्डुलानां नृपोत्तम ।
 तण्डुलानां परौमाणभाङ्कानां चतुष्टयम् ॥
 दद्यात्तां विप्रवर्याय सवस्त्राञ्च सदक्षिणाम् ।
 अलङ्कृताय विदुषे श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥

दानमन्त्रो यथा ।

सुपत्रे सुभगे देवि रक्षो भास्करवत्समे ।
 रक्ष मां रजसो दोषाद्दुष्टस्यास्य विगर्हितात् ॥
 दानेन तव देवेशः सविता सप्तवाहनः ।
 प्रीतो भवतु मे सद्यो दोषं हरतु दुष्टजम् ॥

अथ आचार्य्यप्रार्थनामन्त्रः ।

आचार्य्ये त्वं महाभाग रजोदोषं विनाशय ।
 दानस्यास्य प्रभावेण रजोदोषाञ्च पाहि माम् ।
 आचार्य्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रैर्गन्धैश्च तोषणैः* ॥

ततो वंशपालदानम् ।

गोधूमैः पूरयेद्द्वंगपात्रं पुष्पफलान्वितम् ।
ताम्बूलैश्चाङ्गपत्रैश्च सौभाग्यद्रव्यसंयुतम् ॥

तद्दानमन्वो यथा ।

अरिष्टघ्निहृत्त्वर्घमात्मयंगाभिहृदये ।

रजोदोषापनुद्ध्यं सौभाग्यं देहि मे सदा ॥ इति ।

ततोऽभिपेचनं कार्यं दम्पत्योर विगेषतः ।

वेदविद्गो धनं देयं यथागत्या च तर्पणम् ॥

यन्मिन्वाममि तदृष्टं रजो दुष्टं भयावहम् ।

तदामो यत्नतस्याज्यं ततः शान्तिकरं भवेत् ॥

पुष्पपीक्षादिसंयुक्तो धनधान्यसुतान्वितः ।

परत्या सद् चिरं जीवेज्जीववत्सा च० भोदते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे रजोदर्शनशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ गौनकोक्तम् ।

आर्त्तक्षानान्तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि गौनकः ।

तिथिवारर्क्षयोगेभ्यो लग्नसद्वहसप्तमात् ॥

ग्रहेभ्यो दुःस्थितेभ्यश्च तत्तद्दोषक्षयाय च ।

अन्नपुष्पादिलाभाय दम्पत्योरभिहृदये ॥

पञ्चमेऽङ्गि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपुरस्सरम् ।

तस्मिन्नहनि कर्त्तव्यमृतुहोमं विधानतः ॥

आचार्यं वरयेत्प्राज्ञं भुवनेश्वर्य्यनुष्ठितम् ।

होमार्थञ्च जपार्थञ्च वरयेदृत्विजो बहून् ॥

• श्रीवत्सरेति पाठो युक्तः । वक्षेति पाठे संत्यज्याचार्यम् ।

यजमानो द्विजैः सार्द्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशिचयं भवेत् ।
 कुम्भचयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिविष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूक्तेनाथ नवर्चन* प्रसुव आप† इत्यथ ॥
 ऋचापः‡ प्रयतस्तद्विज्ञायत्या च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ।
 औषधानि च वक्ष्यन्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 औडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीववकविल्वकाः ।
 विष्णुक्रान्ताथ तुलसी वर्हिषं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चसूक्तं यथा—आपो हि षा मयी भुवः । ता न ऊर्ज्जं दधात नः । महे
 रणाय चक्षसे । ओं यो वः शिवतमो रसः । तस्य भाजयतेह नः । ऊषतीरिव
 मातरः । तस्मा अरं गमाम वः । यस्य क्षयाय जिन्वथ । ओं आपो जनयथा च नः ।

(११ अ. ५० म. यजुः ।)

† प्रसुव आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वी चाति सदने विवस्वतः ।

प्रसप्त सप्त त्रिधा हि चक्रसुः प्रसृत्वरीणामतिसिन्धुरीजसा ॥

(१० म. ७५ सू. ऋक् ।)

‡ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यञ्च यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो असताञ्च प्रतियद्दं स्वाहा ॥

शतावर्थंश्च गन्धा च निर्गुण्डी-सर्षपद्वयम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयोऽञ्जल्य एव च ।
 क्षीरञ्च दधिसन्मिश्रं पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥
 कुरण्टकत्रयं गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ।
 हात्रिंशदौषधानीह यथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्द्रुदगोकुलात् ।
 राजद्वारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 मृत्तिकाञ्चौषधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं वा ताम्रमेव वा ।
 मृन्मयं वेणुपात्रं वा स्वस्व*वित्तानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्वस्त्रं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूल्यं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीञ्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्द्विज्जायत्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषु† ।
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा वृषभं वयम्‡ ॥

* स्वस्व इत्यत्र स्वस्येति ख-पुस्तके पाठ ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमथवम् । न ह्यस्या अपरञ्च न जरसा मरते
 पतिर्विश्वाम्नादिन्द्र उच्यते । ऋग्वेदिन्द्रकर्म ।

‡ ऋग्वेदसुभरत्र दर्शयिष्यते । ६४ पृष्ठे द्रष्टव्या ।

विधानपारिजाते

अनेन विधिनाचार्यः पूजयेद्देवतात्रयम् ।
 आवाहनादिसकलैरुपचारैः पृथक् पृथक् ॥
 तन्मध्ये संसृशन् कुम्भं मन्त्रेण भुवनेश्वरीम् ।
 जपेदाचार्य आहोमाच्छीसूक्तञ्च* जपेत्ततः ॥
 सृशन्वै दक्षिणं कुम्भमृत्विगीको जपेत्तथा ।
 चत्वारि रुद्रसूक्तानि† चतुर्मन्त्रान्तराणि च‡ ॥
 संसृशन्नुत्तरं कुम्भं भद्राश्रीरुद्रसंख्यया ।
 शन्न§ इन्द्राग्निस्सूक्तञ्च तत्रैव च सृशञ्जपेत् ॥
 कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 अन्याधानं ततः कुर्व्याद्धोमं तत्र समाचरेत् ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वाचार्यो द्विजैः सह ।
 दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ॥

* हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतप्रभाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदीं न आवह ॥

इत्यादिकं श्रीसूक्तम् ऋग्वेदपरिशिष्टे ऋग्वम् ।

† इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने चयङ्गीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामि अस्मिन्ननातुरम् ॥

(१६ अ. ४८ म. यजुः १)

‡ चतुर्मन्त्रोत्तराणि च इति ग-पुस्तके पाठः ।

§ शन्न इन्द्राग्नी भवता मत्रीभिः शन्न इन्द्रापूषणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासो मासु विताय शंथोः शन्न इन्द्रापूषणा वाजसाती ॥

ऋग्वेदिन्द्रात्तर्कम् ।

पायसं अपयेत्तत्र सावित्रं हि हविष्य तत् ।
 कृत्वाव्यभागपर्यन्तं हविरुद्दासनादिकम्* ॥
 तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैका चाहुतिर्भवेत् ।
 आभिर्मन्त्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्या जुहुयात्क्रमात् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु गतमष्टोत्तरन्तु वा ।
 तिलमिश्रैश्च गोधूमैर्द्रव्येणाज्याहुतीर्हुनेत् ॥
 जुहुयात्पायसेनैव आन्धेनैव हुनेत्क्रमात् ।
 हविष्यतुष्टयेनैव प्रत्येकं समसंख्यया ॥
 गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् ।
 ततः स्त्रिष्टुक्तं हुत्वा रज्जुप्रहरणं तथा ॥
 अयाचेत्यादिभिर्हुत्वा समुद्रादूर्ध्वं सूक्ततः† ॥
 सन्ततामाव्यधारान्तां पूर्णाहुतिमयाचरेत् ॥
 परिपेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ।
 सहोपधिस्थितैस्तत्र प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥
 ऋतुमत्याः स्त्रियाः शान्त्यै दम्भतिभ्यां सुखाय च ।
 अथाभिपेकमन्वाद्य प्रोचन्ते गौनकादिभिः ॥

* हविरुद्दासनादिकमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† अयाचाद्ये सनभिशक्तीय सत्यमिव मया असि । अयासा वयसा कृती यासन्
 इत्यमूहिये या नी धेहि भेषजं स्वाहा । इत्यादयो मन्त्रा ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि स्रग्याः ।

‡ समुद्रादूर्ध्वमंधुमा । उदारदुपाय नासमस्तत्वमानत् । हेतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
 शिवा देवानामस्तस्य नाभिः । (१७ अ ८६ म. यजु. १)

आपो हि ष्टेति* नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ।
 इन्द्र आसां† त्वचेनैव पावमान्यैः‡ क्रमेण तु ॥
 उभयं शृणवच्च नः§ स्वस्तिदा विश्वा एकया ।
 चरम्बकेन॥ च मन्त्रेण जातवेदस** एकया ॥
 समुद्रज्येष्ठा†† इत्यादि-चतुर्भिश्च प्रसिद्धकैः ।

* आपो हि ष्टा मयो भुव इत्यादिभिः ५८ पृष्ठे उक्ताभिः ।

† इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्देक्षिणा यज्ञः पुर एतु सीमः ।
 देवसेनानामभिभजन्तीनां जयन्तीनां मरुती यन्त्वयम् ॥

इत्यादिकास्तिस्रः (१० म. १०२ सू. १ ऋक्) ।

‡ ३७-२८ पृष्ठयोरुक्तैः ।

§ उभयं शृणवच्च न इन्द्री अर्वागिर्दं वचः ।

सत्राच्या मघवा सीमपीतये धिया शविष्ठ आगमत् ॥

(८ म. ६१ सू. १ ऋक्) ।

¶ स्वस्तिदा विशस्पतिर्वत्रहा विमृधो वशी ।

बृषेन्द्रः पुर एतु नः सीमपा अभयङ्करः ॥

(१० म. १५२ सू. १ ऋक्) ।

॥ चरम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।

ऊर्वाकृकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुञ्चीय मामृतात् ॥

(३ अ. ६० म. यजुः १)

** जातवेदसे सुनवाम सीममराती यती निदहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्वग्निः ॥

(१ म. ६६ सू. १ ऋक्) ।

†† समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात् पुनाना यं त्वनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वज्री बृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

इत्यादिकाश्चतस्र ऋचः (७ म. ४६ सू. १ ऋक्) ।

वायन्तामिति० मन्त्रैव त्रिभिरैव यथाक्रमम् ॥
 इदमापस्मृचेनैव० देवस्य त्वेति॥मन्त्रतः ।
 मन्त्रेणाव तमीगानं३ त्वमग्ने रुद्रं इत्यय ॥
 तमुद्गृहीति॥ मन्त्रेण पितरं भुवनस्य च ।
 या ते रुद्रेति०० मन्त्रेण गियमद्वस्यमन्त्रतः ॥

- वायन्तामिद शो देवास्तावन्ता मरुता मयाः ।
 वायन्ता विद्या भूतानि यदापमरुता चमम् ॥
 इत्यादिमन्त्रवयम् आग्नेदीयमन्त्रकर्मोप गण्यम् ।
- † इदमापः प्रवृत्त वाक्त्व दुरितं भवि ।
 यदाहमभिदुद्गृह यथा देव अतापुनम् ॥
 इत्यादिवास्तव आथः (१ म. ११ सू. ११ पाक्) ।
- ‡ देवस्य सा त्रिभुः प्रवर्षःत्रिभोवांशुभ्या पुष्यो वशाभ्याम् ।
 चयपे जुष्टं यद्वाभ्यर्षोपोमाभ्या जुष्टं यद्वाग्नि ॥ (१ अ. १० म. यजु ।)
- § तमीगानं जगतस्तनुवस्यति० त्रिपं जित्तमवर्षं म्रगृह वयम् ।
 पूषा नो यथा वेदशागमवर्षे रचितता पापुरदभःक्षस्तव ॥
 (१२ अ. १० म. यजु. ।)
- ¶ तमग्ने रुद्रो चसुरो महीदिवस्तं मर्हो गावर्षं इव हंसिपे ।
 त्वं चातेरव्येषोभि मंगयस्तं पूषा विधतः पाणि युक्तता ॥
 (१ म. १ सू. ६ पाक् ।)
- || तमुद्गृह्णि यः त्रिभुः सुभन्वा यो वित्रव्य चयति भिवजस्य ।
 यत्तामर्षे सीमनसाय रुद्रं तमीमित्तंमसुर दुवस्य ॥
 (५ म. ४२ सू. ११ पाक् ।)
- या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विद्यादा भिवजो ।
 शिवावतस्त भिवजो तया नो यद जीवति ॥ (१६ अ. ४६ म. यजुः ।)

इन्द्र त्वा वृषभं* पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ।
सा च वस्त्रान्तरं धृत्वा पुनश्चोपवसेत्सती ॥

उपवासोऽत्र समीपावस्थानम् ।

ततश्च ।

विप्रानभ्यर्च्य विधिवद्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भूषणैः ॥
दक्षिणामप्यनङ्गाहं प्रदद्याद्द्रुद्रजापिने ।
ऋत्विग्भ्यश्चापि सर्वेभ्यो दद्याद्द्वै दक्षिणां ततः ॥
महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्राशीर्वचनं ततः ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्भुञ्जीत स्वजनैः सह ।
तदनिष्टन्तु सकलं सद्य एव विनश्यति ॥

प्रयोगपारिजाते अत्र विशेष उक्तः ।

एवं प्रभूतदोषहरां शान्तिं कृत्वा प्रशस्ततिथ्यादिषु पुन-
र्ऋतुदर्शनपर्यन्तं गमनं वर्जयेदित्युक्तं ज्योतिर्वशिष्ठेन ।

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्
पुष्यं ततः शान्तिककर्म कार्थम् ।
विसर्जयेद्देव तथैकशय्यां
यावद्द्रुद्रदर्शनमिष्टकाले ॥

इति शौनकीये रजस्त्रलाशान्तिविधानम् ।

* इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सीमे हवामहे ।

स पाहि मध्वो अश्वसः ॥

इत्यादिकाः प्रश्न ऋषः (३ म. ४० सू. १ ऋक्) ।

अथ जीवत्पुघोत्पादनम् ।

यथा गौनकीये ।

यस्या जाताः प्रसीयेरन् पुष्टा नैव भवन्ति या ।
 ऋतुकान्ते दिनेष्वेव टम्पती ममन्तङ्गती ॥
 कृत्वाभ्युदयिकत्राहं स्वप्तिवाचनपूर्वकम् ।
 पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपाटि पूर्व्ववत् ॥
 श्वेतायाः श्वेतवस्त्राया गोः क्षीरेण चरुं पचेत् ।
 कृत्वाज्यभागपर्य्यन्तमाज्यस्योत्पयनादिकम् ॥
 जुहुयात्पायसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशाहुतीः ।
 प्रजीवेत्सूक्तपञ्चभिर्जीयपुद्गस्य पञ्चभिः ॥
 नेजनेवेति० तिसृभिः सोमो धेनुर्धैकया० ।

• श्रीं नेजनीप परापत सुपुतः पुनरापत ।

अथै नी पुत्रकागाथै गर्भमाधिदि यः पुमान् स्वाहा ॥ विष्वक् इदम् ।

श्रीं यथैयं वृद्धिषी मष्टुताना गर्भमाधि ।

एवं तं गर्भमाधिदि दशमी मासि मृतये स्वाहा ॥ विष्वक् इदम् ।

श्रीं विष्ठीः श्रेष्ठेन श्वेषेण अथा मायीं गवीन्वाम् ।

पुमांस पुत्तनाधिदि दशमी मासि मृतये स्वाहा ॥ विष्वक् इदम् ।

अथवेदीयमन्त्रकर्मणि १०० पत्रस्य पूर्व्वपृष्ठे ।

† सोमो धेनुं सोमो अर्धन्तमामुं सोमो धीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदध्यं समैयं पितृश्रतणं यो ददाशदथै ॥

(१ म. ८१ म १० षट्क ।)

इहैवस्तु*मृचा चैका ततः खिष्टकृदादिकम् ॥
 अपश्यन्वेति† मन्त्राभ्यां होमशेषञ्च दम्पती ।
 प्राशयेत्तत आचम्य दम्पत्योर्नाभिमालभेत् ॥
 पिशङ्गभृष्टि‡मित्यृचा तावुभावभिमन्त्र च ।
 प्रायश्चित्तादिसकलहोमशेषं समापयेत् ॥
 सवत्सां दक्षिणार्थञ्च गां दद्याच्च पयस्विनीम् ।
 पुत्रार्थमाचरेद्दानं विप्रेभ्यो होमवत्स्वयम् ॥
 रात्र्यास्तु प्रथमे यामे शयीतां दर्भसंस्तरे ।
 मनसा चतुर्होतारमनुद्गत्योमिति ब्रुवन् ॥

चतुर्होतमन्त्रस्तु यथा ।

पृथिवी होता द्यौरध्वर्यूरुद्रोऽग्नीदित्यादिर्वाचस्पतय इत्य-
 न्तस्तैत्तिरीये प्रसिद्धः§ ।

* इहैव स्तं माविद्यौष्ठं विश्वमायुष्यंश्रुतम् ।

श्रीऽङ्गौ पुत्तैर्नमृभिर्नोदमानौ खे गृहे ॥ (१० म. ८५ सू. ४२ ऋक्)

† अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसी जातं तपसी विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयिं रराणः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्वेऽनाधमानाम् ।

उप मामुच्चा युवतिर्वभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामि ॥

(१० म. १८३ सू. १।२ ऋचौ ।)

‡ पिशङ्गभृष्टिमन्त्रं पिशाचिमिन्द्र संमृण । सर्वं रजो निवर्हय ॥

(१ म. १३३ सू. ५ ऋक् ।)

§ पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता वाचस्पते वाची वीर्येण । इत्यादिसैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाके मृग्यः ।

उपगम्य ततः पत्नीं व्यवेयाञ्च यथाविधि ।

एवमुत्पादिताः पुत्रा न तुल्यन्ते कदाचन ॥

इति गौनकीये मृतप्रजाहरजीवत्पुत्रोत्पादनविधानम् । प्रसङ्गा-
दिदमुक्तम् ।

अथ चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदर्शने विधानम् ।

यथा गौनकीये ।

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।

व्याधिः पीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥

इत्थं सञ्जायते यस्तु तस्य मृत्युर्न संग्रयः ।

व्याधिः पीडा च दारिद्र्यं शोकश्च क्लेशो भवेत् ॥

शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया ।

यस्मिन्नृक्षे विशेषेण ग्रहणं यदि जायते ॥

एतद्वृक्षाभिर्धं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुसारेण वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥

सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन च्छक्तिः ।

चन्द्रग्रहे चन्द्ररूपं रजतेन विशेषतः ।

राडुरूपं प्रकुर्वीत नागिनैव विचक्षणः ॥

नागिन सीसेनेत्यर्थः ।

शुची देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत् ॥

तस्योपरि न्यसेद्बीमान्नवं वस्त्रं सुशोभनम् ॥

• गोमयेनोपलेपयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

त्रयाणाञ्चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ।
 रक्ताक्षतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाम्बराणि च ॥
 सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकराय च ।
 श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धाक्षतादिकम् ॥
 चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रीतिकराय च ।
 राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पाम्बरादिकम् ॥
 दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानुलेपनम् ।
 सूर्यं सम्पूजयेद्दीमानाकृष्णेनेति* मन्त्रतः ॥
 चन्द्रग्रहे तथा सम्यगाप्यायस्वेति† मन्त्रतः ।
 स्वर्भानोरिति‡ मन्त्रेण राहुं यत्नेन पूजयेत् ॥
 एवं सम्पूजयेद्दीमान् समिद्धिश्चार्कसम्भवैः ।
 चन्द्रग्रहे च पालाशसमिद्धिर्जुहुयाद्बुधः ॥
 दूर्वाभिर्जुहुयाद्दीमान्ब्राह्मीः सम्प्रीणनाय च ।
 समिद्धिर्ब्रह्महृत्तीत्यैर्भेशाय जुहुयाद्बुधः ॥
 आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ।
 पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥
 जलैरौषधकल्कैश्च सहितैः कलसोदकैः ।
 अभिषेकं प्रकुर्वीत यजमाने प्रयत्नतः ॥

* मन्वीऽयं ३१ पत्रे प्रदर्शितः ।

† आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः, सीमवृष्णम् । मवा वाजस्य सङ्गथे । (१२अ. ११२म. यजुः।)

‡ स्वर्भानोरधयदिन्द्रमाया अवीदिवी वर्त्तमाना अवाहन् ।

गूड्ङ्गं सूर्यं तमसापत्रेण तुरीयेण ब्रह्मणा विन्ददक्षिः ॥ ऋग्वेदिन्द्रह्नकर्मणि ।

मन्त्रैर्वारुणसम्भूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः* ।
 इमं मे गङ्गेति† परैस्तत्त्वायामीति‡ मन्त्रकैः ॥
 अभिपेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः ।
 आचार्यं पूजयेत्पथात् सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥
 तस्मै दद्यात्प्रयत्नेन भक्त्या प्रतिकृतित्वयम् ।
 दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 तेभ्योऽपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥
 अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विधानतः ।
 अकालमृत्युं शोकञ्च व्याधिं पीडां न चाप्नुयात् ॥
 सौख्यञ्च सौमनस्यञ्च सौभाग्यं लभते नरः ।
 इत्थं ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम् ।
 कथितं भार्गवेषेदं शौनकाय महात्मने ॥

इति शौनकीये ग्रहणे प्रथमरजोदर्शने जनने च शान्तिविधानम् ।
 अथास्य स्पष्टप्रयोगः । इत्थं शान्तिः पीर्णमास्यमावास्या-
 भ्यामविनाभूतत्वात्§ तदतिरिक्तदुष्टवारादी प्रागुक्तशान्त्या समु-

* २० पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु क्षीमे स च तापरुष्या ।

असिक्यामरुहधे वितस्तयाजीकौथे शृणुष्या सुषोमया ॥ ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि ।

‡ तत्त्वायाभि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशान्ति यजमानो हविर्भिः ।

अहृडमानो वरुणे हवीष्युर् अंसमान आयुः प्रमीषीः ॥ ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि ।

§ इत्थं शान्तिरपरामस्य पीर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभूतत्वादिति ऋग्वेदीयब्रह्म-

कर्मणि पाठः ।

चीयते निमित्तभेदाददृष्टार्थत्वाच्च । एवमग्रेऽपि नानानिमित्त-
 भेदे सति तत्तन्त्रैमित्तिकविधानं क्रमेण कार्यमित्यवगन्तव्यम् ।
 वारादिदोषे सति तां शान्तिमनुष्ठाय दिनान्तरे इयं शान्तिरनु-
 ष्ठेया । यद्वा तन्त्रेणैवानुष्ठेया । तत्र चाचार्य उपलिप्ते देशे
 अष्टदक्षपद्मं लिखित्वा तत्र कलशं प्रतिष्ठाप्य तदुपरि वस्त्रं
 संस्थाप्य सूर्यग्रहणे आकृष्णेनेति* मन्त्रेण सूर्यप्रतिमां सुवर्ण-
 निर्मितां संस्थाप्य चन्द्रग्रहणे च रजतनिर्मितां चन्द्रप्रतिमामा-
 प्यायस्वेति† मन्त्रेण स्थापयित्वा उभयत्र समां सीसनिर्मितां
 राहुप्रतिमां स्वर्भानोरिति‡ मन्त्रेण संस्थाप्य अथ यस्मिन्नक्षत्रे
 ग्रहणं जातं तन्नक्षत्रदेवतां सुवर्णनिर्मितां तस्मिन्मन्त्रेण प्रति-
 ष्ठाप्य रक्तवस्त्रादीनि सूर्याय श्वेतवस्त्रादीनि चन्द्राय कृष्णवस्त्रा-
 दीनि राहवे श्वेतवस्त्रादीनि नक्षत्रदेवतायै समर्प्य उपचारैः
 पूजयित्वा अथ अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहपूजां कृत्वा अर्कादिसमि-
 दाज्यचरुतिलानष्टोत्तरशतसंख्यया प्रतिदैवतं हुत्वा कलशोदकेन
 आचार्यो यजमानमापोहिष्ठे§त्यादि मन्त्रैरभिषिच्य दानादिकं
 कारयेत् ।

इति ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनदोषशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* अयं मन्त्रः ३१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† अयं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ अयं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ अयं मन्त्रः २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बीधायनोक्तदुष्टरजोदर्गनादिगान्तिविधानम् ।

तथाच तत्सुण्डः । अघातः प्रसृतिप्रघमरजम्बलागान्ति-
 कर्मं व्याख्यास्यामः । पुण्याहे दम्पत्योद्यन्त्रतारावलाञ्छिते पूर्वाह्ने
 दम्पती मद्भनघानं कृत्वा ब्राह्मणानाङ्गय पुण्याहं याचयित्वाः
 यजमानः पीठोपविष्टः प्राणानायम्य सम पत्न्या दुष्टे नक्षत्रे
 करणे धारे योगे त्रिथौ प्रसृत्या प्रघमरजोदर्गने वा यो दोषः
 समजनि तद्दोषपरिहारद्वारा तत्रक्षत्रदेवताप्रीत्यर्थं गान्तिकर्म
 करिष्ये इति मद्भन्य येदयन्तं कुटुम्बिनं विघ्नहीनमाचारयन्तं
 ब्राह्मणमाचार्यत्वे नियोज्य एयंनक्षत्रसम्पन्नं ब्राह्मणे नियोज्य
 एवंगुणविगिटान् सौरगाणपत्यमृत्युञ्जयजातयेदमनामत्रयाग्नत्य-
 प्रदक्षिणसूर्येनमस्कारान् भयन्तः कुर्वन्त्विति त्रिचतुरादीत्रियोज्य
 एवंविगिटचतुरी ब्राह्मणान् भद्रा ते अग्नेः॥ पानो भद्राः॥
 सद्यस्त्रगीर्षाऽ नमस्ते रुद्रमन्थये॥ इत्याग्नेयनैर्भर्तृत्वयायव्येशान-

* ब्राह्मणानिषी गृहीयताम् । अघ—इति शार्ङ्गदिप्रकृत्यर्थेऽपि अधिकः पाठः ।

स एव युक्तः दम्पती इत्यत्र प्रघमाशुपपत्तेः ।

† भद्रा ते अघे अग्नेः संहम् धीरस्य गतो विपुलस्य वाचः ।

न यत्ते शोचिस्तमसा वरुण न भय्यालम्बी ईद वायुः ॥ (४ ग. ६ म. ६ पा. १)

‡ पानो भद्राः कृतयो यन् विद्यतो दग्धागो अपरीता स उद्दिदः ।

दीवा भी यथा सद्यसिधि अघप्रमायुषी रचितारी दिवे दिवे ॥

(१ ग. ८२ म. १ पा. १)

§ सद्यसगीर्षां पुरुषः सद्यसाचः सद्यसपात् ।

स भूमिं विद्यतो इत्या अन्वतिष्ठद्गामुत्तम् ॥ (१० ग. ८० म. १ पा. १)

¶ नमस्ते रुद्रमन्थय उतीत इषवे नमः ।

वाङ्म्यासुत ते नमः ॥ (१६ अ. १ ग. यजुः १)

कोणेषु द्वारजये* नियोज्य एवंविशिष्टांश्चतुरः पञ्च षड्देकादश
 वा रुद्राभिषेकं भवन्तः कुर्वन्त्विति नियोज्य आशिषो वाचयित्वा
 पूजास्थानं द्विहस्तमात्रं गोमयेनानुलिप्य स्वस्तिकशङ्खयमादि†
 रङ्गवल्लीभिः कृत्वा तत्पूर्वतो होमार्थं चतुरस्रं हस्तमात्रं कुण्डं
 समन्ततश्चतुस्त्रिद्वयङ्गुलविस्तारोत्सेधमेखलात्रययुतं पश्चिमतो मध्ये
 अश्वत्थदलसङ्काशयोनिं सम्याद्य मण्डपकल्पोक्तप्रकारेण अष्टभिः
 वाक्यैः स्थण्डिले नक्षत्रदेवतापूजां कुर्यात् । देवस्थानदेशे शत-
 च्छिद्रं शुक्लवस्त्रावृतं बृहत्कलशादाग्नेयादिकोणेष्वोषधीषु चतुरः
 कलशांश्च प्रतिष्ठाप्य प्रतिमाशुद्धार्थं पञ्चासृतेराप्यायस्व‡ दधि-
 कावूः§ शुक्रमसिं ॥ मधुवाताः॥ स्वादुः पवस्वेति** मन्त्रैः क्रमेण
 क्षीरदध्याज्यशर्कराभिः स्नापयित्वा तेषां मध्ये मध्य आपो हि
 ष्ठेति वारुणस्नपनमन्त्रजपं कृत्वा आवाहनादि वस्त्रान्तं पूजयेत् ।

* द्वारजये इत्यत्र द्वारजये इति ख-पुस्तके पाठः ।

† पत्रादि इति क-पुस्तके पत्रादि इति ख-पुस्तके पाठः । द्वावप्यसङ्गतौ ।

‡ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ दधिकावू अकारिभं निष्णीरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभिणी सुखाकरत् प्रण आयूषि तारिषत् स्वाहा ॥ (२३ अ. ३२ म. यजुः ।)

॥ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि । (२३ अ. ३२ म. यजुः ।)

॥ मधु वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्तोषधीर्मधु नक्तसुती-
 षसी मधुमत्यार्थिवं रजः । मधु क्षीरन्तु नः पिता मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यो
 माध्वीर्गावी भवन्तु नः । (१३ अ. १७ म. यजुः ।)

** स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम् ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमान् अदाभ्यः । (६म. ८५ प्र. ६ ऋक् ।)

अथ कलशाराधनम् ।

आकलशेषुः सर्वे समुद्राः† स्थीना पृथिविः‡ रुवति भीमः§
 प्र वो यज्ञेषु॥ स हि रत्नानि॥ तत्सवितुः॥ गन्धद्वारा††माप्या-
 यस्वः‡‡ दधिऋतुः§§ शुक्रमसिगा॥ मधु वाताः॥॥ स्वादुः

० आकलशेषु धावति पवित्रे परिपिच्यते ।

सक्यैर्यज्ञेषु वसंते ॥ (१ म. १० सू. ४ षट्क ।)

† सर्वे समुद्रा सरितस्तौर्यानि जलदा नदा ।

आयान्तु मम शान्तये दुरितक्षयकारका ॥ चरुवेदिन्नक्षत्रैश्चि ।

‡ स्थीना पृथिवि नो भवावृक्षरा भिवेग्रनी ।

यच्छान ग्रन्थ सप्रथा अप न शीघ्रवदधम् ॥ (१५ अ. २१ म यजु ।)

§ रुवति भीमी इषमद्विष्यया ग्रहे शिशानी हरिषौ विचक्षण ।

आ योनि सोम सुकृत निषीदति गव्ययो लम्भवति निर्णिगन्धयो ॥

(१ म. ७० सू. ७ षट्क ।)

¶ प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अशंन् द्यावा नमीभि पृथिवी इष्ये ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विभा विश्वन्वियन्ति वनिनो न गाखा ॥

(७ म ४३ सू. १ षट्क ।)

॥ स हि रत्नानि दास्ये सुवाति सविता भग ।

त भाग चित्रमीमहे ॥ (५ म ८३ सू ३ षट्क ।)

०० तत्सावतुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो न प्रचीदयात् ॥ (१ अ. ३५ म. यजु ।)

†† सन्तोऽय २७ पृष्ठे प्रदर्शित ।

‡‡ सन्तोऽय ६८ पृष्ठे प्रदर्शित ।

§§ सन्तोऽय ७२ पृष्ठे प्रदर्शित ।

¶¶ सन्तोऽय ७२ पृष्ठे प्रदर्शित ।

॥॥ सन्तोऽय ७२ पृष्ठे प्रदर्शित ।

पवस्व* काण्डात्काण्डात्† या ओषधीः‡ रोषधयः संवदन्तः§ इति
 मन्त्रक्रमेण स्थापनजलासेक-सप्तसृत्तिका-पञ्चपल्लव-त्वग्रत्नगोमूत्र-
 गोमयक्षीरदध्याज्यमधुदूर्वाधान्यशतीषधि-फलपुष्प गन्धाक्षतानि
 दत्त्वा इमं मे वरुणा तत्त्वायामि॥ त्वं नो अग्ने** स त्वं नो
 अग्ने†† इति वरुणमावाह्य अर्चयित्वा पूर्वीक्तजपान् पुरुष-
 सूक्तं‡‡ कद्रुद्रायेति§§ च यथाक्रममनुजपाञ्च कारयित्वा ततः

* मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† ऋगियं ३२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनैतु वभूणामहं शतं धामानि सम च ॥ (१० म. ६८ सू. १ ऋक् ।)

§ ओषधयः संवदन्त सीमेन सह राजा ।

यस्यै क्वाथीति ब्राह्मणन्तं राजन् पारयामसि ॥ (१० म. ६८ सू. २९ ऋक् ।)

¶ इमस्मै वरुण शुधी हव मया च सृष्टय ।

त्वामवस्युराचके ॥ (२१ ऋ. १ म. यजुः ।)

॥ मन्त्रोऽयं ६६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

** त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासि सीष्ठाः ।

यजिष्ठो बह्निमतमः शोशुचानी विद्या द्वेषांसि प्रसुसुगध्यवात् ॥ (२१ ऋ. १ म. यजुः ।)

†† स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अवयत्त नो वरुणं रराथो वीहि सृङ्गीकं सुहवी न एधि ॥ (२१ ऋ. ४ म. यजुः ।)

‡‡ सहस्रशीर्षा इति सूक्तं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

पुरुष एवेदं सर्वं यज्जुतं यच्च यज्ञयम् ।

उतामृतत्वस्येशानी यदन्ने नातिरोहति ॥ (१० म. ६० सू. २ ऋक् ।)

§§ श्रीं कद्रुद्राय प्रचेतसे मौड्डुष्ठमाय तव्यसे ।

वीचेम शन्तमं ऋदे ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्म्मणि ।

कुण्डेऽग्निं प्रतिष्ठाप्यं चक्रं अपयित्वा भ्राज्यभागान्तेऽन्वारव्याभ्यां
समिदाज्याभ्यामष्टाभिर्वाक्यैश्चरुव्रीहिभ्यां यजमानस्य मृत्युर्नश्यत्
प्रायुर्वर्द्धतामिति व्याहृतिभिर्हावयित्वा जपादिब्रह्मयिसर्जनान्ते
ऋत्विग्भिः सहाचार्यैः स्वस्वकलगमादाय शुभप्रदेशे दम्पती उप-
वेश्य तयोः गिरःसमीपे बृहत्कलगमवगृह्य सुरास्त्वामितिः॥

- श्री सुरास्तामभिपिचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणी विभुः ॥
प्रद्युम्नयानिरुद्धय भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डस्रोऽप्रिर्भगवान् यमो वै निर्वर्तितस्तथा ॥
वरुणः पवमथैव धनाप्यस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सृष्टिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
पुष्टिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा कीर्तिः अहा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्मेधा वपुः शान्तिस्तुष्टिः चान्तिश्च मातरः ॥
एतास्तामभिपिचन्तु देवपरन्तः समागताः ।
आदित्यचन्द्रमा भीमो मुधी जीवसितार्कजाः ॥
यक्षास्तामभिपिचन्तु राहुः कितुश्च तर्पिताः ।
देवदानवगन्धर्व्यश्चराचसपन्नगाः ॥
अथयो मुग्धी गाधी देवमातर एव च ।
देवपरन्थी दुमा नागा दैत्याचासुरसा गणाः ॥
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
श्रीपधानि च सर्वाणि कालस्यानयवाय ये ॥
सरितः सागराः शैलाक्षीर्षानि जलदा नदाः ।
एते त्वामभिपिचन्तु सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥

समुद्रज्येष्ठाः* शत्रो वातः† पवमानः सुवर्जनः इत्येतैरनुवाकै-
रभिषिच्य दम्पती अहतवासांसि धारयित्वा आज्यावेक्षणपात्रं
सम्पाद्य रूपं रूप‡मित्याज्यं विलोक्य ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिण-
माज्यपात्रं सन्त्यज्य अयःपिण्डकार्पासकं बलीयकमादाय वीज-
गर्भमन्त्रमुच्चार्य मृत्युस्वरूपं ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिणाकं दत्त्वा
नीराजनमनुभूय गृहं प्रविश्य आचार्यब्रह्मऋत्विग्भ्यः फलं प्रति-
गृह्य तेषां दक्षिणां दत्त्वा आचार्याय प्रतिमादानं कृत्वा दश-
दामानि कृत्वा पङ्गुदीनान्वक्तृपणजनान् सन्तर्प्य शतं पञ्चाशत्
पञ्चविंशतिं वा ब्राह्मणान् भोजयेदेवं सर्वारिष्टशान्तिर्भवती-
त्याह भगवान् बौधायनः ।

इति बौधायनीये शान्तिकारण्डे रजोदर्शनशान्तिखण्डः ।

* सन्धीऽर्घं ६२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† शत्रो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिष्ठदद्देवः पर्जन्यी अभिवर्षतु ॥

(१६ अ. १० म. यजुः ।)

‡ रूपं रूपं प्रतिरूपी बभूव

तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो भायाभिः पुरुरूप ईयते

युक्ता ह्यस्य हरयः शतादश ॥

(६ म. ४७ सू. १८ ऋक् ।)

अथ बोधायनीक्तगान्त्युपयोगीनि तैत्तिरीयशास्त्रोक्तानि

सर्व्वनक्षत्राणामष्टौ याज्यान्तुष्यन्ते ।

ॐ अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः

नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् ।

इदमामां विचक्षणं

हविरामं क्षुद्योत नः ॥

यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः

यस्येमा विश्वा भवनानि सर्व्वा ।

स कृत्तिकाभिरभिसंयसानः

अग्निर्नो देवः सुविते दधातु ॥

प्रजापते रोहिणी वेतु पत्नी

विश्वरूपा वृहती चित्रभानुः ॥ १ ॥

सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु

यथा जीवेम गरदः सवीराः ।

रोहिणी देव्युदगात्पुरस्तात्

विश्वरूपाणि प्रतिमोदमाना ॥

प्रजापतिं हविषा वर्द्धयन्ती

प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम् ।

सोमो राजा सृगशीर्षेण आगन्

शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम ॥

आप्यायमानो बहुधा जनेषु

रेतः प्रजां यजमाने दधातु ॥ २ ॥

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति
 प्रियं राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् ।
 तस्मै ते सोम हविषा विधेम
 शन्न एधि विपदे शं चतुष्पदे ॥
 आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति
 श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियाणाम् ।
 नक्षत्रमस्य हविषा विधेम
 मा नः प्रजां रीरिषन्नेति वीरान् ॥
 हेती रुद्रस्य परिणी वृणक्तु
 आर्द्रानक्षत्रं जुषतां हविर्नः ॥ ३ ॥
 प्रमुञ्चमानो दुरितानि विश्वा
 अपाय शं सन्नुदतामरातिम् ।
 पुनर्नो देव्यदितिः सृणोतु
 पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् ॥
 पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्वे
 पुनः पुनर्वी हविषा यजामः ।
 एवा न देव्यदितिरनर्वा
 विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा ॥
 पुनर्व्वसू हविषा वर्द्धयन्ती
 प्रियं देवानामप्येतु पाथः ॥ ४ ॥
 बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः
 तिष्ठं नक्षत्रमभिसम्बभूव ।

श्रेष्ठो देवानां घृतनासु जिष्णुः
 दिशो नु सर्वा अभयं नो असु ॥
 तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः
 बृहस्पतिनेः परिपातु पद्यात् ।
 बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुताम्
 सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥
 इदं सर्पेभ्यो हविरसु जुष्टम्
 आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥
 ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति
 ते नः सर्पाः सो हवमागमिष्ठाः ।
 ये रोचने सूर्ध्वस्यापि सर्पाः
 ये दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति ॥
 येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामं
 तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमञ्जुहोमि ।
 उपहृताः पितरो ये मघासु
 मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः ॥
 ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः
 स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम् ॥ ६ ॥
 ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः
 येऽसुं लोकं पितरः क्षियन्ति ।
 यांश्च वियामुच न प्रविश
 मघासु यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम् ॥

गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वम्
 तदर्थ्यमन्वरुणमित्रचारु ।
 तं त्वा वयं सतितारुं सनीनाम्
 जीवा जीवन्तमुपसंविशेम ॥
 येनेमा विष्वा भुवनानि सञ्चिता
 यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः ॥ ७ ॥
 अर्थ्यमा राजा जरस्तु विष्मान्
 फल्गुनीनामृषभो रोरवीति ।
 श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि
 तत्त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात् ॥
 अस्मभ्यं क्षत्रमजरुं सुवीर्यं
 गोमदश्ववदुपसन्नु देह ।
 भगो हं दाता भग इन्द्रदाता
 भगो देवीः फल्गुनीराविवेश ॥
 भगस्येत्तं प्रसवं गमेम
 यत्र देवैः सधमादं भदेम ॥ ८ ॥
 आयातु देवः सवितोपयातु
 हिरण्मयेन सुवृता रथेन ।
 वहन् हस्तुं सुभगं विद्म नापसं
 प्रयच्छन्तं पपुरिं पुण्यमच्छ ॥
 हस्तः प्रयच्छ त्वमृतं वसीयः
 दक्षिणेन प्रतिगृह्णीम एनत् ।

दातारमद्य सविता विदेय
यो नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञम् ॥
त्वष्टा नक्षत्रमध्येति चित्रां
शमष्टु सप्तं युवतिं रोचमानाम् ॥ ८ ॥
निवेशयन्नमृतान्मर्त्यांश्च
रूपाणि पिष्टुगन् भुवनानि विश्वा ।
तन्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टां
तन्नक्षत्रं भूरिदा असु मध्यम् ॥
तन्नः प्रजां धीरवतीष्टु सनीतु
गोभिर्नो अश्वैः समनस्तु यज्ञम् ।
वायुर्नक्षत्रमध्येति निव्यां
तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः ॥
समीरयन् भुवना मातरिश्वा
अप द्वेषाष्टुसि नुदतामरातीः ॥ १० ॥
तन्नो वायुस्तदु निव्या शृणोतुः
तन्नक्षत्रं भूरिदा असु मध्यम् ।
तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामं
यथा तरेम दुरितानि विश्वा ॥
दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः
तन्नो वायुस्तरितानि विश्वा ।

• निशा शृणोतीति छ-पुस्तके पाठः ।

तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विशाखे
 तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् ॥
 पश्चात्पुरस्तादभयन्नो अस्तु
 नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे
 श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
 विषूचः शत्रूनपवाधमानी
 अपक्षुधं नुदतामरातिम् ।
 पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात्
 उन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय ॥
 तस्यां देवा अधिसंवसन्तः
 उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् ।
 पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजीषाः
 पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना ॥
 आप्याययन्ती दुरितानि विश्वा
 उरुं दुहां यजमानाय यज्ञम् ॥ १२ ॥
 चित्रभानुर्यजमाने दधातु
 हविर्नः पाथश्चेतो जुषन्ताम् ।
 चेतो मदेम रोचमानामराती-
 र्गोपौ यज्ञम् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ऋध्यास हव्यैर्नमसोपसद्य
मित्रं देवं मित्रघेयं नो अस्तु ।
अनुराधान् हविषा वर्हयन्तः
शतं जीवेम शरदः सवीराः ॥
चित्रं नक्षत्रमुदगात्पुरस्तात्
अनूराधास इति यद्ददन्ति ।
तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानैः
हिरण्ययैर्विततैरन्तरिक्षे ॥
इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति
यस्मिन् वृत्रं वृत्रतूर्य्यं ततार ॥ १ ॥
तस्मिन्वयममृतं दुहानाः
क्षुधन्तरेम दुरितिं दुरिष्टिम् ।
पुरन्दराय वृषभाय धृष्यवे
आपाढाय सहमानाय मीदुषे ॥
इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना
उरुङ्क्षणीतु यजमानाय लोकम् ।
मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय
पराचे तु निऋतिः पराचा ॥
गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम्
अहर्भूयाद्यजमानाय मद्यम् ॥ २ ॥

अहर्नी अद्य सुविते दधातु
 मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति ।
 पराचीं वाचा निर्ऋतिं नुदामि
 शिवं प्रजायै शिवमस्तु मह्यम् ॥
 या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुः
 या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः ।
 यासामाषाढा अनुयन्ति कामं
 ता न आपः शश्वस्योना भवन्तु ॥
 याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः
 याश्च वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः ॥ ३ ॥
 यासामाषाढा मधु भक्षयन्ति
 ता न आपः शश्वस्योना भवन्तु ।
 तन्नो विश्वे उपशृण्वन्तु देवाः
 तदाषाढा अभिसंयन्तु यज्ञम् ॥
 तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः
 कृषिर्हृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् ।
 शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः
 कर्मज्ञतः सुकृतो वीर्यावतीः ॥
 विश्वान्देवान् हविषा वर्द्धयन्तीः
 आषाढाः काममुपयन्तु यज्ञम् ॥ ४ ॥
 यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्
 अमुञ्च लोकमिदम् च सर्वम् ।

तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विजित्य
 श्रियं दधात्वहणीयमानम् ॥
 उर्भा लोकी ब्रह्मणा सञ्चितमी
 तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विचष्टाम् ।
 तस्मिन् वयं पुतनाः सञ्जयेम
 तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् ॥
 शृण्वन्ति त्र्योणाममृतस्य गोपा
 पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचम् ॥ ५ ॥
 महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्यां
 प्रतीचीमेनाए हविषा यजामः ।
 त्रेधा विष्णुरुगायो विचक्रमे
 महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् ॥
 तच्छ्रोणैति अथ दृच्छमाना
 पुण्यए श्लोकं यजमानाय क्खती ।
 अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः
 चतस्रो देवीरजराः अविष्टाः ॥
 ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात्
 संवत्सरीणममृतए स्रस्ति ॥ ६ ॥
 यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात्
 दक्षिणतोऽभियन्तु अविष्टाः ।
 पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम
 मानो अरातिरघशएसागन् ॥

क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः
 नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः ।
 तौ देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः
 शतं सहस्रा भेषजानि धत्तः ॥
 यज्ञन्तो राजा वरुण उपयातु
 तन्नो विश्वे अभिसंयन्तु देवाः ॥ ७ ॥
 तन्नो नक्षत्रं शतभिषग्जुषाणं
 दीर्घमायुः प्रतिरङ्गेषजानि ।
 अज एकपादुदगात्पुरस्तात्
 विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः ॥
 तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः ।
 विश्वाजमानः समिधान उग्रः
 आन्तरिक्षमरुहदगन्ध्याम् ॥
 तं सूर्यं देवमजमेकपादं
 प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्वे ॥ ८ ॥
 अहिर्बुध्नियः प्रथमा न एति
 श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् ।
 तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः
 प्रोष्ठपदासो अभिरक्षन्ति सर्वे ॥
 चत्वार एकमभिकर्म देवाः
 प्रोष्ठपदास इति यान् वदन्ति ।

तै बुभ्रियं परिपद्ये म्रुयन्तः
 अष्टिं रक्षन्ति नमसोपसद्य ॥
 पूषा रिवत्बन्वेति पय्यां
 पुष्टिपती पशुपावाजयन्वी ॥ ८ ॥
 इमानि हृष्या प्रयता जुषाणा
 हृगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ।
 सुद्रान् पशून् रक्षतु रिवती नः
 गावो नो अग्रामन्वेतु पूषा ॥
 अग्नें रक्षन्ती बहुधा विरूपे
 वाजए मनुतां यजमानाय यज्ञम् ।
 तदग्निनायश्तयुञ्जोपयाताए
 शुभं गमिषी सुयमेभिरग्नेः ॥
 स्वं नक्षत्रए हृषिषा यजन्ती
 मध्वा सम्पृक्तौ यजुषा समक्ती ॥ १० ॥
 यो देवानां भिषजौ हृष्यषाही
 विश्वस्य दूतावमृतस्य गोपी ।
 ती नक्षत्रं जुषुषाणोपयातां
 नसोऽग्निभ्यां कृणुमोऽग्नेयुग्भ्याम् ॥
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 तद्व्यसो राजा भगवान्विचष्टाम् ।
 लोकस्य राजा महती महान् द्वि
 सुगं नः पय्यामभयं कृणीतु ॥

यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा
 यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः ।
 तदस्य चित्रं हविषा यजामः
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 निवेशनी यत्ते देवा अदधुः ॥ ११ ॥
 ततार मह्यं प्रासचीर्या यान्तु
 यज्ञं याचं स्वस्ति देवा अनुयन्ति ।
 सर्वे वाजवस्त्यौ समुक्तौ
 देवास्त्रीणि च ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथैषां मन्त्राणां त्यागाः ।

अग्नये स्वाहा । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अश्वायै स्वाहा ।
 दुलायै स्वाहा । निततन्यै स्वाहा । भ्रयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै
 स्वाहा । वर्षयन्त्यै स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

प्रजापतये स्वाहा । रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा ।
 प्रजाभ्यः स्वाहेति ॥ २ ॥

सोमाय स्वाहा । मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्वकाभ्यः स्वाहा ।
 ओषधीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ३ ॥

रुद्राय स्वाहा । आर्द्रायै स्वाहा । पिन्वमानायै स्वाहा ।
 पशुभ्यः स्वाहेति ॥ ४ ॥

अदित्यै स्वाहा । पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भूत्यै स्वाहा ।
 प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

सृष्ट्यतये स्वाहा । तिष्याय स्वाहा । वक्ष्यवर्षमाय
स्वाहेति ॥ ६ ॥

सर्पेभ्यः स्वाहा । पात्रेपाभ्यः स्वाहा । दन्द्गुकेभ्यः
स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितृभ्यः स्वाहा । सघाभ्यः स्वाहा । नघाभ्यः स्वाहा ।
गदाभ्यः स्वाहा । रुन्धीभ्यः स्वाहेति ॥ ८ ॥

चक्षुसे स्वाहा । फल्गुनीभ्याए स्वाहा । पशुभ्यः स्वा-
हेति ॥ ९ ॥

भगाय स्वाहा । फल्गुनीभ्याए स्वाहा । शैठ्याय स्वा-
हेति ॥ १० ॥

सविषे स्वाहा । हस्ताय स्वाहा । ददते स्वाहा । एणते
स्वाहा । प्रयच्छते स्वाहा । प्रतिगृभ्रते स्वाहेति ॥ ११ ॥

त्वष्ट्रे स्वाहा । वित्रायै स्वाहा । वैत्राय स्वाहा । प्रजायै
स्वाहेति ॥ १२ ॥

यायवे स्वाहा । निठ्यायै स्वाहा । कामचाराय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

षोर्णमास्यै स्वाहा । कालाय स्वाहा । गत्यै स्वा-
हेति ॥ १४ ॥

मित्राय स्वाहा । अनुराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

इन्द्राग्निभ्याए स्वाहा । विशाखाभ्याए स्वाहा । शैठ्याय
स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

इन्द्राय स्वाहा । ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ २ ॥

प्रजापतये स्वाहा । मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वा-
हेति ॥ ३ ॥

अद्भ्यः स्वाहा । आपादाभ्यः स्वाहा । समुद्राय स्वाहा ।
कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । आपादाभ्यः स्वाहा । अनप-
जय्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा । अभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ६ ॥

विष्णवे स्वाहा । ओणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा ।
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसुभ्यः स्वाहा । अविष्ठाभ्यः स्वाहा । अग्राय स्वाहा ।
परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

वरुणाय स्वाहा । शतभिषजि स्वाहा । भिषज्यैः स्वाहेति ॥ ९ ॥
अजायैकपदे स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा ।
ब्रह्मवच्चसाय स्वाहेति ॥ १० ॥

अहये स्वाहा । बुध्नियाय स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ११ ॥

पूष्णे स्वाहा । रेवत्यै स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति ॥ १२ ॥

अश्विभ्यां स्वाहा । अश्वयुग्भ्यां स्वाहा । ओत्राय
स्वाहा । श्रुत्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

यमाय स्वाहा । भरणीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अमावस्यायै स्वाहा । कामाय स्वाहा । गत्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥
इति नक्षत्रमन्त्राः ।

अत्रेदमाकृतम् । यत्र कर्मणि अनेके सजातीयाः प्रयोगा-
उपलभ्यन्ते—यथा रजोदर्शनशान्तिके कर्मणि विष्णुधर्मोत्तरोक्तः
प्रयोग एकः, गौनकोक्तो द्वितीयः, वीधायनोक्तस्तृतीयः—तत्र
कर्त्तुरिच्छया अन्यतरप्रयोगोऽनुष्ठानव्यः, व्रीहियवशाम्भवत् ।
यद्वा गौनकोक्त ऋग्वेदिनाम् । वीधायनोक्त आपस्तम्बादि-
तैत्तिरीयाणाम् । तत्तच्छास्त्रोपरि गौनकादीनां प्रवृत्तेः ।
विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तप्रयोगस्तु इतरेषां शास्त्रिणाम् । पुराणस्य
सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः । अथवा यस्मिन्देशादौ यः प्रयोग-
आचारविपर्ययीभूतः स एव तत्र सर्व्वरनुष्ठेयः । सर्व्वशास्त्रा-
प्रत्ययमेकं कर्मन्ति जैमिनिसिद्धान्तात् । यत्र महाप्रतिबन्ध-
निवृत्तिद्वारा महाफलहेतयोऽनेके विजातीयाः प्रयोगा उप-
लभ्यन्ते—यथा प्रजोत्पत्त्यर्थं रुद्रस्नानवन्द्याभिषेकविष्णुश्राद्धादयः
—तत्र प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगानुष्ठानतारतम्यभ्रवगन्तव्य-
मित्यास्तां विस्तरः ।

अथ गर्भाधानविधानम्* ।

रजोदर्शनानन्तरमाद्यदिवसचतुष्टयं पर्वादि च त्यक्त्वा रात्रौ
स्त्रियं सकृद्गच्छेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वाख्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

शस्त इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्याः प्रयत्नतः ॥

स्कान्देऽपि ।

ऋतुकालाभिगमनं धर्म्मीऽयं गृहिणां परः ।

स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथवा भवेत् ॥

दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् ।

आद्वाहःसर्वपर्वाणि यत्नात्त्याज्यानि धीमता ।

तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहाद्बर्मात्प्रच्यवते परात् ॥

ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः ।

* अथ गर्भाधानेत्यादौ ख-चिह्नितपुस्तके अथ रुद्रज्ञानमिति पाठो दृश्यते, दृश्यन्ते च तस्य मन्त्राः प्रयोगाश्च, तथापि क-ग-चिह्नितपुस्तकयोः पाठस्यैक्यात् एकापेक्षया द्वयोः प्राधान्याद्विषयाधिक्याच्च पुस्तकद्वयघटतः पाठ एव अनुस्रियतेऽस्माभिः, नास्ति चानयो रुद्र-ज्ञानन्यूनता, अनन्तरमेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

स सदा ब्रह्मचारीह विज्ञेयः स गृहाश्रमी ॥

ऋतुः षोडश्यामिन्वयतस्त्रिंशत्सु गर्हिताः ।

पुत्रास्तास्रपि युग्मासु अयुग्मासु च कन्यकाः ॥

भवन्तीति शेषः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

सर्पाग्निमघमूलेन्द्रपीण्ये गर्भो विगर्हितः ।

श्रीकामन्तु त्वजिद्वारीं पञ्चम्यामुत्तरात्रये ॥ इति ।

अथ तन्नक्षत्राणि ।

श्रवणं रोहिणी हस्ता चानुराधोत्तरात्रयम् ।

स्वाती गतभिषक् श्रेष्ठा निषेके फलदाः स्मृताः ॥ इति ।

उत्तरात्रयस्य विहितनिषिद्धत्वादिकल्पः ।

तथा ।

नास्रातान्तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्त्रलाम् ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम् ॥

गर्भिणीगमननिषेधः परमासादूर्हम् । आरभ्य सप्तमान्नासान्न
गच्छेद्गर्भिणीं स्त्रियमिति वचनात् ।

बह्वीनां पत्नीनामृतुयीगपद्ये गमनक्रममाह देवलः ।

यीगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

तीर्थमृतुस्तद्यीगपद्ये सति असवर्णासु वर्णक्रमेण गच्छेत् सवर्णासु
तु विवाहक्रमेण । यदा तु काचिदपुत्रा अन्याः पुत्रवत्यस्तदा
तामग्रतो गच्छेदिति पाराशरमाधवीये व्याख्यातम् ।

तथा ।

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गती ।
 शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥
 ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
 ऋतुं विना यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

इति शातातपः ।

एवमृतुकाले अगच्छतो दोषमाह स एव ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

स चाभ्येति न सन्देहो भ्रूणहत्यामृताहतौ ॥ इति ।

ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमस्मरणात् ।

अत्र कर्मणि इतिकर्तव्यताविशेषस्तु स्वस्वसूत्रादवगन्तव्यः ।*

इत्यनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते गर्भाधानविधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

तृतीये गर्भमासे तिष्ठेणिति ।

* अत्र चुम्बनैर्देशनेर्घातेर्नखाद्यैः सुरतं यदि ।

प्रसूते चतुरं पुत्रं विज्ञं कान्दसमीव च ॥

इत्येकः श्लोकीऽधिकी ग-चिह्नितपुस्तके दृश्यते, परन्तु अस्य प्रकरणानुपयोगितामालीच्य
 अधोनिधानं कृतम् ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ पुंसवनं पुरा स्यन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा
यटहः पुंसाः नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येतेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा
मासि स्कीततनौ तुषारकिरणे पुथेऽथवा वैष्णवे ।
हित्वा कर्कटकं नृयुग्ममबलामन्थेषु युग्मे तिथौ
शुद्धे नैधनधान्नि शुक्रशशभृद्विभ्रन्विणां वासरे ॥

नैधनमष्टमस्थानम् । विदुधः । तृतीये मासि गर्भो यदि
प्रसिद्धविषयो न स्यात् तदा चतुर्थे पुंसवनं कुर्यादित्यर्थः ।
तथाच जातूकार्यः ।

द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ।

व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहायवा ॥ इति ।

द्वितीये वा तृतीये वा इति मासस्य प्राधान्येन विहितत्वाद्गुरु-
शुक्रमौढ्यादावपि तत्रैव कार्यम् ।

तथाच बृहस्पतिः ।

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः ।

न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवानिति ॥

मलमासेऽपि कार्यमित्याह यमः ।

गर्भे वार्जुपिके भृत्ये आहकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

विश्वादर्शेऽपि ।

वृद्धिर्दास्यं पुंसवादि प्रेतकर्मानुमासिकम् ।

नित्यमास्यधिके तत्तु सर्वं देवादि चोत्तरे ॥ इति ।

पूर्ववचने गर्भं इति सामान्यनिर्देशाद्गर्भाधानेऽपि न दोषः ।

तथैव शिष्टाचाराच्च ।

अत्रापि इतिकर्तव्यताविशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

इति पुंसवनविधानम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

तत्राश्वलायनसूत्रम् ।

आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसेति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमे गर्भे षष्ठेऽष्टमे वेति ।

आश्वलायनकारिकापि ।

चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमन्तोन्नयनक्रिया ।

षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रान्तरविधानतः ॥

पूर्वपूर्वस्यासम्भवे षष्ठे मासे यद्वा अष्टमे भवेदिति । इदं कर्म न प्रतिगर्भमावर्तते स्त्रीसंस्कारत्वात् । सीमन्त उन्नीयते यस्मिन् कर्मणीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । नन्वयं गर्भसंस्कारो ज्ञायते । एवं गर्भमाधेहीत्याश्वलायनसूत्रदर्शनात् । सत्यं तथापि नावर्तते आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत्सीमन्तोन्नयनमिति समाख्याबलात् ।

सकृत् कृतसंस्काराः* सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्व्वः संस्कृतो भवेत् ।
नावर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥

इति हारीतस्मरणाच्च । सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासी-
त्यापस्तम्बसूत्राच्च ।

कार्ष्णाजिनिस्तु आप्रसवात्कर्मकालमाह ।

गर्भलम्बनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।

मासोऽत्र सौरसावनयोरन्यतरो ग्राह्यः ।

कालविधानेऽपि ।

चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि

सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।

सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां

मासेऽष्टमे विष्णुवलिञ्च कुर्यात् ॥ इति ।

चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे ।

इति च वासिष्ठे ।

शौनकाच्च ।

शुक्लपक्षे च पुंलिङ्गनक्षत्रस्थे दिवाकरे ।

तिथ्यः पुनर्व्वसुर्हस्तोऽनुराधः श्रवणोऽश्वयुक् ॥ इति ।

अत्रापि प्रयोगविधिः स्वसूत्रादवगन्तव्यः ।

* सकृत्कृतसंस्कारा इति पारस्करसूत्रभाष्ये पाठः ।

जातूकर्णः ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्वन् कुर्यात्पुंसवनं यदि ।
पुंसवं प्राग्विनिर्वर्त्य ततः सीमन्तमुन्नयेत् ॥

सत्यव्रतः ।

मृतो देशान्तरगतो भर्ता स्त्रीसंस्कृतेषु च ।
देवरो वा गुरुर्वापि वंश्या वापि समाचरेत् ॥
स्त्री यद्यक्तसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥

पराशरः ।

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे* नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति ।
इति सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

अथ बभ्यात्वहरविधानानि ।

तत्रादौ रुद्रस्नानम् ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरः ।
रुद्रस्नानं विधानेन कथयस्व जनार्दन ।
सर्वदोषोपशमनं सर्वशान्तिकरं नृणाम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

देवसेनापतिं स्नन्दं रुद्रपुत्रं षडाननम् ।
अगस्त्यो मुनिशार्दूलः सुखासीनमुवाच ह ॥

* जातश्राद्धे इत्यत्र राजश्राद्धे इति क-पुस्तके पाठः ।

सर्वज्ञोऽसि कुमार त्वं प्रसादाच्छङ्करस्य वै ।
रुद्रस्नानं विधानेन ब्रूहि कस्य कथं भवेत् ॥

स्कन्द उवाच ।

मृतवत्सा तु या नारी दुर्भगा ऋतुवर्जिता ।
या सूते कन्यकां बन्धा स्नानमासां विधीयते ॥
अष्टम्यां वा चतुर्दश्यामुपवासपरायणा ।
ऋतौ शुद्धे चतुर्थेऽङ्गि प्राप्ते सूर्यदिनेऽथवा ॥
नद्योस्तु सङ्गमे कुर्यान्महानद्योर्विशेषतः ।
शिवालयेऽथवा गोष्ठे विविक्ते वा गृहाङ्गने ॥
आहिताग्निं द्विजं शान्तं धर्मघ्नं सत्यशालिनम् ।
स्नानार्थं प्रार्थयेदेनं निपुणं रौद्रकर्मणि ॥
ततस्तु मण्डपं कुर्याच्चतुरस्रमुदकप्रवम् ।
वहचन्दनमाल्यञ्च गोमयेनानुलेपितम् ॥
तन्मध्ये श्वेतरजसा सम्पूर्णं पद्ममालिखेत् ।
मध्ये तस्य महादेवं स्थापयेत्कर्णिकोपरि ॥
दद्यादलेपु नन्द्यादींश्चतुर्षु विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रादिलोकपालांश्च दलेष्वन्येषु विन्यसेत् ॥
देवीं विनायकश्चैव स्थापयेत्तत्र पार्थिव ।
दत्त्वाथं गन्धं पुष्पञ्च धूपं दीपं गुड्डीदनम् ॥
भक्ष्यान्नानाविधान्दद्यात्फलानि विविधानि च ।
चतुष्कोणेषु भृङ्गारसश्लथदलभूषितम् ॥

भृङ्गारं कलशम् ।

एकैकं विन्यसेद्ब्रह्मन् सर्वौषधिसमन्वितम् ।
 मण्डपस्य चतुर्दिक्षु दद्याद्भूतबलिन्ततः ॥
 आग्नेय्यां दिशि कर्त्तव्यं मण्डपस्य समीपतः ।
 अग्निकार्यं शुभे कुण्डे पत्रपुष्पैरलङ्कते ॥
 लवणं सर्पिषा युक्तं घृतेन मधुना सह ।
 मा न स्तोत्रेण* जुहुयात्कतहोमे नवग्रहे ॥
 द्वितीयस्याग्निकार्यस्य कर्त्ता च ब्राह्मणो भवेत् ।
 रुद्रजाप्यक्षदाचार्यं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 सितवस्त्रपरीधानं सितमाल्यविभूषितम् ।
 शोभयेत्कङ्कणैः कण्ठैः कर्णवेष्टाङ्गुलीयकैः ॥
 मण्डपस्य समीपस्थो जपेद्गुद्रान्विमत्सरः ।
 यावदेकादशगुणाः† पुनरेव जपेत्तु तान् ॥
 देवमण्डलवत्कार्यं द्वितीयं मण्डलं शुभम् ।
 तस्य मध्ये तु सा नारी श्वेतपुष्पैरलङ्कता ॥
 श्वेतवस्त्रपरीधाना श्वेतगन्धानुलेपना ।
 सुखासनोपविष्टान्तामाचार्यी रुद्रजापकः ॥
 अभिषिञ्चेत्तत्रैनामर्कपत्रपुटासुना ।
 अच्छिद्राण्यनूनानि स्नानार्थं विनियोजयेत् ॥

* मा न स्तोत्रे तनये मा न आयुषि मा नो गीषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
 मा नो वीरान् रुद्र भामिनी वधीर्हविषन्तस्सदसि च्चा हवामहे ॥

(१६ अ. १६ म. यजुः १)

† गुणा इत्यत्र गता इति हेमाद्रिपाठः ।

चतुःषष्टिऋचेनैवः रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि सप्त वर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्णानामृचामित्यर्थः । तासां चतुःषष्टिसंख्यानामेकादशकृत्वः
पठितानामियं संख्या ।

अच्छिद्रेणिति† मन्त्रेण स्नानार्थं विनिवेशयेत् ।

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्दल्मीकात्सङ्गमाद्गुदात् ॥

वेश्याङ्गनाद्राजसूयाद्दोषादानीय वै मृदम् ।

सर्व्वीपधी रोचनाश्च नदीतीर्थोदकानि च ॥

एतन्नक्षिप्य कलशे शिवसंज्ञे सुपूजिते ।

आपादतलकेशान्तं कुक्षिदेशे विशेषतः ॥

सर्व्वीङ्गं लेपयेद्गत्तया सुशीला काचिदङ्गना ।

रुद्राभिजप्तेन ततः स्नापयेत्कलशेन ताम् ॥

तोयपूर्णाष्टकलशैरश्वत्थदलपूरितैः ।

सर्व्वतोदिक्स्थितैः पश्चात्स्नापयेत्कलशाक्षतैः ॥

नमसो रुद्र गन्धर्वे उमी त इपवे नमः ।

नमसो अमु धन्वने वाहुभ्यामुत ते नमः ॥

या त इषुः शिवतमा शिव मभूव ते धनुः ।

शिवा शरस्या या तव तया नो रुद्र मृड्य ॥

इत्यादिकायतुःषष्टिर्षो यजुर्व्वेदस्य षोडशाध्याये (रुद्राध्याये वा) मन्त्राः ।

† अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । देवीरापो अयेगुषी अयेगुषी अये
इगमय यज्ञं नयताये यज्ञपतिर् सुधातु यज्ञपति देवयुवम् । (१५. १२म. यजु' ।)

एवं स्नात्वा स्नापकाय दद्याद्ग्रां काञ्चनन्तथा ।
 होतुरेवान्न निर्दिष्टा दक्षिणा गौः पयस्विनी ॥
 ब्राह्मणानामथान्वेषां स्वशक्त्या मुनिपुङ्गव ।
 गोवस्त्रकाञ्चनादीनि दत्त्वा दत्त्वा* क्षमापयेत् ॥
 कृतेनानेन विप्रेन्द्र रुद्रस्नानेन भामिनी ।
 सुभगा कान्तिसंयुक्ता बहुपुत्रा च जायते ॥
 सर्वेष्वपि हि मासेषु ब्राह्मणानुमतौ शुभम् ।
 तस्मादवश्यं कर्त्तव्यं पुत्रान् स्त्री सुखमृच्छति ॥

या स्नानमाचरति रुद्रमिति प्रसिद्धं
 अद्यान्विता द्विजवरानुमतौ नताङ्गी ।
 दोषान्निहत्य सकलान् स्वशरीरभाजो
 भर्तुः प्रिया भवति भारत जीववत्सा ॥

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे भविष्योत्तरपुराणोक्त-

रुद्रस्नानमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । यस्यां कस्याच्चिदष्टम्बां चतुर्दृष्ट्यां वा
 सम्भारान् सम्भृत्य चतुर्थेऽङ्गि ऋतुस्नातायां सूर्यवारि वा नदी-
 सङ्गमं गत्वा तदभावे शिवालयादिकमुपेत्य पुण्याहं वाचयित्वा
 आहिताग्न्यादिगुणविशिष्टं द्विजमाचार्यत्वेन वृत्वा ब्रह्माण्ड
 वृणुयात्* । अथाचार्योऽष्टहस्तं चतुरस्रं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये
 श्वेतरजसा अष्टदलपद्ममालिख्य ब्रह्मादीन् मण्डलदेवांस्तत्रावाह्य

* दत्त्वा इत्यत्र सर्वानिति हेमाद्रिपाठः ।

† अत्र कर्त्तृपदमूहम् ।

पूजयित्वा कर्णिकायां रुद्रकलशं मन्त्रवत् स्थापयित्वा दध्यक्षता-
दिभिः गोभयित्वा तत्र महादेवमावाह्य पूर्व्वार्दिकतुर्पुं दक्षश्चेपु
नन्दिनं; भृङ्गरिटिं कालं महाकालञ्च क्रमेणावाह्य तेष्वेव अष्ट-
दक्षेपु इन्द्रादीन्ष्टदिक्पानांशयावाह्य महादेवस्य वामभागे
पार्ष्वतीं दक्षिणभागे विनायकशयावाह्य षोडशगोपचारैः पूज-
यित्वा पद्मचतुष्कोणेषु कुम्भाचतुष्टयं मन्त्रवत् स्थापयित्वा उदक-
मामिष्य अमृत्यपमवार्दानि० निक्षिप्य वरुणशयावाह्य कलशं
सम्प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

देवदानवसंवादे मप्यमाने महोदधी ।

उत्पन्नोऽमि तदा कुम्भा विष्टतो विष्णुना स्वयम् ॥

त्वत्तोये सर्व्वतीर्थानि देवाः सर्व्वे त्वयि स्थिताः ।

त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥

शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वञ्च प्रजापतिः ।

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सर्पटकाः ।

त्वयि तिष्ठन्ति सर्व्वेऽपि यतः कामफलादाः ॥

त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्त्तुमीहे जलोद्भव ।

सान्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्व्वदा ॥ इति ।

ततो मण्डपस्य अष्टदिक्षु कुम्भाष्टकं स्थापयित्वा इन्द्रादीन् सम्पूज्य

• आदिपदेन उदुम्बरसप्तधृत्यश्रीधपल्लवा गृह्यन्ते, "अश्वत्थोदुम्बरसप्तधृत्यश्रीध-
पल्लवा" इति वचनात् ।

इन्द्रादिभ्यो बलीन् दत्त्वा कुम्भान् संसृशन्नेकादशावृत्या रुद्रान्
जपेत् । तस्मिन् काले ब्रह्मा पद्मादाग्नेय्यां दिशि कुण्डे
स्थण्डिले वा अग्निमुपसमाधाय दधिमधुघृतोपेतं लवणमाहुति-
परिमितं मानस्तोत्रे*ति मन्त्रेण अष्टोत्तरशतवारं नवग्रहहोम-
पूर्वकं जुहुयात् । तत आचार्यो देवमण्डलवन्मण्डलान्तरं कृत्वा
तत्र यजमानदम्पती श्वेतवस्त्रावृतौ उपवेश्य पूर्वदिक्कलशोदकेन
रुद्राध्यायस्य एकैकमन्त्रमुक्त्वा† अर्कपत्रपुटगृहीतेनाभिषिञ्चेत्
चतुःषष्टिमन्त्रविभागेन । एवमेकादशावृत्तौ चतुरधिकसप्त-
शतानि भवन्ति । इयं संख्या वाजसनेयिशाखायामेव सम्भवति ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण‡ इत्यर्कपत्रग्रहणमन्त्रः ।

अथ रुद्रकलशोदकेन सप्तसृत्तिकासर्वाषधिगोरोचनादियुतेन
आपादतलकेशान्तं विशेषतः कुन्दिदेशे अभिषिञ्चेत् । ततो
मण्डपस्य अष्टदिक्स्थापिताष्टकलशोदकैरभिषिञ्चेत् । एवं स्नात्वा
स्नानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तरं परिधाय आचार्याय सुवर्णादि
दक्षिणात्वेन दत्त्वा होमकर्त्रे पयस्विनी गौर्देया अन्येषाञ्च भूयसी
दक्षिणा देया । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति भविष्योत्तरपुराणोक्तं रुद्रस्नानविधानम् ।

* मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† नमस्ते रुद्र मन्त्रे इत्यादीनां १०१ पृष्ठे प्रदर्शितानामन्त्राणामेकैकमित्यर्थः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बीधायनाचार्योक्तद्रुस्नानविधानं प्रयोगिणीच्यते ।

उदगयनादौ गुरुशुक्राम्नादिरहिते शुद्धे मासि शुक्लपक्षे
 षट्पत्न्यां विंशत्युत्थेऽङ्गि अष्टम्यां चतुर्दश्यां वा रविवासरे वा
 शुभनक्षत्रे चन्द्रताराद्यानुकूल्ये कार्यम् । इदं चतुर्विधबन्ध्यात्वे
 भवति, विंशत्युत्थे नृतापत्न्यात्वेऽप्येयम् । इदञ्च महानद्योर्नद्योर्वा
 अशोषसङ्गमे सङ्गममात्रे वा कार्यम् । तत्र पूर्वं कर्त्ता
 सभार्यो दीर्घायुःसुपुत्राद्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरूप-दुरित-निरासार्थं
 यथाशक्ति प्रायश्चित्तमनुतापयुक्तः कुर्यात् । तत्र फलतारतम्याव-
 गतदुरिततारतम्येन षड्विधव्यवसाह्यरूपं चान्द्रायणकृच्छ्राति-
 कृच्छ्ररूपं वा द्रव्यहोमतीर्थवाह्यभोजनादिप्रत्याम्नायैर्वा कार्यं
 सभ्योपदिष्टम् । ततः श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं कृष्णामेकां धेनुं शक्त्योप-
 स्कारयुतां दद्यात्, तत्राशक्तौ लक्षं तदर्द्धमयुतं वा गायत्रीजपं
 तद्दशांशेन तिलहोमञ्च कुर्यात् । एवं कृतशुद्धिः सभार्यो यज-
 मानः प्रागुक्ते काले देशे च कृतनित्यक्रिय आसनोपविष्ट-
 आचान्तो भूतशुद्धिपूर्वकं प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा—मम
 सभार्यस्य दीर्घायुःसुपुत्रादिसन्ततिप्रतिबन्धकेन इह जन्मनि
 अन्यजन्मनि वा कृतेन अष्टकापर्वादिपैतृकनैमित्तिकाकरणेन
 वा परद्वेषेण वा गुरुद्वेषेण वा मृगशावभक्षणेन वा बालघातेन वा
 रत्नापहरणेन वा वस्त्रवियोजनेन वा पिष्टमातृद्वेषेण वा अन्येन

वा दुष्टकर्मणा उत्पन्नचतुर्विधबन्ध्यात्वान्यतमबन्ध्यात्वदोषनिरास-
 द्वारा तथा स्त्रियाः कुच्छिगतदोषज्ञाताज्ञातान्यदुष्टस्त्रीचैलाञ्चल-
 स्पर्शदोष-तदेकासनाशनशय्यादि-जनितदोषादि-सर्व्वसन्ततिप्रति-
 बन्धकनिरासद्वारा च उमासहितश्रीरुद्रप्रीत्या दीर्घायुष्मत्-
 सुपुत्रादिसन्तत्यवाह्यर्थं बोधायनोक्तविधिना रुद्रकलशस्नानार्थं
 कर्म करिष्ये—इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमाहका-
 पूजननान्दीश्राद्धानि सङ्कल्पपूर्व्वकं कुर्यात् । एतानि कृत्वा वा
 प्रधानसङ्कल्पः कार्य्यः । तत आचार्य्यः ब्रह्मत्विग्वरणं करिष्ये
 इति सकलब्राह्मणान् प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ब्राह्मणाः सन्तु मे शस्ताः पापात्पान्तु सदा हिताः ।

वेदानाञ्चैव दातारस्वातारः सर्व्वदेहिनाम् ॥

जपैर्यज्ञैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः पुनः ।

देवानाञ्च पितृणाञ्च तृप्त्यर्थं याजकाः कृताः ॥

येषां देहे स्थिता वेदाः पावयन्ति जगत्त्रयम् ।

ते मां रक्षन्तु सततं जपयज्ञैर्व्यवस्थिताः ॥

ततश्च ।

आहिताग्निं द्विजं शान्तं धर्ममंत्रं सत्यशालिनम् ।

स्नानार्थं प्रार्थयेदेनं निपुणं रुद्रकर्मणि ॥

इति लक्षणयुक्तमाचार्य्यं वृणुयात् । ततो ब्रह्माणं वृत्वा एका-
 दश ऋत्विजो वृणुयात् । ततः सर्व्वान् मधुपर्कवस्त्रालङ्कारा-
 दिभिर्यथाशक्ति पूजयेत् । तत आचार्य्यादिसहितो यजमानो

मण्डपं प्रविशेत् । ततः सर्त्विगाचार्यः महन्पपूर्वकं सनक्षणे
मण्डपे कूटे वा ऐशान्यां सर्वतोभद्रं निद्रतोभद्रमष्टदलं वा
प्रत्येकं द्वादशः रचयित्वा तत्समीपे परितो महन्नाथं सप्त
धान्यानि निधाय रक्षोहणःमित्यादीरेदमन्त्रैः—

यदत्र संस्थितं भूतं स्वानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्यानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्यं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिग्म् ।

सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ॥

इति पुराणमन्त्राभ्यास मण्डपान्तः सर्वतः सर्पपान् विकीर्य पञ्च-
गव्येन शुची वो हृष्येतृचेनऽ अभ्युघ्न मण्डपपूजां विधाय आसने
उपविश्य भूतशुद्धादिकामात्मरक्षाहृत्वा श्रीरुद्रं ध्यायन् ।

धाराधितो मनुष्यैस्त्वं मिहैदेवासुरादिभिः ।

धाराधयामि भक्त्या त्वां मां गृह्णाण महेश्वर ॥

* द्वादश निद्राभोगि क पुस्तके पाठ ।

+ मण्डलापमिति क पुस्तके पाठ ।

‡ रक्षोहण बलगहन वैष्णवीम् । इदमहं तं बलगमुत्किरामि य मे निद्रतो

यममागो निचखान । इदमहं तं बलगमुत्किरामि य मे समागो यमममागो निचखान ।

इदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे सप्तसूर्यमसप्तसुनिचखान । इदमहं तं बलगमुत्किरामि

य मे सजातो यमसजातो निचखान । चरुक्त्यां किरामि । (५५. २३५. यत्तु ।)

§ शुची वो हृष्या महत शुचीनाए एचिए द्विगोषधरए एचिभ्यः ।

अन्तेन सप्तसप्तसप्त चायञ्चुषिजन्मान एचय पावका ॥

(वीधायन २३ पृष्ठे ।)

इति सम्प्रार्थ्य इन्द्रादिदिक्पालान् प्रणवादिनमोऽन्तैस्तत्तन्नाम-
 मन्त्रैरोमिन्द्राय नम इत्यादिरूपैर्नत्वा मही द्यौः*रिति भूमिं
 सृष्ट्वा ओषधयः संवदन्तः† इति यवान् क्षिप्त्वा आकलशे‡ऽश्विति
 क्षालितान् कलशांस्तत्र निधाय इमं मे गङ्गे§ इति तीर्थजले-
 नापूर्य्य तत्र गन्धहारा॥मिति गन्धं ओषधयः संवदन्त इति यवान्
 या ओषधी॥रिति सञ्जीवधीः काण्डात्काण्डा*ः*दिति दूर्वाः याः
 फलिनी॥रिति फलं स्योना पृथिवी‡‡ऽश्विति सप्तमृदः अश्वत्येव§§
 इति पञ्चपल्लवान् स हि रत्नानीति॥॥ पञ्चरत्नानि हिरण्यरूप॥॥

* मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमित्तताम् ।

पिपृतां नो भारमभिः ॥ (८३. ३२म. यजुः ।)

† मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

** मन्त्रोऽयं ३२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† याः फलिनीः या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिताः ।

वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वङ्घ्रसः ॥ (१२३. ८६म. यजुः ।)

‡‡ ऋगियं ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

§§ अश्वत्ये वी निषदनं पर्णे वी वसतिकृता ।

गोभान् इत्किलासथ यत्सन्वप्य पूरुषम् ॥ (१०म. ६७म. ५ ऋक् ।)

॥॥ ऋगियं ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

॥॥॥ हिरण्यरूपः सहिरण्यसंह-गपां न पाप्मे दुहिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परिधीनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमश्ने ॥ ऋग्वेदिजज्ञकम्भे ।

इति च हिरण्यं क्षिप्त्वा युवा सुवासा- इति रक्तसूत्रेणावेष्ट्य पूर्णां
 दर्शयति† धान्यपूर्णानि वंशपात्राणि कलशेषु स्थापयित्वा
 कलशस्य मुखे विष्णुरित्यादिना‡ कलशेषु देवतीर्थान्यावाह्य
 देवदानवसंवादे§ इत्यादिना पूर्वप्रयोगपठितेन कलशान्
 सम्प्रार्थ्य समुद्रादूर्ध्वगिरिति कलशजले समुद्रं भावयित्वा कलश-
 मुखे ब्रह्मजज्ञान॥मिति ब्रह्माणम् मध्ये इदं विष्णुः*रिति
 विष्णुम् करुणे नमः शङ्खवे†† चेति रुद्रम् मुखे इन्द्राग्नी

* युवा सुवासा परिवीत आसात् स च श्रेयान् भवति जायमान ।

† त धीरासु कवय उन्नयन्ति स्त्राध्या मनसा देवयन्त ॥

(११. ८८. ४८८क ।)

† पूर्णां दर्शयि परापत सुपूर्णां पुनरापत ।

वसव विक्रीणावहा इवमूर्जं शतक्रतो ॥ (१५ ४६म यशु ।)

‡ विष्णुर्योम कल्पयतु त्वष्टा रुपाणि पिपृशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु त स्वाहा ॥ षट्पद्विब्रह्मकर्म्मणि ।

§ मन्तोऽय १०१ पृष्ठे प्रदर्शित ।

¶ मन्तोऽय ६१ पृष्ठे प्रदर्शित ।

॥ ब्रह्मजज्ञान प्रथम पुरस्ताद्विभीमत सुरुषो येन आव ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टा सतथ यानिमसतथ विव ॥

(१३५ १म. यशु ।)

*० इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधि पदम् ।

समूढस्य पापसुरे स्वाहा ॥ (५५. १५म. यशु ।)

†† नम शङ्खे च पशुपतये च नम उषाय च भीमाय च नमोऽये वधाय च दूरे
 वधाय च नमो इन्ने च इनीयसे च नमो इत्थ्या हरिकेशभ्या नमस्ताराय ।

(१६५. ४०म. यशु ।)

आगत*मितीन्द्राग्नी यमेन दत्त†मिति यमञ्च इषे त्वो-
 ज्ज्वेति सर्वत्र देवान् आदिप्रत्नस्य‡ति सूर्यम् विश्वत-
 श्चक्षु‡रिति परमेष्ठिनञ्च पार्श्वयोर्नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पान्
 पूर्वं अग्निमीले॥ इति ऋग्वेदम् दक्षिणे इषे त्वोज्ज्वेति यजु-
 र्वेदम् पश्चिमे अग्न आयाही**ति सामवेदम् उत्तरे शन्नो
 देवी††रित्यथर्ववेदम् मध्ये च तत्सवितुः‡‡रिति गायत्री

* इन्द्राग्नी आगतः सुतं गीर्भिर्नमो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥

उपयाम गृहीतोऽसौन्द्राग्निभ्यां त्वा । एष ते यीनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥

(७७. ११म. यजुः)

† यमेन दत्तं त्रित एनमायुनमिन्द्र एषं प्रथमो अभ्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वी अस्य रसनामगृभ्णात् सुरादश्च वसवो मिरतष्ट ॥ (११७. १३म. यजुः ।)

‡ इषे त्वोज्ज्वे त्वा वायवस्य देवो वः सविता प्रापेयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ।

(१७७. १म. यजुः ।)

§ आदिप्रत्नस्य रेतसो ज्योतिष्यश्रन्ति वासरम् ।

परो यदिध्यते दिवा ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

¶ विश्वतश्चक्षुःरुत विश्वतोसुखी विश्वतोबाहुःरुत विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सम्पतचैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥

(१७७. २१म. यजुः ।)

॥ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विकम् ।

हीतारं रत्नधातमम् ॥ (१म. १सू. १ऋक् ।)

** अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । निहीतांसस्ति वहिषि ।

(६म. १६सू. १०ऋक् ।)

†† मन्वीऽयं २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

††† मन्वीऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

चयेत् । ततः पूर्वाद्यष्टदिक्षु इन्द्रादिमन्त्रैस्तत्रामभिर्वा इन्द्रा-
दीनष्ट देवान् न्यस्य काण्डात्काण्डादितिः३ दूर्वा वह्नीः शिरसि
निक्षिपेत् । ततो वंशपात्रेषु अष्टदलयुतानि यस्ताणि संस्थाप्य
तत्र निष्क-तदर्ह-तदर्हसुवर्णनिम्बिता अगह्नी वज्रावरसुवर्ण-
निम्बिताः श्रीरुद्रप्रतिमा द्वादशान्युत्तारणपञ्चामृताभिषेकपूर्वकं
संस्थाप्य तासु आत्वा बहन्तु हरयः४ इति श्रीरुद्रमावाहयेत् ।

अथ सद्योजातं प्रपद्यामिः५ इत्यासनम् । सद्योजाताय वै
नमो नम इति पाद्यम् । भवे भवे नातिभवेऽ भवस्व मामित्यर्घ्यम् ।
भवोद्भवाय नम इत्याचमनीयम् । वामदेवाय नम आपो हि छा-
द्यैयम् स्नानम् । तत आचमनं दत्त्वा अष्टभिर्दक्ष्यमाणैर्मन्त्रैस्तर्प-
येत् । ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शर्वं देवं तर्पयामि । ॐ
रुद्रं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं
देवं तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ भीमं देवं
तर्पयामि । ॐ महाश्वं देवं तर्पयामि । ततो ष्ठीहाय नम
इति वस्त्रम् । तूष्णीमाचमनम् । श्रेष्ठाय नम इत्युपवीतम् ।
रुद्राय नम इत्यलङ्कारम् । कालाय नम इति गन्धम् । कल-
विकरणाय नम इति पुष्पम् । वलविकरणाय नम इति धूपम् ।

• अग्नियं १९ षष्ठे प्रदर्शिता ।

† आत्वा बहन्तु हरयो षष्ठ्यं सोमपीतये ।

इन्द्र त्या मूरचसः ३ (१म. १६सू. १अक्ष् ।)

‡ प्रपद्यामिति म-पुस्तके पाठः ।

§ अनादिभवे इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां पाठः ।

॥ २० षष्ठे प्रदर्शितेः ।

बलाय नम इति दीपम् । बलप्रमथनाय नम इति नैवेद्यम् ।
तूष्णीमाचमनम् । सर्वभूतदमनाय नम इति ताम्बूलम् ।
मनोन्मनाय नम इति दक्षिणाम् ।

केचित्तु सद्योजातमिति प्रतिष्ठाप्य सद्योजातायेत्यासनम् ।
भवे भवे इति पाद्यम् । भवोद्भवायेति स्नानमष्टभिस्तरुपर्णम् ।
ज्येष्ठायेत्याचमनम् । श्रेष्ठायेति मधुपर्कम् । कालायेति
गन्धम् । कलविकारणायेति पुष्पम् । सर्वभूतदमनायेति
धूपम् । मनोन्मनायेति दीपम् । भवोद्भवायेति नैवेद्यमित्यादी-
न्याहुः ।

अथाष्टपुष्पाञ्जलयः ।

भवाय देवाय नमः । शर्वाय देवाय नमः । रुद्राय
देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । उग्राय देवाय नमः ।
ईशानाय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः । सहते देवाय
नमः । अथास्याघोरतनूरघोरेभ्योऽथ घोरेभ्य इत्युपतिष्ठेत ।

ततो नमस्कारः ।

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव ।

शरणं भव.भूतेश करुणाकर शङ्कर ॥

हर शम्भो महादेव विश्वेशामरवल्लभ ।

शिव शङ्कर सर्वात्मनीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्वाय महादेवाय ते नमः ॥ इति ।

ततः प्रार्थना ।

राजसेन स्वयं ब्रह्मा सात्त्विकेन स्वयं हरिः ।
 तमसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं त्वयि संस्थितम् ॥
 नमामि त्वां विरूपाक्ष नीलग्रीष नमोऽस्तु ते ।
 त्रिनेत्राय नमस्तुभ्यमुमादेहार्द्धधारिणे ॥
 विशूलधारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः ।
 पिनाकिने नमस्तुभ्यमीदृष्टमाय ते* नमः ॥
 नमामि त्वरं महादेव पतये त्वां नमाम्यहम् ।
 भोक्ता भोज्यं त्वमेवेह भक्तानां शर्मदः स्वयम् ॥
 सूर्यरूपं समासाद्य देहिनां देहधारकः ।
 सुनीनां मुक्तिदाता च भक्तानां भुक्तिदः स्वयम् ॥
 यदृच्छया सर्वमिदं त्वामभ्येति च याति च ।
 नान्यस्य विजयं दातुं शक्तिरस्ति त्वया विना ॥ इति ।

ततः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण महेश्वर ।
 इत्यात्मानं निवेदयेत् । ततः कमलस्य पूर्व्याद्यष्टदलेषु इन्द्रादी-
 नष्टलोकपालान् सम्पूज्य अन्नादिबलिमुपहृत्य प्रार्थयेत् ।
 इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे लोकपालास्तथैव च ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥
 ते सर्वे पूजिताः शान्तिं प्रयच्छन्तु सुखानि च ।
 बलिदानादिना तुष्टाः प्रयच्छन्तु यथेप्सितम् ॥ इति ।

* मीदृष्टमाय इत्यत्र मीडृष्टमायेति ख-पुस्तके पाठः ।

ततः सर्वे प्राणानायस्य देशकालौ स्मृत्वा यजमानस्य आयु-
षत्सुपुत्रादिसन्त्यवाप्त्यर्थं रुद्रैकादशिन्या जपं सङ्कल्प्य सधारण-
न्यासान्ते विशेषन्यासं कुर्युः । यथा—

ॐ भूर्भुवः स्वः सद्योजातं प्रपद्यामिति* पठित्वा ॐ भूर्भुवः
स्वरोऽं हृदयाय नमः । ॐ भूर्वामदेवायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोऽं शिरसे स्वाहा । ॐ भूरघोरेभ्य इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोऽं शिखायै वषट् । ॐ भूस्तत्पुरुषायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् कवचाय ह्रम् । ॐ भूरीशानायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् नेत्रत्रयाय वीषट् ।

ॐ भूस्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ज्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः स्वरोम् करतलपृष्ठाभ्यामस्ताय फड़िति
विन्द्यस्य एवमेव कलशेषु न्यसेत् ।

ततो राजसेन स्वयं ब्रह्मा इत्यादिना शक्तिरस्ति त्वया विना
इत्यन्तेन† पूर्वोक्तेन मन्त्रपट्केन देवं स्तुत्वा स्वस्वकलशान् स्पृष्ट्वा
शुभं ध्यायन्तः प्रत्येकं रुद्रैकादशिनीं जप्त्वा राजसेन स्वयं ब्रह्मा
इत्यादिना मन्त्रपट्केन पुनः स्तुत्वा च क्षमापयेयुः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

हीनो विभक्तिवर्णैश्च व्यञ्जनैश्च स्वरैस्तथा ।

जपो मे क्षम्यतां देव प्रसादं कुरु किङ्करे ॥

* प्रपद्यामित्यत्र प्रपद्यामीति ख-पुस्तके पाठः ।

† ११३ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

- महारुद्रजपो यो मे न्यूनो वाप्यधिकोऽपि वा ।
- सत्र्यः सम्पूर्णतां यासु त्वत्प्रसादात् सदाशिव ॥
- यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनञ यद्भवेत् ॥
- तत्सर्वं जस्यतां देव प्रसीद परमेस्वर ॥ इति ।
- तत आचार्यः कुण्डे स्थण्डिले वा स्वशास्त्रोक्तविधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य तूष्णीं निर्वापाटिना चरं पक्ता आज्यभागान्तं कृत्वा तिलचर्यान्वैः प्रतिद्रव्यं जपदगांगेन होमं कुर्यादृत्विभिः सह ।
- अत्राचार्यादीनां द्वादशैकादशिनोजपे रूपाणि गतं द्वात्रिंशच्च भवन्ति । तद्दगांगे त्रयोदश रूपाणि । हे रूपे अवशिष्टे । तद्दगांगोऽष्टाचत्वारिंशत् । मन्त्रविभागपत्रे प्रतिरूपं नमस्ते इत्यादि पञ्च पुनर्नमस्ते इत्यादि पञ्च इत्येवं दश । सर्वाहुतयोऽष्टाचत्वारिंशत् पक्षे पट्गतानि चतुर्विंशतितय । अवशिष्टरूपद्वयाहुतयो दश । चमकाहुतययतुर्दश । एवं सर्वा मिलिताः आहुतयो द्वयान्यूनसार्धपट्गतानि भवन्ति । एतावान् प्रतिद्रव्यं होमः ।

• अत्राप्यगर्तो षोडशधादिपञ्चाशयणेन होमः गर्तो तु प्रतिमन्त्रपत्रेण होमः कार्यः । प्रतिमन्त्रपत्रेऽवशिष्टरूपद्वयस्य दगांगः प्रतिरूपं सप्तदश सप्तदश इत्येवं चतुस्त्रिंशत् ।

तत एकादशगतसंख्यैरर्कपत्रैर्मूलमन्त्रेण होमः कार्यः । मूलमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषी रुद्रो देवता पंक्तिः छन्दः होमादौ विनियोगः । अथास्य न्यासः । परमेष्ठिने ऋषये नम इति शिरसि ।

(*) पदभ्रष्टमित्यत्र परिभ्रष्टमिति ग'पुञ्जे पाठः । † त्रयेत्यत्र ऋषयेति च पुञ्जे पाठः ।

पंक्त्यै हृन्दसे नम इति मुखे । रुद्राय देवतायै हृदये नम इति
 शिखायाम् । शम्भवे नमः शिरसि चेति ललाटे । मय इति
 नेत्रयोः । भव इति श्रोत्रयोः । चेति नासिकायाम् । नम
 इति मुखे । शङ्करायेति ग्रीवायाम् । चेति हृदये । मय
 इति जठरे । स्करायेति* नामौ । चेति श्रोत्रोः । नम इति
 कन्याम् । शिवायेत्यूर्वोः । शिवतरायेति जानुनोः । चेति
 पादयोः । नमः शम्भवे चेति हृदये । मयो भवे चेति
 शिरसि । नमः शङ्करायेति शिखायाम् । मयस्करायेति कव-
 चाय हुम् । नमः शिवायेति नेत्रत्रयाय वीषट् । नमः शिव-
 तरायेत्यस्त्राय फट् ।

इति न्यासपूर्वकं पूर्वोक्तहोमं कृत्वा खिष्टकृदादिपूर्णा-
 हुतिपर्यन्तं कृत्वा च आचार्यादयो गन्धाद्युपचारै रुद्रस्यो-
 त्तरपूजां कृत्वा अभिषेकार्थं रुद्रं प्रसाद्य अग्नेरुत्तरतश्चतुरस्रं
 स्वस्तिकोपेतं मण्डलद्वयं कृत्वा तत्र उदुम्बरकाष्ठपीठद्वये परि-
 हिताहतश्वेतवस्त्री दम्पती प्राङ्मुखानुपवेश्य स्वयमुदङ्मुखान्-
 स्तिष्ठन्तश्चतुरधिकसप्तशतार्कपत्रै रुद्रैकादशिन्या मूलमन्त्रेण
 च अभिषिञ्चेयुः । अत्र वाजसनेयिनां रुद्राध्यायस्य चतुःषष्टि-
 कण्डिकात्मकत्वात् तस्यैव एकादशावृत्त्या चतुरधिकसप्तशत-
 संख्या भवन्ति । चतुःषष्टिप्रकारस्तु । नमस्ते† षोडश । नमो

* स्काराय इत्यत्र स्तम्भायेति ग-पुस्तके पाठः ।

† नमस्ते हर सेशी-चिषे नमस्ते अस्त्रचिषे ।

अन्याः अक्षतपन्तु इतयः पावकी अक्षभं शिवी भव ॥ (३६अ. २०म. यजुः १)

हिरण्यवाहवेः पञ्च । नम उष्णीषिणेः पञ्च । नमस्तत्रभ्यःः पञ्च । नमो ज्येष्ठायऽ पञ्च । नमः स्रुत्यायऽ पञ्च । नमः पार्यायेति॥ पञ्च पञ्चःः । द्रापे चन्धसीःःऽष्टादशेति । एतस्य एकादशाहर्तौ चतुरधिकसप्तशतानि भवन्ति । तेन चैकेकेन मन्त्रेण एकैकार्कपत्रेणाभिषिष्य पत्राणि त्यजेयुः ।

• नमो हिरण्यवाहवे सीमाने दिशाच पतये नमो नमो इत्येभ्यो हरिकेशेभ्यः पद्मनाभ्यतये नमो नमः शशिधराय त्रिषोमते पद्मनाभ्यतये नमो नमो हरिकेशायोप-
वीतिने पुटानाभ्यतये नमः । (१६५. १०म. यजुः १)

† नम उष्णीषिणि गिरिचराय कुमुद्यानाभ्यतये नमो नम इतुमदृष्यो धन्वादिभ्यः
यो नमो नम चातन्वाभ्यः प्रतिदधानेभ्यः यो नमो नम चापञ्चदशोऽष्टदशः यो नमः ।
(१६५. ११म. यजुः १)

‡ नमस्तत्रभ्यो रथकारिभ्यः यो नमो नमः कुलामिभ्यः शर्मारिभ्यः यो नमो नमो
निवादिभ्यः पुष्टिभ्यः यो नमो नमः त्रयोभ्या षडयुभ्यः यो नमः । (१६५. १०म. यजुः १)

§ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय
चापगन्धमाय च नमो जघन्याय च बुध्याय च । (१६५. ११म. यजुः १)

¶ नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः कात्याय च भीष्याय च नमः कुल्याय च
सरस्याय च नमो नादियाय च वैश्रवाय च । (१६५. १०म. यजुः १)

॥ नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोतरणाय च नमोऽर्ष्याय च
कूल्याय च नमः शश्याय च फेण्याय च । (१६५. ४१म. यजुः १)

•• अथ पञ्च इत्येव पाठो युक्तः । पञ्चपद्येति पाठे चतुःषष्ट्येव पञ्चसंख्या-
धिक्यापत्तेः ।

†† द्रापे चन्धस्यते दरिद्रप्रौखलीदित । आसाग्मजानामिषान्पद्मनाभ्यामिर्गारोऽ-
माच नः किञ्च नाममत् । (१६५. ४०म. यजुः १)

अन्येषामापस्तम्बादीनां मूलमन्त्रैरेव तावदावृत्तेन अभिषेक-
इति बौधायनसम्प्रदायः ।

ततः कलशस्थपल्लवैराशुः शिशानः* इति सूक्तेन आप्याय-
स्वेति सोमसूक्तेन† यदद्य कञ्चेत्यादिभिः‡ पावमानीभिः§ रापो-
हिष्टेत्यादिभिः¶ समुद्रज्येष्ठा इत्यादिभिः|| सहस्राक्षमिति
त्वचेन** सुरास्वामित्यादि पौराणैर्मन्त्रैः††श्चाभिषिच्य शिवं
शिवमिति वदेयुः । इह तु आचार्योऽन्यान्यर्कपत्राणि गृह्णी-
यादित्येके । ऋत्विज एव अर्कपत्रैरेकादशिन्या‡‡‡ अभिषिञ्चेयुः,
आचार्यस्तु पल्लवैराशुः शिशान इत्यादिसूक्तैरभिषिञ्चेदित्यन्ये ।

ततः सर्वौषधिभिः सप्तमृद्भिः नद्या उभयकूलमृदा च सर्वा-

* आशुः शिशानी वषभां न भीमो घनाघनः चोभनश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनी निमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥

(१७अ. ३३म. यजुः।)

† सूक्तमिदं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ यदद्य कञ्च वचहन् उदगा अभिसूय्ये । सर्व्वं तदिन्द्र ते वशि ।

(१३अ. ३५म. यजुः।)

§ २८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

¶ २० पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

|| ६२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

** २८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

†† ७५ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

‡‡‡ एकादशिन्या रुद्रैकादशिन्या इत्यर्थः । सा च एकादशकालः समयस्य रुद्राध्यायस्य
पाठरूपा । तस्याः पावनतमत्वं “शुक्तिथारण्यकेजपो गायत्राश्च विशेषतः । सर्व्वपापहरा-
ह्येते रुद्रैकादशिनो तथा ॥” इत्यादिवचनैः प्रतिपादितम् ।

द्वेषनुमितौ दम्पती विग्रेपतः कुचिद्वेगि अनुलितां तां स्त्रियं
 कृत्वा गिष्टेनोद्धृतं मर्न्वकमगोटकेन घालिताद्ग्री पद्मप्रान्ते
 पन्थिं दत्त्वा महानद्योर्नद्योर्षा सद्भमे घात्वा शुद्धे वामसी परि-
 धाय

गरोरस्याप ये दीपा ये दीपा गर्भषीजयोः ।

मर्न्वं ते नागमायान्तु कर्णपानेन भो दिजाः ॥

इति मन्त्रमुच्चार्य अभिषेकवामसी न्यक्ता शुद्धे वामसी परिधाय
 च यत्कचन्दनमानाद्यत्सहस्रौ भवेताम् ।

ततो दम्पतिभ्यामन्वारण्य चाचार्यः समुद्राद्गुम्भिरित्वादि-
 मन्त्रैः० पूर्णाहुतिं कृत्वा वसोधारां जुहुयात् ।

तप ।

त्रायचेरसृष्टमानियं वैश्वयं० रीद्रो० मीन्द्रमम् ।

महापैत्रानरं साम श्येष्ठसामऽ च पाठयेत् ॥

ततो यजमानः सभार्यः कृतय्यायुष्यकरणः पूजापूर्वक-
 माचार्याय पयस्त्रिनीं धेनुं सुवर्णं च यथागतिं दक्षिणात्वेन दत्त्वा
 ब्रह्मणे हृषभमृत्विग्भ्यो यथागतिं सुवर्णं च दत्त्वा क्षमाप्य रुद्रा-
 द्यावाहितदेवता विसृज्य श्रीरुद्रमीत्यर्थं गतं तदहं तदहं वा
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः सम्पूर्णतां वाचयित्वा जीयत्पति-

• ६१ पृष्ठे प्रदक्षिंतेः ।

+ विश्वोमुक्तमित्यादि विश्वगुणं ३५ पृष्ठे प्रदक्षिंतम् ।

‡ रुद्रगुणं ६० पृष्ठे प्रदक्षिंतम् ।

§ चाप्रेयं मूत्रम्, ईन्द्रं मूत्रं, महापैत्रानरं साम, श्येष्ठसाम इति मर्न्वं सामवेदी गम्यम् ।

पुत्राभिः स्त्रीभिर्बर्द्धापनादिकृतमङ्गली ब्राह्मणाशिषो गृह्णीयात् ।
 षटन्यञ्चले नारिकेलादिफलं सुवासिनी दद्यात् ।

अनेन विधिना कार्यो रुद्रः क्लेशसंज्ञकः ।

भुङ्क्ते स सकलान् भोगान् प्रसादाच्छङ्करस्य च ॥

इत्याह भगवान् बौधायनः ।

इति बौधायनोक्तं रुद्रस्नानविधानं समाप्तम् ।

अथ बन्ध्याभिषेकविधानम् ।

तच्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे कार्तिकेय उवाच ।

पूर्वमेव त्वया ख्यातं सन्ति बन्ध्या न हि स्त्रियः ।

दोषैस्तु विविधाकारैर्ग्रहधातुविकारजैः ।

बन्ध्या सञ्जायते तासां स्नानमावद यत्नतः ॥

ईश्वर उवाच ।

ग्रहदोषान् प्रवक्ष्यामि शृणु पुत्रं यथार्थतः ।

द्वाविंशतिर्ग्रहाः प्रोक्ता नारीपीडाकरास्तु ते ॥

ग्रहाः कौमारिकाश्चान्ये द्वात्रिंशत्तेऽपि कीर्तिताः ।

चतुःषष्टिश्च संख्याता ग्रहाणां क्रूरकर्मणाम् ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि चैकैकस्य प्रविस्तराः ।

तेषां मध्ये तु प्रोच्यन्ते चतुःषष्टिश्च नायकाः ॥

दोषैर्द्वादशभिर्वत्स ग्रहा गृह्णन्ति योषितम् ।

एकपात्रेण पानेन परशय्यासनेन च ॥

परपुंसः प्रसङ्गेन परवस्त्रविभूषणैः ।
 लालोच्छिष्टकमाल्येन चैकभाजनभोजनैः ॥
 केशोदकेन संसेकादनार्थस्य च गूहनात् ।
 एतैर्दीपैश्च ते सर्वे ग्रहाः पीडाकराः स्मृताः ॥
 प्रथमं गृह्यते योषां गर्भञ्च तदनन्तरम् ।
 पश्चात्क्षीरन्ततो बालमेवमाहुर्न संशयः ॥
 ग्रहनामानि वक्ष्यामि शवरी रेवती शिवा ।
 सुखा नन्दी च लम्बा च पूतना जम्भपूतना ॥
 गोमुखी च विडाला च तथा चैवामला बला ।
 काकोली च हसन्ती च अहङ्कारी जया तथा ॥
 मुक्तकेशी त्रिदण्डी च अजामुखी च रोचना ।
 मुकुटा पिङ्गला नाम विटनामा तथा परा ॥
 स्कन्दग्रहास्तथा चान्ये सर्वेषां नायकाः स्मृताः ।
 रजनी कुम्भकर्णा च तापसी राक्षसी परा ॥
 मोदनी रोदनी चात्र धमनी नकुला तथा ।
 चतुःपष्टिः समाख्याता मातरो बालमातरः ॥
 आर्ज्जको जम्भको वीरो भीमास्यः स्कन्दपञ्चमः ।
 बालानां पीडनाः सर्वे भ्रमन्ते बलिकाङ्घ्रिणः ॥
 बलिं दद्याद्विधानेन ततो मुञ्चन्ति नान्यथा ।
 चतुरस्रङ्गतङ्गे च समसूत्रं* समन्ततः ॥

* । कृते चेने समं सूत्रमिति ख-पुस्तके पाठः ।

सप्त भागान् समान् सर्वान् कृत्वा ह्येवं विचक्ष्णैः ।
 अन्तरान्तरकोष्ठेषु नव पद्मानि* कारयेत् ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे द्वे तु चक्रमध्ये प्रयोजयेत् ।
 सवान्हाभ्यन्तरे वत्स चक्रमालिख्य यत्नतः ॥
 अष्टपत्रयुतं शुभ्रं कैसरैः सह-कर्णिकैः ।
 तेषु मादृगणाः सर्वे चतुःषष्टिर्यथाक्रमम् ॥
 पूर्व्वीदि पूजयेत्सर्व्वींस्तथाष्टान्तकमष्टधा ।
 शिवन्तु कर्णिकामध्ये पद्मेषु नवसु स्थितम् ॥
 कमले मध्यमे वत्स अङ्गैस्तु सहितं शिवम् ।
 पूजयेत्पूर्व्वविधिना कल्पयित्वा तथासनम् ॥
 अस्य कर्माणि वक्ष्यामि येन मुञ्चन्ति योषितः ।
 ज्ञात्वा तासां विकारांश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 स्थापयेच्च विधानज्ञं उपवासपरायणः ।
 व्यतीपातादिनिर्मुक्ते स्नानं कुर्याच्छुभे दिने ॥
 त्रिषूत्तरेषु रेवत्यां प्राजापत्ये पुनर्वसौ ।
 अश्विन्यामथ पुष्ये च रोहिण्यामथवा गुहं ॥
 देवालये मादृगेहे पितृगेहे चतुष्पथे ।
 जीर्णे कूपे तडागे वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 एकद्वये श्मशाने वा देवतानाञ्च सन्निधौ ।
 अष्टम्यां राजपत्नीन्तु मध्याङ्गे स्नापयेत्ततः ॥

पुत्रकामानुगां तीर्थे राजपत्नीन्तु सङ्गमे ।
 आचार्यस्तु सुसम्पूतः* शक्तवस्त्रः शुचिः सदा ॥
 अष्टहस्तप्रमाणेन चतुर्हस्तमथापि वा ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारं तोरणं ध्वजशोभितम् ॥
 चन्द्रातपकृताटोपं पुष्पमाल्योपशोभितम् ।
 त्रिरजोभिः समालिख्य मण्डलं सार्वकामिकम् ॥
 स्नानैः पानैश्च नैवेद्यैर्विविधं कारयेद्दलिम् ।
 श्वेतं रक्तं तथा कृष्णं वर्णानाञ्च क्रमेण तु ॥
 ईशो ब्रह्मा तथा विष्णु रजसामधिपाः स्मृताः ।
 मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यात्स्रपनमण्डलम् ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणेन वर्णकैरुपशोभितम् ।
 अकालान्† अष्टकलगाञ्चतुरस्रप्रमाणतः ॥
 चूतपल्लवसंयुक्तान् यद्येष्टपरिवेष्टितान् ।
 हिरण्णाक्षतदूर्वाभिरोपधीभ्यश्च संयुतान् ॥
 नद्याद्योभयकूलात्तु वल्मीकाह्वयमूलतः ।
 गृहीत्वा सृदमेतेभ्यः स्थापयेत्प्रथमे घटे ॥
 द्वितीये गोमयं स्थाप्य तृतीये गन्धवारि च ।
 चतुर्थे हेमरजते पञ्चमे सर्व्वमीषधम् ॥

* सुसम्पूत इत्यत्र सुसम्पूर्णं इति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः, परन्तु सङ्गतत्वात् पूर्व्व-
 एवात्र निवेदितः ।

† अकालानित्यत्र अनीलानिति ख-पुस्तके पाठः ।

षष्ठे तीर्थान् प्रविच्यस्य सप्तमे सप्त सागरान् ।
 कलशे चाष्टमे न्यस्य शङ्करं मातृभिः सह ॥
 अनेन विधिना मन्त्री त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 मृतवत्सा जीवपुत्रा बन्ध्या चापि प्रसूतिका ॥
 अवीजा वीजतां याति स्त्री वाथ पुरुषोऽपि वरः ।
 अभिचारकृतं दोषं मन्त्रोऽयं नाशयेदिति ॥
 अनेनैव विधानेन* मुख्येन सर्व्वबन्धुना ।
 दुर्भगा सुभगा स्याच्च कन्या प्राप्नोति सहरम् ॥
 देवीभिश्चोपसृष्टानां बालानां ग्रहपीडने ।
 क्रियामेतां सदा कुर्यात्साधकस्तु यशस्कारीम् ॥
 सभार्य्ये दक्षिणा देया नगरे वाथ खेटके ।
 हस्त्यश्वरथयानानि मुकुटं कुण्डलानि च ॥
 धनधान्यहिरण्यानि येन वा तुष्यते गुरुः ।
 तेन तुष्टेन तुष्यन्ति देवता मातरो ग्रहाः ॥
 अथाभिषेकको देयो यजमाने सभार्य्यके ।
 यो हि जीवति तस्यापि† मृतञ्चापतति‡ ध्रुवम् ॥

ॐ फट् स्वाहा ॥

* विधानेन इत्यत्र प्रयोगेण इति ग-पुस्तके पाठः ।

† तस्यापि इत्यत्र तस्याप्येतेन इति, तस्यार्थे इति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ मृतञ्चापतति इति ख-पुस्तके पाठः ।

सर्पैरक्षतैर्वापि तं देहे ताडयेच्छिशुम्* ।
 मीनञ्चेत्स्थीयते बालो रोदते जीवते ध्रुवम् ॥
 इति भविष्योत्तरोक्तं बन्ध्याभिषेकविधानम् ।

अथ घटिकाभिषेकविधानम् ।

हेमाद्रौ भविष्ये ईश्वर उवाच ।

शृणु परमुरख तत्त्वेन स्नानं घटिकया परम् ।
 धारयिष्यन्ति ये वत्स घटिकां देवनिर्मिताम् ॥
 तेषामर्थश्च कामश्च सौभाग्यं वृद्धिमेष्यति ।
 पूर्वोक्तं मण्डलङ्गत्वा गौरीं तत्रैव पूजयेत् ॥
 स्रस्य वित्तानुसारेण वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
 ईशान्यां दिशि संस्थाप्य घटिकां मधुपूरिताम् ॥
 पुष्पमाल्यैरलङ्कृत्य रक्तसूत्रेण वेष्टयेत् ।
 हिरण्यं निक्षिपेत्तत्र न शून्यां कारयेद्बुधः ॥
 वस्त्रेण तु समावृत्य गन्धांस्तत्रैव निक्षिपेत् ।
 कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनेन विलेपयेत् ॥
 उशीरं चन्दनं मुस्ता बालकं सर्व्वमौषधम् ।
 तथा चामलकं दूर्वाः क्षिपेद्गोरोचनां बुधः ॥ *
 शतमष्टोत्तरं जम्बा गौर्या वै मूलविद्यया ।
 ततोऽभिमन्त्र्य घटिकां गौरीमन्त्रेण तां पुनः ॥

* च्छिशुमित्यत्र च्छुभैरिति ग-पुस्तके पाठः ।

शताष्टाधिकजप्तेन अभिमन्त्रोदकं गुह्य ।
 ततोऽभिषेकं कुर्याद्वै योषितो वा नरस्य च ॥
 घटिकोदकसिक्ता वै या नारी मण्डले गुह्य ।
 सुभगा सा भवेन्नित्यं नरश्चैव सदा गुह्य ॥
 अपुत्रा लभते पुत्रमजीवा जीविनी भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन गुर्विणी यदि कारयेत् ॥
 पुत्रं प्रसूयते सा तु महावीर्यपराक्रमम् ।
 राजा विजयमाप्नोति धारयित्वा सुसङ्गरे ॥
 या तु रूपवती कन्या वरञ्च लभते यदा ।
 तदा घटाभिषेकेण सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
 येन येन हि भावेन घटिकां कारयेद्बुधः ।
 तस्य तस्य हि भावेन* तत्फलं लभते पुनः ॥
 यत्तेनोक्तमथो किञ्चित्सङ्केपेण षडानन ।
 तत्सर्वं मूलमाश्रित्य अनेनैव तु कारयेत् ॥

मूलमाश्रित्येति पूर्वोक्तमूलमन्त्रेणेत्यर्थः ।

न घटिकायाः परं किञ्चित्सीभाग्ये कारणं मतम् ।
 न घटिकायाः परं स्कन्द धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
 घटिकां धारयेद्यस्तु स कामान्निखिलाँल्लभेत् ।
 अपुत्री लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ॥

इति भविष्ये घटिकाभिषेकविधानम् ।

* तेन तेन हि भावेन इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अत्र प्रथमतः तीर्थयादयोर्नवाक्षरत्वाच्छन्दोद्दीप आर्षत्वात् सीदव्यः ।

षय विष्णुश्राद्धम् ।

तद्य कर्मक्षयाय । कर्मविपाकादि मृतापत्यत्वमनपत्यत्वं
वा जायते तदर्थमिदमनुष्ठेयम् ।

तद्वयया । कर्मणां विज्ञेयेषु पचनं पाकः कर्मविपाकः ।
स त्रिविधो जन्मानुभोगैः ।

जन्म कर्म्यादि । पतितं याजयित्वा तु कृमियोनी प्रजायते ।
एत्यादिस्मरणात् ।

षायुः पक्षयपांडिकम् । तस्य जीवति यपाणि दग पञ्च च
वा द्विज इति स्मरणात् ।

भोगो यमथातनादिः । यममोडे तु ते घोरं नभस्ते यम-
यातनामिति श्रुतेः ।

ततय येन कर्मणा अनृतभाषणादिना याननिधनादि जायते
तन्निरामाय इदं श्राद्धम् ।

ननु षष्पायुद्धादि चेत्कर्मणाः फलम् कथं तर्हि विष्णुश्राद्धा-
दिना तन्निरामः प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयात् । मत्स्यम् ।
तथापि यन्नीयमा विष्णुश्राद्धादिना गयाश्राद्धेन नानायोनि-
प्रविष्टप्राण्युद्धारवत् जन्माष्पायुद्धयातना नश्यति ।

ननु गयाश्राद्धेनापि नानायोनिप्रविष्टानां कथमुद्धारः ।
तदुद्धारो वा कथं श्रुत्यविरोधः । उच्यते । तीर्थपुत्रमामर्ष्येन
नानायोनिप्रविष्टा अपि स्वर्गम्रह्मलोकयोः क्षुत्पिषामादिरहिता-
स्तिष्ठन्तस्तस्य वंशच्छेदभयात् पुनः संसारं प्राप्य पुराणां योनिं
प्रविशन्ति ।

स्मृतिरपि प्रतिबन्धकाभावे सत्येव कर्मणां यातनार्थतां
बोधयति ।

अतएवोक्तम् ।

उद्धृता ये गयाश्राद्धे ब्रह्मलोकेषु ते शुभे ।

भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥

न चापि पतनन्तस्मात्स्थानाद्भवति भूमिप ।

वंशच्छेदात्पुनः सर्वेऽवतरन्ति महीतले ॥

आगत्यास्मात्ततो लोकान्निपत्य जगतीतले ।

पापाः पापां समायान्ति योनिं श्रेष्ठां शुभान्विताः ॥

ननु किमिदं विष्णुश्राद्धम् । विष्णुरूपिपित्रुद्देशेन क्रियमाणं
श्राद्धं विष्णुश्राद्धमिति चेत् । न पितृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः
प्रीयतामिति विष्णुभावनया पित्राद्युद्देश्यकक्षयाहश्राद्धस्यापि
विष्णुश्राद्धत्वप्रसङ्गात् । कथञ्च विष्णुद्देशेन अनुष्ठीयमानकर्म-
विशेषात् कूटवादादिरतानां कर्मक्षयः ।

किञ्च किमर्थमिदमनुष्ठेयम् । वीजि*दोषपरिहारार्थं वा
प्राणिदोषपरिहारार्थं वा । नाद्यः कूटवादादिरतोद्धारार्थत्वात् ।
नान्यः कर्त्तव्येव कर्मभिः फलस्य जननात् । उच्यते । मृत-
प्राणिदोषनिराकरणद्वारा दीर्घायुःपुत्रादिप्राप्त्यर्थं तथा विष्णु-
भावनया मृतोद्देशेन क्रियमाणश्राद्धस्य विष्णुश्राद्धत्वात् पूत-
त्वादिगुणविशिष्टपुत्रेण पुत्रत्वस्य† जातेष्वेव स्ववंशजानां

* वीजि इत्यत्र वीज इति ग-पुस्तके पाठः ।

† पुत्रेण पुत्रत्वस्य इत्यत्र पुत्रिणा पुत्रत्वस्य इति ख-पुस्तके पाठः ।

कृम्यादियोनिनिराकरणेन तेषां स्वापत्यत्वे सति तैरपत्ययत्त्वस्य कर्तुमिष्टफलत्वात् ।

ततश्च दम्पत्योर्दोषपरिहारार्थं रुद्राभिषेकप्रायश्चित्तानुष्ठानात् प्राणिनाञ्च दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तग्राहयोरनुष्ठानाद्द्वीजप्राणिनोः कर्मक्षयात्तस्यैव प्राणिनो दीर्घायुद्वादिविगिष्टस्वपुत्रत्वसिद्धार्थं विष्णुग्राहानुष्ठानमिति सिद्धम् ।

उक्तञ्च ।

बालस्यापि च दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।
 ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा यीजिनस्तथा ॥
 सर्पदंशादिजा ये च कर्मभिः सञ्चितारा ये ।
 ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुग्राहप्रसादतः ॥
 अनादिकर्मसम्भूतं कर्म ज्ञानेन दह्यते ।
 तद्व्याणिकृतं पापं विष्णुग्राहेण दह्यते ॥ इति ।

गर्भसम्भूता गर्भेषु सम्भूतास्तद्गता इत्यर्थः ।

तथा ।

येन कर्मविपाकेन म्रियन्ते बालकानि च ।
 तत्कर्मपरिहारार्थमुच्यते वंशवृद्धये ॥
 बालकस्यापि दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।
 कुर्यात्प्रतिकृतिन्तत्र कुशरूपां यथाविधि ॥
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
 ममाज्ञया कुशमयीं प्रकृतिं स विशत्विमाम् ॥

जन्मजन्मान्तरकृतानपराधान् कृतैः नसः ।
 पातकोपमहापापं वायुरूपं क्षमस्व मे ॥
 नमोऽस्तु विष्णुरूपाय त्राहि मां शरणागतम् ।
 निष्कृतिं ते करिष्यामि नवाब्दाद्ब्रह्महव्रतात् ॥
 तस्य काश्यपगोत्रस्य वायुरूपस्य देहिनः ।
 प्रेतस्य चोद्धारविधिं सद्यः सञ्जनयाम्यथ ॥
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
 तस्य प्रेतस्य दत्तोऽयं* पिण्डोऽयमुपतिष्ठतु ॥
 लभते चोत्तमगतिं पिण्डोदकविधौ कृते ।
 नवानि नवमिश्राणि प्रेतश्राद्धानि यानि तु ॥
 तस्मिद्धये प्रकर्त्तव्यं द्वात्रिंशद्विजतर्पणम् ।
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ॥
 विष्णुरूपः स लभतां त्वंभिं ब्राह्मणतर्पणात् ।
 विष्णुश्राद्धं ततः कुर्यात्सन्तत्यै सुतसिद्धये ॥ इति ।

तस्मात्सिद्धं विष्णुश्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वम् ।

तत्र अनपत्यत्वादौ निदानानि ।

चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेद्वत्सवियोजनात् । इति वायु-
पुराणे ।

स्त्रवद्गर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विप्रैः । इति वृद्ध-
गौतमः ।

* दत्तोऽयमित्यत्र प्रीत्यर्थमिति ख-पुस्तके पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति, अतस्तथात्वे अयमित्यस्य द्विरुक्तिदोषो न स्यात् ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । इति शातातपः ।
एवं सति ।

बन्ध्या च काकबन्ध्या च स्त्रीप्रसूय मृतप्रजा ।

एवं चतुर्विधा बन्ध्या तस्याः शान्तिकमौर्यते ॥

इति प्रक्रम्य विष्णुश्राद्धोपदेशाच्चतुर्विधबन्ध्यात्वनिराकरणार्थत्वं
विष्णुश्राद्धस्य । तत्र

अर्वाक्तु ब्रह्महत्यायाः पङ्कदं कृच्छ्रमाचरेत् ।

इत्युक्तत्वात् पङ्कदं तदहं त्यद्वं तदहं साह्वद्वं वा कृत्वा तत्राप्यशक्तौ ।

कुर्यादादौ च चान्द्रश्च चान्द्रहयमथापि वा ।

प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥

इत्युक्तेश्चान्द्रायणे चान्द्रायणं वा यथाशक्तिपर्यदुपस्थानादिप्रकारेण
गृहीत्वा मृत्तिकासानादिपञ्चगव्यादिप्रकारेण च साङ्गं प्रायश्चित्तं
विधाय पञ्चाच्छ्राद्धमनुष्ठेयम् । तत्र रुद्रस्नानं वक्ष्ये इत्युपक्रम्य
एतद्विधानपूर्वन्तु रुद्रश्राद्धं समाचरेदित्युक्तत्वादादौ रुद्रस्नानं
कार्यम् ।

तन्मूलभूतवाक्यानि यथा ।

रुद्रस्नानविधिं वक्ष्ये दम्पत्योश्च सुतार्थिनोः ।

कृष्णाष्टम्यासुपोषैव नवम्यां सुसमाहितौ ॥

नानावर्णैर्धान्यपिष्टैः पद्ममष्टदलं लिखेत् ।

विन्यस्य कलगानष्टौ दिक्ष्वष्टासु च सोदकान् ॥

पुनरेकं पूर्वभागे कलगं विन्यसेत्ततः ।

पद्मस्योपरि संविष्टौ दम्पती प्राङ्मुखी शुची ॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्दल्मीकात्सङ्गमाद्गदात् ।
 नद्या उभयकूलात्तु मृदमाहृत्य यत्नतः ॥
 अपरित्यक्तवस्त्रौ तु लिप्तगात्रौ तथा मृदा ।
 अच्छिद्राण्यर्कपत्राणि निधाय शतसप्तकम् ॥
 रुद्रस्नानं पुरा कृत्वा रुद्ररूपाण्यथो जपेत् ।
 दिक्चष्टस्त्रष्टरूपाणि नवमे त्रीणि वै तथा ॥
 रूपाण्येकादशैवन्तु जप्त्वा तु विधिपूर्वकम्* ।
 अष्टानां कलशानां तदुदकं शान्तिदं क्षिपेत् ॥
 तद्धारिणार्कपत्रेण दम्पत्योश्चाभिपेचने ।
 अर्कपत्रशतानाञ्च सप्तानां त्याग इष्यते ॥
 प्रत्येकं रुद्रमन्त्रेण स्नायातां दम्पती ततः ।
 त्यक्त्वा पूर्वाणि वस्त्राणि ततोऽन्यांशुकधारिणी ॥
 न ग्राह्याणि तु पूर्वाणि त्वाचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पूजितां रुद्रमूर्तिञ्च निष्कमानमितां शुभाम् ॥
 सवाहनां सालङ्कारामाचार्याय निवेदयेत् ।
 एतद्विधानपूर्वन्तु विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ।
 सुभगा धर्मशास्त्रज्ञा धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
 नदीसङ्गम एवायं कर्तव्यस्तूदितो विधिः ॥
 इति विष्णुश्राद्धाङ्गं रुद्रस्नानम् ।

* विधिपूर्वकमित्यत्र मन्त्रेण पुनरिति ख-पुस्तके पाठः ।

विष्णुश्चाहं पुराणतः सङ्क्षेपतो वदामः । विशेषास्तु प्रयोगे
वक्ष्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे दालभ्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन म्रियन्ते शिशवः प्रभो ।

गर्भादि स्रवते तद्ददनपत्योऽपि जायते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु ष्टं त्वया विप्र प्राणिनां हितकाम्यया ।

तत्सर्वं कथयिष्यामि विश्वारेण महामुने ॥

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्थापहारकाः ॥

अनाचाराः कृतघ्नाश्च अशस्त्रप्राणिघातकाः ।

परदाररता ये च सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

मिथ्याभिगंसिनो ये च चौरकर्मरताश्च ये ।

ते सर्वे पापकर्मणः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥

पुनः पुनः समायान्ति ह्युदरं प्रति पापिनः ।

अल्पायुषोऽपि जायन्ते ये नरा नरकागताः ॥

सुक्तास्ततः पतन्तीमं गर्भवासं पुनः पुनः ।

अन्धाः कुक्षाश्च विकृता विकृताङ्गा नराधमाः ।

व्याधिता ह्याधिरूपेण दृश्यन्तेऽद्यापि भूतले ॥

दालभ्य उवाच ।

पापिनो ये त्वया प्रोक्तास्तेषां वै निष्कृतिं स्वयम् ।

कथयस्व महाभाग् प्राणिनां हितकाम्यया ॥

श्रीभगवानुवाच ।

येन मुक्तिर्भवेत्तेषां पापिष्ठानाञ्च शाश्वती ।
 कथयिष्याम्यहं विप्र विधानं तव सुव्रत ॥
 बन्ध्या च काकबन्ध्या च स्त्रीप्रसूश्च मृतप्रजा ।
 एषा चतुर्विधा बन्ध्या तस्याः शान्तिकमीर्यते ॥
 ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा वीजिनस्तथा ।
 ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्राद्धप्रसादतः ॥
 विष्णुश्राद्धन्ततः कुर्यादङ्गानुष्ठानपूर्वकम् ।
 अशून्यमासे कर्त्तव्यमथ वैवाहिकेषु वा ॥
 आत्मशुद्धिं ततः कुर्यात्सर्वपातकनाशनीम् ।
 तेषां तत्पापशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
 कुर्यादादावेकचान्द्रं चान्द्रद्वयमथापि वा ।
 कार्यं धेनुसुवर्णेन धान्यतीर्थैः* स्वशक्तितः ॥

अत्रापि वाशब्दादद्दसार्द्धाद्द्वयद्वादयः पक्षा यथाशक्ति योज्याः ।
 व्युत्क्रमेण च योजना ।

प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ।
 इति बौधायनः प्राह शास्त्रोक्तं धर्मतत्परः ॥
 अष्टमीन्तु समासाद्य रुद्रस्नानं समाचरेत् ।
 एकादशीं समासाद्य कृष्णपक्षस्य वै तिथिम् ॥
 उपोष्य तत्र कर्त्तव्यं विष्णुश्राद्धं विधानतः ।
 श्रादौ मृदादिभिः स्नात्वा स्वर्गह्योक्तविधानतः ॥

* धान्यतीर्थैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

देहशुद्धिं ततः कृत्वा कालतिथ्यादि संस्मरेत् ।

आत्मनो बहुसहस्रदीर्घायुःपुत्रलब्धये ॥

गर्भदीपापहतये विष्णुश्चाङ्गं समारभे ।

ततो नद्यादिषु स्नात्वा नित्यं कर्म विधाय च ॥

देवागारं समासाद्य बध्नीयात्पुष्पमण्डपम् ।

तदधस्तादुपाविश्य निशि सङ्कल्पपूर्वकम् ।

पश्चादाचार्यवरणं फलं दत्त्वेति मन्त्रतः ॥

फलमिति वस्त्रासनभोजनादेःरूपलक्षणम् । हणुयाद्भक्तिमन्त्रः

सन्नित्यन्यत्रोक्तत्वात् ।

गर्भदीपैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि हिजाधिप ।

विष्णोः सम्पूजनं कृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥

इत्याचार्यं प्रणम्याथ मण्डपाधस्तु मण्डले ।

मध्ये तु तण्डुलैः पूर्णं कृत्वा स्थापयेत्परिः ॥

वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य तस्मिन् गरुडवाहनम् ।

रुक्मनिष्केण वाहेन तदर्धेनापि शक्तितः ॥

निर्मितं स्थापयेत्तत्र सव्यदक्षिणतस्ततः ।

सप्तधा न्यमितात्राशीन् प्रत्येकं द्रोणसम्मितान् ॥

कृत्वा पुरुषसूक्तेनः विष्णुं सम्पूजयेत्ततः ।

• भोजनादेरित्यत्र भाजनादेरिति ख-पुस्तके पाठः ।

+ सप्त इत्यत्र समेति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतलस्येशानो यदग्नेनाति रोहति ।

उपचारैः षोडशभिरन्यैर्नामपदैः पृथक् ॥

पुरुषसूक्तेनेति पौराणमन्त्राणामुपलक्षणम् । तत्र त्रैवर्णिकानां
वैदिकपौराणनाममन्त्राणां समुच्चयः । शूद्राणान्तु वैदिकव्यति-
रिक्तौ ।

पञ्चामृतेन संस्नाप्य पूजां कुर्याच्च जागरम् ।

तिलमाषयवत्रीहिकङ्कुश्यामाकमुद्गकाः ॥

सप्तधान्यमिति प्रोक्तं प्रत्येकं द्रोणसन्धितम् ।

ततः प्रभाते नद्यादौ स्नात्वामन्त्रं द्विजान् शुचीन् ॥

विष्णुभक्तिसमायुक्तान् सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

निमन्त्रयामि वो विप्रा विष्णुंश्चाङ्घ्रिच्छणाय भोः ॥

भस्मीकुरुत तान्दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ।

अनेनामन्त्रं मन्त्रेण दण्डवत्प्रणमिच्च तान् ॥

कृत्वा नित्यक्रियां तद्विष्ण्वादीनर्चयेत्ततः ।

आमं शरावं देवस्य पुरतः स्यापयेत्ततः ॥

नानागोत्रान् पितृस्तत्र मन्त्रेणावाहयेदिति ।

वूटवादरता इत्यादि* चौरकर्मरताश्च ये ॥

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु तृप्तिं तेषां करोम्यहम् ।

इत्याहृतान्† गन्धपुष्पैरक्षताभिस्ततोऽर्चयेत् ॥

घृतसुतेन चान्नेन आमपात्रं प्रपूजयेत्‡ ।

* मन्त्रीऽयं १३१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† आहृतानित्यत्र आहृतानिति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ प्रपूजयेदित्यत्र प्रपूरयेदिति पाठो युक्तः ।

तिलदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा पूर्ववत्पठेत् ।
 मन्त्रानन्याहंरहिंतांस्ततो मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु वृष्ये ॥
 इति सङ्कल्प्य तत्तौय करस्थं तत्र निक्षिपेत् ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत चर्घश्चत्यसमित्तिलैः ॥
 इदं विष्णुः*रिमं मन्त्रमुच्चार्याष्टोत्तरं शतम् ।
 प्रत्येकं होमकर्तृभ्यः शक्त्या देया च दक्षिणा ॥

प्रत्येकमिति चर्वादिभिः सम्बध्यते । त्रयस्त्रीनित्यर्थः द्वितीयार्थे
 प्रथमा ।

पूर्णाहुतिं विधायाद्य आदकर्म समाचरेत् ।
 एकोद्दिष्टविधानेन विष्णुरूपमनुस्मरन् ॥
 अनेकनामगोत्राणां विष्णुश्राद्धाधिकारिणाम् ।
 पितृणां विष्णुरूपाणामेकोद्दिष्टविधानतः ॥
 विष्णुश्राद्धं करिष्येऽहमिति सङ्कल्प्यमाचरेत् ।
 उच्चार्य नामगोत्रादि एवं पाद्यादिषु क्रमात् ॥
 तद्वह्निभक्तिसहितं सर्वस्मिञ्कुशकर्मणि ।
 आसनं भाजनं छत्रं तथोपानकमण्डलुम् ॥
 दद्याच्च श्राद्धभोक्तृभ्यो दक्षिणाच्छादनादिकम् ।
 परितोषकरं दत्त्वा भोक्तृसंख्याद्य निर्वपेत् ॥
 पिण्डानुद्दिश्य तान्नामशर्मगोत्रान् पितृन् भुवि ।

* मन्त्रोऽय १०६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

शर्कराघृत*सन्निष्ठांस्तिलपायससन्मितान् ॥
 सम्पूर्णं वाचयित्वा तान् ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
 अन्नशेषन्तु तत्सर्वं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 सार्ज्येच्छ्राद्धभूमिञ्च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पादार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरुपचारैः स्वशक्तितः ॥
 वस्त्रालङ्कारसहितैस्तस्य हस्ते जलङ्घिपेत् ।
 शिवाः सन्त्वाप इत्युक्त्वा जुष्यान्नोपूजनं ततः ॥
 स्वर्गमृङ्गीं रौप्यखुरीं ताम्ब्रपृष्ठीं सवत्सकाम् ।
 रत्नपुच्छां कांस्यदीहां सवस्त्रां कल्पयेत्ततः ॥
 अस्मा अमुकगोत्राय प्रवराय च शर्मानि ।
 विप्राय गामिमां विष्णुदैवत्यां शक्त्युपस्कृताम् ॥
 विष्णुश्राद्धाङ्गभूतां ते त्वहं त्वसुकगोत्रकः ।
 तथा प्रवरशर्मात्मा चिरायुःपुत्रलब्धये ॥
 सदक्षिणां सम्प्रददे इति मन्त्रं ततः पठेत् ।
 गावो मे ह्यग्रतः सन्तु स्यामहं तव्रसादभाक् ॥
 इति गां दक्षिणायुक्तां दत्त्वामुं देवमर्चितम् ।
 सप्तधान्यं सकलशं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ॥
 इति देवं निवेद्यास्मै दक्षिणां परितुष्टये ।
 दक्षिणान्ते सम्प्रददे न ममेति ततः पठेत् ॥
 भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।
 श्राद्धं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

द्रव्युक्ता दण्डवद्भूमावाचार्यं प्रणमेत्ततः ।
 गृहीत्वामं गरायं तश्मन्नपूर्णं नदीं व्रजेत् ॥
 जलमध्ये जपेन्मन्त्रान् कूटवादरता इति* ।
 विष्णुश्राद्धप्रसादेन सर्वे ते तारिता मया ॥
 उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्यामने जने ।
 जपित्वेति गरायं तं सन्तिले स्थापयेत्ततः ॥
 गरावनागपर्यन्तं जने स्थित्वा सचेलकम् ।
 स्नात्वा धोताम्बरं धृत्वा चागच्छेद्भयनं निजम् ॥
 एवं यः कुरुते लोके विष्णुश्राद्धं हि मानवः ।
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ।
 सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ॥
 इति विष्णुश्राद्धपूर्वविचारः ।

अथान्य प्रयोगः ।

एवं गालवभगवत्संवादादयोऽपि अत्रार्थे प्रमाणमस्ति विस्तार-
 भयात्तु न निरस्यते । तत्रत्येतिकर्तव्यताविशेषस्तु शास्त्रान्तरा-
 धिकरणन्यायेन प्रयोगे वक्ष्यते ।

अथ प्रायश्चित्तग्रहणप्रकारप्रदर्शनपुरःसरं प्रयोगो लिख्यते ।
 कस्मिंश्चिद्विषये दश पञ्च चतुरस्त्रीनेकं वा अध्यात्मविदमुपवेश्य
 सचेलं स्नात्वा मोनी अभुञ्जानः क्लिन्नवासाः पर्यटं प्रदक्षिणीकृत्य

* तमित्यत्र तदिति पाठश्च दृश्यते, परन्तु गरायो वईमानक इत्यमरौक्ते गरावस्य
 पुस्तमेव व्याप्य, तस्य तद्विशेषणीभूतस्य तच्छब्दस्य पुंस्तौचित्यात् तमित्येव पाठः समीचीनः ।

† १३९ पृष्ठे इमे मन्त्राः प्रदर्शिताः ।

हृदयेन दूयमानेन सभ्यान् साष्टाङ्गं प्रणमेत् । ततस्तैः किं ते कार्यमिति पृष्टे पर्षदग्रे गोवृषयोः प्रत्येकं प्रत्याम्नायत्वेन यथा-शक्ति स्वर्णरौप्ययोर्निष्कं तदर्द्धं तदर्द्धं वा निधाय बालनाशादि-जन्यदुःखेनातिपीडितस्य मे चिकीर्षिते विष्णुश्राद्धादावधिकार-सिद्धार्थं प्राचीनापुत्रत्वादिनिदानदुरितनिरासार्थञ्च प्रायश्चित्तमुप-दिश्य मा*मनुगृह्णन्तु भवन्त इति पुनः प्रणमेत् ।

ततस्ते तमुत्सार्य तस्य शरीरद्रव्यादिशक्तिमुत्तममध्यमादि-पक्षांश्च विचार्य अस्मिन् पक्षे अयं शक्त इति निश्चित्य पुस्तक-वाचनपूर्वकं कथयेयुः । स च पुस्तकपूजां चन्दनपुष्पादिभि-र्विधाय सभ्यपूजाञ्च कृत्वा निबन्धपूजात्वेन किञ्चिद्दयथाशक्ति द्रव्यं निधाय कृताञ्जलिपुटस्तिष्ठन् नम्रस्तदुपदिष्टं शृणुयात् । सभ्याश्च षड्वद्व्यवसाहैकाव्दचान्द्रायणद्वयैकचान्द्रायणेषु कञ्चन पक्षं शक्त्यनुसारेणोपदिशेयुः । स चोपदेश एकेन पर्षद्द्वयेन सर्वानु-मत्या कार्यः । इदन्ते प्रायश्चित्तं साङ्गैऽस्मिन्ननुष्ठिते कृतार्थो भविष्यतीति प्रत्याम्नायांश्च होमगवादी यथाशक्ति कल्पयेयुः ।

तत्र गायत्रयुतजपे तिलह्रीमसहस्रे द्वादशब्राह्मणभोजने तीर्थयोजनयात्रायाम् एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कतदर्द्धतदर्धानां शक्त्या दाने शुष्ककेशस्य द्वादशस्नाने द्वादशब्राह्मणानामामान्न-दानादी† एकैकः प्राजापत्यः । तत्र शक्तस्य द्रव्याम्नाययोः‡ द्वि-

* उपदिश्य सामित्यत्र उपदिश्यतामिति ख-पुस्तके पाठः ।

† आमाम्नदानादावित्यत्र अन्नदानादाविति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्याम्नाययोरित्यत्र द्रव्यामाम्नयोरिति ख-पुस्तके पाठः ।

गुण इत्यादि योज्यम् । निष्कय लोकशास्त्रपरिभाषयोरिक-
वाक्यतया मापायत्वारिंशत् ४० । तदर्धं २० । तदर्धं १० ।
सुवर्णं मुख्यम् तदशक्तौ रजतं याज्ञम् । एवञ्च निवेदितं प्राय-
श्चित्तं भवदनुग्रह इत्यङ्गीकृत्य सम्मानपूर्वकं प्रणम्य पर्पटं विस-
र्जयेत् ।

अस्मिन् दिने चोपवासः कार्यः शक्तेनेति । इतरेण तु
हविष्याशनं कार्यम् । ततः कस्याश्चिद्रिक्तायान्तिथौ कृतमाध्या-
ह्निकः सायाह्ने गङ्गादौ एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ
अनेकजन्मार्जितानपत्यत्वादिकारणीभूतदुरितप्रगमनार्थं करिष्य-
माणविष्णुश्राद्धाधिकारसिद्ध्यर्थञ्च अमुकं प्रायश्चित्तम् अमुक-
प्रत्याम्नायेन यथाशक्ति करिष्ये । तत्रादौ वपनदन्तधावनभस्म-
गोमयमृदारिपञ्चगव्यस्नानानि पञ्चगव्यप्रागनादीनि तदङ्गानि च
करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान् वपाम्यहम् ॥

इति सङ्कल्प्य शिखाकक्षोपस्यवर्जं नखरोमाणि वापयित्वा
द्वादशाङ्गुलदन्तकाष्ठेन आयुर्वलमित्यादिमन्त्रं* पठित्वा दन्तान्
धावयेत् । वपनानिच्छेत्सु द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

ततः स्नात्वा भस्मादिस्नानं कुर्यात् । तत्रायं प्रकारः ।

* आयुर्वलं यशो वसः प्रजाः पशुवन्नि च ।

ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो धिदि वनस्पते ॥ (पारिक्रमत्तत्त्वे ।)

ईशानाय नम इति शिरसि । तत्पुरुषाय नम इति मुखे ।
 अघोराय नम इति हृदये । वामदेवाय नम इति गुह्ये ।
 सद्योजाताय नम इति पादयोः । प्रणवेन सर्वाङ्गे । ॐ
 अग्निरिति भस्म । ॐ स्थलमिति भस्म । ॐ जलमिति भस्म ।
 ॐ वायुरिति भस्म । ॐ व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं
 भस्मेति मन्त्रैर्वा । इति भस्मस्नानम् ।

अथ गोमयेन । गन्धद्वाराऽमित्यादि ।

अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ।

तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।

तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदा ॥ इति मन्त्रेण ।

अथ मृत्तिकास्नानम् । बलित्या पर्वतानामिति† भूमिं
 प्रार्थ्य मा वो रिषत् खनिता‡ इति खनित्वा स्योना पृथिवि§ इति
 मृदं गृहीत्वा आयने ते परायण¶ इति दूर्वा गृहीत्वा गायत्रम्
 अभ्युच्य भूमौ निधाय आचम्य मृत्स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

* मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† बलित्या पर्वतानां खड्गं विभर्षि पृथिवि ।

‡ प्रथमभूमिं प्रवत्वतिमङ्गा जिनोषि महिनि ॥ (पु.म. ८४सू. १ ऋक् ।)

§ मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

¶ द्विपाञ्चतुष्पादस्नाकं सर्व्वमस्त्रनातुरम् ॥ (१२अ. ६५म. यजुः ।)

§ ऋगियं ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

¶ आयने ते परायणे दूर्वा रोहतु पुष्पिणीः ।

ऋदाश्च पुण्डरीकाश्च समुद्रस्य गृह्णा इमे ॥ (ऋग्वेदिब्रह्मकर्षणि ।)

मृदं कुशोदकेन अभ्युजेत् । ततो दिक्षु मृदं क्षिपेत् । वातार-
मिति पूर्वस्याम् । यमाय मधुमत्तममिति दक्षिणतः ।
तत्त्वायामीतिः पश्चात् । वयं सोमितिः उत्तरतः । तत्सूर्य्या-
मित्युपरिष्ठात् । ततोऽङ्गेषु । अक्षीभ्यां त॥ इति सुखे । ग्रीवा-
भ्यस्तः इति ग्रीवायाम् । आन्तेभ्यः इति हृदये । नाभा
नाभिं न आददेः इति नाभौ । त्वमिन्द्र सजोषः इति

* वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवः शरमिन्द्रम् ।

इयामि शक्रम्पुनइतमिन्द्रं स्वमि नो मघवा घात्विन्द्र ॥ (२०अ. ५०म. यजु ।)

† यमाय मधुमत्तम राज्ञे हव्य जुहीत न ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वैर्जैभ्यः पूर्वैभ्य पथिकरुदभ्यः ॥ (१०म. १४सू. १५ऋक् ।)

‡ सन्तोऽयं ६६ पृष्ठे भद्रशंसितः ।

§ वयं सोमव्रते तव मनसाम्पू विभतः ।

प्रजावन्तः सधेमहि ॥ (३अ. ५६म. यजु ।)

¶ तत्सूर्य्यो रोदसी उमे दीपावसीरुपसुवे ।

भोजिष्यथा अभ्युचरा सदा ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।)

॥ अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्या कर्णाभ्या जुषुकादधि ।

यच्चात् शीर्षेण मत्तिकाज्जिह्वाया विवहामि ते ॥ (१०म. १६३सू. १ऋक् ।)

•• ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः क्रीकसाभ्यो अनुक्वात् ।

यच्च दीपण्यमसाभ्या वाहुभ्या विवहामि ते ॥ (१०म. १६३सू. २ऋक् ।)

†† आन्तेभ्यसे गुदाभ्यो अनिली हृदयादधि ।

यच्च मत्तसाभ्यो यक्तः साश्रिभ्यो विवहामि ते ॥ (१०म. १६३सू. ३ऋक् ।)

‡‡ नाभा नाभि न आददे चक्षुषिरसूर्य्ये स चा ।

कवेरपत्यमा दुहे ॥ (६म. १०सू. ८ऋक् ।)

§§ त्वमिन्द्र सजोषः समकं विभर्षि वाङ्मी ।

वज्रं शिशान भोजसा ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।)

बाहोः । सोमान् खरणमिति कक्षयोः । यः कुक्षि-रिति
 कुक्षी । बह्वीनां पितृतिः पृष्ठे । जरुभ्यां त इत्यूर्वीः ।
 मेहनादनमिति ज्ञान्वोः । एतावानस्येति॥ पादयोः । यस्य
 विश्वानीति** हस्तयोः । अङ्गादङ्गादित्यनेन पूरुषसूक्तेन
 च सर्व्वङ्गीवर्त्तनं कुर्यात् । एतावत् शक्तावशक्तौ तु अङ्गीवर्त्तन-
 मात्रम् । ततोऽश्वक्रान्तेः इत्यादिभिः सतिलां सदूर्व्वीं

* सोमान् खरणङ्गुह्वि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ (३अ. २८म. यजुः ।)

† यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पितृते ।

उर्व्वीरापो न काकुदः ॥ (१म. ८सू. ७ऋक् ।)

‡ बह्वीनाम्यिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाङ्गणीति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्व्वीः पृष्ठे निनङ्गी जयति प्रसूतः ॥ (२६अ. ४२म. यजुः ।)

§ जरुभ्यान्ते अङ्गीवङ्गां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्षं श्रीणिभ्यां भासदाङ्गसासा विव्वहामि ते ॥ (१०म. १६३सू. ४ऋक् ।)

¶ मेहनादनं करणालीमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्णं सर्व्वस्मादात्मनस्तमिदं विव्वहामि ते ॥ (१०म. १६३सू. ५ऋक् ।)

॥ एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यास्यतन्दिवि ॥ (३१अ. ३म. यजुः ।)

** यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च चित्तीनां वसु ।

स्याशयस्व यो अस्मद्भुगिद्व्ये वाशनिर्जह्वि ॥ (१म. १७६सू. ३ऋक् ।)

†† अङ्गादङ्गालीनी लोनी जातं पर्व्वणि पर्व्वणि ।

यक्ष्णं सर्व्वस्मादात्मनस्तमिदं विव्वहामि ते ॥ (ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।)

‡‡ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुस्वरे ।

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतङ्गतम् ॥

उद्धृतासि वराहैण कृष्णेन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्व्वं पापं प्रसीचय ॥ (आङ्गिकतत्त्वे ।)

इदं गिरमि निधाय सृतिकास्यानं प्रक्षाम्य तीर्थं प्रार्थयेत् ।

ॐ हिरण्यगुह्यं । यन्मया मनसा याचात् । इमं मे
गङ्गेः । इदं ते न्याभिः १ । गङ्गा गङ्गेल्येयङ्गमादिभिः पुराण-
सन्धैः सुमिचिया नः । ममुद्रज्येष्ठा इति चतस्रभिः ०० एतो
त्विन्द्रात् । मिति तिस्रभिः तरत् ममन्दीः । मिति सृष्टेन पाय-
सार्त्नीभिः ११ पापो हृष्टेतिङ्गत् यत्नेन च मार्त्तनं कृत्वा इमं मे

- हिरण्यगुह्यं यो वद पादा मनोज्ञा चर इन्द्र आधीत् ।
द्विवा इदत्त इविरव मादन्वी चरंलस्यदधी चरतिङ्गत् । (१२५. १०म. पशुः ।)
- † यन्मया मनसा याचा इत्येवा दुष्कृतं कृतम् ।
तत्र इन्दी चरयो इदत्पतिः गविता च पुत्रस्य पुनः पुनः । (सांवेदिमन्त्रकर्मवि ।)
- ‡ १८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
- § इदं मे न्याभिरसमाप्तगङ्गिणीः काच दिभ्यु वनहृत्ति जय ।
सर्पो श्रीर्वागिव सखं अहानि पावत् सन्निस्कोऽभ्युपेय । (सांवेदिमन्त्रकर्मवि ।)
- ¶ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयादधीजलानां मनेरवि ।
सृजति सन्धैर्वादेर्षीं विष्णुर्षीं च गच्छति । (सांवेदिमन्त्रकर्मवि ।)
- || सुमिचिया न चाप श्रीपथयः सस्य दुर्गिचिवासन्धै सस्य ।
योऽप्यान्धेति यय सयं द्विषः । (१५. ११म. पशुः ।)
- १९ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।
- †† एतो त्विन्द्रं क्षयाम सृष्टं सृष्टेन साया ।
सृष्टेदक्षुषेर्वाहृत्वायं सृष्ट चासीर्वाग्ममृ । (८म. १५म. ०५म ।)
इत्यादिकाभिः सपाटनवर्षं प्याहाभिः ।
- ‡‡ २० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
- §§ २० पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।
- ¶¶ २० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

शङ्गे इति मन्त्रेण उदकमालोद्य ऋतञ्चेति* ऋचं जपेत् । इति शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ पञ्चगव्यस्नानम् । गतयत्राणाम् गोमूत्रेण । गन्धद्वाराङ्ग-
मिति गोमयेन । आप्यायस्वेति‡ क्षीरेण । दधिक्रावूणा इति
दध्ना । घृतं मिमिच्च॥ इति घृतेन । देवस्य त्वेति** कुशोदकेन
स्नानं कुर्यात् । देवस्य त्वेति मन्त्रेण अभिषिञ्चामीति वाक्य-
शेषः ।

एवं दश स्नानानि विधाय धीते वससी परिधाय द्विराचम्य
त्रिभ्योऽधिकान् युरमान् ब्राह्मणान् विष्णुद्देशेन भोजयेत् ।

* ऋतञ्च सत्यज्ञाभीज्ञातपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्रिजायत ततः समुद्री अर्णवः ॥ १ ॥

समुद्रादणवादधि संवसरो अजायत ।

अहीरात्राणि विदधद्विष्यस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसी धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवश्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥ (१०म. १६०सू. १।२।३ऋक् ।)

† ओं भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोदेवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ एवंरूपया । (३अ. ३५म. यजुः ।)

‡ मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ घृतं मिमिचे घृतमस्य योनिर्घृते त्रितो घृतम्बस्य धाम ।

अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वषभ वच्च हव्यम् ॥ (१७अ. ८८म. यजुः ।)

** मन्त्रोऽयं ६३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

आम्नात्रं वा दद्यात् । इदमेव प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुश्चाहमभि-
धीयते ।

ततो गवामङ्गेषु* इति मन्त्रेण आदिगोदानं प्रत्यक्षमीत्येन
वा दद्यात् । तत आन्वेन व्याहृतिभिरग्नौ पापहविष्णुद्देशेन
अष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् ।

ततः पञ्चगव्यं कार्यम् । सुवर्णादिपात्रे पद्मादिपात्रे वा
ताम्रवर्णाया गोर्मूत्रं त्रिपलं गायत्र्या† प्रणवेन वा आदाय ततो-
ऽङ्गुष्ठार्धपरिमितं श्वेताया गोर्गोमयं गन्धद्वारा‡ मित्यादाय ततः
कपिलायाः सप्तपलं दुग्धम् आप्यायस्वेति§ आदाय ततो
नीलायाः सप्तपलमेव दधि दधिक्वावृणु इत्यादाय ततः कृष्णाया
घृतमेकपलं घृतं मिमिक्ष॥ इत्यादाय तत एकपलं कुशीदकम्
आपोहिष्ठेति आदाय प्रणवेनालोड्य प्रणवेनैव यन्नियकाष्ठेन
निर्मथ्य प्रणवेनाभिसन्त्र्य सप्तपत्रैर्हरितैः कुशैर्दशाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा । इरावती धेनुमती स्वाहा । पृथिव्यै
इदं नमः । इदं विष्णुः विष्णावे । भानस्तोके** रुद्राय । ब्रह्मज-

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सुवर्णाणि चतुर्दश ।

यथातथाच्छिवं मे आदिहलीके परत्र च ॥ (अथैदिब्रह्मकर्मणि ।)

† १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ मन्त्रोऽयं १७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

** मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

ज्ञानं* ब्रह्मणे । अग्नये स्वाहा अग्नये इदम् । सोमाय स्वाहा
 सोमायेदम् । गायत्र्या सूर्यायेदम् । प्रणवेन प्रजापतये
 इदम् । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा
 इत्यन्ते हुत्वा व्रतग्रहणं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा तैः कुरुष्व
 इत्यनुज्ञातः प्रणवेन सर्वं पिबेत् । इति पञ्चगव्यविधिः ।

एतच्च नद्यादितरी ग्रामाहहिर्नक्षत्रदर्शने कार्यम् । गो-
 भूत्रादिपरिमाणं यथाशक्ति स्वल्पं वा ग्राह्यम् ।

एतत्कृत्वा गृहमागत्य विष्णुं स्मरन् मीनी निशामतिवाह्य
 प्रक्रान्तं प्रायश्चित्तं विधाय उत्तराङ्गाणि कुर्यात् । ततो व्याहृति-
 भिराज्यं पूर्व्ववत् हुत्वा पूर्व्ववत् पुनः प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुश्चाङ्गं
 कृत्वा अन्ते पूर्व्ववन्नोदानं चरेत् । ततो दश दानानि कुर्यात् ।
 तानि यथा ।

गोभूतिलहिरण्याज्यं वासी धान्यं गुड़ानि च ।

रौप्यं लवणमित्याहुर्दश दानान्यनुक्रमात् ॥

तत्र गवामङ्गेष्विति† गोदानम् ।

भूम्यान्तु ।

सर्व्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

तिलेषु ।

* मन्वोऽयं १०६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्वोऽयं १४७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

महर्षेर्गोत्रसम्भूताः कश्यपस्य तिलाः स्मृताः ।

तस्मादेपां प्रसादेन मम पापं व्यपोहतु ॥

हिरण्यगर्भगर्भस्य#मिति हिरण्यस्य ।

धान्ये ।

कामधेनुषु सम्भूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामाढ्यमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रे तु ।

शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

सुवेशधारि वस्त्र त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्ये ।

सर्वदेवमयं धान्यं सर्वोत्पत्तिकरं परम् ।

प्राणिनां जीवनोपायमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुडे ।

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरस्य जनाईनः ।

सामवेदसु वेदानां महादेवसु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्व्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ।

मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुडं सर्वदा ॥ इति ।

रजते तु ।

प्रीतिर्यतः पितृणाञ्च विष्णुशङ्करयोः सदा ।

• हिरण्यगर्भगर्भस्य इमं शीर्षं विभावसीः ।

अमन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।)

शिवनेत्रोद्भवं रूप्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

लवणे ।

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना ॥

शम्भोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दशभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं दश दानानि विधाय ।

वर्णमात्राच्युतं यच्च मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

इत्युक्त्वा विष्णुं स्मरेत् । एतानि दश दानानि सभ्येभ्य एव
देयानि ।

ततो यन्मया कृतममुकप्रायश्चित्तं तदच्छिद्रमस्तु इति भवन्तो
ब्रुवन्तु इति ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् । ततो ब्राह्मणा अच्छिद्रमस्त्विति
वदेयुः ।

यद्वा ।

व्रतच्छिद्रं जपच्छिद्रं यच्छिद्रं यन्नकर्मणि ।

सर्वं भवतु तेऽच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति वै द्विजाः ॥ इति ब्रूयुः ।

ततः प्रणम्य करिष्यमाणे कर्मणि निर्विघ्नमस्तु इति प्रार्थ्य ब्राह्म-
णाशिषो गृह्णीयात् ।

नत्वा नारायणं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

विष्णुश्राद्धे सुतफले प्रयोगं वच्मि सूक्तिभिः ॥

पूर्वोक्तविधिना प्रायश्चित्तं यथाशक्ति कृत्वा संज्ञातपापत्रयो
मलमासशुक्रास्तादिवर्जिते शुभे काले वैवाहिकमासेषु वा
व्यतीपातादिदोषाभावे चन्द्रतारादिबलान्विते सति कस्याञ्चित्

क्षणाद्यम् उक्तविधिना रुद्रस्नानं विधाय क्षणीकादश्यामुप-
 षासी नद्यादौ रुद्रस्नानगोमयवारिभिः स्वर्गहोतृविधिना स्नात्वा
 देहशुद्धिं विधाय नित्यकर्म कृत्वा गृहं देवान्यम् आरामं वा
 गत्वा तत्र पुष्पमण्डपादि कृत्वा भूमिमग्नार्ज्जनादि विधाय च
 निशि मण्डपाद्य उपविष्टः सभार्यः प्राङ्मुखः शुचिः शुक्लवासाः
 स्वासनः सपवित्रकश्चाचमनप्राणायामपूर्वकं सकुशात्तत्रल-
 हस्तः सङ्घ्नं कुर्यात् ।

यथा । तिप्यादिकं सङ्घीर्ष्य ॐ अद्य ममानपत्यत्वमृता-
 पत्यत्वनिदानदुरितक्षयद्वारा अस्याय भार्यायाश्चतुर्विधवन्ध्या-
 त्वान्यतमनिदानदुरितक्षयद्वारा तथा पूर्वजानां महापातकोप-
 पातककूटवादरतिपाणिहिंसापारदार्यमिप्याभिशापचौर्यकृतघ्नता-
 नृतानाचारानग्निसंस्कारादिनापापैः पुनःपुनर्गर्भवासगर्भपाता-
 स्थायुष्मादिनिदानदुरितक्षयद्वारा आकम्पाविच्छेदिदीर्घायुर्वहु-
 पुत्रादिसन्ततीरात्यर्थं यथाशक्ति यथाज्ञानम् अनया भार्यया सह
 विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्घ्न्य श्लोकमिमं पठेत् ।

आत्मनो बहुसहस्रदीर्घायुःपुत्रनव्यये ।

गर्भदोषापहतये विष्णुश्राद्धं समारभे ॥ इति ।

ततो निर्विघ्नतासिद्धये गणपतिपूजनं गौर्यादिमातृकापूजनं
 पुण्याहवाचनं वृद्धिश्राद्धश्च कार्यम् । कर्मविपाकोक्तदानादेरिव
 कर्मविपाकस्य निवृत्त्यर्थत्वादिति केचित् । अन्ये तु श्राद्धरूप-
 त्वाद्गणपतिपूजनादिवृद्धिश्राद्धान्तं नेच्छन्ति । आद्यः पक्ष एव
 बहूनां सम्मतः आचारानुगतश्च ।

तत ओमद्य विष्णुश्राद्धे आचार्यवरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सपत्नीकं सपुत्रं वैदिकं शास्त्रज्ञं धार्मिकं कुटुम्बिनं दरिद्रं दुष्प्रतिग्रहनिवृत्तं सदाचारं प्रकृतकर्मवेदिनं ब्राह्मणं विष्णुश्राद्धे आचार्यकर्म कर्तुं त्वामहं प्रार्थये इति सविनयं प्रार्थयेत् । ततस्तेन अङ्गीकृते अमुकगोत्रः अमुकशर्मा अहम् अमुकगोत्रममुकशर्माणं भवन्तं विष्णुश्राद्धे आचार्यकर्म कर्तुम् एतेन फलताम्बूलादिना वृणे इत्याचार्यं फलादिना वृणुयात् ।

तत आचार्यस्त्वं यथा स्वर्गं इति मन्त्रमुक्त्वा ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि द्विजाधिप ।

विष्णोः सम्पूजनङ्कृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥

इति तं प्राञ्जलिः प्रार्थयेत् । ततो यथाशक्ति पाद्यगन्धवस्त्रादिभिस्तं पूजयेत् ।

आचार्यस्तु मण्डपादधस्तात्पञ्चवर्णै रजोभिः षोडशारचक्रं सर्वतोभद्रमण्डलम् अष्टदलपद्मं स्वस्तिकं वा यथाशक्ति निर्माय सर्वतोभद्रे ब्रह्मादिमण्डलदेवताः पूजयित्वा तन्मध्ये यथाशक्ति धान्यराशौ स्वर्णरूप्यताम्रमृन्मयान्यतमकलशमाकलशेषु* इति स्थापयित्वा तं तण्डुलैः पूरयित्वा चन्दनपुष्पमालादिभिरलङ्कृत्य च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । तदुपरि धातुनिर्मितं वंशनिर्मितं वा पात्रं तदुपरि वस्त्रञ्च निदध्यात् ।

तत्र चन्दनकुङ्कुमादिलिखिते अष्टदले निष्केण तदर्धेन तद-

ह्येन वा गङ्गाया या० सुवर्णेन निर्गमितं गरुडामनं विष्णुं स-
नक्ष्मीकमग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् । तस्य मय्यदक्षिणयोः
पूर्ववहान्यरागिदये कनकद्वयं स्थापयित्वा पूर्ववत्तदुपरि दक्षिणे
प्राग्वात् सुवर्णनिर्गमितं रुद्रं वामतय तादृगमेव* ब्रह्माणं स्थाप-
येत् । तेषां पुरतस्त्रिन्नापयवर्माष्टिकद्रुश्यामाकमुद्गरूपाणि
सप्त धान्यानि प्रत्येकं द्रोणमितानि निदध्यात् यथाशक्ति वा
रागीन् कुर्यात् । देवप्रयव्यः† ममस्तादीगानादितः शुद्धभूमी
प्रतिमासु तण्डुलपुञ्जेषु वा क्रमेणैता देवताः संस्थाप्य पञ्चोपचारैः
पूजयेत् ।

यथा—पृथुः । ध्रुवः । भानुः । चन्द्रभानुः । प्रियव्रतः ।
नाभिः । स्कन्दः । वसिष्ठः । व्यासः । स्रगभुः । शोभनसः । क्रतुः ।
दक्षप्रजापतिः । भीमः । कपिलः । गवमः । पशुनः । पुस्तक्यः ।
पुनहः । पगम्यः । यगिष्ठः । आयर्वणः । रुक्नाद्भदः । भरतः ।
धौम्यः । सुनन्दः । नन्दवर्धनः । प्रह्लादः । नारदः । वैश्वः ।
नन्दनः‡ । वायुनन्दनः । विष्वक्सेनः । जयः । भद्रः । सुधीयः ।
विभीषणः । ३७ ।

पूर्वादिषु इन्द्रादीन् श्लोकपात्रान् उत्तरतो दुर्गां क्षेत्रपात्रा-
धिपं गणपतिश्चेति यथाक्रमं संस्थाप्य विष्णोः पुरतो गरुडं स्थाप-

* गङ्गा वा इत्यत्र शक्तिर्हेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† तादृजं सुवर्णनिर्गमितमित्यर्थः ।

‡ देवप्रयव्य विष्णुद्रुमद्रुश्यामित्यर्थः ।

§ वैश्वनन्दन इति ग पुस्तके पाठः ।

येत् । एवं स्थापितानां विष्णादीनां स्वशास्त्रोक्तमन्त्रेण प्रतिष्ठं
कुर्यात् ।

अथ ध्यानम् ।

नमस्कृत्य महाविष्णुं संस्मरेत्क्षीरसागरम् ।
क्षीरसागरमध्यस्थं श्वेतद्वीपं विचिन्तयेत् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णं भानुकोटिसमप्रभम् ।
तन्मध्ये तु महादिव्यं प्रासादं रत्ननिर्मितम् ॥
प्रासादमध्ये चन्द्राभं सिंहासनमनुत्तमम् ।
तस्योपरि महानागं शेषाख्यं मणिमण्डितम् ॥
तदासने महाविष्णुं तत्क्षणन्यस्त*मस्तकम् ।
वेदसूक्तैः स्तूयमानं नानारत्नविभूषितम् ॥
घननीलतनुं देवमप्सरोगणसेवितम् ।
लृणादिब्रह्मपर्यन्तं विश्वगं विश्वसाक्षिणम् ॥
चराचरगुरुं देवं घनश्यामं चतुर्भुजम् ।
ब्रह्माद्यैरर्चितं विश्वं† सर्वाभरणभूषितम् ॥
एवं ध्यायेन्महाविष्णुं गदाधारि-सशङ्खकम् ।
वामभागे स्थितां देवीं नीलकुञ्चितमूर्द्धजाम् ॥
हेमारविन्दप्रतिमां मौक्तिकाभरणोज्ज्वलाम् ।
दाडिमं सव्यहस्तेन दक्षेणालिङ्ग्य सत्यतिम् ।
श्रीविष्णुभिमुखां ध्यायेद्भक्ताभीष्टफलप्रदाम् ॥

* न्यस्त इत्यत्र व्याप्तेति ख-पुस्तके पाठः ।

† विश्वं तदात्मकमित्यर्थः ।

इदं ध्यानहृतं येन यथा भीष्मोऽभवद्वरः ।

यथा पृथात्मजो जिष्णुस्तथा पुत्रो भवेदिति ॥

अथ षोडशोपचारपूजा ।

षोडशोपचारस्य पुरुषसूक्तस्य नारायण ऋषिः पुरुषो देवता
अनुष्टुप् त्रिष्टुप् च छन्दसी षोडशोपचारायां पूजायां विनियोगः ।

अथ न्यासः । सहस्रमीर्षेति* यामकरे न्यसेत् । पुरुष
ह्र्वेदमिति† दक्षिणकरे । एतावानस्येति‡ वामपादे । त्रि-
पादूर्ध्वं इति दक्षिणपादे । तस्माद्विराडिति§ वामजानी ।
यत्पुरुषेणेति॥ दक्षिणजानी । तं यज्ञमिति¶ यामकव्याम् ।
तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतं॥ इति दक्षिणकव्याम् । तस्माद्-

* मन्त्रोऽयं ०१ पृष्ठे प्रदक्षिणः ।

† मन्त्रोऽयं ११५ पृष्ठे प्रदक्षिणः ।

‡ मन्त्रोऽयं १४४ पृष्ठे प्रदक्षिणः ।

§ त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येदाभवत् पुनः ।

ततो विष्णुः शकामत् सायनागमने अग्नि ॥ (११५. ४म. यजुः ।)

¶ तस्माद्विराडजायत विराजो अग्निपुरुषः ।

स जातो अमरिष्यत पदाङ्गमिमघो पुरः ॥ (११५. ५म. यजुः ।)

॥ यत् पुरुषेण उविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अशाधीदार्यं योष इषः अरदविः ॥ (११५. १४म. यजुः ।)

•• तं यज्ञं वरिष्ठं प्रीत्यन् पुरुषं जातमघतः ।

तेन देवा अजग्रन्त साध्या अपयथ ये ॥ (११५. २म. यजुः ।)

†† तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतं ऋषयः सामानि जग्निरे ।

इन्द्रांसि जग्निरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ॥ (११५. ३म. यजुः ।)

यज्ञात्सर्व्वहुत* इति नाभौ । तस्मादश्वाः† इति हृदये । यत्
 पुरुषमिति‡ कण्ठे । ब्राह्मणोऽस्येति§ वामबाहौ । चन्द्रमा
 इति दक्षिणबाहौ । नाभ्या॥ इत्यास्ये । सप्तास्येति** नेत्रयोः ।
 यज्ञेनेति†† मूर्द्धि ।

अथ पञ्चाङ्गन्यासः । ब्राह्मणोऽस्येति हृदयाय नमः ।
 चन्द्रमा मनस इति शिरसे स्वाहा । नाभ्या इति शिखायै
 वषट् । सप्तास्येति कवचाय हुम् । सहस्रशीर्षा इति नेत्रद्वयाय
 वौषट् । यज्ञेनेति अस्त्राय फट् ।

- * तस्मादयज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भूतं पृषदान्यम् ।
 पशून् तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ (३१अ. ६म. यजुः ।)
- † तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयतीदतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ (३१अ. ८म. यजुः ।)
- ‡ यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 सुखं किमस्य की वाह् क्वा कुरुपादा उच्येते ॥ (३१अ. १०म. यजुः ।)
- § ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाह् राजन्यः कृतः ।
 ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पदभ्यां७ शूद्री अजायत ॥ (३१अ. ११म. यजुः ।)
- ॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षीः सूर्यो अजायत ।
 सुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्यायुरजायत ॥ (३१अ. १२म. यजुः ।)
- ॥ नाभ्या आसीदन्तरिचं शीर्षो द्यौः समवर्त्तत ।
 पदभ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथां लोकां अकल्पयन् ॥ (३१अ. १३म. यजुः ।)
- ** सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिःसप्त समिधः कृताः ।
 देवा यद्वयज्ञं तन्वाना अबधन् पुरुषं पशुम् ॥ (३१अ. १५म. यजुः ।)
- †† यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्याणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ (३१अ. १६म. यजुः ।)

आगच्छ भगवन् विष्णो स्याने चात्र सुरैः सह ।
यावत्कर्म समाप्येत तावत्त्वं सन्निधौ भव ॥

आवाहनं पुरुष एव ।

शेषमर्धं महादिव्यं फणामणिमहस्त्रकम् ।
कोटिसूर्यप्रतीकागं गृहाणासनमीश्वर ॥

इत्यासनम् ।

एतावानस्य* ।

नमस्तोऽस्य प्रजाराध्य नमस्ते विगवन्दित ।
पाद्यं गृहाण देवेश घननीनप्रभाकर ॥

इति पाद्यम् ।

त्रिपादूर्ध्वः† ।

रामरुणाय देवाय क्षीराब्धिगयनाय च ।
इदमर्धं मया दत्तं ब्रह्माद्यैः सहिताय ते ॥

इति अर्घ्यम् ।

तस्माद्विराट्‡ ।

सुवर्णकलशेनैवाचमनं कुरु केशव ।
पद्महस्ताधरी देव कृपालो जगदीश्वर ॥

इत्याचमनम् ।

अथ पञ्चानृतस्नानम् । आप्यायस्व गीतमः पयोगायत्री

* तावत्कर्मप्रदितो भव इति ग-पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रोऽयं १४४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रवर्धं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

क्षीरस्नाने विनियोगः । ॐ आप्यायस्वेति* चन्दनादिपञ्चोप-
चारैः सम्पूज्य ॐ भूर्भुवः स्वरिति† पूजामपसार्य दधिक्राव्री
वामदेवो दध्यनुष्टुप् दधिस्नाने विनियोगः ‡ ॐ दधिक्रावूः§
इति पञ्चोपचारादि । घृतं मिमिक्षे गृत्समदो घृतं त्रिष्टुप्
घृतस्नाने विनियोगः । ॐ घृतं मिमिक्षे§ । एवं पञ्चोपचारादि ।
मधुवाता गौतमी मधुगायत्री मधुस्नाने विनियोगः । एवं
पञ्चोपचाराः । स्वादुः पवस्व वेनः शर्कराजगती शर्करास्नाने
विनियोगः । ॐ स्वादुः पवस्व॥ । एवं पञ्चोपचाराः ।

यत्पुरुषेणेति॥ ।

गङ्गा च यमुना चैव कृष्णा भीमरथी तथा ।

एतासां पुण्यतोयेन स्नानं कुरु कृपार्णव ॥

इति मन्त्रेण पुरुषसूक्तादिना च शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ आचमनं दत्त्वा ।

तं यज्ञम्॥ ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं कर्म साधनम् †

गृहाण पुण्डरीकाक्ष भक्त्या तुभ्यं समर्पितम् ॥

* मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रद्वयं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

यज्ञोपवीतं परममिति यज्ञोपवीतम् ।

तस्मादयज्ञात्* ।

पीतवासो जगन्नाथ पीताम्बरधराव्यय ।

गृहाण देवदेवेश रमया सहितोऽनघ ॥

इति वस्तम् ।

तस्मादयज्ञात्‡ ।

मुद्रिकासमलङ्कारैरङ्गदैर्वाहुभूषणैः ।

सहितं चन्दनं कृष्ण स्मरतात गृहाण मे ॥

इति गन्धम् ।

अलङ्काराद्याचतस्र्य अर्पणीयाः शुभास्तव ।

तस्मादश्वाः‡ ।

चम्पकैर्वकुलीनागैः पुत्रागैः कनकैर्दलैः ।

शतपत्रैर्मल्लिकाभिः पूजयेज्जगदीश्वरम् ॥

इति माल्यम् ।

यत्पुरुषम्‡ ।

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाव्यः सुमनीहरः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

ब्राह्मणोऽस्य‡ ।

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मस्वतेर्यत् सङ्गं पुरस्तात् ।

आयुष्यमयं प्रतिमुच शुभ यज्ञोपवीतं बलमन्नु तेनः ॥ (संस्कारतत्त्वे ।)

† मन्तोऽयं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ एते मन्ताः १५६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

कोटिभानुप्रतीकाशो विभुज्योतिः प्रकाशकः ।

अनेकरत्नसङ्काशो दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपम् ।

चन्द्रमा मनसः* ।

शर्कराखण्डपक्वान्नं दधिक्षीरघृतानि च ।

षड्रसं भक्तिसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा नाभ्या आसीत्* ।

नारिकेलं सखर्जूरं द्राक्षाचूतफलादिकम् ।

कदल्यादिफलं तुभ्यं दत्तं श्रीपुरुषोत्तम ॥

इति फलानि ।

सप्तास्यासन्* ।

पूगीफलं महादिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् ।

कर्पूरैलासमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति ताम्बूलम् । यज्ञेनेति* हिरण्यगर्भ† इति च दक्षिणाञ्च

दत्त्वा श्रिये जातः‡ इति नीराजनङ्गत्वा ।

कृष्णाय रामभद्राय जगन्नाथाय धन्विने ।

प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

* एते मन्त्राः १५६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† मन्त्रोऽयं १४८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ श्रिये जातः श्रिय आनिरियाय श्रियं वयो जरितभ्यो दधाति ।

श्रियं वसाना असृतत्वमायन् भवन्ति सत्याः समिधा मितद्री ॥ (६म, ८४म, ४४८क।)

इति वेदमन्त्रैश्च पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ।

नारायणं सहस्राक्षं नरकार्णवतारणम् ।

वन्दे तं जगदात्मानं वासुदेवं सनातनम् ॥

इति साष्टाङ्गं कृतनमस्कारः ।

कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति कृष्ण राम हरेऽच्युत ।

प्रदक्षिणकृतात् पुण्यात्तुष्टस्त्वं कृपया भव ॥

इति प्रदक्षिणं कृत्वा ।

गोप्रियव्यजनेनाथ चामरेणातपवतः ।

गान्धर्वगीतवाद्येन प्रीतो भव रमाप्रिय ॥

इति व्यजनादि कृत्वा च ।

कृष्णाय गोकुलेगाय वंशवृद्धिकराय च ।

यशोदानन्दभद्राय नमोऽस्तु गुणसिद्धये ॥

सुतान् देहि सुतान् देहि त्वं पूजाकृतपुण्यतः ।

वासुदेव जगन्नाथ कृपालो भक्तवत्सल ॥

इति प्रार्थनां कुर्यात् ।

ततो दक्षिणकलशोपरि रुद्रं त्र्यम्बकसन्त्रेण* पूजयेत् ।

सव्यकलशोपरि ब्रह्माणं ब्रह्मजज्ञानभिति† पोद्गशोपचारैः

पूजयेत् । तत आमं मृन्मयं शरावं देवसन्निधौ कुशोपरि नि-

दध्यात् ।

* ६२ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† मन्त्रीऽयं १०६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

एवं देवं सपरिवारं सम्पूज्य ब्रह्मविष्णुरुद्रसूक्त*जपेन वामन-
सूक्तोपनिषज्जपेन पुराणैतिहासश्रवणेन नृत्यगीतादिना च
मुदितो देवस्य पुरतो रात्रिं जागरणेनातिवाहयेत् ।

तथा ।

पौरुषं† पावमानञ्च‡ न तमंह§ इतीति च॥ ।

सक्तज्जप्त्वा सवाधो यं॥ मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

इतीति इति वा इति मे मन इत्यादि । शेषं पुरुषसूक्तादि
ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।

एवम्रजागर्थ्यं प्रातर्नद्यादौ यथाविधि स्नात्वा सप्त पञ्च त्रीन्
वा शक्त्या विष्णुभक्तान् शुचीन् सपुत्रान् आङ्गीयलक्षणसम्पन्नान्

* विष्णुसूक्तं ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

रुद्रसूक्तं यथा—इमा रुद्राश्च तवसे कपर्दिने क्षयद्मी(ही)राय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥

इत्यादिकं रुद्राध्याये मृग्यम् ।

+ पौरुषं पुरुषसूक्तं पुरुष एवेदम् इत्यादिकं षोडशर्चात्मकम् ।

‡ २७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

यद्वा—पवमानो अतिस्त्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् ।

सूरी न विश्वदर्शतः ॥ इत्यादि पञ्चर्चात्मकम् । (६म. ६६सू. २२ऋक् ।)

§ न तमंहो न दुरितं देवासी अष्ट मर्त्यम् ।

सजीषसी यमर्थ्यमा मित्रो नयति अति द्विषः ॥ (१०म. १२६सू. १ऋक् ।)

॥ इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति ।

कुवित् सोमस्यापासिति ॥ (१०म. ११६सू. १ऋक् ।)

॥ सवाधो यं जना इमेऽग्निं हृद्येभिरीडते ।

ब्रह्मानासो यतस्तुचः ॥ (८म. ७४सू. ६ऋक् ।)

ब्राह्मणान् आहविधिना निमन्त्रयेत् । तद्यथा । कृतापसव्यो
दक्षिणाव्यो दक्षिणं जानु भ्रक्षयित्वाऽऽभ्रमुकगोत्रं भ्रमुकशर्माणं
विष्णुश्राद्धे त्वामहं निमन्त्रये इति । एवं सर्वेषु ब्राह्मणेषु ।
ततश्च ।

निमन्त्रयामि भो विप्रा विष्णुश्राद्धेक्षणाय वः ।

भस्मीकुरुत तान् दीपान् घाले गर्भे च ये स्थिताः ॥

इति पठित्वा साष्टाङ्गं प्रणमेत् ।

ततः कृतनित्यक्रियस्तादृशैर्द्विजैः सह पूर्वस्थापितान् विष्णु-
दीन् सविस्तरं पूजयेत् ।

ततस्तच्छरावं विष्णुश्रे कुगोपरि स्थापयित्वा तत्र सतिल-
दर्भर्नानागोत्रान् पितॄन् भ्रावाहयेदेतैर्मन्त्रैः ।

मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मन्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मवद्विष्कृताः ।

मिथ्याभिगमिनी ये च चौरकर्मणि ये रताः ॥

पुनः पुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु तृप्तिं तेषां करोम्यहम् ॥

इत्याह्वय तान् गन्धपुष्पाक्षतधूपदीपादिभिरर्क्षयित्वा घृतभुक्तनात्रेण
पायसेन च तदामशरावं प्रपूर्य तिलदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा

कूटवादरता ये च इत्यादीन् ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु तृप्तिं तेषां करोम्यहम्
इत्यन्तान् पूर्वोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा पुनरिमं मन्त्रं पठेत् ।

येऽत्र घात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।

अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु तृप्तये ॥

इत्युच्चार्य करस्थं तोयं पात्रस्थान्नीपरि क्षिपेत् ।

ततो देवस्यापनदेशात् पश्चिमत आचार्यः स्वगृह्योक्तविधिना
अग्निं प्रतिष्ठाप्य अन्वाधाय च प्रणीताप्रणयनान्तं कृत्वा तूष्णीं
निरूप्य प्रोक्ष्य च चरुं अपयित्वा आज्यसंस्कारादि कृत्वा यज-
मानेन होमार्थं द्रव्यस्य स्वत्वत्यागे कृते इध्माधानाद्याज्यभागान्तं
कुर्यात् ।

ततश्चारुणाश्वत्यसमिद्धिस्त्रिलाज्येन च प्रतिद्रव्यमिदं विष्णु-
रिति मन्त्रेण* अष्टोत्तरसहस्रम् अष्टोत्तरशतं वा विष्णवे जुहु-
यात् ।

ततो रुद्राय त्वयस्वकमन्त्रेण† ब्रह्मणे ब्रह्मजज्ञानमिति
मन्त्रेण‡ विष्णुतो न्यूनाभिरष्टोत्तरशतसंख्याभिरष्टाविंशतिसंख्या-
भिर्वा चर्वाद्याहुतीर्जुहुयात् । ग्रहमखोक्तेभ्य आदित्यादिद्वात्रिंश-
द्देवेभ्यो विष्णुहोमात् पूर्वं यथाशक्ति केचिदन्नहोममिच्छन्ति ।

तत इध्मसन्नहनहोमादि कृत्वा पूर्णाहुतिञ्च हुत्वा प्रणीता-
सोक्षणादि शेषं कर्म समापयेत् । आचार्यस्य एतावद्धोमकरणा-

* १०६ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† ६२ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ १०६ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

शक्तौ तत्साहाय्यार्थं*मन्त्रेऽपि नियोक्तव्याः । ततो होमकर्तृभ्य
आचार्यादिभ्यः शक्त्या दक्षिणां दद्यात् ।

अथ शुचिराचान्तो यजमानः कुतपपूर्वार्द्धकाले प्राणानायम्य
ॐ अद्येत्यादि मम मृतापत्यत्वादिनिदानभूतदुरितक्षयहारा
दीर्घायुःसगुणपुत्रादिसन्तत्यवाप्तये नानागोत्राणां नानाशर्माणां
विष्णुश्राद्धाधिकारिणां विष्णुरूपाणां पितृणामेकोद्दिष्टविधानेन
विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सप्तभिः पञ्चभिस्त्रिभिर्वा
ब्राह्मणैः शक्त्या स्वगृह्योक्तविधानेन श्राद्धमाचरेद्यजमानः ।
एकोद्दिष्टविधानादेव अत्र स्थापनावाहनाग्नौकरणानि न
सन्ति । तिलैरेव अपसव्येनैव कार्यम् । उदङ्मुखा एव विप्रा
एकपवित्रका विप्रसंख्यया अर्घ्याः । पाद्यादौ नानागोत्रा-
नानाशर्माणां विष्णुश्राद्धाधिकारिणो विष्णुरूपाः पितर इत्येवं
सर्वत्र तत्तदिभक्तिनिर्देशः कार्यः । आसनगन्धपुष्पधूपदीपा-
च्छादनयुग्मभोजनभाजन-जलभाजनच्छत्रोपानद्वयगव्यजनादीनि
च शक्त्या देयानि । अन्यदपि परितोपकरं हस्तमात्रादि सोत्-
साहं देयम् ।

ततो घृतशर्करापायसतिलसंयुक्तेनावेन नानागोत्रान् पितृ-
नुद्दिश्य भोक्तृब्राह्मणसमसंख्यकान् पिण्डान् स्वगृह्योक्तविधिना
भूमौ वर्हिपि विष्णुं स्मरन् दद्यात् ।

ततः पौराणमन्त्रैः पिण्डदानम् ।

विद्युद्भिर्दंष्ट्रिभिश्चैव विषवारिदवाग्निभिः ।
 शस्त्रास्त्रदण्डपाषाणैर्नखिभिः शृङ्गिभिर्ग्रहैः ॥
 कुष्ठापस्मारभूतादि*जलोदरभगन्दरैः ।
 गण्डमालापाण्डुरोगैः क्षयाशीभिर्मृताश्च ये ॥
 वन्दीग्रहे† मृता ये च चौरव्याघ्रादिभिर्हताः ।
 चण्डालैर्निहता मार्गे अशीचाः शयने मृताः ॥
 ब्रह्मस्वहारिणो ये च सुरापाः स्वर्णहारिणः ।
 गुरुदाररता मूढाः परदाररताश्च ये ॥
 भ्रूणब्रह्मवधोपेता ये के चात्महनो जनाः ।
 तिर्य्यग्योनिषु ये जातास्तिर्य्यग्जास्त्वन्यजन्मनि ॥
 तेषां पिण्डो मया दत्तः अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ १ ॥
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरुश्वशुरवन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपं गताश्चैव जात्यन्धाः षड्भक्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम ।
 मया दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु च ते गतिम् ॥ २ ॥
 आब्रह्मणो ये मम वंशजाता-
 मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।

* मृतादि इत्यत्र लूतादि इति क-पुस्तके पाठः ।

† ग्रहे इत्यत्र गृहे इति ख-पुस्तके पाठः ।

वंशहये ये मम दासभूता-
 भृत्यास्तथैवाश्रितमेवकाय ॥
 मित्राणि सख्यः पगवय वृक्षाः
 स्पृष्टाय दृष्टाय कृतोपकाराः ।
 जन्मान्तरं ये मम सद्गताय

- तेभ्यः स्वधापिण्डमहं ददामि ॥ ३ ॥

अजातदस्ता ये केचिद्वये च गर्भे प्रपीडिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥
 बन्धुवर्गाय ये केचिन्नामगोत्रविषर्जिताः ।
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ५ ॥
 उद्वन्धनमृता ये च विपशस्त्रहताय ये ।
 ऋद्धिभिर्दंष्ट्रिभिर्षापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ६ ॥
 अग्निदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताय ये ।
 आत्मनो घातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ७ ॥
 अग्निदग्धाय ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरि ।
 विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ८ ॥
 रौरवे चान्यतामिस्त्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ९ ॥
 असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १० ॥
 अनेकयातनासंस्था मृताः प्रेतेषु ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ११ ॥

असंख्ययातनासंख्या ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १२ ॥
 पशुत्वान्निर्गता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १३ ॥
 अन्यैर्दुर्मरणैर्ये च लुधया तृषया मृताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १४ ॥
 दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥ १५ ॥
 जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्ते* स्वेन कर्मणा ।
 मानुषं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १६ ॥
 ये केचिन्नेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥ १७ ॥

केचित् आद्यानिव त्रीन् श्लोकानाहुः । एवं पिण्डान् दत्त्वा
 आइशेषं समापयेत् यथाशास्त्रम् । आइदक्षिणा च विशिष्टा
 देया । अन्नशेषं आद्वीयब्राह्मणेभ्यस्तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि वा
 प्रतिपादयेत् ।

ततो यत्कृतं न्यूनातिरिक्तं विष्णुश्चाङ्गं तत्सम्पूर्णमस्तु इति
 ब्राह्मणानुक्ता अस्तु सम्पूर्णमिति तैरुक्ते आइसम्पूर्णतां वाचयित्वा
 क्लेशिता भवन्त इत्यादि वाक्यैः सानुनयं तान् विसर्जयेत् ।

ततः आइभूमौ सम्मार्जनलेपने कृत्वा । ॐ अद्येत्यादि
 विष्णुश्चाइतया आचार्य्यपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

* भ्रमन्ते इत्यत्र भ्रमन्ति इति क-पुस्तके पाठः ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखमाचार्यं पाद्यार्घ्यगन्धपुष्पधूपदीपवस्त्रालङ्कारैः
 पूजयित्वा गिया आपः सन्तु इत्यादिना तदस्ते जलादि दत्त्वा
 स्वर्णशुद्धीं रौप्यसुरीं ताम्रपृष्ठीं रत्नपुच्छं कांस्यदोहां सवस्त्रां
 बहुदुग्धवतीं गन्धपुष्पादिना अर्चयित्वा देगकालौ स्मृत्वा अमुक-
 गोत्राय अमुकवेदाध्यायिने अमुकगर्भणे आचार्याय विष्णुदेवत्यां
 यथागत्युपस्कारसहितां सदक्षिणां विष्णुश्राद्धाङ्गतया अमुक-
 गोत्रोऽमुकगर्भाहं सम्प्रददे न ममेति सजनकुलं ददत् पुच्छं
 ग्राहयेत्तेन ।

तत ॐ गायो मे द्यपत इत्यादिमन्त्रं पठेत् । ॐ स्वस्ती-
 त्युक्ता कामसुतिं पठेदाचार्यः ।

ततो यजमानो गन्धानुपचारैर्विष्णुादीनां पूजां कृत्वा पुष्पा-
 प्लव्निं दत्त्वा आयुषाम्नुशीन्प्रक्ष्णादिसन्ततिर्ममासु इति प्रार्थ्य ॐ

गावो मे द्यपतः सन्तु द्यातः तन्मनादभाक् । (अग्नेदित्रस्रकर्मणि ।)

गावो मे चापतः सन्तु गावो मे सन्तु इजतः ।

गावो मे द्यदयं सन्तु तथा मध्ये वसाम्णहम् । (गृह्यपुराणे ।)

ॐ पुष्पधन्वन् नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ।

सुमीनां श्रीकपालानां धैर्यश्रुतिज्ञानं मम ॥

माधवात्मन कन्दर्पं गन्धरारि रतिप्रिय ।

अमलुभ्यं श्रिताग्नेयमुक्त्वाय ममीमुषे ॥

आधयो मम मग्धन्तु व्याधयथ शरीरजाः ।

सन्पायतामशीष्टं मे सन्पदः सन्तु मे स्थिराः ॥

नमो माराय कामाय देवदेवस्य सूर्ये ।

ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मेगःश्रीभक्तराय ५ ॥ इत्यादिपद्याम् । (अथस्तोत्रे ।)

अथेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य सप्तधान्यकलशाद्युपस्कारसहिता
विष्णुब्रह्मशिवप्रतिमा आचार्याय अहं प्रतिपादये इति प्रति-
पाद्य कर्मसाङ्गतासिद्धये यथाशक्ति सुवर्णं सङ्कल्पपूर्वकं दक्षिणां
दत्त्वा न ममेति वदेत् । विप्रोऽपि स्वस्तीत्यादि वदेत् ।

ततः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तम ।

आङ्गं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवती मम ॥

इत्युक्त्वा भूमौ दण्डवदाचार्यं प्रणम्य तदीयाः सुपुत्राशिप्रो
गृहीत्वा तं सविनयं विसृजेत् ।

ततः पूर्वस्थापितं मन्त्रपूत*मामशरावं गृहीत्वा नद्यादि-
तीर्थजलाशयं गत्वा नाभिस्त्रिजले सभार्यः शरावहस्तः सन्
मन्त्रानिमान् घठेत् ।

ते च मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

घरदाररता ये च सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

मिथ्याभिशांसिनो ये च चौर्यकर्मणि ये रताः ॥

पुनःपुनर्भृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

विष्णुआङ्गप्रसादेन ते सर्वे तारिता मया ॥

उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्यामले जले ।

इति पठित्वा नाभिमात्रजले तच्छरावं स्थापयित्वा शरावनाश-

पर्यन्तं जले स्थित्वा सचेलं स्रात्वा सपत्नीको धीताम्बरधर-
स्त्रिलकादि धृत्वा स्रभवनमागच्छेत् ।

ततो ब्राह्मणेभ्यो दीनेभ्योऽनाथेभ्यश्च यद्योत्साहं भृस्दिक्षिणा-
दिकं दत्त्वा अन्नदानादिकं विधाय ब्राह्मणाशिपो गृहीत्वा च
सुहृन्नित्रादिसहितः सपत्नीको भूत्वा तस्मिन् दिने ब्रह्मन्वर्थादि-
युतो भवेत् । इति ।

एवमनुष्ठानस्य फलमाह ।

एवं यः कुरुते लोके विष्णुश्राद्धं हि मानवः ।

तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ॥

सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठः सत्यवादिनः । इति ।

इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनासायणभट्टविरचिते विधान-

पारिजाते विष्णुश्राद्धपद्धतिः समाप्ता ।

जीवत्पितृकस्य विष्णुश्राद्धे अधिकारो नास्ति पण्डिते जीवतः
पितुरित्यादिसंस्मरणात् । तस्मान्मृतपितृकस्यैव अत्र अधिकार-
इति सिद्धम् ।

अथ अश्वत्थवृक्षपूजनम् ।

तस्य प्रयोगो यथा विधानमालायाम् ।

यस्य स्त्री स्त्रीप्रसूर्नित्यं मृतापत्याथवा भवेत् ।

तेनाशु पिप्पलः पूज्यो यथाविधि फलेषुना ॥

भृगुवारे प्रदोषे च सायंविधिमुपास्य च ।

सभार्यः पिप्पलं गत्वा प्रार्थयेत् समाहितः ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

बोधिद्रुम* महावृक्ष महापापनिषूदन† ।

नारायणस्वरूपस्त्वं क्षमां कुरु जगत्पते ॥

इति सम्प्रार्थ्य तं वृक्षं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

आलवाले जलं क्षिप्त्वा ततः स्वगृहमाव्रजेत् ॥

ब्रह्मचारी स्वपेट्रात्री सुप्ता भुवि हरिं स्मरेत् ।

निधाय तुलसीदाम कण्ठे मुद्रितलोचनः ॥

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा गङ्गाजले तिलैः ‡

गच्छेतां दम्पती ब्रह्मन् पिप्पलान्तिकमादरात् ॥

विष्णोर्नामसहस्रञ्च§ जपेत्तत्र समाहितः ।

कुर्यात्सम्भार्जनं तत्र ह्यासमन्तात्तरोरधः ॥

विकीर्य तत्र पुष्पाणि चन्दनञ्च विशेषतः ।

कुङ्कुमं केशरञ्चैव पिप्पलाङ्गे विलेपयेत् ।

आलवाले क्षिपेद्द्वारि क्षीरं दधि घृतं मधु ॥

अत्रावसरे आचार्यादीनां वरणं कार्यम् ।

* बोधिद्रुम इत्यत्र एहि द्रुम इति क-ख-पुस्तकयोः पाठः, स चासङ्गतत्वादुपेक्षितः,
बोधिद्रुमश्लदल इत्यश्वत्यपर्याये अमरीक्षोः ।

† निषूदन इत्यत्र निवारणेति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

§ भूतलङ्घनशृङ्गावी भूतात्मा भूतभावनः ॥

- इत्यादिकश्चैद्विद्वान्नाकर्त्तव्यं १२५ पृष्ठे मध्यम् ।

ततन्नु स्यण्डिलहत्वा सायकाग्रं शुचिव्रतः ।
 आरमेहवनं सम्यक् स्वस्तिपाचनपूर्वकम् ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण० पायसं क्षुद्रयात् सुधीः ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा यथाविभवमारतः ।
 मातुलुङ्गैः१ शतः कुर्याद्वपनं गतसंग्रया ॥
 उद्देशी विष्णुदेवत्वो द्रव्याणां हवने श्रुतः ।
 धात्रीफनैस्तथा द्राक्षाफलैः शुद्धैरकैस्तथा ॥
 इक्षुदण्डैश्च कदनैः गतसंस्यैः पृथक् पृथक् ।
 जाते तु हवने तस्मिन् सूक्ष्मैरावेष्टयेत्तदम् ॥
 गन्धपुष्पाघृतैः सम्यग्दद्यात् तत्समर्चयेत् ।
 दशाङ्गैर्धूपयेद्दुर्दीपैर्नीराजयेत् सुधीः ॥
 नैवेद्यैर्विधिर्भक्त्या ताम्बूलेन च तीपयेत् ।
 ततो नीराजनं कृत्वा प्रार्थयेतां समाहितां ॥
 बोधिद्वम महाहृत्त महापापनिपूदन ।
 पुमान् देहि जगन्नाथ कुरु मां जीयसन्ततिम् ॥
 इति प्रार्थ्य च नत्वा च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 वस्त्रयुग्मश्च धेनुश्च दद्यादाचार्यतुष्टये ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

- * तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति पुरयः ।
 दिवोश्च चक्षुरासतम् ॥ (२५. ५३. यशुः ।)
 † मातुलुङ्गी श्रीशुद्धी इत्यमरभरती ।

आचार्यस्त्वं महाविष्णुराचार्यानीयमब्धिजा ।

दत्तं मे सन्ततिं श्रेष्ठां प्रसन्नेनैव चेतसा ॥

ततो युवं वस्त्राणि इति वस्त्रम् । गवामङ्गेषु* इति गाम् ॥

हिरण्यरूपः स† इति हिरण्यमपि देयम्‡ ।

पर्यङ्गादि ततो धान्यं दत्त्वा भूरि च दक्षिणाम् ।

ततः स्वष्टहमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥

चतुर्विंशतिसंख्याका विष्णुमूर्त्तीरनुस्मरन् ।

प्रथमं केशवं विद्याद्वितीयं मधुसूदनम् ॥

सङ्कर्षणं तृतीयञ्च दामोदरमतः परम् ।

वामनं पञ्चमं विद्यात् षष्ठं प्रद्युम्नसंज्ञकम् ॥

सप्तमं विष्णुनामानं माधवञ्चाष्टमं तथा§ ।

नवमञ्चानिरुद्धाख्यं दशमं पुरुषोत्तमम् ॥

एकादशमधोक्षजं द्वादशञ्च जनार्दनम् ।

त्रयोदशञ्च गोविन्दं त्रिविक्रममतः परम् ॥

श्रीधरं पञ्चदशमं हृषीकेशञ्च षोडशम् ।

सप्तदशं नृसिंहञ्च वासुदेवमतः परम् ॥

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥ (ऋग्वेदिब्रह्मकर्षणि ।)

† मन्वीऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ देयमित्यत्र दापयेदिति ग-पुस्तके पाठः । स एव युक्तः, अन्यथा गामित्यत्र द्वितीयं
नुपपत्तिः ।

§ तथा इत्यत्र विदुर्हित ख-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

गतः परं पद्मनाभं विष्णुं विंगतिसं तथा ।
 एकविंगतिसं विद्यादुपेन्द्रं जगतः प्रभुम् ॥
 हरिं द्वाविंगतिसं द्यौ तद्याभ्युत्कृष्टको ।
 भुक्तयन्तस्तस्मै तु मन्वृष्टा ददुरागिपः ॥
 एवं कृते विधानेऽग्निं श्रेष्ठे पिप्पनपूजने ।
 जायते पुत्रमस्तानमस्तयं गुणवत्तमम् ॥

इति विधानमानायां श्वान्दपुराणोक्तमगत्यपूजनं समाप्तम् ।

पुत्रकामानामायज्ञकोऽयं विधिः ।

विध्यन्तरश्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे ।

नारद उवाच ।

अथयान्यत्प्रपश्यामि गर्भोत्पत्तौ च कारणम् ।
 मिहिवेधे महाद्रौ वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छिष्टान् सपत्नीकान् बहूनिपि ।
 अयने विपुषे चैव चन्द्रसूर्य्यघहेऽथवा ॥
 पूर्व्वेद्युरुपवासः स्याद्भोजयित्वा तथा द्विजान् ।
 प्रभाते स्त्रापयेत्पत्नीं विधिनानेन साधकः ॥
 आलिरस्य मण्डनं तत्र गणाध्यक्षं समर्चयेत् ।

ॐ गं गणपतये नमः ।

वटुश्च वामनश्चैव महाकायो महोदरः ।

भद्रो मणिरवो नाम इत्येते तत्र धारकाः* ॥

* तथा तयोर्विंशत्युर्भिर्भाषितव्यैः ।

† इत्यने भद्रधारका इति ग पुनर्के पाठः ।

तिरन्ती व्याहृतिः* कामा वाञ्छा विघ्ना वरप्रदा ।

रक्षाभा कीर्तिकेत्यष्टौ गणनाथस्य शक्तयः ॥

शृङ्गञ्च पञ्चकञ्चैव परशुं लड्डुकन्तथा ।

दधतं पूजयेद्भक्त्या तुष्टिवक्त्रं† विनायकम् ॥

गायत्रीमस्य वक्ष्यामि यथा पूज्यो विनायकः ।

ॐ विनायकाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ।

तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥

मण्डलं सर्वतोभद्रं वाहनञ्चाखुरुच्यते ।

कलसानष्ट संस्थाप्य मध्यकुम्भं ततः शुभम् ॥

सूत्रेणावेष्टयेत्सर्वाङ्गान् यवान्तरतिलान्तरम् ।

गणेशशानदिग्भागे कलशस्थापनं भवेत् ॥

मध्यकुम्भे न्यसेत्तावन्नववस्तान्नवौषधीः ।

पूरयेत्तीर्थतोयेन‡ विघ्नबीजन दैशिकः ॥

ॐ गं गणपतये नम इति विघ्नेशबीजम् ।

तस्मिन् कुम्भे न्यसेत्सप्त सृत्तिका यमभागतः§ ।

अथ अष्टकलशेषु क्षेप्याणि द्रव्याण्यह ।

आग्नेये गन्धपुष्पाणि यास्ये कृष्णतिलाः स्मृताः ।

नैर्ऋत्ये क्वागदुग्धञ्च वारुणे पञ्चगव्यकम् ॥

* तिरन्त्यव्याहृती इति क-पुस्तके पाठः ।

† तुष्टिवक्त्रमिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ तीर्थतोयन्तु इति क-पुस्तके पाठः ।

§ समभागत इति ख-पुस्तके पाठः ।

पञ्चामृतन्तु धायञ्चे सौम्ये चैवाक्षयं मधु ।
 ऐशान्ये यावकं शक्तुमेवमेतैस्तु पूरयेत् ॥
 ब्रह्माख्याद्यष्टकुम्भेषु वीरभद्रान्तमेष हि ।
 स्वमन्त्रैरेव विन्यस्य पूजयेन्मातृचक्रकम् ॥
 ब्रह्माणी चैव माहेगी कौमारी वैष्णवी तथा ।
 वाराहैन्द्री च चामुण्डा वीरभद्रस्तथाष्टमः ॥
 मध्ये गणेशमभ्यर्ष्य सर्वानुपचरेत्तथा ।
 यद्देवमेदिता या यास्तत्तद्वर्णायुधादिताः ॥

अथ तन्मन्त्रोद्धारः ।

ॐ हूं ब्रह्माणि ब्रह्मदेवते हूं फट् स्वाहा । ॐ माहेश्वरि
 महेश्वरदेवते सर्वभूतयगश्चरि हां हीं हूं स्वाहा । ॐ कौमारि
 कुमारदेवते सर्वगघुषिनागनि ॐ क्रां क्रीं क्रूं स्वाहा । ॐ
 वैष्णवि नारायणदेवते महामायानिपूदनि ॐ हां हीं हूं स्वाहा ।
 ॐ रुद्राणि रुद्रदेवते ॐ द्रां द्रीं द्रूं स्वाहा । ॐ वाराहि वराह-
 देवते ॐ भां भीं भूं स्वाहा । ॐ इन्द्राणि इन्द्रदेवते दैत्यविना-
 गनि ॐ हां हीं हूं स्वाहा । ॐ वीरभद्र महावीर मातृकागण-
 प्रिय चां चीं चूं स्वाहा । इति मन्त्रोद्धारः ।

पालाशानि तु पत्राणि निम्बिद्राणि समानि वै ।

अष्टोत्तरसहस्राणि समादायाधिवासयेत् ॥

चतुर्भिर्ब्राह्मणैः शान्तैर्ऋग्यजुःसामाथर्वभिः ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तागायत्र्या स्रपयेच्छुभैः ॥

नालमाहाय सम्प्रोक्ष्य घत्रात्पत्रं परित्यजेत् ।
 पूर्णेषु सर्वपत्रेषु ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाः ॥
 ऋत्विजां प्रीतिसिद्धयर्थं दद्याच्छक्त्या स धामवान् ।
 सपत्नीं स्नापयेदित्यमन्तर्वत्नीन्तु केवलम् ॥
 अथ तीर्थात्समुत्तीर्य परिधायान्यवाससी ।
 सपत्नीकः स्नापयेत्तु मातृचक्रस्थितैः क्रमात् ॥
 ब्राह्मण्याद्यैर्वरस्त्रीभिर्मध्यकुम्भे तु दैशिकः ।
 स्तुतिमङ्गलनिर्घोषैर्वीणावेणुरवाहृतम् ॥
 स्नापयेन्मूलमन्त्रेण गणेशस्य प्रसन्नवान्* ।
 विनायकं पुनः पूज्य मण्डलस्थं विसर्जयेत् ॥
 ततःप्रभृति देवेन्द्रं गणनाथं प्रपूजयेत् ।
 आचार्यं पूजयेत्प्रश्नाद्वस्त्रैरन्यैश्च वाञ्छितैः ॥
 एवं यो विधिना यागं कारयेत्प्रयतोऽशठः ।
 पुत्तान् वित्तं तथारोग्यमायुः पूर्णमथाप्नुयात् ।
 दौर्भाग्यं व्याधिमाधिञ्च गर्भनाशं न पश्यति ॥
 इति तत्त्वसागरसंहितोक्तं गणाध्यक्षस्नपनम् ।

अथ काम्यानि नानाविधानि स्नानानि ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे पुष्कर आह ।

स्नानान्यन्यानि ते वच्मि निबोध गदतो मम ।
 रत्नोन्नानि यशस्यानि मङ्गल्यानि विशेषतः ॥

* प्रसन्नवानित्यत्र प्रसादवानिति पाठो युक्तः ।

स्नानं घृतेन कथितमायुषी वहनं परम् ।
 राम गोगक्षता स्नानं परं लक्ष्मीविवर्धनम् ॥
 गोमूत्रेण तथा स्नानं सर्वाघविनिपूदनम् ।
 स्नानं चीरेण कथितं वनबुद्धिविवर्धनम् ॥
 स्नानञ्च कथितं दध्ना महानलक्ष्मीविवर्धनम् ।
 तथा दर्भोदकस्नानं सर्वपापनिवर्धनम् ॥
 पञ्चगव्यजनस्नानं सर्वकामार्थसाधनम् ।
 गवां शृङ्गीदकस्नानं सर्वाघविनिवर्धनम् ॥
 पन्नाशविश्वकमनकुशस्नानं पुरो हितम् ।
 वचा हरिद्रा मञ्जिष्ठा जरार०चारकः* तथा ॥
 स्नानमेतद्दिनिर्दिष्टं रक्षोघ्नं पापनाशनम् ।
 वचा हरिद्रे द्वे युक्ते स्नानं रक्षोघ्नं परम् ॥
 आयुष्यश्च यगस्यश्च धन्यं मेधाविवर्धनम् ।
 स्नानं पवित्रं मङ्गल्यं तथा काञ्चनयारिणा ॥
 क्रमाद्गूनतरं किञ्चिद्रौप्यताम्बोदकैस्ततः ।
 तथा रक्षोदकस्नानं सद्गामे विजयावष्टम् ॥
 विकुण्ठं मध्यतः कृत्वा प्रवानैः परिपूरयेत् ।
 तेन पात्रेण यत्स्नानं सर्वकामप्रदं हि तत् ॥

* जरारादयः शब्दाः कोषेषु अदृष्टतया दूर्वाधाराः । तरारचातके तथा इति म-पुस्तके पाठः ।

† चारकं भीष्मीयलगुलमिति भरतः ।

तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यदायकम् ।
 तथैवामलकस्नानमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥
 तिलसिद्धार्थकैः स्नानममङ्गलप्रणाशनम् ।
 केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्षपैः ॥
 स्नानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्द्धनम् ।
 बन्ध्याकर्कोटकीमूल-कुमारीपद्मवारिणा ॥
 स्नानं रोगविनाशाय स्मृतं प्रत्येकशी द्विज ॥

सांसीसुरारोचननागपुष्पैः

सनागदानैररिनाशकारि ।

तरुष्क*ककोलकजातिपूगैः

फलैः समस्तैश्च सुतप्रदं स्यात् ॥

इति नानास्नानानि ।

अद्भुतसागरेऽपि स्कान्दे पिप्पलादिरुवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

स्त्रीणां पुत्रविहीनानां नारीणां विहिता यदि ॥

केनोपायेन मे ब्रूहि सुखसिद्धिः कथं भवेत् ।

क्षपयाः परया देव तद्व्रतं ब्रूहि नः प्रभो ॥

अथर्वा उवाच ।

पुरा ब्रह्मादयो देवाः सर्वे विष्णुं समाश्रिताः ।

प्रप्रच्छुर्देवदेवेशं राक्षसैः पीडिता वयम् ।

कथं दुःखोपशमनमस्माकं ब्रूहि तव्रभो ॥

* तरुक्षीत्यत्र तरुक्षीति एकादशीतस्त्रे प्राठः ।

श्रीविष्णुरुवाच ।

अहमश्वत्थरूपेण सम्भवामि च भूतले ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन कुरुध्वं तरुमेवनम् ॥
 तेन सर्वाणि भद्राणि भविष्यन्ति न संग्रयः †
 विष्णुर्यदुक्तवांस्तेभ्यस्तद्वृत्तं ते वदाम्यहम् ॥
 न दानैर्न तपोभिद्य नाध्वरैर्भूरिदक्षिणैः ।
 अश्वत्यमेवनादन्यत्कली नास्ति प्रतिक्रिया ॥
 तद्विधानं निमित्तानि संख्यात्सिध्दं पूजनम् ।
 हवनं तर्पणं विप्रभोजनं नियमं तथा ॥
 व्रताधिकारिणस्तत्र नतिं दानं विशेषतः ।
 एतत्सर्व्वं पिप्पलादेस्तथ वक्ष्यामि सुव्रत ॥
 दारुणैर्विविधोत्पातैर्दिव्यभीमान्तरिक्षजैः ।
 परचक्रभये देशे विप्लवे गत्रुविग्रहे ॥
 दुःश्वप्ने दुर्निमित्ते च सद्दामेऽहुतदर्शने ।
 भारीभये राजभये तथा चौराग्निजे भये ॥
 चयापस्मारकुष्ठादिप्रमेहे विविधज्वरे ।
 उदरे मूत्रकृच्छ्रे च ग्रहग्रस्ते तथैव च ॥
 अन्येष्वनुक्तरोगेषु ज्वररोगे तथैव च ।
 एतेषां रोगनाशाय* कुर्यादश्वत्यमेवनम् ॥

* तद्वृत्तमित्यत्र तदुक्तमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† उक्तरोगविनाशाय इति ख-पुस्तके पाठः ।

प्रातरुत्थाय नद्यादौ स्नात्वाचम्य कर्ताक्रियः ।
 अश्वत्थदेशमाश्रित्य गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 तमश्वत्थमलङ्कृत्य शुद्धायां गैरिकेण च ।
 पूजाद्रव्याणि सम्पाद्य पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥
 ऋत्विजां वरणङ्गत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।
 आराधयेद्यथा विष्णुं ध्यानावाहनपूर्वकम् ॥
 तथैव पिप्पलतरुं नारायणमयं द्विजः ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 अर्चेत्पुरुषसूक्तेन* तथैव ध्यानपूर्वकम् ।
 तेनैवावाहनं कुर्यात्तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् ॥
 श्वेतवर्णं सलक्ष्मीकं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 इति ध्यात्वावाहनादि उपचारैश्च षोडशैः ॥

पूजयेदिति शेषः ।

ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रेण कुर्यात्तु तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 लक्ष्मीकं द्विलक्षं वा त्रिचतुःपञ्चलक्षकम् ।
 कार्यस्य गौरवं ज्ञात्वा* हादशान्तं समाचरेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्याशी त्वधःशायी जितेन्द्रियः ।
 मीनी ध्यानपरो भूत्वा पिप्पलस्य स्तुतिं पठेत् ॥

* १७४ पृष्ठे प्रदर्शितेन पुरुष एवेदमित्यादिना ।

+ जालेत्यत्र ज्ञेयमिति क-पुस्तके पाठः ।

विष्णोर्नामसहस्रत्रयं पौरुषं* वैष्णवः† न्तथा ।
 वेदत्रयस्य सुखानि सूक्तानि च पठेत्पुनः ॥
 तस्य नक्षदगांगेन मष्टतं पायमं चरुम् ।
 जुहुयात्पश्च यज्ञो च स्वर्गशोक्तविधानतः ॥
 तत्संख्यया तर्पणश्च कुर्याच्छुद्धेन वारिणा ।
 उक्तपोद्गभिर्हृग्भिः कुर्यात्प्रतिदिनं नतिम् ॥
 हवनस्य दगांगेन मिष्टाद्यं भोजयेद्दिजान् ।
 याह्नणानां स्वयं कुर्याद्व्ययौक्तनियमं तथा ॥
 भ्रममर्घ्यं तत्कर्तुं सर्वमन्येन कारयेत् ।
 क्षत्रियादिष्विषर्णानां ततो न्यूनं न कारयेत् ॥
 उक्तप्रमाणादधिकं फलं दगगुणं भवेत् ।
 ततस्तुर्गुणं पीठं राजतं चतुरस्रकम् ॥
 द्रोणमर्द्धं तदूर्ध्वं वा तिलानुपरि निक्षिपेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण सञ्चाल्य पूर्व्ववत्पूजयेत्तरुम् ॥
 दरिद्राय सुगीनाय शोभियाय कुटुम्बिने ।
 उदङ्मुखाय विधाय स्वयं पूर्व्वमुखः स्थितः ॥
 सुवर्णहृत्तराजश्च यत्नेन प्रतिपादयेत् ।
 इह जन्मनि चान्यस्मिन् वात्यकौमारवार्धके ॥
 मनोयाक्कायजं दीपं त्वं प्रणाशय पिप्पल ।

* १०९ पृष्ठे क्षत्रियप्रदग्मितम् ।

† पौरुषं पुरुषगुणं, तस्य १०४ पृष्ठे प्रदग्मितम् ।

‡ वैष्णवं विष्णुगुणं, ५५ पृष्ठे प्रदग्मितम् ।

पिप्पली वृक्षराजिन्द्रो ह्यग्निगर्भस्त्वमेव हि ॥
 प्रभुर्वनस्यतीनाञ्च पूर्वजन्मनि यत्कृतम् ।
 अघौघं नाशय क्षिप्रं तव रूपप्रदानतः ॥

अथ दानमन्त्रः ।

अमुं तरुं गृहाण त्वं विष्णुरूप द्विजोत्तम ।
 स्वीकृत्य दुष्कृतं घोरं क्षिप्रं नाशय मे प्रभो ॥
 क्षत्तादीतरवर्णानामयमेव विधिः स्मृतः ।
 अर्चायां नाधिकारोऽस्ति स्त्रीणां विप्रेण कारयेत् ॥
 एवङ्कृत्वा व्रतं सम्यग्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 हेमाश्वत्थतरुं दद्याच्छुक्लाङ्गाञ्च पयस्विनीम् ॥
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यचुरां वस्त्रादिभिरलङ्कताम् ।
 पलमेकं तदर्द्धं वा तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥
 हेमाश्वत्थतरुं कुर्यात् स्कन्धशाखासमन्वितम् ।
 उत्तमः प्रथमः कल्पो द्वितीयो मध्यमस्तथा ॥
 तृतीयस्त्वधमः प्रोक्तो दरिद्राणां न चान्यथा ।
 एवं व्रतं धः कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 कन्यार्थी लभते कन्यां बद्धो मुचेत बन्धनात् ॥
 क्षयापस्मारकुष्ठादि-सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतराक्षसपीडिताः ॥
 इमं विधिमनुष्ठाय भवन्ति सुखिनो नराः ।
 न तेषां शत्रुपीडा च न च राजभयन्तथा ॥

इह जन्मनि वान्यस्मिन् कृतैः पापैः प्रमुच्यते ।

यं यं कामयते कामं तन्तमाप्नोत्यसंगमम् ॥

इहैव भोगान् भुक्तान्ते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ।

इति प्रहृतसागरे शान्तिप्रकरणे षष्ठ्यर्धाङ्गाग्रतयमेवाप्रकारः ।

अथ अग्रतयस्य ध्यानस्तोत्रादिकम् ।

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्वाभीष्टफलप्रदम् ।

पुत्रकामस्य देवस्य अग्रतयस्य सुगोभनम् ॥

समुद्रपीतगगनं यरदाभयपाणिकम् ॥

ध्यायेत्सौम्याननं विष्णुं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अष्टबाहुममायुक्तं सलक्ष्मीकञ्च सुव्रतम् ।

योगीश्वराय योगाय तस्मै श्रीविष्णवे नमः ॥

अकारमूनरूपाय उकारस्तम्बशान्तिने ।

मकारफलपुष्पाय वृक्षराजाय ते नमः ॥

ॐ अस्य श्रीअग्रतयस्तोत्रमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिरनुष्टुप् छन्दः

अग्रतयनारायणो देवता ह्रीं वीजं ह्रीं शक्तिः ह्रूं कीलकं यमा-

श्रुत्यनारायणप्रसादसिद्धयर्थं जपे विनियोगः ।

ब्रह्मीवाच ।

आग्नेयाभिसुखं देवं सुखतः कामरूपिणम् ।

इष्टकाम्यार्थसिद्धयर्थं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ॥

श्वेतवर्णं सलक्ष्मीकं भुजाष्टकविभूषितम् ।

शङ्खचक्रधरं देवं पीतवाससमच्युतम् ॥

अभयं वरदे शान्तं खड्गखेटकधारिणम् ।

धनुर्बाणसमायुक्तं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥

एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

सर्वकामप्रदाश्वत्यं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥

देवाचार्यं नमस्तीऽस्तु नमस्ते शान्तिद प्रभो ।

क्रूरग्रहैः पीडितानामश्वत्याय नमोऽस्तु नः ॥

नीलाञ्जनगिरिं प्रार्थ्य रविपुत्रो महाबलः ।

कृते पुरुषरूपोऽसि वृक्षराजाय ते नमः ॥

श्रीनारद उवाच ।

अनायासेन यन्मर्त्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

सर्वदेवात्मकत्वञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

श्रीब्रह्मीवाच ।

शृणु नारद सर्वज्ञं शुद्धं सर्व्वात्मकं तरुम् ।

प्रदक्षिणेन पूतं तं नराणां सर्वकामदम् ॥

अश्वत्यदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरास्थितः ।

ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥

स्कन्दोऽस्य स्कन्धे पत्रेषु विप्रा गावस्तथर्षयः ।

मूलाङ्गुरफलेष्वस्य वेदा यज्ञाः समाश्रिताः ॥

नदीनदाः सागराद्याः पूर्वादिक्रमसंस्थिताः ।

लोकधर्मा समाश्रित्य अश्वत्यं सेवयेद्बुधः ॥

पुराणस्मृतितन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य संस्थितम् ।

प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठञ्चाश्वत्यं सेवयेद्बुधः ॥

त्वं चीरे फलितयैव शीतलय वनस्पते ।
 त्वामाराध्य नरो विन्द्यादैहिकामुष्मिकं फलम् ॥
 चलद्दलाय वृक्षाय सर्व्वदाचलविष्णवे ।
 बोधिरूपाय देवाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥
 अश्वत्थ यस्मादसि वृक्षराजो
 नारायणस्तिष्ठति सर्व्वकालम् ।
 अतः शुचिस्त्वं सततं तरुणां
 धन्योऽसि दुःस्वप्नविनागकोऽसि ॥
 क्षीरोटस्त्वाश्च येनायं येन श्रीस्त्वां निषेवते †
 सत्येन तेन वृक्षेन्द्र मामपि श्रीर्निषेवताम् ॥
 एकादशोऽसि रुद्राणां यसूनामष्टमस्तथा ।
 नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥
 अग्निगर्भं यमीगर्भं वेदगर्भं प्रजापते †
 हिरण्यगर्भं श्रीगर्भं वेदगर्भं नमोऽस्तु ते ॥
 आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजापश्यस्युनि च ।
 ब्रह्म प्रजाश्च मेधाश्च त्वं नो देहि* वनस्पते ॥
 आरात्तेऽस्त्वग्निर्नियत-मस्वारारत्परशुय ते ।
 निवाते त्वाभिवर्षन्तु स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते ॥
 अक्षिस्पन्दं भुजस्पन्दं दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तनम् ।
 शत्रूणाश्च समुत्थानमश्रुत्य शमयस्व मे ॥

अश्वत्थाय वरेण्याय सर्वैश्वर्यप्रदायिने ।
 नमो दुःस्वप्ननाशाय सुस्वप्नफलदायिने ॥
 मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरूपिणे ।
 अग्रतः शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नमः ॥
 यं दृष्ट्वा मुच्यते रोगात् सृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 यमाश्लिष्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
 अश्वत्थ त्वं महाभागः सुभगः सुप्रदर्शनः ।
 मिष्टान्नं भोजनं देहि शत्रूणाञ्च घराजयम् ॥
 आयुः प्रजा धनं धान्यं सौभाग्यं सर्व्वदा शुभम् ।
 देहि देव महावृक्ष त्वामहञ्चाभिवादये ॥
 ऋद्धन्तं यजुषो मन्त्रं साम गायसि गानवत् ॥
 अश्वत्थ वेदमूलस्त्वमृषिभिः प्रोच्यसे सदा ॥
 ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो व्याधिपीडितः ।
 आवृत्य हादशं लक्षं शुद्धः पापपातिगो भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्ठाशी ह्यधःशायी जितेन्द्रियः ।
 पापीपहतमर्त्यसु व्रतमेतत्समाचरेत् ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्याज्जोमयलेपनम् ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 षदात्पदान्तरं गत्वा कुर्याच्चलनवर्जितः ।
 वाचा स्तोत्रं हृदा ध्यानं* चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥

* हृदा ध्यानमित्यत्र मनोध्यानमिति ख-पुस्तके पाठः ।

आसन्नप्रसवा नारी नीरपूर्णं घटं यथा ।
 उद्वहन्ती गनैर्याति तथा कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्यस्य गनैः गनैः ।
 यदि शीघ्रेण तत्कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अश्वत्यः स्थापितो येन कुलं स्थानन्तथैव च ।
 धनायुःसन्ततेर्द्विर्नरकात्तारयेत्पितृन् ॥
 अश्वत्यमूलमाश्रित्य शाकेनान्नेन वोदकैः ।
 एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥
 अश्वत्यमूलमाश्रित्य जपहोमसुरार्चनात् ।
 अक्षयं फलमाप्नोति ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
 एवमाश्वासितोऽश्वत्यः सदाश्वासयते च माम् ।
 यन्नार्थं ह्येदितेऽश्वत्ये ह्यक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 अश्वत्यः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
 अश्वत्यश्चेदितो येन ह्येदिताः पितृदेवताः ॥
 अमायान्तु गुरोर्भारि ह्यश्वत्यस्थापितोदकम् ।
 तत्र स्नात्वा जपन्नित्यं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 अश्वत्यस्य जले पत्रच्छाया भवति कुत्रचित् ।
 तत्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
 पापोपहतमर्त्यानां व्रतान्वेतानि कारयेत् ।
 सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 यः पठेच्छृणुयादापि ह्यश्वत्यस्य समीपतः* ।

* समीपत इत्यत्र सर्वं शुभमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पदे पदेऽश्वमेधानां फलमाप्नोति मानवः ॥
 कुर्वाणो भक्तिभावेन ह्यश्वत्यस्य प्रदक्षिणम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 भानुभीमशृगुक्रान्तिरिक्तापातेषु पर्वसु ।
 दुर्हिने वैष्टती रात्रावपराह्णे च सन्ध्योः ॥
 नन्दा दिनत्रये चैव कुर्यान्नाश्वत्यसेवनम् ।
 अश्वत्यं मन्द्वारेण सृष्ट्वा त्रैयम्बकं* जपेत् ॥
 कालमृत्युर्न यात्येव किमुत ह्यपमृत्यवः† ।
 ऋणकायपहारे च रोगदारिद्र्यानाशनम् ॥
 अश्वत्यं सिन्धुराजञ्च नित्यं सेवेत न स्पृशेत् ।
 मन्द्वारे स्पृशेत्पूर्वं सिन्धुराजञ्च पर्वणि ॥
 कोणस्थः पिङ्गलो बभ्रुः कृष्णो रौद्रोऽन्तको यमः ॥
 सौरः शनैश्वरो मन्दः पिप्पलादिषु संस्थितः ॥
 एतानि शनिनामानि जपेदश्वत्यसन्निधौ ।
 शनैश्वरकृता पीडा न कदाचिद्भविष्यति ॥
 अश्वत्यरूपिणं विष्णुं सर्वकामफलप्रदम् ।
 शाखारूपधरं देवं तमश्वत्यं नमाम्यहम् ॥
 कालनीलाञ्जनप्रख्यं नीलजीमूतसन्निभम् ।
 छायाभार्त्तण्डसूनुञ्च प्रणवेन विशेषतः ॥

* त्रैयम्बकं त्रयम्बकं यजामहे इत्यादिकं मन्त्रं १६१ पृष्ठे मूल एव वक्ष्यमाणम् ।

† किमुताकालमृत्यव इति ग.पुस्तके पाठः ।

दृष्ट्वा तु हरते पापं सृष्ट्वा लक्ष्मीय वर्धते ।
एकं गणाधिपे दद्याद्दे सूर्ये त्रीणि शङ्करे ॥
चत्वारि.केशवे दद्यात्सप्तशतप्रदक्षिणम् ।

नमोऽर्कपुत्राय शनैयराय
नीलाभ्रवर्णाजिनमेखलाय ।
सृष्टो हराघं प्रणतोऽस्मि नित्यं
फलप्रदो मे भव सूर्यपुत्र ॥

अश्वत्थे वो निपदनं पणं वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासय यत् सनवथ पूरुपम् ॥
यदहं योजयन्निमा श्रीपधीर्हस्त आदधे ।
आत्मापक्षस्य नश्यन्ति पुरा जीव गृभी यथा ॥*
पदोपयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिता इव ।
विप्रः स उच्यते भिषगक्षेऽह्नी वचातनः ॥*

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्ति
अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

शमग्निरग्निभिः करच्छं नम्रापतु सूर्यः ।
शं वातो वात्वरपा अपस्त्रिधः ॥
त्रस्र्भकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
ऊर्ध्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

* ताराङ्किते ऋषौ वेदेषु अदृष्टतया यथादृष्ट सन्निवृत्तिते ।

वनस्यते शतबल्शो विरोह
 सहस्रबल्शा विषयं रुहेम ।
 यत्त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः
 प्रणिनाय महते सौभगाय ॥
 अश्वत्थसेवा तिलपात्रदानं
 गोस्पर्शनं ब्राह्मणभोजनञ्च ।
 एतानि सद्यः प्रहरन्ति पापं
 गङ्गानदीभारतकीर्त्तनञ्च ॥

गङ्गा गङ्गिति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति च बृहत्पराशरे ।

अथ पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनमुत्तमम् ।
 अस्मत्तातप्रणीतोऽयं रघुपुत्राय पृच्छते ॥
 अनपत्यस्य पुत्रार्थं कुर्याद्वैभाग्णिकीं क्रियाम् ।
 वैभाग्णिकीं क्रियां चरुक्रियामित्यर्थः ।
 सहस्रशीर्षापुरुष*विधानं चरुणा कृतम् ।
 यैर्यैः कृतं नृपैः पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥

* पुरुष इत्यत्र सूक्तस्येति क-पुस्तके पाठः ।

सिध्यन्ति सर्व्वमन्त्राणि विधिवद्भि द्विजोत्तमैः ।

उपासितानि सङ्गृह्या श्रोत्रियैः श्रुतिपारयैः ॥

आत्मवद्भिर्निराहारैर्व्रतिभिर्मन्त्रवित्तमैः ।

क्रियमाणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः ॥

शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ।

द्वादश्यां-पुत्रकामाय चरुं कुर्व्वीत वैष्णवम् ॥

-दम्पत्योरुपवासद्य त्वेकादश्यां सुरालये ।

ऋग्भिः षोडशभिः सम्यग्घृयित्वा जनार्दनम् ॥

चरुं पुरुषसूक्तेन* अपयेत् पुत्रकाम्यया ॥

घर्चनादिप्रकारसु ऋग्विधाने ।

वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं घर्चनं प्रति ।

अग्निकार्य्यं जपविधिं स्तोत्रञ्चैव तदात्मकम् ॥

कुर्व्याद्यथोक्तविधिना प्राप्सुखः शुद्धमानसः ॥

प्रथमां† विन्धसेहामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥

पञ्चमीं वामजानी तु षष्ठीं वै दक्षिणे तथा ।

सप्तमीं वामकट्यान्तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।

एकादशीं स्कन्धदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥

* १८४।१८५ पृष्ठयो प्रदर्शयिष्यमाषेन ।

† प्रथमां पुरुषसूक्तान्तिकामाद्याष्टचमित्यर्थः । उत्तरपाष्येवम् ।

त्रयोदशीं दक्षिणे च आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
अक्षयोः पञ्चदशीञ्चैव षोडशीं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ।
एवं न्यासविधिङ्गत्वा पञ्चाक्षीमं समाचरेत् ॥

ततः पञ्चाङ्गानि ।

ब्राह्मणोऽस्येति* हृदयं चन्द्रमेति* शिरस्तथा ।
नाभ्यं आसीदिति* शिखां सप्तेति* कवचं न्यसेत् ।
यज्ञेने*त्यस्त्रमुद्दिष्टमेवं पञ्चाङ्गलक्षणम् ॥

सङ्कल्पस्त्वस्य यथा ।

अमुककामनया पुरुषसूक्तस्य जपं होमं विष्णोराराधनं
वा करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य यथोक्तं न्यासद्वयं विधाय ऋषिदेवतादि प्रठित्वा च
पूजामारभेत ।

आद्यया† वाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।
द्वितीययासनं‡ दद्यात्पाद्यञ्चैव तृतीयया§ ॥

* एते मन्त्राः १ प्रहं पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः स्रत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥ (११अ. १म. यजुः १)

एवंरूपया । उत्तरत्रायैवम् ।

‡ पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्थेभानो यदन्नेनातिरीहति ॥ २ ॥ (११अ. २म. यजुः १)

§ एतावानस्य महिमाती ज्यायांश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥ (११अ. ३म. यजुः १)

चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याः चमनन्ततः ।
 षष्ठ्याः स्नानं प्रकुर्वीति सप्तम्याः वस्त्रमेव च ॥
 यज्ञोपवीतमष्टम्याः नवम्याः भरणन्तथा ।
 दशम्याः गन्धदानं स्यादेकादश्याः च मात्यकम् ॥
 द्वादश्याः धूपदानं स्यात्त्रयोदश्याः च दीपकम् ।

- विपादके उदेत् पूरुषः पादोऽभ्येक्षामवत् पुनः ।
 ततो विष्वक् व्यक्रामत् सान्नागमने अग्नि ॥ ७ ॥ (११प. ७म. यजुः ।)
- † ततो विराडजायत विराजो अग्नि पूरुषः ।
 स जातो अश्वरिष्यत पशान्मिमघो पुरः ॥ ८ ॥ (११प. ८म. यजुः ।)
- ‡ तथ्यादयज्ञात्सर्व्वभूतं सभूतं पृथदाभ्यम् ।
 पशूनायके वायव्यानाख्यायाम्याय ये ॥ ९ ॥ (११प. ९म. यजुः ।)
- § तथ्यादयज्ञात्सर्व्वभूतं अश्वः सामानि जग्निरे ।
 हन्दाग्नि जग्निरे तथ्यादयज्ञसत्त्वात्तथायत ॥ १० ॥ (११प. १०म. यजुः ।)
- ¶ तथ्याद्या अत्रायत ये के श्रीमयतीदतः ।
 गावो च जग्निरे तथ्यात्तथ्यात्त्राता अत्रायतः ॥ ११ ॥ (११प. ११म. यजुः ।)
- ॥ त यज्ञं वरिषि मीचन् पूरुषं जातमयतः ।
 तेन देवा अयजन्त स्याथा अययय ये ॥ १२ ॥ (११प. १२म. यजुः ।)
- यत् पूरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 सुखं किमस्य को वाङ् किमूहपादा उच्यते ॥ १३ ॥ (११प. १३म. यजुः ।)
- † त्राज्ञथोऽस्य सुष्ठमासोद्वाङ् राजन्यः कृतः ।
 ऊठ तदस्य यदेग्नः पदभ्याम् शूद्री अजायत ॥ १४ ॥ (११प. १४म. यजुः ।)
- ‡ चन्द्रमा मनसो जातयथोः सूर्यो अजायत ।
 श्रीवाहायुष मायाय सुखादपिरजायत ॥ १५ ॥ (११प. १५म. यजुः ।)
- § तथ्या आसोदलरिचं श्रीर्षो योः समवर्त्तत ।
 पदभ्यां भूमिर्दिशः श्रीवात्तथा लोकानकल्पयत् ॥ १६ ॥ (११प. १६म. यजुः ।)

चतुर्दश्या* निवेद्यन्तु पञ्चदश्या† नमस्क्रिया ॥
 उद्वासनन्तु षोडश्या‡ उपचारास्तु षोडश ।
 स्नाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाचमनीयकम् ॥
 दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
 अर्चितं तेन वै सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 दक्षिणान्तु यथा शक्त्या षोडशेन प्रदापयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणहृत्वा जपं कुर्यात्समाहितः ॥
 यथाशक्ति जपित्वा च सूक्तञ्चास्मै निवेदयेत् ॥
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे कुण्डं स्थण्डिलमेव वा ॥
 कारयेत्प्रथमर्चा तु प्रोक्षन् च द्वितीयया ।
 तृतीययाग्निमादध्याच्चतुर्थ्या तु समिन्धनम् ॥
 पञ्चम्या चाज्यसंस्कारं चरीञ्च अपणन्तथा ।
 षष्ठ्या चानलमध्ये तु कल्पयेत्पद्ममासनम् ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं कालानलसमप्रभम् ।
 विवृतास्यं बाह्वशीर्षं रक्तास्यं रक्तलोचनम् ॥

* यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तीऽस्यासीदाज्यं शीष इभः शरङ्गकिः ॥ १४ ॥ (११अ. १४म. यजुः ।)

† समास्यासन् परिषयस्त्रिःसप्त समिधः कृतः ।

देवा यद्दयज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥ (११अ. १५म. यजुः ।)

‡ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥१६॥ (११अ. १६म. यजुः ।)

इमे मन्त्रा यद्यपि प्रायशी व्युत्क्रमेण पूर्वं प्रदर्शितास्तथापि अत्र क्रमेण परिदर्शनं न्याय्यं सुगमञ्चेति पुनः पथ्यायेण प्रदर्शिताः ।

बाहो हयः तस्मद्गमूर्हानमित्यर्थः । एवं देवं ध्यात्वा सप्तम्यादि-
पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चोपचारपूजां कुर्यादित्याह ।

ततो गन्धश्च पुष्पश्च धूपं दीपं निवेदनम् ० ।
अनुश्राय^१ ततः कुर्यात्सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥
समिधः प्रत्यूचं पूर्वं जुहुयादभिघारिताः ।
ततो हृतेन जुहुयाच्चरुणा च ततः पुनः ॥
एवं हुत्वा ततस्तस्य समीपे स्तोत्रमुच्चरेत् ।

अथ स्तुतिर्यथा ।

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तेऽसु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ।
नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥

ॐ नमः ।

भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।
देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ॥
सर्व्वदा चरणद्वन्द्वं ब्रजामि शरणं तव ।
एकस्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ॥
अध्यक्षयानुमन्ता च गुणमायासमावृतः ।
संसारसागरह्वीरमनन्तक्लेशसाधनम् ॥
त्वामिव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ।
न ते रूपं न वाकारो नायुधानि न चासदम् ॥

• निवेदनमित्यत्र निवेदयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

+ अनुश्राय इत्यत्र अनुश्रया इति ख पुस्तके पाठः ।

तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसै ।
 नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् ॥
 कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाक्यमुत्तमम् ।
 योगानां परमां सिद्धिं वदन्ति परमं विदुः ॥
 अहं भीतोऽस्मि देवेश संसारोऽस्मित् भयावहे ।
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् ॥
 कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाच्युत ।
 शयनेऽपि* गतौ चापि वर्द्धते मे महद्भयम् ॥
 त्वत्पादकमलादन्यन्मम† जन्मान्तरेष्वपि ।
 निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सद्गतिम् ॥
 विज्ञानं यदिदं प्राहुर्यदिदं ज्ञानवर्जितम् ।
 जन्मान्तरेऽपि मे देव मा भूदस्य परिक्षयः ॥
 दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम ।
 यदि नाथञ्च विन्देयं तावतास्मि कृती सदा ॥
 अकार्यकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् ।
 कामये वैष्णवत्वन्तु सप्तजन्मसु केवलम् ॥
 इत्येवमनया स्तुत्या देवदेवं दिने दिने ।
 किङ्करोऽस्मीति चात्मानं देवायैव निवेदयेत् ॥
 इति स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।
 द्वादशद्वादशीष्वेवं पयसा निर्वपेच्चरुम् ।

* शयनेऽपीत्यत्र शरीरेऽपीति ख-पुस्तके पाठः ।

† मम इत्यत्र न मे इति पाठी युक्तः ।

एवमेकादश्युपवासादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

हुत्वाज्यं विधिवत्पूर्वमृग्मिः षोडशभिस्तथा ।

समिधोऽश्वत्यवृक्षस्य होतव्याः पूर्वमेव तु ।

उपस्थानं हुताशम्य ध्यात्वा च मधुसूदनम् ॥

उपस्थानञ्च पुरुषसूतेनैवेति ज्ञेयम् ।

हविर्होमं ततः कुर्यात्पत्यृचं वाग्यतः शुचिः ।

हविःशेषे मनः कृत्वा नारी नारायणं प्रति ।

हविःशेषं भक्षयित्वा लघ्वाशीः संविशेत्क्षणम् ॥

लघ्वाशीति ग्रहणम् आहारान्तरनिवृत्त्यर्थम् । संविशेत् वाम-
भागशायिनी स्यादित्यर्थः ।

ततः कृत्वा त्विदं कर्म कर्त्तव्यं द्विजतर्पणम् ।

अन्यस्त्रीषु निवर्त्तेत यावद्गर्भं न विन्दति ॥

यया सह एतत् कर्म कृतं तां भुक्त्वा बहुभार्य्योऽन्यां न तावत्
गच्छेत् यावद्देया कर्मसहाधिकारिणी गर्भं न प्राप्नोति मन्त्रवतः
शुक्रस्य अन्यत्र गर्भाधानात्तमत्वात्, तस्य अन्यत्र निषेके कर्म-
सहाधिकारिण्यां गर्भानुदयप्रसङ्गाच्च । अनेकाभिः सह एतत्-
कर्मकरणे तु न दीपः ।

प्राप्नुयाद्वैष्णवं पुत्रं चिरायुःसन्ततिचमम् ।

अपुत्रा स्मृतपुत्रा वा या च कन्यां प्रसूयते ॥

क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पाराशरवचो यथा ।

* लघ्वाशीति अणन्त, षिनन्तत्वे लघ्वाशनी इत्येव रूप भवेत् ।

होमान्ते दक्षिणां दद्याद्देनुं वासस्तिलांस्तथा ।

भूमिं हिरण्यं वस्त्राणि यथासम्भवमेव वा ॥

यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः

सम्पूज्य विष्णुं विधिवत् सुतार्थे ।

इदं विधानं विदधाति सम्यक्

स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥

इति बृहत्पराशरस्मृती पुत्रकामस्य पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः यथा ।

पुत्रकामः सभार्यः शुभनक्षत्रचन्द्रताराबलयुक्तायां शुक्लैका-
दश्यां कृतनित्यक्रियः प्राणानायम्य देशकालादि सङ्कीर्त्य श्री-
विष्णुप्रीतिद्वारा आयुष्मत्सुपुत्रावास्यर्थं बृहत्पराशरोक्तवैष्णवचरु-
विधानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पुर्याहवाचनादि कृत्वा श्रीत्रियं
ब्राह्मणमाचार्यत्वेन वृत्वा पुष्पमण्डपे श्रीविष्णुं विधानोक्त-
न्यासादिपूर्वकं स्तोत्रान्तञ्च यथाविधि पूजयित्वा विशेषपूजा-
पूर्वकं तां रात्रिं जागरित्वा प्रभाते स्नानपूर्वकं देवस्य दक्षिणे
भागे कुण्डादौ “कारयेत् प्रथमर्चां तु प्रोक्षणन्तु द्वितीयया”
इत्याद्युक्तप्रकारेण अग्निं प्रतिष्ठाप्य पायसं चरुं अपयित्वा आज्य-
भागान्तं कृत्वा “चिन्तयेत्तत्र देवेश”मित्यादिना मन्त्रेण* अग्नी-
विष्णुं ध्यात्वा सप्तस्यादिऋग्भिः पञ्चोपचारान् कृत्वा घृताक्ता-
श्वत्यसमिधोऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा हुत्वा पुनस्तथैव आज्य-
होमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन परमात्मानमुपस्थाय च तथैव पायसचरुं

सुहुयात् । होममन्त्रास्तु पीडश ऋचः पूर्वोक्ताः । ततः खिष्ट-
 कृदादिहोमशेषं समाप्य नारी होमशेषे नारायणं पतिं ध्यात्वा
 होमशेषं भक्षयित्वा वामभागगायिनी भूयात् । पतिरपि
 प्राग्नीयादिति केचित् । तत आचार्याय धेन्वादिदक्षिणां दत्त्वा
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च तदाशिपो ऋह्नीयात् । ऋती
 भार्यामुपगच्छेत् । एषमग्निमशुक्लहादशहादशीषु कुर्यात् । एवं
 कृत्वा सन्ततिचमं वैष्णवपुत्रमाप्नोति इत्याह पराशरः ।
 इति पुत्रकामस्य वैष्णवचरुविधानं समाप्तम् ।

अथ हरिवंशश्रवणविधानम् ।

मदनमहार्णवे गातातपोक्ते ।

बालघाती च पुरुषो ऋतवत्सः प्रजायते ।
 ब्राह्मणोहाहनश्चैव कर्त्तव्यं तेन शुध्यति ॥
 श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।
 सुहुयाच्च दशांशेन दूर्वासान्जपरिभ्रुताम् ॥
 एकादशस्वर्णनिष्का प्रदातव्या च दक्षिणा ।
 एकादश पशून्सैव दद्याद्वित्तानुसारतः ॥
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्तिः द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् ।
 स्नापयेद्दम्पती पद्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः* ।
 आचार्याय प्रदेयानि यस्तालङ्करणानि च ॥

* यथाशक्ति इत्यत्र यथा शक्त्वा इति ग-पुस्तके पाठः ।

† १०१ पृष्ठे प्रदत्तं विद्यमासेः ।

ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव इत्यादिना ब्राह्मणोद्वाहनस्य पापविमुक्ति-
हेत्वभिधानादेतत्स्वतन्त्रतया निष्कृतिः । तेन शुध्यतीत्येतत्
काकाक्षिगोलकवदुभयत्र सम्बध्यते । अतः श्रवणं हरिवंशस्य
इत्युत्तरवाक्यस्यापि तेन शुध्यतीत्ययं विशेषः । तथाच हरिवंश-
श्रवणं द्वितीया निष्कृतिः ।

अथ श्रवणविधिः ।

स्नात्वा गङ्गादिसरिति कृताङ्गिकविधिर्नरः ।

शुचिः शीलोचिताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ॥

रूपवान् सुभगो दान्तः कार्यो भारतवाचकः ।

अविलम्बमनायस्तमद्भुतं धीरमूर्जितम् ॥

असंसक्ताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् ।

त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमष्टस्थानसमन्वितम् ॥

वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वांसीनः सुसमाहितः ।

ईदृशाद्वाचकाद्राजन् श्रुत्वा फलमवाप्यते ॥

सकृच्च भारतं श्रुत्वा अग्निष्टोमफलं लभेत्* ।

स्वस्ति वाचा द्विजास्त्वादौ ततः कार्यं प्रवर्त्तते ॥

वाचकं पूजयित्वाथ वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।

शृणुयाद्भारतं रम्यमादिपर्व्वपुरःसरम् ॥

इत्यादि सामान्यम् । विशेषस्तु ।

हरिवंशे तथा पूर्णं पायसं तत्र भोजयेत् ।

जपवच्छ्रवणं प्रोक्तं हरिवंशस्य सूरिभिः ॥ इति ।

* लभेदित्यत्र भवेदिति ग-पुस्तके पाठः ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः यथा ।

दम्पत्योरमुकूले शुभंदिने छानादि नित्यकर्म निवर्त्त्य स्वस्ति-
वाचनादिकं कृत्वा स्वगृह्यनुसारेण विनायकगान्तिं तत्पूजां वा
कृत्वा पुत्रकामनया हरियंगयवणमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
अथवा देगादि सङ्कीर्त्य-पूर्व्वजश्रीपार्श्वितपापजन्यानपत्नत्वदोष-
परिहारपूर्व्वकं शुभलग्ने नीरोगदीर्घायुःसगुणमन्तानप्राप्तिकामौ
आवां दम्पती ययोक्तनियमपूर्व्वकं हरियंगयवणं करिष्यावहे,
सन्तानप्राप्तिकामः सङ्कीकोऽहं करिष्ये इति वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।
नियमानु ।

एककालागनयैव अधःशायी भवेन्नरः ।

• स्वातथ्यं ब्राह्मचर्येण यावदग्रन्थः समाप्यते ॥ इति ।

अथ वाचकवरणम् यथा ।

पूर्व्वोक्तरीत्या सङ्कल्पवाक्यमुक्त्वा तदर्थं ब्राह्मणवरणं करि-
ष्यावहे इति चरणक्षालन-वस्त्रालङ्कार-चन्दनाक्षत-पुष्पमाल्या-
दिभिस्तमभ्यर्च्य हिरण्यताम्बूलपूगीफलैः सहितकरो यजमानः
अमुकगोत्रममुकदेवशर्माणं ब्राह्मणं त्वाममुकवाचकत्वेन दम्पती
आवां वृणीवहे इत्युक्त्वा हिरण्यादि दद्यात् ।

ततो वृतीऽस्मीति तेनोक्ते व्रतेन दीक्षाःमित्यादि मन्त्रेण
तद्वचिणकरे रक्षाबन्धनं कुर्यात् । ब्राह्मणेन च यजमानयोः
स्वयं रक्षाबन्धनं कार्त्थ्यम् । अनन्तरञ्च दम्पती तं प्रार्थयेताम् ।

• व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा अक्षामाप्नोति अक्षया मृत्युमाप्यते ॥ (१८७. २० ग. पञ्च १)

तन्मन्त्रस्तु यथा ।

नमस्ते भगवन् व्यास सर्वशास्त्रार्थकोविद ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां मूर्त्ते सत्यवतीसुते ॥

इत्युक्त्वा शुभे देशे कुशासने उपविश्य श्रीकृष्णं परमात्मानं
ध्यायन्ती शृणुयाताम् ।

श्रवणदेशास्तु ।

शिवालये गृहे गोष्ठे देवतायतने तथा ।

वृन्दावने नदीतीरे तथैव च गुरोर्गृहे ॥

पुराणं शृणुयाद्भक्त्या यथोक्तविधिना गृही ।

विधानसहितं सम्यक् पुराणं फलदं भवेत् ।

तस्माद्विधानसंयुक्तं पुराणं शृणुयान्नरः ॥ इति ।

ततश्च प्रतिदिनं पूर्वाह्णे स्नातावलङ्कितौ दम्पती तदेकचित्ती*
शृणुयाताम् । प्रतिदिनमाचार्यं पुस्तकञ्च पूजयेत्† । अन्ते
च खलङ्कतां गां पयस्विनीं सबक्तां स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां ताम्र-
पृष्ठां कांस्यदोहां सदक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णशृङ्गादिपरिमाणन्तु हेमाद्रौ मात्स्ये ।

दशसौवर्णिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः ।

पञ्चाशत्पलकं कांस्यं ताम्रञ्चापि तथैव च ॥

श्वेता गौर्वर्जयेद्दंशं रक्ता सौभाग्यदायिनी ।

* तदेकचित्तया इति ग-पुस्तके पाठः ।

† यजमान इति शेषः । दम्पत्योः कर्तृत्वे पूजयेतामित्येव स्यात् ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्तीति* गोदानमन्त्रः ।

ततश्च ब्राह्मणविवाह एकं प्रायश्चित्तं, द्वितीयं हरिवंशश्रवणं, तृतीयं महारुद्रजप इति । एतानि त्रीण्यपि शक्त्याद्यपेक्षया समस्तानि व्यस्तानि वा योज्यानि । महारुद्रलक्षणं दशांश-होमप्रकारोऽपि अग्रे वक्ष्यते । एकादश पशून्वेति पशवोऽत्र गावो प्राच्याः रुद्राय गामिति श्रुतेः । वरुणदेवतामन्त्राः कस्य नूनं कतमस्यामृतानां†मित्येवमादयः स्वस्वशाखोक्ता-वारुणमन्त्रा ज्ञेयाः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते हरिवंश-
श्रवणविधानं समाप्तम् ।

अथ पार्थिवलिङ्गपूजाविधानम् ।

लिङ्गवाशिष्ठे ।

सरस्वत्यास्तटे रम्ये शौनकाद्यास्तपोधनाः ।

सूतं परमया भक्त्या पप्रच्छुः परमादरात् ॥

ऋषय ऊचुः ।

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यथापञ्चाच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥ ऋग्वेदिन्द्रह्यकर्मणि ।

† कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम ।

की भो-मध्या अदितये पुनर्दापितरश्च दृश्यं मातरश्च ॥ (१म. २४म. १ऋक् ।)

सूत शङ्करधर्मज्ञ सृन्मयं कीदृशं शिवम् ।
 लिङ्गं पूज्यं महाभक्त्या विधानन्तत्र कीदृशम् ॥
 किं फलं चास्य तत्सर्व्वं कथयाशु प्रसन्नधीः ।
 यतो भस्मत्रिपुण्ड्राङ्गा नित्यं रुद्राक्षधारिणः* ॥

सूत उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्व्वे लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।
 नारदाय पुरा सम्यक् कथितं सनकादिभिः† ॥
 तेभ्यः सत्यवतीसूनुः सर्व्वज्ञः करुणानिधिः ।
 कथयामास मह्यञ्च व्रतं करुणया गुरुः ॥
 कदाचिन्नारदश्चारुकन्दरं मन्दरं ययौ ।
 तत्रासीनं महादेवं पार्व्वतीपतिमीश्वरम्‡ ॥
 प्रदक्षिणक्रियां कृत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 घप्रच्छ परया भक्त्या नारदो देवदर्शनः ॥
 केन देव विधानेन भक्तिर्मुक्तिश्च वै नृणाम् ।
 तत्सर्व्वं कथयाशु त्वमनुग्राह्योऽस्मत्प्रह्वं यदि ॥
 सर्व्वपापक्षयकरं सर्व्वारिष्टविनाशनम् ।
 सर्व्वसम्पत्प्रदञ्चैव कलौ सर्व्वत्र सिद्धिदम् ॥

ईश्वर उवाच ।

* रुद्राक्षधारणमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सनकादिकैरिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ पार्व्वतीप्राणवत्तममिति ख-पुस्तके पाठः ।

नृणु नारद वक्ष्यामि लिङ्गपूजाविधानकम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 मृदयतुर्विधा विद्धि सिताः कृष्णाय लोहिताः ।
 पीतास्तथा द्विजाद्यैस्तथा ग्राह्या भक्त्या यथाक्रमम् ॥
 गत्वा स्थलं नमस्कुर्यात् मन्त्रमेतं ममुशरत् ।
 सर्वाधार धरारूप त्वद्रूपा मृत्तिकामिमाम् ॥
 ग्रहीष्यामि प्रसन्नोऽहं निद्रार्थं त्वदनुज्ञया ।
 यावत्स्यादात्मनः शक्तिर्मृदं तावत्समुत्क्षिपेत् ॥
 नो चेत्तदहं तस्यार्हमेवं पनहयान्वितम् ।
 तस्माद्भूतं न कर्तव्यमधिकं वा कदाचन ॥
 बहुमानं मृदं यावदुत्तमं मध्यमन्तया ।
 अल्पमल्पतरं तच्च कनिष्ठं स्यात्ततः परम् ॥
 अस्मादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिद्भवेत् ।
 आनीयारण्यमध्याश नदीतीरे सरस्यपि ॥
 जलाशये वा चान्यस्मिन्नन्तिके स्थापयेन्मृदम् ।

मृत्परिमाणञ्च पङ्गुतीतिरक्तिकाः । इदञ्च परिमाणं प्रधान-
 लिङ्गस्य न वेदिकाया इति ज्ञेयम् ।

शुद्धेन वारिणा युक्तामायो देवेति० मन्त्रतः ।

• बहुमानमित्यत्र बहुमान इति छ-पुस्तके पाठः ।

+ मायो देवेति ग-पुस्तके पाठः । अथ आयो देवेति पाठो युक्तः । तथा पाठे च शशो दृश्यते यथा—आयो देवास ईमहे वागम्ययश्चक्षरे ।

आयो देवास आग्निषो यज्ञियाधो इवामहे ॥ (४५. ५ म. यजु' १)

नममन्त्रेण शैवेन प्रणवेन युतेन च ॥
 तृणकण्टककायदिकर्करोपलसैकतम् ।
 करकादिविलम्बेन विरुद्धफलदायकम् ॥
 त्यजेद्यत्नेन महता नोद्विजेद्वि कदाचन ।
 स्नातस्त्रिपुण्ड्रबलिभिर्दीप्तभालः शिवं स्मरेत् ॥
 रुद्राक्षमालासहितो भक्त्या परमया युतः ।
 शुद्धभावसमायुक्तः कृतसङ्कल्पनिश्चयः ॥
 रुद्रसूक्तं* जपन् कुर्याद्भरायेति नमो नमः ।
 पीठसङ्घटनं कुर्वन् पीठं कुर्याद्यथाविधि ॥
 शलाकं वर्तुलं त्वस्य मानमीदृशमीरितम् ।
 तत्सूत्रमानं पीठं स्यात्परिणाहसविस्तरम् ॥
 पीठाद्धैविस्वतो विस्वमपरं दीर्घसूत्रकम् ।
 समानविस्वं तत्सूत्रं मन्त्रं तत्सूत्रमानकम् ॥
 तदद्धं हि प्रणालं स्यादेवं सूत्रविनिर्मितम् ।
 लिङ्गमेवंविधं कृत्वा सुन्दरं परमं शुभम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तमभीष्टफलदायकम् ।
 पञ्चवक्त्रं त्रिनयनं चतुर्बाहुं महेश्वरम् ॥
 नागयज्ञीपवीतञ्च व्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ।
 हिमखण्डनिभं दीप्तं नीलकण्ठं शिवान्वितम् ॥
 नमो महेश्वरागच्छ देवदेव जगत्पते ।
 प्रसादं कुरु मे देव सर्वपापप्रणाशन ॥

* रुद्रसूक्तं ६० पृष्ठे किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

आवाहयेन्महादेवमायो देवेति० मन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण१। या धीमानापो हि छेति पौरुषैः३ ॥
 मन्त्रैः स्याप्य महादेवमासनस्यं हि मन्त्रतः ।
 अर्चयेत्करषीराद्यैर्गन्धाद्यैरुपचारकैः ॥
 धूपदीपादिनैवेद्यैस्ताम्बूलफलसंयुतैः ।
 पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण तथा मृत्युञ्जयेन च ॥
 नाममन्त्रेण वा देयं पूजयेत्परमेष्ठिनम् ।
 हरो महेश्वरः गन्धुः शूलपाणिः पिनाकभृत् ॥
 रुद्रः पशुपतिर्यैव महादेवसिर्जनम् ॥
 नमःपूर्वैस्तुष्यन्तैर्मन्त्रैर्यैर्तद्भिर्जन्मनाम् ॥
 अन्येषामेकजन्तूनां नमोऽन्ताय प्रकीर्त्तिताः ।
 स्त्रीणां सद्भरजातीनां व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
 पार्थिवं पूजयेत्सिद्धं सर्वकामप्रदं मुने ।
 पापाणे दारुजे देगे दर्भान्तरितसंस्थले ॥
 पुष्पप्रकरसंयुक्ते॥ पाणी वा वेदिकामुषि ।

-
- १०० पृष्ठे प्रदर्शिते ।
 - + धीं नमः शिवाय एवं हरेण ।
 - ‡ ५८ पृष्ठे प्रदर्शिते ।
 - § महादेविति विमर्शमिति ग-पुस्तके पाठः ।
 - ¶ संस्थले इत्यत्र संक्षरे इति ग-पुस्तके पाठः ।
 - ॥ प्रकरेणैव प्रकाशिते ख-पुस्तके पाठः ।

पूजयेत्पार्थिवं लिङ्गं सद्यःप्रत्युपकारकम्* ॥

ॐ आयाहि भगवच्छम्भो सर्वज्ञ गिरिजापते ।

प्रसन्नो भव देवेश नमस्तुभ्यञ्च शङ्कर ॥

इति आवाहनम् ।

विश्वेश्वर महाराज राजराजप्रियेश्वर ।

आसनं दिव्यमीशान दास्येऽहं परमेश्वर ॥

इति आसनम् ।

महादेव महेशान महानन्दपरायण ।

पादं गृहाण देवेश पार्वत्या सहितेश्वर ॥

इति पादम् ।

चाम्बक त्वं महादेव वियदादिविधायक ।

अर्घ्यं गृहाण देवेश साम्ब सर्वार्थसाधक ॥

इति अर्घ्यम् ।

त्रिपुरान्तक दीनार्त्तिनाश श्रीकण्ठमूर्तिधृक् ।

गृहाणाचमनं चारु पवित्रोदककल्पितम् ॥

इति आचमनम् ।

त्रिकाग्निकालकालादिसंहारकरणीयत ।

स्नानं तीर्थाहृतैस्तोयैर्गृहाण परमेश्वर ॥

इति स्नानीयम् ।

कालाग्निरुद्र सर्वज्ञ वरदाभयदायक ।

* मलयकारणमिति ख-पुस्तके, प्रत्युपकारकमिति च ग-पुस्तके पाठः ।

घण्टं गृहाण देवेश दिव्यगन्धोपशीभितम् ॥

इति वस्त्रम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा दद्याद्दयज्ञोपवीतकम् ।

नीलकण्ठोपवीतश्च मया दत्तं गृहाण भोः ॥

इति यज्ञोपवीतम् ।

सर्वेश्वर जगद्गन्ध दिव्यासनसमास्थित ।

गन्धं गृहाण देवेश दिव्यगन्धसमर्चितम् ॥

इति गन्धम् ।

सदाशिव शिवानन्द कारणेश गणेश्वर ।

पुष्पाणि विस्वपत्राणि विचित्राणि गृहाण भोः ॥

इति पुष्पम् ।

महादेव गृहानीश जगदीश निरङ्गन ।

धूपं गृहाण देवेश साध्यं गुग्गुलुधूपितम् ॥

इति धूपम् ।

हिरण्यवाहो सेनानामीगानागारपते शिव ।

दीपं गृहाण देवेश कपिलान्यत्रिवर्तिकम् ॥

इति दीपम् ।

श्रद्धानामपि सर्वेषाम्पते दीनार्तिनाशक ।

पद्मसैद्य समायुक्तं गृहाणान्नं निवेदितम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

राजाधिराज सर्व्वेश निराकार निरासद ।
फलं गृहाण सद्विष्यं नारिकेलादिकं परम् ॥

इति फलानि ।

शाश्वत प्रमथाधीश मदनान्तक धूर्जटे ।
गृहाण पूगताम्बूलदलचूर्णं सुखादिरम् ॥

इति ताम्बूलम् ।

हिरण्यगर्भं लोकेश हेम बीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दक्षिणाम् ।

हर विश्वाखिलाधार निराधार निराश्रय ।
पुष्पाञ्जलिमिमं शम्भो गृहाण वरदो भव ॥

इति पुष्पाञ्जलिम् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
गृहाणेश मया दत्ता नाशयन्तु प्रदक्षिणाः ॥

इति प्रदक्षिणम् ।

मृडानीनाथ मे सर्व्वानपराधाननेकशः ।

क्षमस्विति प्रणामं ते* गृहाणाष्टाङ्गसंयुतम् ॥

इति नमस्कारम् ।

ईशान सर्व्वविद्यानामोङ्कार भुवनेश्वर ।

मन्दिरं गच्छ देवेश पुनरायाहि शङ्कर ॥

इति विसर्जनम् ।

तडागादाहृतं लिङ्गं जले सम्यङ्निवेशयेत् ।

षट्षट्षिपद्ये वापि स्यापयेद्भक्तिमान् सुधीः ॥
 त्रीतस्मार्त्तसदाचारैर्वाघ्नैर्वेदमन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण सम्पूजा कर्त्तव्या नियतात्मभिः ॥
 सदानयनसात्वीककरणं लिङ्गयोजनम् ।
 प्रतिष्ठाहानस्रपनं पूजनञ्च विमर्जनम् ॥
 भयः सर्वो महारुद्रस्तथा पशुपतिश्च यः ।
 उषन्नरक्षो महाभीमस्तयेशानोऽष्टभिः क्रमात् ॥
 हरो महेश्वरः शम्भुः गूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 गिवः पशुपतियैव महादेवविमर्जनम् ॥

इति गिवपूजा ।

ऋषे सर्वप्रयत्नेन पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 कर्त्तव्यं हि नृभिर्नित्यं काममुद्दिश्या यत्नतः ॥
 तस्मिन् पार्थिवं शृणुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 न करोति यदि ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥
 दैगिकास्तकलं ज्ञात्वा कुर्यात्सिद्धं फलप्रदम् ।
 विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रं धनार्थी च तदर्द्धकम् ॥
 पुत्रार्थी साहस्राहस्रं कन्यार्थी तु गतत्रयम् ॥
 बन्ध्या लिङ्गायुतं कुर्यात्त्वरया गर्भिणी भवेत् ॥
 राज्यार्थी गतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ।
 मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ॥
 रूपार्थी तु त्रिसाहस्रं तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।

सुहृत्कर्म्म सहस्रं* स्याच्छास्त्रार्थी शतमष्टकम् ॥
 मारणार्थी सप्तशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ।
 उच्चाटनपरश्चैव सहस्रन्तु यथोक्ततः ॥
 स्तम्भने तु सहस्रेण जारणे तु तदर्द्धकम् ।
 निगडान्मुक्तिकामस्य सहस्रं सार्द्धमीरितम् ॥
 महाराजभये पञ्चशतं चीरादिसङ्कटे ।
 शतद्वयञ्च डाकिन्या भये पञ्चशतं परम् ॥
 दरिद्रः पञ्चसाहस्रमयुतं सर्व्वकामदम् ।
 एकं पाषह्वरं प्रोक्तं द्विलिङ्गञ्चार्थसिद्धिदम् ॥
 त्रिलिङ्गं सर्व्वकामाणां कारणं परमाद्भुतम् ।
 उत्तरोत्तरमेवं स्यात्पूर्व्वोक्तगणनाविधिः ॥
 कृत्वा यथोक्तविधिना पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
 लिङ्गानामयुतं कृत्वा महाराजभयं हरेत् ॥
 सहस्रमेकं लिङ्गानां चीरादीनां भयं हरेत् ।
 सहस्राणि तथा पञ्च पुत्रकामेण कारयेत् ॥
 कृत्वा नित्यं विधानेन सगुणं पुत्रमाप्नुयात् ।
 लक्षमेकन्तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ॥
 शिव एव भवेन्नित्यं नात्र कार्या विचारणा ।
 लिङ्गानामयुतञ्चैव कन्यकासन्ततिं मुने ॥
 एकलिङ्गार्चनान्नित्यमतुलां श्रियमाप्नुयात् ।
 अर्चात्पार्थिवलिङ्गानां कोटियज्ञफलं लभेत् ॥

* सुहृत्कर्म्मा सहस्रन्तु इति पाठी युक्तः ।

वार्त्तं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।

* नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमथान्यदपि लिङ्गवत् ॥

लिङ्गवल्लिङ्गाकारम् ।

मृद्गुल्लगोशक्त्यिण्डताम्रकांस्यमयं तथा ।

कृत्वा लिङ्गं सहात्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥

ब्रह्मा स्वकाममुद्दिश्य विधानं तच्चकार वै ।

रुद्रं* पुत्रं समासाद्य निर्म्ममे सचराचरम् ॥

पुत्रकामोऽवशिष्टोऽपि ह्यकरोल्लिङ्गपूजनम् ।

शक्तिं पुत्रं समासाद्य निर्व्वयो ज्ञानवानभूत् ॥

तथा पराशरो योगी लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।

चकार ज्ञानलाभार्थं सर्व्वज्ञः शिववक्त्रभः ॥

व्यासोऽपि परया भक्त्या लिङ्गव्रतमिदं परम् ।

चकार सकलं शास्त्रं व्रतस्यास्य प्रभावतः ॥

शतर्चनादयः सर्व्वे बालाद्याः सकला गणाः ।

गोविन्दप्रमुखा देवाः श्रीश्च शच्यादयः पराः ॥

अरुन्धत्यादयश्चैव गोतमाद्यास्तपोधनाः ।

दधीचिप्रमुखाः सर्व्वे चक्रुः प्राप्तमनोरथाः ॥

तस्मान्नारद यत्नेन कथयाश ऋषीन् प्रति ।

नारद उवाच ।

कथमुद्यापनञ्चास्य कुर्यात्पुष्टं महाफलम् ।

कथयस्व महादेव लोकानामुपकारक ॥

ईश्वर उवाच ।

दैशिकन्तु समासाद्य पूज्यं प्राप्तमनोरथः ।
 तत्प्रमाणन्तु सौवर्णं यथा शक्त्याथवा पुमान् ॥
 रौप्यं ताम्रं तथापि स्यादष्टम्याञ्च यथोक्ततः ।
 चतुर्दश्यां तथार्द्रायां सीमे वाथ प्रपूजयेत् ॥
 उपोष्य प्रथमे चाङ्गि सम्पूज्य परमेश्वरम् ।
 चतुर्दश्या ह्यमा युक्ता अष्टम्या नवमी तथा ॥
 पारणं तत्र कुर्वीत रौद्रयुक्तः पुनर्वसुः ।
 पञ्चैकादश च हाभ्यामधिका विंशतिः परा ॥
 चत्वारिंशच्चतुर्भिश्च* ब्राह्मणान् वरयेद्दत्तौ ।
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्जागरैर्विविधैरपि ॥
 स्तोत्रैश्च वैदिकैः सूक्तैः संस्तूयात्परमेश्वरम् ।
 आचार्यं प्रथमं पूज्य ब्राह्मणञ्च ततः परम् ॥
 गणेशसृत्विजादींश्च पूजयेच्च विधानतः ।
 वस्त्रैश्च दक्षिणाभिश्च पूजयेच्छिवतत्परान् ॥
 सृत्युञ्जयेन मन्त्रेण अग्निं हुत्वा स्वशक्तिः ।
 लिङ्गं तत्पूजया युक्तं गीतवाद्यसमन्वितम् ॥
 महाङ्गदे प्रनिक्षिप्य नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ।
 सोद्यापनं व्रतं कृत्वा प्राप्नुयात् परमं फलम् ॥
 ततः शैवपदं प्राप्य तत्रैव रमते ध्रुवम् ।

इति श्रीबृहत्सिद्धवाशिष्ठे अगस्तिधर्मो त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

* चतुर्भिश्च इत्यत्र चतुर्विंशदिति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ प्रकारान्तरेणापि अथ्य प्रयोगो यथा तथैव ।

• मार्गशीर्षे कार्तिके च-मात्रे-वैशाखशकौ ।

श्रावणे वदुने पक्षे गृह्णीयाद्भुतमुत्तमम् ॥

नारी वा पुरुषो वापि कृत्वा व्रतमिदं शुभम् ।

इंसितांस्तभते कामाब्धिपण्य वचनं यथा ॥

रागादिरहितः शान्तो हृदिष्याद्यण्य मेवकः ।

नक्षत्रादिशुभे कान्ते व्रतमेतत्समाचरेत् ॥

इति यद्योक्तकान्ते चारणां कृत्वा कामानुभारण सद्गन्ध्य हराय

नम इति तोनकमितां तोनकद्वयमितां वा गृत्तिकामाहृत्य

महेश्वराय नम इति निद्वं सद्गन्ध्य च महादेवं ध्यायेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रायतंसं

रत्नाकम्पोल्लवनाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् भुतममरगणैर्ध्याघ्रकृत्तिं यमानं

विश्रवाद्यं विश्ववीजं० निश्चिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

अनेन मन्त्रेण आत्मनि निद्वे च ध्यानं कार्यम् ।

शूलपाणये नमः ॐ आं ह्रीं क्लीं यं रं लं वं शं पं सं हं शूल-

पाणेः प्राणा इह प्राणाः । ॐ आं ह्रीं क्लीं यं रं लं वं शं पं सं हं

शूलपाणेः सर्वेन्द्रियाणि इह सर्वेन्द्रियाणि । ॐ आं ह्रीं क्लीं

यं रं लं वं शं पं सं हं शूलपाणेर्याद्यनराक्षुःश्रीषघ्राणप्राणा इहा-

गत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य पिनाकपाणे

अत्रागच्छ यावत् पूजां करोमि तावदत्र अधिष्ठानं कुरु इति स्थापयेत् ।

ततो मृत्युञ्जयेन पशुपतये नम इति नाममन्त्रेण च आवाहनादि-स्नान-वस्त्रालङ्काराचमन-चन्दनाक्षत-पुष्पविल्वपत्रधूपदीप-नैवेद्याचमन-करोद्वर्त्तन-फल-ताम्बूल-दक्षिणा-नीराजनानि कृत्वा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ईशान्यादिक्रमेण अष्टमूर्त्तीः पूजयेत् ।

तत्र मन्त्रा यथा । ॐ शब्वाय पृथिवीमूर्त्तये* नम इति ईशान्याम् । भवाय सलिलमूर्त्तये† नम इति प्राच्याम् । रुद्राय तेजोमूर्त्तये नम इत्याग्नेय्याम् । उग्राय वायुमूर्त्तये नम इति दक्षिणस्याम् । भीमाय आकाशमूर्त्तये नम इति नैऋत्याम् । पशुपतये यजमानमूर्त्तये नम इति वारुण्याम् । महादेवाय सोममूर्त्तये नम इति बायव्याम् । ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नम इत्युत्तरस्याम् । ॐ नमः शिवायेति च लिङ्गोपरि पुष्पाणि दद्यात् । वस्त्रभावेऽपि भावना कार्या ।

ततो वामे गौर्यै नमः दक्षिणे विष्णवे नमः सपरिवारिभ्यो देवेभ्यो नम इत्युक्त्वा—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वेशामरवल्गभ ।

शरणं भव भूतेश करुणां कुरु शङ्कर ॥

इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः‡ मन्त्रैर्नमस्कृत्य सुवीत ।

* चितिमूर्त्तये इति ग-पुस्तके पाठः ।

† जलमूर्त्तये इति ग-पुस्तके पाठः । एतावेव अक्षदेशेषु प्रच लिती ।

‡ २१२ पृष्ठे उक्तैः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

ॐ नम श्रीद्वाररूपाय नमोऽधययपुर्धृते ।
 नमो नादात्मने तुभ्यं नमो विन्दुकलात्मने ॥
 अग्निद्रुनिङ्गरूपाय रूपातीताय ते नमः ।
 त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पिता ॥
 त्वं भ्राता त्वं सुहृन्निबन्धं त्वं प्रियः प्रियरूपधृक् ।
 त्वं गुरुस्त्वं गतिः माघी त्वं पिता त्वं पितामहः ॥
 नमस्ते भगवन् रुद्र भास्करामिततेजसे ।
 नमो भवाय देवाय उमया सहिताय च ॥
 गर्वाय चित्तिरूपाय सदा सुरभिणे नमः ।
 इंशान वायवे तुभ्यं संस्पर्शाय च ते नमः ॥
 पशूनां पतये चैव पावकामिततेजसे ।
 भीमाय व्योमरूपाय शब्दमात्राय ते नमः ॥
 महादेवाय सोमाय अमृताय नमोऽस्तु ते ।
 उषाय यजमानाय नमस्ते कर्मयोगिने ॥
 पार्थिवस्य च निङ्गस्य यन्मया पूजनं कृतम् ।
 तेन श्रीभगवान् रुद्रो वाञ्छितार्थं प्रयच्छतु ॥
 इति सुत्वा तु तस्मिन् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ॥
 गिवः पशुपतिश्चैव क्षमस्वेति विसर्जनम् ।

सहस्राणीति पठेत् । अशक्ती तु पूजामात्रम् ।

इति पार्थिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ।

अथ सर्पसंस्कारविधानम् ।

यथा शौनकीये ।

अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिसुत्तमम् ।
 सिनीवाल्यां पीरुमास्यां पञ्चम्यां कारयेत्ततः ॥
 अश्लेषाऋक्षयुक्तायामन्यस्यां वापि कारयेत् ।
 कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वेह वा ॥
 अनेकदुःखजालानि प्राप्नोति सततं नरः ।
 सन्ततिप्रतिबन्धश्च जाता सा च विनश्यति ॥
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
 स्नात्वागत्य ततो ब्रह्मन् दण्डं दद्याद्विजातये ॥
 वधं प्रख्यापयेत्पापी चरेत्कच्छांश्चतुर्दश ।
 वधेहजन्मनिकृते लोहदण्डं द्विजातये ॥
 दद्यात्पापविशुद्धयर्थं श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

वधेहजन्मनि कृते इत्यत्र इह जन्मनि वधः कृतो येन इति विग्रहः
 आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः अलुक् च । यद्वा इहशब्दस्य
 इकारलोपश्छान्दस इति द्रष्टव्यम् ।

विप्राय दण्डमूल्यं वा ह्यभावे सति दापयेत् ।
 साक्षाद्वधे कर्मकर्तुरितरेव प्रदापयेत् ॥
 निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।
 अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्धं तदर्धकम् ॥
 वित्तशाल्यं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ।

अनुज्ञाञ्च गुरोर्लब्धा संस्क्रुथ्यात्तदनन्तरम् ॥
 प्रियङ्गुवीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा ययैः ।
 कृत्वा सर्पाकृतिं तेन नर्धगूर्पे निधाय ताम् ॥
 अनेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रार्थयेदहिम् ।
 एहि पूर्वमृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविग ॥
 संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ।
 यस्त्रोपवीतगन्धाद्यैरघतेः कुसुमादिकैः ॥
 कर्त्ता पुष्याञ्जलिं दत्त्वा प्रणिपत्य हरेदहिः ।
 प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिसु आचम्योपविशेद्भुवि ॥
 कुर्व्यात्संस्कारसङ्घल्पं प्राणायामपुरःसरम् ।
 यज्ञोपवीतिना भाव्यं* सर्पसंस्कारकर्मसु ॥
 लोकिक्काग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ।
 अग्नेरान्येयदिग्भागे भूमिं सम्प्रोक्ष्य वारिभिः ॥
 चितिं कृत्वाथ संस्तीर्य कुशैरान्येयकायकैः ।
 पर्युक्ष्याग्निम्परिस्तीर्य परिपिष्य समर्चयेत् ॥
 कृत्वेधाधानपर्यन्तं षट्पात्रासादनादिकम् ।
 आघारचक्षुपी हुत्वा सर्पिषा च यथाविधि ॥
 सर्पं गृहीत्वा यत्नेन चितिमारीपयेत् सुधीः ।
 अपः सृष्ट्वा सृष्टेच्छ्रोत्रं गत्वा चाग्निं समीपतः ॥
 सुवेण जुहुयादान्यमग्नी व्याहृतिभिस्त्रिभिः ।

* निधाय तामित्यत्र निधाप्रथेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† भाव्यमित्यत्र कार्यमिति ग-पुस्तके पाठः ।

त्रिभिरित्यर्षं तिसृभिरित्येव युक्तं व्याहृतिविशेषणत्वात् ।

सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समस्तया* ।

आज्यशेषं सूवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ॥

सुवं तत्र निधायथ यज्ञपात्राणि वर्हिषम् ।

त्रिभिः प्रदक्षिणङ्गत्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥

चमसस्थैर्जलैः सर्पं व्याहृत्याभ्युच्य पाणिनाम् ।

अग्ने रक्षाण इत्यृचा† सर्पायाग्निम्प्रदापयेत् ॥

उपतिष्ठेद्दक्ष्यमानं नमोऽस्तु सर्प इत्यतः ।

ते च मन्त्रा वाजसनेयके अग्निचयनकाण्डे अभिहिताः ।

तत्पाठस्तु ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

या इषको यातुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।

ये वावटेषु शिरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

एतान् मन्त्रानुच्चार्य वक्ष्यमाणान् पठेत् ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

* भूर्भुवः स्वः एवंप्रकारम् ।

† अग्ने रक्षाणी अङ्गसः प्रतिष्ठा देव रीषतः ।

तपिष्ठैरजरी दह ॥ (७म. १५सू. १२ ऋक् ।)

पूर्वजन्मनि वा* सर्पं तत्सर्वं क्षमयस्व मे ॥
 प्रजां देहि पशून्देहि चारोग्यं सर्वदास्तु मे ।
 जन्मजन्मनि नैवेयं बुद्धिरस्तु सदा मम ॥
 इति सम्प्रार्थ्य नागेन्द्रं स्रात्वागत्य ततः पुनः ।
 क्षीराज्येन ततश्चाग्निम्प्रोच्य व्याहृतिभिस्त्रिभिः ॥

ॐ भूः प्रोक्षामि ॐ भुवः प्रोक्षामि ॐ स्वः प्रोक्षामि इति च
 प्रयोगः ।

हृते सर्पे जलेनाग्निमभिषिच्य ततः परम् ।
 नास्थिसञ्चयनं कुर्यात् स्रात्वाचम्य गृहं व्रजेत् ॥

नास्थिसञ्चयनं कुर्यादिति अस्थिसञ्चयनमात्रनिषेधादन्यत्रेत-
 क्रियापि अत्र भवतीति केचित् । यावद्वचनं वाचनिकमिति
 न्यायान्न भवतीति सम्प्रदायविदः ।

ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
 चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्तेऽसचेलं स्नानमाचरेत् ॥
 घृतपायसभक्ष्यैश्च विप्रानष्टौ तु भोजयेत् ।
 कर्त्ता नामपदैर्विप्रानर्चयेद्वक्ष्यमाणकैः ॥
 सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।
 कालीयः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः ॥
 पादप्रक्षालनं कुर्यादेभिर्नामपदैः पृथक् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्द्विजान् ॥
 एवञ्जते विधानेऽस्मिन् सर्पसंस्कारकर्मणि ।

सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कुष्ठादिव्याधियुक्तानां सर्वथा भेषजन्विदम् ।
 आयुरारोग्यभैश्वर्यं प्राप्य कामानवाप्नुयात् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रानधनो धनमाप्नुयात्* ।
 रोग्यारोग्यमवाप्नोति शौनकस्य वचो यथा ॥
 इति शौनकीये सर्पसंस्कारमूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्याम
 दक्षिणोत्तरायणयोरिमावस्यायां- पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां
 अश्लेषानक्षत्रान्वितायामन्यस्यां वा तिथौ सर्पसंस्कारः कार्यं
 इत्यादिबोधायनसूत्रोक्तविशेषधर्मविशिष्टः स कथ्यते साकाङ्क्षार
 मन्यतः पूरणं कर्तव्यमिति वचनात् । स यथा द्रह् जन्म
 जन्मान्तरे वा कृतसर्पवधो विप्रः पौर्णमास्याममावास्यायां
 पञ्चम्यां वा अश्लेषानक्षत्रे वा दक्षिणायने उत्तरायणे वा सर्पव
 संस्कारं कुर्यात् । जन्मान्तरे सर्पवधज्ञानन्तु कुष्ठरोगापुत्रत
 धनत्वादिना लिङ्गेन भवति ।

तत्र प्रायश्चित्तं यथा चतुर्दशलक्ष्णात्मकद्रव्यक्रियार्यादिप्रत
 न्नायेन ।

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन चैकेन पादलक्ष्णः प्रकीर्तितः ।
 यथाकथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥”

इति याज्ञवल्क्योक्तमुख्यपक्षेण वा पूर्वोत्तराङ्गसहितं प्रायश्चित्तं कार्यं सुहृत्तदिनात्प्राक् ।

तत्रायं विशेषः । तत्पूर्वेद्युः कृतसर्पवधो यजमानः परिपद-
नुपवेश्य तीर्थे नद्यादौ वा सचेलं स्नात्वा वहिरागत्य समस्तसम्प-
दित्वादिश्लोकान् पठन् परिपदं* प्रदक्षिणीकृत्य तत्पुरतो ब्रह्म-
दण्डं निधाय किं ते कार्यमिति परिपदा† पृष्टो मया इह
जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पवधः कृतस्तस्य मे प्रायश्चित्तं भवन्त-
उपदिगन्त्विति ताम्‡ प्रति ब्रूयात् ।

अथ परिपदा परस्परानुमत्या तस्य शक्तिं विमृश्य मुख्य-
पक्षेण प्रत्यान्नायेन वा चतुर्दशकृच्छ्राचरणपूर्वकं सर्पसंस्कारे कृते
कृतार्थो भविष्यतीति वक्तव्यम् ।

अथ एवमाज्ञप्तौ ब्राह्मणान् सम्पूज्य विमृश्य वपनङ्गत्वा दश
स्नानानि विधाय प्रायश्चित्तपूर्वाङ्गानि कृत्वा मुख्यपक्षेण वा
गवादिप्रत्यान्नायेन वा चतुर्दश कृच्छ्रांश्चरित्वा श्रोत्रियाय कुटु-
म्बिने महान्तं लौहदण्डं दद्यात् । लौहदण्डाभावे तन्मूल्यं देयम् ।
लौहदण्डदानन्तु साक्षाद्वधकर्तुरेव । जन्मान्तरे वधकर्तुर्न भवति
साक्षात्त्वाभावात् । अन्यानुमत्या वधकर्तृणान्तु त्रिनिष्कद्वि-
निष्कैकनिष्कार्द्विनिष्काणां दानं विभवानुसारेण कर्तव्यम् । सति
वित्ते शाठ्यं न कुर्यात्, कृते च तस्मिन् कर्मासृद्धिः स्यात् ।

* परिपदमित्यत्र ब्राह्मणान् इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिपदा इत्यत्र तैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ तामित्यत्र तानिति ख-पुस्तके पाठः ।

एवं पूर्वमङ्गं विधाय तद्दिने ह्यतनित्यक्रियः सम्भृतसम्भारौ-
थजमान आचार्यं वृणुयात् । तत्रकारो यथा । अस्मिन्
सर्पवधसंस्कारकर्म्मणि आचार्यत्वेन भवन्तमहं वृणे इति प्रयोगेण
तस्य हस्ते पूगीफलं दत्त्वा वस्त्रादिकं दद्यात् । ततोऽस्मिन्
सर्पसंस्कारे मम आज्ञां दत्तेति ब्रूयात् ।

तत ओमनुतिष्ठेति आचार्येण अनुज्ञातः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य आपो हि षा इत्यादिभिर्मन्त्रैः* वारिणा सम्प्रोच्य
पञ्चगव्यमन्त्रैः† पञ्चगव्येन च सम्प्रोच्य इयं वेदिः परो अन्तः‡
इति वेदिं सृष्ट्वा—

“यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्व्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्व्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्व्वतो दिशम् ।

सर्व्वेषामविरोधेन सर्पसंस्कारमारभे ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः§ ।

ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥”

इति मन्त्रैर्गौरसर्पपान् सर्व्वतो विकिरेत् ।

* ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† पञ्चगव्यमन्त्रा यथा—गायत्र्या गीसूत्रेण, गन्धहारामिति गीमयेन, आप्यायस्तेति स्त्रीरेण,
दधिक्राव इति दध्ना, घृतं मिमिक्षे इति घृतेन । एते मन्त्राः १४६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अथ७ सीमो वृष्णी अश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ (२१अ. ६२म. यजुः ।)

§ भूमिसंस्थिता इत्यत्र भूमिपालका इति आङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

ततो देवा आयान्तु यातुधाना अपयान्तु विष्णो देवयजनं
रक्षस्व इति वेदिं मंगोध्य प्रस्थद्वयपरिमितेन प्रियङ्गुत्रीहिगोधूम-
तिलयवानामन्यतमेन पिष्टेन मिश्रितेन वा सर्पाकृतिं कृत्वा मध्ये
कुशानास्तीर्थं नवशूर्पे स्थापयेत् । ससर्पं शूर्पं सूत्रैर्वेष्टयेदिति
केचित् ।

ततोऽनन्ताय काश्यपगोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति
सङ्कल्प्य—

ॐ तत्ते पदं न विचिकितं विद्याद् य उत ।

पुनरथेति जीवान् ॥

त्रिष्टद् यद् भूतं नश्य ये व्यरम्* ।

जीवो गर्भो मृतः स जीवः ॥

इति उच्चैरुक्त्वा पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात् । पुनर्नः पितरः ।

एहि पूर्वं मृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविश ।

संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥

इति वैदिकपौराणमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ भुजगेशाय
विद्महे सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति सर्प-
गायत्र्या अभिमन्त्र्य असुनीत† इति सूक्तद्वयेन व्याहृत्या चाभि-

* ऋगिद्यं वेदेष्वष्टतया आदग्नेषु यथादृष्टं निवेशिता ।

† असुनीते मगो अद्यासु धारय जीवातवे सुप्रतिरा न आयुः ॥

रारन्धि न सूर्यस्य सृष्टिं घृतेन त्वं तन्वं वह्यस्य ॥ (१०म. ५२सू. ५४श्लो.)

असुनीते पुनरस्यासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यसुधरन्तमनुमते सृष्टयानः स्वस्ति ॥ (१०म ५२सू. ६४श्लो.)

मन्त्र श्रीमदनन्तप्रीत्यर्थं सर्पपूजां करिष्ये इति सङ्कल्प्य कलसी-
दकेन सर्पगायत्र्या अनन्ताय नमः आवाहनं समर्पयामि इत्या-
वाह्य आसनं पादम् अर्घ्यम् आचमनीयं सधुपर्कञ्च प्रयोगेण दत्त्वा
पञ्चाशृतेन स्नापयित्वा आपो हि षेति तिसृभिः पुरुषसूक्तेन
च कलसीदकेन स्नापयित्वा आचमनं दत्त्वा वस्त्रद्वयेनावेष्ट्य
यज्ञोपवीतं दत्त्वा गन्धपुष्पधूपदीपपायसशर्कराज्यनैवेद्यं समर्प्य
आचमनं दत्त्वा सुगन्धिद्रव्येण करोद्वर्त्तनं दत्त्वा ताम्बूलदक्षिणा-
दाननीराजनानि समर्प्य—

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

इति पूर्वोक्तमन्त्रत्रयेण* सर्पगायत्र्या च कर्त्ता पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

ततः—

पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।

चाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥

इति पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः प्रणिपत्य—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।

तानि सर्वाणि मे देव क्षमस्व परमेश्वर ॥

इति क्षमापयेत् ।

अथ सशूर्पं नागं नद्यादितीरं प्रत्यानीय प्रक्षालितपाणिपादः
कुशासने उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालादिकं स्मृत्वा

समद्देहं जन्मानि जन्मान्तरे वा ज्ञानतोऽज्ञानतो वा मनोवाक्काय-
कर्मादिभिर्नागहनननिमित्तंदोषनिर्हरणद्वारा शरीरम्यपीडा-
दारिद्र्यानपत्न्यत्वादिनिवृत्तिपूर्वकम् आयुष्मत्सुगुणानेकपुत्रपौत्र-
धनाद्यभिवृद्धयर्थं शौनकेकैस्त्योक्तप्रकारेण सर्पस्योत्तमलीकप्राप्त्य-
र्थञ्च सर्पसंस्कारकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीत्येव
भूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य चाधानं कुर्यात् ।

तदुपयथा अन्वापतदान्यदेशे भूमिं प्रोक्ष्य चित्तिं कृत्वा
आग्नेयाग्नैः कुशैः परिस्तीर्य अप उपस्पृशेत् ।

ततः अस्मिन्नावाहिते अग्नौ इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्त-
मुक्त्वा अग्निं वायुं सूर्यञ्च अग्नौ जुहुयात् ।

ततः समस्तया व्याहृत्या सुवपूर्णमान्यं सर्पदेहे निधाय
चित्तौ नागशरीरं स्थापयेत् ।

ततो हविःशेषेण अग्निं स्त्रिष्टकतमित्यादिना सद्योऽहं यक्ष्ये
इत्यन्तेन च मन्त्रेण भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न ममेति
ऋचा च आधानं कुर्यात् ।*

ततः अन्वाहितस्याग्नेः पर्युक्षणाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् ।

ततश्चित्तिं गायत्र्या प्रोक्ष्य सर्पं चित्तिमारोप्य अप उपस्पृश्यं
दक्षिणश्रोत्रं स्पृष्ट्वा सुवेण आज्यमादाय व्यस्ताभिव्याहृतिभि-
स्तिस्त्र आज्याहुतीर्हुत्वा एकामान्याहुतिं समस्ताभिव्याहृतिभिः
सर्पास्ये हुत्वा शेषमान्यं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ।

ततः प्रणीताजलैः पाणिना व्याहृतिभिः सर्पमभ्युच्य अग्ने-
रक्षाण इत्यृचा* सर्पस्य देहे अग्निं दद्यात् ।

मन्त्रपाठक्रमस्तु । अग्नेरक्षाण इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिरग्नि-
देवता गायत्री च्छन्दः सर्पाय अग्निदाने विनियोगः ।

ततो दह्यमानं सर्पं नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादिभिः पूर्वोक्तै-
स्त्रिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठेत । ततः—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

पूर्वजन्मनि वा सर्पं मम दोषं प्रणाशयः ‡ ॥

इति सम्प्रार्थ्य सचेलं स्नात्वा क्षीराज्येन व्याहृतिभिश्चितिं प्रीक्ष्य
हुतजलेन भस्म सम्योच्य उदके क्षिप्त्वा चितिमभिषिच्य स्नात्वा
चाचम्य प्राचीनावीती मृदा वेदिकां निर्माय तत्र तिस्रः शलाका-
निक्षिप्य अञ्जनाभ्यञ्जनस्नानवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धाक्षतादिभि-
स्त्वासामेकामभ्यर्च्य तदुपरि दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तीर्थ्य अनन्ताय
काश्यपगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठतामिति उदकानामञ्जलि-
त्रयं दद्यादित्येके । एकमेव पिण्डं दद्यादित्यपरे ।

ततः कर्मसानुष्ठायं गवादिदक्षिणां दद्यात् । अथ शुद्ध-
स्नानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय आचम्य गृहं व्रजेत् ।

* २२२ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† इति मन्त्रैर्दह्यमानं नागमुपस्थाप्य सुतरां दाहयित्वा तत्रागत्य क्षीराज्येन चिताग्निं
प्रीचेत् । ओं भूः प्रीक्षामि ओं भुवः प्रीक्षामि ओं स्वः प्रीक्षामि इति । ततस्तद्वस्त्रं
स्नावयित्वा आचामेत् । नात्र अस्थिसञ्चयनं दाहप्रसङ्गादस्थिसञ्चयस्य प्राप्तिरतस्तन्निषेधः ।
एतावत्कर्म उपवीतिनैव कार्यम् । इति ग-पुस्तके अधिकः पाठः ।

‡ मम दोषः प्रणश्यतु इति ख-पुस्तके पाठः ।

केचित्तु पूर्वरीत्या सर्पद्वयं कृत्वा सम्पूज्य तयोरेकं विधिव-
दाधाय परं सर्वलक्ष्मीके प्रवेशयेदित्याहुः ।

ततोऽधःशयनवस्त्रचर्यैहविष्याशनानि कुर्वंस्त्रिरात्रमशुचिः
स्यात् । ततश्चतुर्थेऽङ्के सचेलं स्नात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
शीलगुणसम्पन्नान् ब्राह्मणान्—

“सर्पाऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कानियः शङ्खपालश्च भृधरश्च प्रकीर्तितः* ॥”

इत्यष्टसर्पनामभिरामन्त्रा पादप्रक्षालनगन्धाक्षतधूपटीपाच्छाद-
नाद्यैः सम्यगभ्यर्च्य घृतपायसादिभिर्मधुरद्रव्यैस्तान् भोजयेत् ।

ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा क्षमापयित्वा च तान् सर्वान्
विसर्जयेत् । ततः सुहृन्मित्रादिभिः सहितो भुञ्जीत ।

इति गौनकीकसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथ वीधायनीकसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । स
च दक्षिणोत्तरयोर्भ्रमावस्थायां पोर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
अश्लेषानक्षत्रे वा प्रक्रियते । तत्र कृतसर्पवधो विप्रः पूर्व्वद्युः सचेलं
स्नात्वा उपोष्य परेद्युर्वपनादिकं कृत्वा शुची देशे गोमयेनोप-
लिप्य प्रस्यद्वयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिगोधूमतिलयवानामन्यतम-
पिष्टेन सर्पाकृतिं कृत्वा नवशूर्पे निधाय अनन्ताय काश्यप-
गोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ तत्ते पदमिति

* प्रकीर्तित इत्यत्र तद्याद्यम इति क पुस्तके पाठः ।

† दक्षिणोत्तरायणयोरित्यर्थः ।

पूर्वीक्तया ऋचा* उच्चैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भुजगेशाय विद्महे
सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति अभिमन्त्र
असुनीत इति सूक्तद्वयेन† व्याहृत्या च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा
आपो हि ष्टेति नवर्चेन‡ प्रोच्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभि-
र्ऋग्भिः§ नागं संस्पृशन् जपित्वा गायत्र्याभिषिच्य गन्धाक्षता-
दिभिरभ्यर्च्य नवसूत्रेण परिवेष्ट्य तत्रैक्यात्सर्पं भावयेत् ।

अथ वेदविदो ब्राह्मणानाङ्गय तत्पुरतो ब्रह्मदण्डं धृत्वा
सङ्कल्पमुच्चार्य ममः पूर्वजन्मनि इह जन्मनि वा ज्ञानेन वा
अज्ञानेन वा मनोवाक्कायकर्माभिर्नागहननजनितदोषनिवर्हण-
द्वारा शरीरेण पीडादारिद्र्यानपत्यत्वादिदोषनिवृत्तिपूर्वकम्
आयुष्मत्सुगुणानेकपुत्रपौत्राद्यभिवृद्धयर्थं बौधायनकल्पोक्तप्रकारेण
सर्पसंस्कारकर्मणां करिष्ये इति सङ्कल्प्य अत्र मे प्रायश्चित्तमुप-
दिशन्तु भवन्त इति ब्रूयात् ।

तत्रैष श्लोको भवति ।

वधं प्रख्यापयेत्पापी चरेत्कच्छ्रांश्चतुर्दश ।

दद्यात्पापविशुद्धयर्थं लौहदण्डं द्विजातये ॥ इति ।

साक्षाद्बधकर्तुरितत् ।

* २२७ पृष्ठे सूक्ते उक्तया ।

† २२७ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

§ २२२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

¶ शरीरेत्यत्र प्रारब्धेति क-पुस्तके पाठः ।

निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।

अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ॥

इति वचनाद्वाह्येभ्यो वित्तानुसारतो दक्षिणां दत्त्वा कृतप्राय-
श्चित्तोऽसीति भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिर्वाचयित्वा लौकिकाग्नि-
मुपसमाधाय चाधानं कुर्यात् ।

अस्मिन्नन्वाहिते अग्नौ इत्यादि चक्षुषि आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा
चित्तौ अग्निं वायुं सूर्यं नागमुखे समस्तया व्याहृत्या
चतुर्गृहीतेनः आज्येन चित्तौ नागशरीरे हविःशेषेण खिष्टकृत-
मित्यादिना सद्यो यज्ये भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न
ममेत्यन्तेन जुहुयात् ।

ततोऽग्नेरान्नेयदिज्ञागे भूशुद्धिं कृत्वा सम्प्रोच्य चितिं कृत्वा
कुशैरान्नेयवायव्याग्रेचितिं परिस्तीर्य स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेः परिसमूहनादि चक्षुषन्तं हुत्वा अष्टोत्तरशत-
मष्टाविंगतिं वा व्याहृतिभिराज्यं हुत्वा नमोऽसु सर्पेभ्य इति
पूर्वोक्ताभिः†स्तिष्टभिश्च हुत्वा—

सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कालियो नाग एव च ।

कपिलः शङ्खपालश्च भूधरश्च तथाष्टमः ॥

इति चतुर्थ्यन्तैरष्टभिर्नाममन्त्रैश्च हुत्वा होमशेषं समाप्य, श्रायं

* चतुर्गृहीतेन इत्यत्र चतुर्गर्भाहितेनेति क-पुस्तके पाठ ।

† ११२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

गौ-रिति चितिं प्रोच्य क्रव्यादमग्निमिति* सर्पगायत्रा च
 (वा) अनन्ताय काश्यपसगोत्राय अयं तेऽग्निरुपतिष्ठतामिति
 सर्पशरीरे अग्निं दत्त्वा सुवेण सुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
 समस्ताभिव्याहृतिभिः सर्पाख्ये हुत्वा आज्यशेषं सुवेण सर्पदेहे
 निषिच्य दन्दशूकेभ्यः स्वाहा इति त्यागं कृत्वा उदकुम्भजलैस्त्रिः
 परिभ्रमन् प्रदक्षिणं कृत्वा चितिसमीपे कुम्भं स्फोटयित्वा अपः
 स्पृष्ट्वा च प्रार्थयेत् । नमोस्तु सर्पेभ्य इति पूर्वीक्ताभिस्त्रिसृभिः
 सर्पगायत्रा च ।३

ततः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

संस्कारं कुर्वतो भक्त्या मम दोषः प्रणश्यतु ॥

इत्युक्त्वा ततो नागशरीरं सुतरां दाहयित्वा तद्भस्म व्याहृतिभिः
 सम्प्रोच्य उदके प्लावयित्वा आचामेत् ।

* अयं गौः पृथ्वरकमीदसदन्मातरं पुरः । पितरश्च प्रयन्तुः ॥ (३३. ६म. यजुः ।)

† क्रव्यादमयिं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिपवाहः ।

‡ इहैवायमितरी जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ (३५. १६म. यजुः ।)

‡ ब्रह्मलोके च ये सर्पाः शेषनागपुरीगमाः ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

विष्णुलोके च ये सर्पा वासुकिप्रसुखास्तथा ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु मे सदा ॥

रुद्रलोके च ये सर्पास्तक्षकप्रसुखास्तथा ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुधीताः प्रसन्नाः सन्तु ते मम ॥

इत्यादिकाः प्रार्थनामन्त्राश्च धर्मसिन्धौ नागवलिप्रकरणे मृग्याः ।

एतावदुपयीतिना कार्यम् । अथ प्राचीनावीती वेदिं
निर्माय तत्र तिस्रः शलाका निक्षिप्य अञ्जनाभ्यञ्जनस्नानवस्त्र-
यज्ञोपवीतगन्धाक्षतैस्ताः शलाका अभ्यर्च्य दक्षिणाग्रान् दर्भा-
नाम्नीर्य अनन्ताय काश्यपसगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठता-
मिति त्रीनुदकाञ्जलीन् दत्त्वा प्रियङ्गुयवादिपिष्टनिर्मितांस्त्रीन्
पिण्डान् दत्त्वा पिण्डोपरि तिलोदकं दद्यादित्येके ।

ततो यथाशक्ति चतुर्विधप्रायश्चित्तं कुर्यात् । ततः शुद्ध-
स्नानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय गृहमागत्य अधःशयनग्रह्यचर्य-
हविष्यागनादीनि कुर्वन्निरात्मशुचिः स्यात् ।

ततश्चतुर्थेऽहनि सचेलं स्नात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
ब्राह्मणान् अष्टभिः पूर्वोक्तसर्पनामभिरामन्त्र गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनैरभ्यर्च्य परमाद्वैर्नानाविधैर्भक्ष्यैश्च भोजयेत् । ततो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ।

सर्पहिंसाकृता पीडा नश्यते नात्र संग्रहः ॥

कुष्ठव्याधिविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रादिमान् भवेत् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्राप्नुयान्नात्र संग्रहः ॥ इति ।

अथ नागः प्रीयतामित्याशिपो वाचयित्वा बभ्रुभिः सह भुञ्जीत ।
एवं कृते नागपीडापरिहारो भविष्यति इत्याह भगवान्
बौधायनः ।

इति बौधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।*

इति विधानपारिजाते अनपत्यत्वहराणि
विधानानि समाप्तानि ।

अथ गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे वृद्धगौतमीये ।

स्त्रवद्गर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विषैः ।

यज्ञोपवीतं कुर्वीत काञ्चनञ्च स्वशक्तितः ॥

अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजतञ्चोत्तरीयकम् ।

अत्यन्तवर्णयुक्तेन काञ्चनेनेति पूर्व्वेणान्वयः । तथैव समीचीनं
राजतसुत्तरीयञ्च कुर्यात् ।

उभयोरपि प्रमाणमाह ।

पलाङ्गेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

ग्रन्थिप्रदेशे देयन्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥

पलादिलक्षणञ्च परिभाषायामुक्तम्* । यज्ञोपवीतस्य ग्रन्थिप्रदेशे
मौक्तिकं देयसुत्तरीयस्य तु वज्रमिति विवेकः ।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या तास्त्रभाजने ।

द्रोणप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेद्दधि मध्यतः ॥

ख-पुस्तके पूर्व्वमेव विधानं प्रदर्शितम्, क-ग-पुस्तकयोस्तु द्वयोरेव छतत्वादुभे एव विधाने
अत्र सन्निवेशिते ; सन्ति च केषुचिदन्योन्यं भेदा अनधीरिति ।

* ७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

। आज्यस्योपरि-संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितम् ।

गन्धपुष्पाच्चतैर्धूपैर्नैवेद्यैरपि भक्तितः ॥

पञ्चगव्यस्नाने गायत्र्या मन्त्रत्वेनोपादानादवशिष्टपूजायामपि सैव मन्त्रः ।

एवं प्रक्षालितमुपवीतमुत्तरीयञ्च ताम्रभाजने निक्षिपेत् । कथमित्यत आह द्रोणप्रमाणमित्यादि । अयमर्थः । द्रोण-प्रमाणं दधि तस्मिंस्ताम्रभाजने मध्ये निक्षिप्य दध्न उपरि तत्परिमाणं यथालाभोपपन्नप्रमाणं वा आज्यं स्थापयेत् । तत्राज्ये उपवीतमुत्तरीयञ्च स्थापयेत् । तदुपवीतं गन्धपुष्पा-दिभिः सुपूजितं कुर्यात् । सांख्य्यादुत्तरीयमपि तथैव पूज-नीयमित्यायातम् ।

पूजनानन्तरं कृत्यमाह ।

ततो ब्राह्मणमाह्वय होमन्तत्रैव कारयेत् ।

तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतम् ॥

होममन्त्रा व्याहृतयो गायत्री वा भवेदिह ।

तस्मै हुतवते देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ॥

* मन्त्रेनानेन विधिवत्प्रादुखायोपवीतकम् ।

मन्त्रो यथा ।

उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा विष्टतं पुरा ।

भवनौकास्य दानेन गर्भं सन्धारयाम्यहम् ॥ इति ।

भवनौकेति । भवे संसारे द्विजकर्मनिष्पादकत्वेन यतस्तारक-मुपवीतमतो नौका । यद्वा भव उत्पत्तिस्तस्यामनपत्याना-

मपत्योत्पत्तिदायकत्वेन नरकार्णवोत्तारकत्वान्नौरिव नौकीत्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ।

धनान्यपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन् काले प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥

गर्भस्त्रावकराद्दोषादेवं कृत्वा विमुच्यते ।

आचार्योऽत्र दानपात्रम् । अस्मिन् कर्मणि स्त्रिया एव अधि-
कारः ।

इति गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

अथ प्रस्रवदुयोनिशोणितहरविधानम् ।

तत्रैव महार्णवे ।

मासोपवासिनी नारी रेतः प्रस्रावयेद्दुयदि ।

पतिसम्पर्कदोषेण जायते सान्यजन्मनि ॥

स्रवद्रक्ता सदा योनी तन्निष्कृतिरिहोच्यते ।

मासोपवासं कुर्वीत तथा मासं पयोव्रतम् ॥

मासोपवासविधानं हेमाद्रौ मदनमहार्णवे च कृच्छ्रप्रकरणे*
द्रष्टव्यम् । पयोव्रतमेवात्र लिख्यते । यथा ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रपयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मासमात्रमेकग्रासमात्रपरिमित-†

* कृच्छ्रप्रकरणे इत्यत्र व्रतकाण्डे इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिमितेत्यत्र परिपूर्णेति ख-पुस्तके पाठः ।

पयसा वर्त्तनं पयोव्रतमिति कथ्यते । यस्मिन् व्रते येन वर्त्तनं
क्रियते तद्भूतं तेन नाम्ना व्यपदिश्यते । अनएव मार्कण्डेयः ।

पचैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते ।

मूलकच्छस्ततो मूलैस्तोयकच्छो जलेन तु ॥ इति ।

इति प्रस्रवद्वयोनिगोणितहरविधानम् ।

वन्दे गोविन्दमानन्दज्ञानदेहं पतिं त्रियः ।

ब्रह्मादिस्तस्यपर्यन्तजगत्कारिमीश्वरम् ॥

अथ गर्भधारण-तद्रक्षणविधानानि ।

तत्र गर्भधारणविधानं प्रयोगपारिजाते शौनकः ।

पोङ्गस्रुतसंज्ञेषु दिनेष्वद्यं चतुर्दिनम् ।

आर्तवागौचसंयुक्तं वर्जयित्वा परेषु तु ॥

दिनेषु हादगस्त्रेतदन्यस्मिन् पतिभार्ययोः ।

उभयोरपि जन्मर्चानुगुणे तारके ध्रुवम् ॥

स्नापयित्वाथ गन्धाद्यैर्भूषयित्वा च शोभने ।

मुहूर्त्ते त्वश्वगन्धाया मूलं सम्पीड्य तत्पुनः ॥

कृत्वा नवाम्बरगतं परिगृह्याग्रपाणिना ।

उदीर्ष्वतः पतिवतीत्याद्याः*मृचमुदीर्य तु ॥

* उदीर्ष्वतः पतिवती ह्येषा विश्वाभसुं नमसा गीर्भरीडे ।

अन्यामिच्छ पितृपदं व्यक्ता स ते भागी जगुषा तस्य विद्धि ॥ (१०म. ८५सू. २१चट्क ।)

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।
 उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम् ॥
 उपगच्छेद्बधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।
 गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भलम्बनसूचिरे ॥ इति ।

ऋग्विधाने तु ।

विष्णु*नेजं† जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती ।
 गर्भाधानन्ततः कुर्यात्सुपुत्तो वै प्रजायते ॥
 त्रिभिरङ्गुलैरित्यर्थः । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
 गर्भाधानस्थाकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति ।
 अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं ततः ॥
 इति गर्भधारणविधानम् ।

अथ गर्भिणीधर्माः ।

यथाह पाप्मे कश्यपः ।

नावस्करेषूपविशेन्मुषलीलूखलादिषु ।
 जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् ॥
 वल्मीकं नाधितिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ।
 विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥

* विष्णुर्योनिमित्वादि १०६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† नेजनेष इत्यादि ६५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

न गयीतोत्तरगिरा न चैवाधःगिराः क्वचित् ।
 न तुपाद्भारभग्नास्त्रिकवानेषु समाविशेत् ॥
 यर्जयेत्कलहं नोर्कैर्गात्रभङ्गनाथैष च ।
 न मुक्तकैगी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥
 नामद्गलं यदेहाय्यं न च दाम्याधिका भवेत् ।
 न यद्गर्हीना नोद्धिग्ना न चार्द्रघरणा सती ॥
 कुर्याच्छृणुरयोर्नित्यं पूजां मद्गनतत्परा ।
 तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियद्विते रता ॥
 सन्ध्यायां नैय भोक्तव्यं गर्भिण्या द्वि प्रयत्नतः ।
 न स्यातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥
 सर्व्वीपधिभिः कोष्ठीन वारिणा स्नानमाचरेत् ।
 कृतरक्षा सुभूषा च याम्पूजनतत्परा ॥
 दानगीन्ता दृतीयायां पार्ष्वत्यां भक्तिमाचरेत् ।
 गर्भिणी कुञ्जराग्नादिशैलहर्म्यादिरोक्षणम् ॥
 व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ।
 शोकश्च रक्तमोक्षश्च साध्वसं कुकुटामनम् ॥
 खट्वाच्छायां दिवास्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ।
 पतिव्रता भवेन्नारी विशेपेण तु गर्भिणी ॥
 अतिचारन्तु नाश्रीयादत्यस्त्रमतिभोजनम् ।
 लघ्वाहारश्चातितरां गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥
 गर्भरक्षा सदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणात् ।
 प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तामाल्यानुलेपनात् ॥

विशुद्धगेहवसनादानैरश्वदिपूजनैः ।
 हरिद्रा कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलन्तथा ॥
 केशसंस्कारः*ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ।
 भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥

अन्यत्रापि ।

अङ्गारभस्मास्थिकपालचुल्ली-
 शूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी ।
 नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ
 कुर्व्यान्न वारिण्यवगाहनं सा ॥
 अङ्गारभूत्या न नखैर्लिखेत् क्ष्मां
 कलिं वपुर्भङ्गमथो न कुर्व्यात् ।
 नो मुक्तकेशी विवशायवा स्यात्
 भुङ्क्ते न सन्ध्यावसरे न श्रुते ॥

यस्तु तस्या भवेत्पुत्रः स्थिरायुर्ब्रह्मसम्मतः ।

अन्यथा गर्भपतनं सा चाप्नोति न संशयः ॥ इति ।

गर्भिण्या यात्राप्राप्तौ विशेषमाह बृहस्पतिः ।

चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः ॥ इति ।

* केशसंस्कारेत्यत्र कूर्पासकञ्च इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

अथ गर्भिणीपतिधर्माः ।

यथाह याज्ञवल्करः ।

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
 वैरुष्यं निधनं वापि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम् ॥
 गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्याद्यथोचितम् ।
 सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

तथा ।

वपनं मैद्युनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
 आहश्च सप्तभाम्नासात्पूर्वञ्चैवाप्यवेदवित् ॥

आहं आहभोजनमित्यर्थः ।

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
 विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

सुहृत्तदीपिकायाम् ।

क्षीरं शयानुगमनं नखकान्तनञ्च
 युद्धञ्च वास्तुकरणन्वतिदूरपातम् ।
 उद्वाहमम्बुधिजलस्य रूपीपयोग-
 मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम्* ॥

अन्यत्रापि ।

* उद्वाहनौपनयनं कस्यश्चैव वाहमायुःक्षयायैमिति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरेध्वियानं
 मृतस्य वाहं क्षुरकम् सङ्गम् ।
 तस्या नु यत्नेन गयादितीर्थं
 यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥
 प्रव्यक्तगर्भा क्वनिता भवेन्मासत्रयात्परम् ।
 इति गर्भिणीपतिधर्माः ।

अथ सूतिकागृहनिर्माणविधानम् ॥

तत्रैव स्मृतिभास्करे गर्गः ।

वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ॥
 स्वानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥

रत्नकोषेऽपि ।

आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।

तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

तत्स्थानमाह ज्योतिर्वशिष्ठः ।

ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेयां पचनालयः ।

वारुण्यां भोजनगृहं नैऋत्यां सूतिकागृहम् ॥

याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।

कौवेर्यान्तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।

तद्गृहप्रवेशंमपि स एवाह ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम् ।

मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ।
प्रसूतिसम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥

तत्र नक्षत्रादीन्याह गर्गः ।

रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठात्रुत्तरासु च ॥
मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ।
स्मृत्यर्थनाशौ मृत्युश्च वृद्धिपुष्यायुरीप्सितम् ॥
मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणञ्च ततस्त्रियु ।
मेषादिक्रमशो विद्यात्सूतिकागारवेशनम् ॥
ग्रहेऽनुकूले राशौ तु रिक्तापष्टाष्टवर्जिते ।
सर्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः ।
शुभांश्च शुभदृष्टौ तु सूतिकावेशनं शुभम् ॥ इति ।

त्रुत्तरासु उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढीत्तरभाद्रपदेषु ।

तत्रवेशप्रकारमाह पद्मपुराणे विशुधर्मीत्तरखण्डे परशुरामं
प्रति पुष्करः ।

प्रविशेत्सूतिकागारं* कतरञ्चं समन्ततः ।
सुभूमौ निर्मितं दिव्यं वास्तुविद्याविशारदैः ॥
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ।
देवानां ब्राह्मणानाञ्च गवां कृत्वा च पूजनम् ॥
विप्रपुण्याहशब्देन शहवाद्यरवेण च ।
प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशक्षमाश्च याः ॥

* सूतिकागारमित्यत्र सूतिकासंज्ञमिति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

हृद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् ।
 ताञ्चानुलेपनैर्हृद्यैस्तत्रैवमुपचारयेत् ॥
 आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।
 एरण्डमूलचूर्णेन सघृतेन तथैव ताम् ।
 सुखप्रसवनाथाय पश्चात्काये तु निक्षिपेत् ॥
 इति प्रयोगपारिजाते सूतिकागृहनिर्माणाप्रवेशनविधानम् ॥

अथ सूतकिधर्माः ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विज ॥
 इति चन्द्रिकायाम् । अस्यार्थः । प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्त-
 मन्त्रान् मनसा उच्चारयेत् प्राणायाममन्त्रान् मनस्यपि नोच्चा-
 रयेत् ।

सन्ध्यां स्नानं त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

शिवविष्णुर्चनं श्रौतकर्माणि कुर्वीत “स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्”
 इति । तत्र अर्घ्यान्तै च सन्ध्या कार्या, सूतके सावित्राञ्जलिं
 प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यादिति च पैठीनसिस्मृतेः ।

तथाच भरद्वाजः ।

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्यं मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुशाख्यं सूर्यायाख्यं निवेदयेत् ।

मार्जनन्तु न वा कार्थ्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

पुनश्च य ।

सन्न्यामिष्टं चरुं हीमं यायज्जीवं ममाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधी द्विजः ॥

इति सूतकिधर्माः ।

अथ प्रकारान्तरेण गर्भधारणविधानम् ।

प्रयोगपारिजात एव ।

यस्या गर्भः प्रसीयेत तद्गर्भां जुहुयाद्दधिः ।

ब्रह्मणाग्निः संविदानं इत्याग्निं यथाविधि ॥

• ब्रह्मणाग्निः संविदानो रथाहा वापतामितः ।

अग्रीवा यक्षे गर्भे दुर्गाया धीनिगामये ॥ १ ॥

यक्षे गर्भेनग्रीवा दुर्गाया धीनिगामये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सद्य निष्कृष्यादगमनीयम् ॥ २ ॥

यक्षे इति पतयन् निपाद्यु यः सरीसृपम् ।

जातं यक्षे निपांसति तमितो नागयामसि ॥ ३ ॥

यक्ष ऊह विहरत्यकरा दग्धतीर्थे ।

धीनि धी अकाराच्छ्रुति तमितो नागयामसि ॥ ४ ॥

यन्ता माता पतिर्भूत्वा जातो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यक्षे निपांसति तमितो नागयामसि ॥ ५ ॥

यन्ता स्रष्टेन तमसा मोहवित्वा निपद्यते ।

प्रजां यक्षे निपांसति तमितो नागयामसि ॥ ६ ॥ (१०म. १६१ए. १-६ अथः ।)

इदन्तु सूक्तं षडृचम् ।

तथाचानुक्रमणिका ।

ब्रह्मणा षड्यस्ते रक्षोहा गर्भस्त्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभ-
मिति ।

आन्यशेषेण जुहुयाद्गर्भिणीप्रसवेति च ।

पिवेत चान्यशेषेण जीवस्तस्याः प्रजायते ॥ इति ।

अन्यच्च ।

उरोष्ट इति सूक्तेन* उपतिष्ठेच्छतक्रतुम् ।

प्रजाकामो यजेन्नित्यं चरुणा दैवतं नरः ॥

उपहृत्योपहारञ्च शिष्टं भुञ्जीत वाग्यतः ।

उच्छिष्टञ्च प्रदातव्यं भार्यायै पुत्रमिच्छता ॥

धेन्वाः सरूपवत्सायाः पयसा साधयेच्चरुम् ।

अनुरूपां प्रजामाशु लभते नात्र संशयः ॥

जपरूपाण्यपि कर्माण्याह स एव ।

यज्ञो देवानां सूक्तं वै त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ।

मृतपुत्रोऽनपत्यो वा सुपुत्रः सर्व्वथा भवेत् ॥

इदं सूक्तं त्वचं कुत्स ऋषिरिन्द्रस्त्रिष्टुप् ।

आमनीषा जपेद्वर्गं बृहत्कन्यां लभेद्यदि ।

सुपुत्रं लभते पश्चात्त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ॥

* उरोष्ट इन्द्र राधसी विध्वी रातिः शतक्रती ।

अधानी विश्वचर्षणे युक्तां सुचत्र मंहय ॥ (५म. ३८सू. १ ऋक्।)

स यो हृषाः जपेत्सूतां वन्द्या नक्षं गियालये ।

आयुषन्तं सुपुत्रं च भाग्यवन्तं प्रसूयते ॥

सूक्तमिदमेकीनयिं गत्वृचमिति द्रष्टव्यम् ।

व्यासोऽपि ।

सुदर्शनं महामन्त्रं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

नित्यमष्टोत्तरगतं जपन् पुत्रं नभेत्सुखम् ॥ इति ।

अथोपधान्यपि उच्यन्ते ।

तथाच श्रीधरीये व्यासः ।

अद्दोलमूलं कल्कञ्च चूर्णीकृत्य गुडेन युक् ।

काकाण्डमितमश्रीयात्पुच्छिणी सा भविष्यति ॥

वशिष्ठश्च ।

उत्तमं कर्णिकामूलं पेपयित्वा ततः पिबेत् ।

पायसान्नं समश्रीयात्पुच्छिणी सहसा भवेत् ॥

गौतमोऽपि ।

क्षीरद्राक्षाद्दुरं गृह्य पेपयित्वा पयः पिबेत् ।

दैवोदरकृतो दोषो विनश्यति सुखं भवेत् ॥

दैवमदृष्टम् उदरं गर्भः । तद्व्यातस्तज्जन्यो दोषो नश्यतीत्यर्थः ।

सुहृत्सोऽपि ।

वटाग्रं निम्बवीजिन गव्येन पयसा पिबेत् ।

पुत्रं प्रसूयते नारी दैवदोषो विमुच्यते ॥

• स यो हृषा नरा नरी दस्यो अनीभिरसि क्षीवपीतसर्गः ।

प्रथ. ससाथ. शिथीते योनी ॥ (१म. १४६म्. १४७म् ।)

अथ तीर्थरूपाणि । तत्र पराशरः ।

महातीर्थे महायोगे महानद्योस्तु सङ्गमे ।

पलाशस्य दलस्य स्नानं कुर्यात्पुत्रसुखार्थिनी ॥

देवराजश्च ।

पलाशदलसाहस्रात्सावित्रेण दलं प्रति ।

सप्तयेत्सप्तवित्रेण एकादश्यां प्रजार्थिनीम् ॥ इति ।

एवं पुत्रोत्पत्त्यर्थमनेके उपायाः कर्तव्याः “नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
त्यादिश्रुतेः । “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानत्यमश्रुते”
इत्यादिस्मृतेश्च ।

अथ प्रकारान्तरेणापि गर्भधारणोपायः कथ्यते ।

तथाच ऋग्विधाने ।

पुष्पं दृष्ट्वा तु या गर्भं न गृह्णीयादयोऽन्विता ।

विष्णुर्योनिं* नेजमेष† योनिं स्पृष्ट्वा ततो जपेत् ।

ततोऽभिगमनं कुर्याद्गर्भं धत्ते न संशयः ॥ इति ।

अन्यत्रापि गर्भधारणविधानं पारस्करसूत्रे ।

सा यदि गर्भं न दधीत तदा सिंहाः‡ श्वेतपुष्पया उपोष्य

पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थ्यां§ स्नातायां निशायामुदपेषं

पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति—

* विष्णुर्योनिमिति सूक्तं १०६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† नेजमेष इति सूक्तं ६५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ कण्टकारिकाया इति जयरामहरिहरौ ।

§ चतुर्थेऽहनीति पारस्करसूत्रे पाठः ।

इयमौषधी वायमाणा सहमाना सरस्वती ।
अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः पितुरिय नाम जयभम् ॥
इति मन्त्रेण ।

अथ गर्भरक्षाविधानम् ।

विधानमालायां शिशुरचारत्रे ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य मास्याद्ये बलिमाचरेत् ।
श्वेतवस्त्रं पायसञ्च गव्यं घीरं तथा घृतम् ॥
श्वेतपुष्पं चन्दनञ्च सरत्रश्चाङ्गुलीयकम् ।
कुम्भे निधाय देयो वै बलिर्धूपैस्तु धूपितः ॥
दीपैर्नीराजितस्यापि ताम्बूलेन समन्वितः ।
हिरण्यसहितं भक्त्या गवां दोहे निधापयेत् ॥

गवां दोहे प्रदोषकाले गोष्ठे देशे वा ।

एहोहि भगवन् ब्रह्मन् प्रजाकर्त्ताः प्रजापते ।
बलिं परिगृह्णाणमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इति मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

इति बलिविधानम् ।

अथ औषधानि ।

तत्र आद्ये मासि गर्भवेदनाहरमौषधम् ।
नारायणीयटीकायामपेक्षितार्थद्वीतित्याम् ॥
प्रथमे मासि यदि गर्भिण्या गर्भवेदना स्यात्तदा दर्भमूल-

मुशीरं तगरञ्च समभागमुदकेन पिष्ट्वा क्षीरेण सह पाय-
येत् ।

तथाच क्रियाकालोत्तरे ।

यदि स्यात्प्रथमे मासि गर्भिण्या गर्भवेदना ।

नीलोत्पलं सनालञ्च शृङ्गाटककशेरुकम् ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इति प्रथमे मासि गर्भपीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये मासि बलिः ।

समुद्दिश्याश्विनौ देवी देयो मन्त्रेण मन्त्रितः ।

दध्यन्नं पायसं लाजाः पिण्याकं कुसुमानि च ॥

गन्धश्च धूपो दीपश्च वस्त्रेण वेष्टितो घटः ।

हेम्ना युक्तोऽश्वशालायाः समीपे निक्षिपेद्बलिम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

सुगन्धवस्त्रपुष्पाणि कृष्णा च गिरिकर्णिका ।

नीलोत्पलानि चाभावे ह्युत्पलानां* समाहरेत् ।

गोदोहस्थानमालक्ष्य निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ॥

तन्मन्त्रसु ।

भगवन्तौ प्रभावन्तौ प्रगृह्णीतां बलिं त्विसम् ।

सरूपौ देवभिषजौ रक्षतां गर्भिणीमिमाम् ॥

अथ औषधम् । द्योतिन्यामेव ।

* ह्युत्पलानामित्यत्र ह्युत्पलानौति पाठो युक्तः ।

शालूकमुत्पलं नीलं कगेरुं शृङ्गवेलकम् ।
समांगमुदके पिष्ट्वा क्षीरेणालोद्य तत्पिवेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ तृतीये वलिः ।

गर्भिणीगर्भरचार्यं वलिर्मासे तृतीयके ।
रुद्रानिकादशोद्दिश्य देयो मन्त्रेण मन्वितः ॥
घृतमन्नञ्च लाजाञ्च ध्वजञ्च श्वेतचन्दनम् ।
श्वेतवस्त्राणि पुष्पाणि श्वेतधूपप्रदीपकम् ॥
श्वेतानि चम्पकान्याशु विप्र शान्तिकराणि तु ।
एतत्सर्वं समाहृत्य कलशे सन्निधापयेत् ॥
ऐशान्यां दिशि राशौ च निक्षिपेत्प्रयतः शुचिः ।
नदीतीरे गवां गोष्ठे राजद्वारे चतुष्पथे ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

महादेवः शिवो रुद्रः शङ्करो नीललोहितः ।
ईशानो विजयो भीमो देवदेवो भवोद्भवः ॥
कपाली शम्भुरीशानो रुद्रैकादशमूर्त्तयः ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ताः प्रगृह्णन्तु* वलिं त्विमम् ।
युष्माकं तेजसा वृद्धा नित्यं रक्षन्तु† गर्भिणीम् ॥

अथ तृतीये मासि औषधम् ।

पद्मञ्च चन्दनं तोये तगरं समभागिनम् ।

* प्रगृह्णन्तु इत्यत्र प्रगृह्णीत ज्ञात क पुस्तके पाठः ।

† रक्षन्तु इत्यत्र रक्षत इति क पुस्तके पाठः ।

पूर्व्वद्वारिणा पिष्टं क्षीरेणालोद्य तत्पिवेत् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ इति ।

अथ चतुर्थे बलिः ।

बलिर्मासे तृतीयो यः स च प्रोक्तः*चतुर्थके ।
 देयः प्रयत्नतो विद्वन्नात्र कार्या विचारणा ॥

अथ औषधम् ।

क्षीरञ्च कदलीमूलमुत्पलं वाकलं तथा ।
 आलोद्य समभागेन पिवेद्गोपशान्तये ॥

कालोत्तरे तु ।

चतुर्थे मासि गर्भिण्या भाले जायेत वेदना ।
 उशीरं कदलीमूलं पद्मनालं सशर्करम् ॥
 शीततोयेन पिष्ट्वा च पिवेत्क्षीरेण संयुतम् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ पञ्चमे बलिः ।

कर्म्मविपाकसमुच्चये ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं पञ्चमे मासि वै बलिः ।
 विनायकं समुद्दिश्य देयः संयतचेतसा ॥
 विनायकं गोमयेन कुर्यात्पिष्टेन वा पुनः ।
 चतुरस्रे स्थण्डिले च स्थापयेत्तं गणाधिपम् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धपुष्पैश्च बलिं तत्पुरतः क्षिपेत् ।
 सरितः पुलिने वाथ पर्व्वताग्रेऽथवा तले ॥

क्षायामाश्रित्य वृक्षस्य कस्यचिच्छैलकं विना ।
 तत्र तं सुप्रतिष्ठाप्य गणराजं कृताकृतिम् ॥
 अन्नं पक्वं तथाऽपक्वं मांसं पक्वमपक्वकम् ।
 पायसञ्च मधु द्राक्षा गुडञ्चीरफलानि च ॥
 कदलीफलपिण्डालमधूकानि च मूलकम् ।
 लड्डुका नारिकेलञ्च कन्दमूलानि सर्पिषा ॥
 सर्व्वधान्यानि लाजाश्च वरान्नं तिलपिष्टकम् ।
 इक्षुश्च तद्रसश्चैव माध्वी पैष्टी तथा सुरा ॥
 गौड़ी चैव विशेषेण धूपदीपैस्तथाविधैः ।
 मयाभ्यक्तैः समस्तैश्च पूजयेत्तं गणाधिपम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

पक्वापक्वे तु मांसे च मत्स्या अपि विशेषतः ।
 पाटलीसहकाराणां मूलं मधुसमुद्भवम् ॥
 अन्येषां पादपानाञ्च विल्वादीनाञ्च मूलकम् ।

अत्र आदिशब्देन दशमूलानि ग्राह्याणि ।

एतत्सर्व्वं समाहृत्य वंशपात्रे मनोरमे ॥

मनोरमे अभ्रकादिरचनामण्डिते । स्थापयेदिति शेषः ।

तन्मन्त्रो यथा ।

एकदन्ताम्बिकापुत्र त्रिनेत्र गणनायक ।

रक्ताम्बरधर श्रीमन् रक्तमाल्यानुलेपन ॥

स्कन्दप्रिय महाबाहो पाशहस्त नमोऽस्तु ते ।

प्रगृह्णीष्व बलिधेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

क्षिप्रप्रदायकं मर्त्यमायुषाभिविर्द्धय ।
 अलक्ष्मीनामकं पापं मम सद्यो विनाशय ॥
 एवं मन्त्रं समुच्चार्य प्रदद्याद्गर्भिणी बलिम् ।
 नमस्कुर्यात्प्रयत्नेन सम्प्रार्थ्य च पृथक् पृथक्* ॥

नमस्कारमन्त्रस्तु ।

व ऋतुण्ड महावीर्यं महाभाग महाबल ।
 शिरसा त्वामहं वन्दे सापत्यां रक्ष मां सदा† ॥
 इत्यनेन बलिं दत्त्वा पठेद्ब्रह्मामनुं पुनः ।
 अयं बलिर्मया देव त्वदर्थे प्रतिपादितः ।
 रक्षेमं शिशुमानन्दरूपं शैलसुतासुत ॥

इति बलिः ।

अथ औषधम् ।

पञ्चमे मासि गर्भिण्या गर्भं चेद्देदना भवेत् ।
 तन्निवारकमेवाशु भेषजं कथ्यते मया ॥
 नीलोत्पलं सृणालञ्च कोलीक्षीरं तथैव च ।
 केसरं पद्मकञ्चैव तोयेनालोड्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ।
 येषां कोलीक्षीरं न सेव्यं तेषामजाक्षीरं ग्राह्यम् ।

इत्यौषधं पञ्चमे ।

* बलिं दत्त्वा पठेन्ननुमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सापत्यां रक्ष गर्भिणीमिति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ पष्ठे मासि बलिः ।

वसूनष्टौ समुद्दिश्य बलिदंयोऽभिमन्त्रितः ।
 घृतान्नञ्च हरिद्राक्तं खण्डं लाजाय पायसम् ॥
 पीतवर्णानि पुष्पाणि तथा नीलोत्पलानि च ।
 सकाञ्चनः पूर्णकुम्भः सञ्जं नद्यास्तटे क्षिपेत् ॥

पूर्णा जलेनेति शेषः ।

तत्र मन्त्रोऽयथा ।

प्रभासः पावकः सोमः प्रत्यूषो मारुतोऽनलः ।
 धरोऽधर इति ह्येते वसवीऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 प्रगृह्यन्तु बलिं चेमं सञ्जं रघन्तु गर्भिणीम् ॥

अथौषधम् ।

पष्ठे मृद्दीकोत्पलकैसरं पिवेत् । अन्यञ्च—

अथास्या मासि पष्ठे तु गर्भे भवति वेदना ।
 पिप्पलीबीजमूले च सोत्पले च सकैसरे ॥
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु घोरिणालीष्य तत्पिवेत् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति* ॥

इति पष्ठे श्रीपधम् ।

अथ सप्तमे मासि बलिः ।

पूर्ववद्बलिरुद्दिष्टो देवतान्न च परमुखः ।

मन्त्रस्तु ।

* वेदना सा च शाम्यति इति ग-पुस्तके पाठः ।

स्कन्द षण्मुख देवेश शिवप्रीतिविवर्द्धन ।

प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गभिणीम् ॥

बलिचेपणस्थानं नदीतटमेव ।

अथ औषधम् ।

कपित्थमूलं* शालूकं शर्करायुक्तमञ्जसा ।

अञ्जसेति शर्करासमभागमित्यर्थः ।

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इत्यौषधं सप्तमे ।

अथ अष्टमे मासि बलिः ।

दुर्गासुहृश्य दातव्यो बलिरेवं न सीदति ।

पायसञ्चैव लाजाश्च दणधान्यं तथा घृतम् ॥

अपूपाः क्लृशराश्चैव माहिषं दधि मूलकम् ।

माषाणि यावका मुद्गाः श्यामाकाः कुसुमानि च ।

नीलोत्पलानि च तथा पूर्णकुम्भः सकाञ्चनः ॥

एतत्त्रिपेन्नदीतीरे मन्त्रेणानेन संयुतम् ॥

गिरौ वा सरितस्तीरे देवखाते तडागके ।

राजमार्गे द्रुमाधस्ताद्बलिमेनं विनिक्षिपेत् ॥

तन्मन्त्रस्तु ।

काल्यायनि महादेवि पूज्येऽनित्ये निशाप्रिये ।

दुर्गे देवि महाकालि सिंहशार्दूलवाहिनि ॥

धनुःपुत्रधरे देवि द्रुष्टद्वैत्वपिनागनि ।
 नदीगैरपिचि देवि कुमारि सुभगे० शुभे ॥
 षट्दशमे चतुर्विंशते पिङ्गले शुक्लनाभिके ।
 प्रगृह्णीन्व वलिं चैवं मापत्वां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 इत्यष्टमे वलिः ।

अथ षोडशम् ।

षट्मे मासि विज्ञेयं धान्यकं केकरन्ताघा ।
 गान्धुकमुत्पन्नश्चैव तथाच गजपिप्पली ।
 निष्काप्य मितया स्रञ्चं देयं रोगोपशान्तये ॥

कालोत्तरे तु ।

अथान्यास्त्वष्टमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 पद्मकं गजकृष्णा च धान्यमुत्पन्नकन्ताया ॥
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणान्धोश्च तत्पिबेत् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रगाम्यति ॥

इत्योषधम् ।

अथ नवमे मासि वलिः ।

गर्भिण्या गर्भरक्षार्थं मासेऽथ नवमे वलिः ।
 देयः स्यान्मातृकोद्देशे ततः स्याद्रोगमोक्षणम् ॥
 दध्नीदनश्च क्षाजाय मुहाम्रश्च पुनर्दधि ।
 क्षगरश्च तथा श्वेतपङ्कजानि च चन्दनम् ॥

शतपत्राणि पुष्पाणि तथान्यानि शुभानि च ।
धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिञ्चेमं मया दत्तञ्च मातरः ।

यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्यां गर्भिणीमिमाम् ॥

इति नवमे मासि बलिः ।

अथ त्रौषधम् ।

नवमे मासि कङ्कलिनं पलाशस्य तु बीजकम् ।

एरण्डमूलसंयुक्तं पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥

कृत्वा तु सोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।

जीर्णान्ने भक्षितञ्चैव हरेद्गर्भव्यथां ध्रुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भे भवति वेदना ।

पालाशबीजकङ्कलिमूलं स्यात्पीष्करं तथा ॥

सोशीरं सोदककृत्वा जीर्णान्ने सघृतं पिबेत्* ॥

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिद्वेषश्च चतुष्यथे कर्त्तव्यः ।

इत्यौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।

उद्दिश्य नैऋतं देवं बलिर्देयस्तु मन्त्रितः ॥

* सघृतं पिबेदित्यत्र भोजयेद्दघृतमिति क-पुस्तके पाठः ।

पक्कान्नं कृगरं लाजाः पक्कापक्कफलं तथा ।
 कृष्णगन्धं कृष्णवस्त्रं कृष्णानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रमं राक्षसमन्वतः ।
 धूपो दीपय नैवेद्यं वनये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुम्भान्तः सजलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणागाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रम् कुक्कुटाचार्यमते ।

ॐ हूं हां ह्रीं स्वाहा ।

बलिं गृहाण रक्षन्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलीकष्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्व्विघ्नं कुरु नैऋत्य गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुमुदेग यरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अत्र कनो ग्राह्यणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु इक्षुरसो देयः ।

अथ श्रोपधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पन्नं मधूकं तस्मिन्निगतगडुलेन पिष्ट्वा घीरेणालोद्य
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।

शर्करोत्पलकश्चैव मधूकं सुहमेव च ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इति दशमे मासि औषधम् ।

अथ एकादशे बलिः ।

यद्यपि दशमे मासि जायत इति श्रुतिवचनाद्दशमे मासि प्रसवेन एकादशद्वादशमासयोर्गर्भरक्षणानुपपत्तिस्तथापि देवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धाद्दशमे मासि अप्रसवस्तदा एकादशे द्वादशे वा प्रसवस्तयोः परमावधित्वात् । तदभिप्रायेणेदम् ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासि चैकादशे बलिः ।

वासुदेवं समुद्दिश्य देयो नात्र विचारणा ।

पायसापूपपिष्टञ्च गुडलाजाश्च सक्तवः ॥

पिष्टं पिष्टान्नम् ।

श्यामो ध्वजस्तथा धूपः श्यामं वै पुष्पचन्दनम् ।

कुम्भे निधाय श्यामे तु बोधिवृक्षतले* शुभे ॥

वृन्दावने नदीतीरे निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ।

तन्मन्त्रसु ।

पाञ्चजन्यप्रभायुक्तं कौस्तुभोद्योतित्वाङ्गक ।

प्रगृह्णीष्व बलिञ्चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इत्येकादशे बलिः ।

औषधन्तु दशमे मासि उक्तमेव ।

क्रियाकालोत्तरे तु ।

* अश्वत्थतरुतले, बोधिवृक्षतले इत्यमरीकैः ।

पक्षोत्पन्नं मधूकञ्च तान्त्रेणापि संयुतम् ।
 गीततीयेन पिष्ट्वा तु चीरेणाल्नीद्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च रोगः प्रशाम्यति ।
 इत्यौषधमेकादशे ।

अथ द्वादशे मासि बनिः ।

अथास्या द्वादशे मासि पूर्व्वषड्भक्तिमाधरेत् ।

षोषधन्तु ।

पद्मं च्छाटकशैय उत्पलञ्च मनालकम् ।

गीततीयेन पिष्ट्वा तु चीरेणाल्नीद्य तत्पिबेत् ॥

एवं न पतते गर्भो येदना मा च शास्यति ।

इति त्रिगुरक्षारक्षीर्णं द्वादशसु मासेषु गर्भरक्षणविधानम् ।

अथ सुषुप्तस्योपायाः ।

विधानमानायाम् ।

उपोदयवामु० मूनानि गैल्लयुक्तानि कारयेत् ।

योनिः प्रलेपो दातव्यः सुषुप्तस्यद्वैतये ॥ इति ।

अन्यथापि ।

पद्मानि निम्बस्य च सम्प्रापित्य

त्वयन्त्युतां वा तुलसीं रमाद्व्याम् ।

मूलाप्रधानञ्च कपित्थपत्रं

करञ्जयीजञ्च समस्तमेतत् ॥

अजापयःसंयुतमेव पथ्यं
 घृतञ्च तैलेन युतं, समस्तम् ।
 योनिः प्रलेपं विदधीत तेन
 तच्चापि तस्याः खलु सौख्यसिद्धेः ॥
 गर्भान्तरादर्भक एति सम्यग्-
 हारन्तु योजेर्न करोति दुःखम् ।
 एवं विधानं न करोति जानन्
 स भ्रूणहानात्र विचार्यमस्ति ॥

तत्र योनिलेपनमन्त्रः ।

हिमवत्युत्तरे पार्श्वे शङ्खिनी* नाम पक्षिणी ।

तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भव गर्भिणी स्वाहा ॥

अथ जलाभिमन्त्रणम् ।

ॐ ऐं क्लीं भगवति भगमालिनि चलय चालय भ्रमय
 भ्रामय पुष्पं विकाशय विकाशय स्वाहा । ॐ नमो
 भगवते मकरक्रेतवे पुष्पधन्वने चूत†चालितसकलसुरा-
 सुरचेतनाय युवतिभगवासिनि रते ॐ क्लीं गर्भं चालय
 चालय स्वाहा । ॐ नमो भगवति पद्मासनस्थे सित-
 हंससमारूढे षष्ठीरूपिणि अभयवरपुस्तककमलधारिणि
 ॐ क्लीं नमः ।

* शङ्खिनीत्यत्र शेखरीति क-पुस्तके पाठः ।

† चूतेत्यत्र दूतेति हतेति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

एभिर्मन्त्रैः सप्तवारमभिमन्त्रितं पात्रस्थमुदकं पाययीत* । एवं
कृते सुखेन प्रसवो भवति ।

यद्वा । प्रमन्दिने इति मन्त्रस्य आङ्गिरसः कुत्सत्रयिः
गर्भस्त्रावो देवता जगती छन्दः सुखप्रसवार्थे जपे विनियोगः ।

ॐ प्रमन्दिनेऽपि तु मदर्घतावचो

यः कृष्णगर्भा निरह्नृजिघ्रना ।

अवश्यवो ह्यपणं वञ्चदक्षिणं

मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ (१म, १०१ष्ट, १ऋक ।)

अनेन मन्त्रेण सप्तकत्वोऽभिमन्त्रितं पानीयं गर्भिणीं पाययेत् ।
एवञ्च सुखप्रसवो भवति ।

इदमुक्तमृग्विधाने ।

प्रमन्दिन इत्यस्यन्त्यां जपेद्गर्भप्रसोचनीम् ।

इन्द्रश्च मनसा ध्यायेन्नारी गर्भं विमुञ्चति ॥ इति ।

अन्यञ्च ।

विजिहीष्व वनस्पते तदिदं च्यावनं स्मृतम् ।

प्रच्याययितुकामः स्याच्चप्रावयेत्तदिदं जपन् ॥

द्विपन्तं वा पदाक्रम्य भूमौ जन्तुं समीकृतम् ।

निष्पिपन्निष संग्रामाच्चप्रावयेन्नात्र संशयः ॥

इत्युक्त्वाभिहितम् ।

स्त्रियं गर्भप्रसूढां वा पाययेदनुमन्त्रितम् ।

उदकं च्यावनेनैव गर्भोऽधश्चरते सुखम् ॥ इति ।

* पाययीत इत्यत्र पायधीदिति पाठो युक्तः ।

पाठस्तु । विजिहीष्वेति पञ्चर्चस्य सूक्तशेषस्य आत्रेयः सप्त-
वध्निरृषिः गर्भस्त्रावो देवता अनुष्टुप् छन्दः सुखप्रसवसिद्धयर्थं
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः ।

विजिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव ।

श्रुतं मे अश्विनाह्वं सप्तवध्नश्च सुञ्चतम् ॥

(५म, ७दसू, ५ऋक् ।)

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्नये ।

मायाभिरश्विना युवं वृद्धं सञ्च विचाचथः ॥

(५म, ७दसू, ६ऋक् ।)

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्व्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥

(५म, ७दसू, ७ऋक् ।)

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहापेहि* जरायुणा ॥

(५म, ७दसू, ८ऋक् ।)

दशमासाञ्छयानो कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥

(५म, ३दसू, ९ऋक् ।)

इति पञ्चर्चेन जलमभिमन्त्र वा पाययेत् । एवं कृते च सुख-
प्रसवो भवति ।

* सहापेहि इत्यत्र सहावेहीति ऋग्वेदे पाठः ।

दशमासानुपित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।

निर्गच्छतु सुखं जीयो जननी चापि जीवतु ॥

इति पीराणमन्त्रेणापि जन्ताभिमन्त्रणं कार्यमिति कश्चित् ।

पुरुषं हवा भयमादितो इत्याद्यारण्यकं वृहदारण्यकश्च
जपेत् ।

इति सुगुप्तसवविधानम् ।

अथ जातकर्म ।

प्रयोगपारिजाते षडिष्टः ।

श्रुत्वा जातं पिता पुष्टं सचेन्नं स्नानमाचरेत् ।

मनुः ।

प्राङ्गाभिवर्हनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ॥

वर्हनं छेदनम् ।

हेमाद्री वैजयापः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतः कालयेदतीते सूतके भवेत् ॥

कार्ष्णीजिनिः ।

प्रादुर्भावे पुत्रपुत्रगोर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वानन्तरमात्मीयान् पितॄन् याज्ञेन तर्पयेत् ॥

पुत्ररास्वमन्त्रकं कार्यम् ।

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहसु समन्त्रक इत्युक्तेः ।

इदं रात्रावपि कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्वर्यामपि कारयेत्* ।

इति व्यासोक्तेः ।

इदञ्च जननानन्तरमेव कार्यम् । न जातेष्टिवदशौचापगमे ।

जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते ।

स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्त्तनतोऽपि वा ॥

इति वैजवापीक्तेः ।

एतेन नैमित्तिकमपि इदं जातेष्टिवदशौचान्ते न कार्यमिति
गम्यते । जाते कुमारे पितृणामामोदात् पुण्यं तदहरिति
हारीतोक्तेश्च ।

अत्र श्राद्धमामेन हेम्ना वा कार्यम् ।

आमश्राद्धेन हेम्ना वा पितृणां श्राद्धमाचरेत् ।

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् ।

यद्दामान्नेन कुर्वीत पक्वान्नेन कदाच न ॥

इति स्मृतेश्च ।

इदं जातकर्म जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्युक्तं मिता-
क्षरायाम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

* अपि कारयेदित्यत्र दत्तमचयमिति क-पुस्तके पाठः ।

अगौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुंस्नात्कालिकी शुद्धिः पूर्वार्गौचेन शुध्यति ॥

केचित्तु ।

मृतागौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
अगौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तोर्मृतागौचमध्ये चेत् पुत्रजन्म तदा तदगौचाप-
गमे जातकर्म कार्यमित्याहुः ।

स्मृत्यर्थसारे चैवमेवोक्तम्* ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पद्यासूतकन्तु विधीयते ।
दुष्टकालेऽपि कुर्वीत जातकर्म यथाविधि ॥

दुष्टकालेऽपि विधानान्नात्र अगौचादिदोषः । अत्र सर्वत्र जात-
कर्मनामकरणादी कालातिक्रमेण कालान्तरे क्रियमाणे नक्षत्रा-
द्यादरः कार्यः ।

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।
अनन्तगेज्येन्दुसिते तत्कार्यञ्चोत्तरायणे ॥

इति नारदोक्तेः ।

मुख्यालामे विधिज्ञेन विधियिन्यः प्रमादजः ।
नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥

इति वृहस्पत्युक्तेय ।

* अत्यर्थसारे तु विकल्प उक्त इति ग-पुस्तके पाठः ।

नक्षत्राख्याह श्रीधरः ।

मृदुध्रुवचरच्चिप्रभेक्षेषामुदयेऽपि च ।

गुरौ शुक्रे वाथ केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

कार्यमिति शेषः ।

मृदादिलक्षणमपि तेनैवोक्तम् ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगादारुणं

क्षिप्रं चाश्विदिनेशपुष्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।

उग्रं पूर्वमघान्तकं मृदुगति त्वाष्ट्रान्त्यमैत्रं चरं

विष्णुस्वातिशतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥

शतोडुः शततारका ।

इति जातकर्मविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सूतकिधर्मविशेषकथनम्* ।

सूतके मृतके चापि सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामविवर्जितान् ॥

प्राणायामान्मनसापि नोच्चारयेदित्यर्थः ।

सन्ध्यां स्नानं त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

* यद्यपि सूतकिधर्माणां २४६ पृष्ठे प्रदर्शनं कृतं, तथापि ते तत्राप्रदर्शितैर्विशेषैः सह पुनरत्र प्रदर्शिताः, दृश्यते च संग्रहीतुरीदृशो निस्सर्गः ।

गिवविष्णुर्धनं दीक्षां जपश्चाग्निपरिग्रहम् ।

श्रौतकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

सन्ध्यादौ पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

होमोऽत्र श्रौतः ।

होमं श्रौते तु कर्त्तव्यं शुष्कान्नेन फलेन वा ।

अकृतं हावयेत्स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ॥

इति कात्यायनवचनात् । अकृतं व्रीह्यादि, कृताकृतं तण्डुलादि,
हावयेदन्येनेत्यर्थः ।

सूतके समनुप्राप्ते स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

इति जातूकर्णोक्तेः चरुः स्थालीपाकः श्रवणाकर्मदिद्येति ।

विद्वानेश्वर आह ।

वैश्वदेवस्तु अन्येनापि न कार्यः,

“विप्रः स्यात्सूतके नित्यं वैश्वदेवविवर्जित” इति सभ्यर्त्तोक्तेः ।

अत्र अध्यातैव सन्ध्या कार्या ।

अध्याता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता ।

इति वचनात् ।

पैठीनसिस्तु अत्र मन्त्रीच्चारणमप्याह ।

सूतके सावित्या जलाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं

ध्यायन् दिग्भ्यो नमस्क्रुर्यादिति ।

सूतके स्मृतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्यं मार्जयेत् ॥
 गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्यं सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
 मार्जनन्तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि ॥

इति च भारद्वाजः ।

जाबालस्तु ।

सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान्नैतिकं स्मृतिकर्म च ।
 तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥
 तन्मध्ये अशौचमध्ये, हापयेत् त्यजेत् । स्मृतिकर्म वैधस्नानादि ।
 अत्र च सुहृत्तमप्यप्रयतो न स्यादिति वचनादस्पृश्यस्पर्शनादौ
 शौचस्य स्वकृतिसाध्यत्वात्तदर्थं स्नानादिकं कर्त्तव्यं, सूत्रोत्सर्गादि-
 निमित्ताशौचे हस्तप्रक्षालनादिवत् । एवं भोजनाश्रितत्वात्
 प्राणाहुत्यादि* च कर्त्तव्यम् । एवञ्च कर्मभ्यन्तरे चाप्रायत्ये
 शौचसम्पादकतया स्नानादिकं नैमित्तिकाङ्गत्वान्न व्यवधायकम्,
 अतएव पूर्व्वकृतानां न पुनः करणम् ।

तथाच जाबालः ।

कर्ममध्ये तु यः कश्चिद्यदि स्यादशुचिर्नरः ।
 स्नात्वा कर्म पुनः कुर्यादन्यथा विफलं भवेत् ॥
 यज्ञपार्श्वेऽपि ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
 प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके विनिवर्त्तते ॥

* प्राणायाम स्नाह्य अत्रापानाय स्नाह्य इत्यादिरूपम् ।

अशुचिर्देवपितृपिनामानि च न कीर्त्तयेत् ।

इति वचनन्तु विष्णुनामातिरिक्तपरम् ।

न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।

नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति विष्णोर्नामनि लुब्धके ॥

इति वचनात् ।

अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खः ।

नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्निति ।

नारदोऽपि ।

अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।

स्नात्वा नित्यञ्च निर्वर्त्यमानस्याक्रियया तु वै ॥

वाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

यदा कामी न चेत्कामी नित्यं पूर्व्ववदाचरेत् ॥

नित्यञ्चाशुचिकर्त्तव्यं प्रेततर्पणादि, कामी कृततादृशसङ्कल्पः ।

अन्यत्रापि ।

जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

अतएव मन्त्रग्रहणदिने तथाविधा प्रतिज्ञा राघवभट्टेन लिखिता ।

यथा ।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसौ वापि कर्त्तनम् ।

न त्वनभ्यर्थं भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ इति ।

अपूजिते शिवे भुक्त्वा प्रासादाष्टशतं जपेत् ।

त्रिलोचनमित्यत्र अधोक्षजमिति केचित् पठन्ति ।

यत्तु ।

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न तूच्चरेत् ।

मनो हि सर्व्वजन्तूनां सर्व्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

इति वचनं तन्मूत्रोच्चारणशौचपरं मन्त्रभेदपरं वा ।

अन्यत्रापि ।

अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव सदाभ्यसेत् ॥

मरीचिश्च ।

लवणे मधुभासे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठतृणेष्वसु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्वयङ्गहे ।

पण्येषु चैव सर्व्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥

पक्वं शुष्कान्नं शक्तुलाजादि, अपक्वं तरुडुलादि । पण्येषु चेति
पृथगभिधानात्तेषु अशौचिना दत्तेष्वपि न दोषः ।

मानसमप्यशुचीति मानसोऽपि जननमरणयोरनध्याय इति
च बौधायनः ।

इति सूतकिधर्मविशेषविधानम् ।

अथ रान्तिस्मृतजपविधानम् ।

तच्च सदाचाराव्याप्तं तदपि शान्तिस्मृतजपपूर्व्वकं जप्तव्यम् ।
शान्तिस्मृतानि यथा ऋग्विधाने ।

आनोभद्रीयं*मायुषं वैश्वदेवं† जपेन्मुनिः ।
सुमूर्धुरपि जप्तैतद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

तथा ।

स्वस्त्र्यात्रेयं‡ जपेन्नित्यं प्रति प्रातः शुचिर्द्विजः ।
एतत्स्वस्त्र्ययनं पुण्यं सर्व्वकल्पपनाशनम् ॥
सुहृदं ज्ञातिनश्चैव गच्छन्तमनुमन्त्रयेत् ।
स्वस्ति पत्न्यामिति§ प्रोच्य स्वस्तिमान् व्रजतेऽध्वनि ।
शम्बतीः¶ शन्न इन्द्राग्नी॥ इत्येतान्सततं जपेत् ॥

एतत्सूक्तजपफलञ्च तत्रैवोक्तम् ।

न रक्षीभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो न भयं भवेत् । इति ।

तथा ।

* आनोभद्रीयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† देवीः षडुर्वाङ्गिणः कृषीत विश्वेदेवास इह वीरध्वम् ।

माहात्म्ये प्रजया मा तनुभिर्मारधाम द्विपते सोम राजन् ॥

इत्यादिकम् ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि सृग्यम् ।

‡ शंङ्गीसुष मागिरसं गयं च स्वस्त्र्यात्रेयं मनसा च तार्त्त्यम् ।

प्रयत्नपाणिः शरणं प्रपद्ये स्वस्ति संवाधेष्वभयं नो अस्तु ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

§ स्वस्ति पत्न्यामनुषरेम स्यान्मन्द्रमसाविष ।

पुनर्देवता घ्नता जानता सङ्गमेमहि ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

¶ शम्बतीः पारयन्त्येते तं पृच्छन्ति षष्ठी युजा ।

अभ्यारं तं यमाकेतुं य एवेदमिति व्रवत् ॥ ऋग्वेदपरिशिष्टे ।

॥ शन्न इन्द्राग्निर्गन् ६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

जपेदप्रतिरथं सूक्तं सर्वविघ्ननिवारणम् ।

अनूयेति स्वस्वयनं जपेत नियतव्रतः ॥

इति शान्तिसूक्तानि ।

अथ रात्रिसूक्तं यथा ऋग्विधाने ।

रात्रिं प्रपद्येत सदा शुचिञ्चीर्णव्रतो निशि ।

यं कामयेत* न पुनर्जायेयमिति योनिषु ।

सहस्रकृत्वो मनसा जपेद्रात्रीति मानवः ॥

रात्रीत्याद्युक्त्वा फलमभिहितम् ।

रात्रिसूक्तं जपन्नेव तं कालं प्रतिपद्यते ।

न योनिं पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ रात्रिसूक्तानि । तानि च अल्पत्वात्प्रिख्यन्ते ।

रात्रीत्यष्टर्चस्य रात्रिसूक्तस्य(१०म,१२७सू,) सौभरः कुशिक-
ऋषी रात्री देवता गायत्री च्छन्दः रात्रिसूक्तजपे विनियोगः ।

रात्रीव्यख्य दायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः ।

विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवती देव्यद्वतः ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

निरुस्वसारमस्ततोषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

सानो अद्य यस्या वयं निते यामन्न विक्ष्महि ।

वृक्षे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

* यं कालं प्रतिपद्येत इति ग-पुस्तके पाठः, स च छन्दोभङ्गादयुक्तः ।

निप्रामासो अविज्ञत् निपङ्क्तो निपक्षिणः ।

निश्रेणाससिदर्धिनः ॥ ५ ॥

यावया हृक्वं हृकं यवय स्तेन मूर्ध्ने ।

अयानः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उपमा पेपिगत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्वित ।

उप ऋषेव यातय ॥ ७ ॥

उप ते गा इयाकरं हृषीष्व दुहितर्दियः ।

रात्रिस्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

आरात्रिपार्थिवमित्यादिकं परिशिष्टमपि पठनीयम् ।

तच्च यथा ।

आरात्रिपार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दियः सदांसि हृहतीवितिष्ठस आत्वेप्यं वर्त्तते तमः ॥

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव ।

अशीतिः संत्वष्टा उतो ते सप्तसप्ततिः ॥

रात्रिं प्रपद्ये जननीं सर्व्वभूतनियेशनीम् ।

भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥

संवेशनीं संयमनीं ग्रहनक्षत्रमालिनीम् ।

प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारमशीमहि ॥

भद्रे पारमशीमहि ॐ नमः । (ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

वेदान्तराध्यायिभिस्तु स्रस्त्रवेदे प्रसिद्धानि शान्तिसूक्तारात्रि-
सूक्तानि पठनीयानि न्यायसाम्यात् ।

इति विधानपारिजाते रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

अथ बालसम्बन्धीनि विधानानि ।

स्कान्दे स्कान्दसूर्यसंवादे ।

श्रीसूर्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन बालानां जायते गदः* ।
जातमात्राण्यपत्यानि न पापं परिकुर्वते ॥
आहारश्चैव निद्रा च रुदितं हास्यमेव च ।
स्वाभाविकमिदं देव कर्म चैषां षडानन ॥
कर्मणस्त्वस्य करणात्कथं पापं प्रजायते ।
पापं विना कथं व्याधिः पीडयत्यखिलाञ्छिशून् ॥
तेषां कर्मफलं किंवा मातापितृषु कर्मजम् ।

स्कान्द उवाच ।

येन कर्मविपाकेन शिशूनां जायते गदः ।
तत्सर्वं कथयिष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ॥
लङ्कायां रावणो नाम पौलस्त्यो राक्षसेश्वरः ।
स्वसारस्तस्य वीरस्य द्वादशासन्नहाभयाः ॥
ताभिः कृतं तपो घोरं सर्वलोकभयप्रदम् ।
पीडितं ताभिरखिलं जगत्तीव्रतपोबलात् ॥
रुद्रस्वाराधितस्ताभिस्तपसा तीव्रतेजसा ।
प्रसन्नो भूतवान्देवस्ताभ्य एवं वरं ददौ ॥

* गद इत्यत्र व्यथिति ग-पुस्तके पाठः ।

श्रीरुद्र उवाच ।

वरदोऽहं यरार्हाभ्यो युष्मभ्यं रजनीचराः ।
 युष्माकं भविता भघ्यं प्राणिनां देहमशयम् ॥
 वसासृञ्चांसमेदोऽस्मिमज्जाशुक्रात्मकं सदा ।
 एवमुक्ते महादेवे पुनस्ता ऊचुरध्ममा ॥
 देहि देवेश भघ्यं नो जीवतामेव गदर ।
 तच्छ्रुत्वा यचनं तासां चुकीप परमेश्वरः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

ब्रह्मयंगममुद्भूतास्तपोवृद्धिपरायणाः ।
 तत्कथं ब्रह्मघाताय चेतो वः परियत्तते ॥

राक्षस्य ऊचुः ।

यदि प्रमथो भगवान्ददात्वग्मन्त्रियं शिषः ।
 सर्वेषामपि बालानां मेदसा हृत्तिरिव नः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

या स्त्री निगामुखेऽग्राति बालं सृगति भुञ्जती ।
 प्रसूतिसमयेऽभ्यङ्गं न करोति प्रमादतः ॥
 नग्ना निद्राति रात्रौ या निष्पन्नसुरता सती ।
 तस्या बालं दिने मासे वर्षे वापि विशेपतः ॥
 आद्ये तु दिवसे मासे वर्षे वाथ विमोचनी ।
 शृङ्गातु मत्प्रसादेन ज्वराद्यैर्वेदनोच्चयैः ॥

द्वितीये मोहिनी नाम सुनन्दा तु* तृतीयके ।
 चतुर्थे पूतना नाम पञ्चमे ह्यासुरी तथा ॥
 षष्ठे तु रेवती नाम बालं गृह्णातु सत्वरम् ।
 सप्तमे शकुनी नाम अष्टमे च पिशाचिका ॥
 देवता पाणिनी नाम गृह्णातु नवमे शिशुम् ।
 महामारी तु दशमे कालिकैकादशे तथा ॥
 द्वादशे भामिनी देवी पीडाकरणत्परा ।
 पूर्वमेवं कुरुध्वं भोः पीडां बालकविग्रहे ॥
 आत्मनो दिवसे मासे वर्षे वापि पृथक् पृथक् ।
 निमित्ते सति गृह्णीध्वं शुचौ तु न कदाचन ॥
 युष्मभ्यं बलिदानं ये विधास्यन्ति यथाविधि* ।
 तेषान्तु बालकान् यूयं सन्तुष्टाः परिमुञ्चत ।
 एवं लब्धवराः सर्वाः पीडयन्ति शिशून् हि ताः ॥

अथ दिनमासाद्देवतापीडाशमनविधानम् ।

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे देवी विमोचनी ।
 रुद्रप्रसादादासाद्य रन्ध्रं गृह्णाति बालकान् ॥
 तस्यास्तु जायते पीडा शिशूनां तीव्रवेदना ।
 ज्वरस्तु प्रथमं तावन्नेत्ररोगस्ततः परम् ॥

* सुनन्दा तु इत्यत्र अनन्दा तु इति ग-पुस्तके पाठः ।

यथाविधि इत्यत्र अखिलं परमिति क-पुस्तके पाठः ।

न गृह्णाति स्नानं डिग्धो वान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ।
 मुष्टिं बध्नाति वेगेन दस्तान्दन्तैर्दगत्वलम् ॥
 इत्थं प्रजायते पीडा विमोचन्या दियाकर ।
 तस्याः पूजां प्रवक्ष्यामि बालानां शान्तिकारिणीम् ॥
 करवी* रक्तपुष्पाणि चन्दनं रक्तसुत्तमम् ।
 धूपसु शिवनिर्माल्यं सविल्वदलसुत्तमम् ॥
 दीपासु पञ्च विज्ञेयास्तथा पञ्चैव पोलिकाः ।
 मुष्टिकाः पञ्च विज्ञेया ध्वजाः पञ्च सुपीतकाः ॥
 ताम्बूलवीटिकाः पञ्च पूगीफलममन्विताः ।
 रक्ततण्डुलभक्तसु प्रोक्ताः साव्यगुडस्तथा ॥
 गरावे नूतने प्राज्ञ निधेयं सर्वमेव तत् ।
 ततसु पुत्तलीङ्गत्वा नद्या उभयतो मृदा ॥
 निदध्यात्तत्र तां धीमान् पीतयस्त्रपरीहताम्† ।
 पीतसूत्रोपवीताश्च पूजयेद्भक्तिमान्त्ररः ॥
 पूर्वोक्तैरेव सन्धारैर्गन्धधूपादिभिर्वुधः ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रार्थयेत्तां समाहितः ॥

मन्त्रसु यथा ।

ॐ नमो (भर्गे) भक्तवत्सले विमोचनि स्नाहा ।

असुं मन्त्रं समुच्चार्य सर्वां पूजां प्रकल्पयेत् ।

केपाश्चिन्मते अन्यस्मिञ्छरावे पुत्तली निधेया । अन्यस्मिन्

* करवी इत्यत्र कर्षारमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† परीहतानित्यत्र आर्षत्वाद्दीर्घभावः ।

गन्धादिसम्भार इति । केषाञ्चिन्मते एकस्मिन्नेवेति । एक एवं नेता भवति ।

पूजाक्रमस्तु ।

पुत्तलिकामादौ शरावे निधाय तत्पुरतः सर्व्वं गन्धादि-
सम्भारं निक्षिप्य तत्रैवोपचारान्निधाय पञ्च पल्लवानेकीकृत्य
बालकाङ्गापामार्ज्जनेन मातरं निःसार्य्य नीराजनं विधाय तत्सर्व्वं
सकम्बलः सशस्त्री नेता नयेन्मन्त्रमुच्चारयन्निति ।

तथाच ।

जम्बूाम्बुडुस्वराश्वत्यवटानां पल्लवैस्तथा ।

सर्व्वार्द्धेभ्यः समुत्सार्य्य पीडां बालस्य स व्रजेत् ॥

इत्थं रात्रिचयं कुर्याद्विधानन्तु समाहितः ।

ग्रामादुत्तरतो नित्यं पूर्व्वरात्रे विचक्षणः ॥

तस्मिन् स्थाने जपेन्मन्त्रं बालानां शान्तिहेतवे ।

एवमशान्तिमायाति शिशुपीडा न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणीकं प्रथमदिनमासाब्देदेवताविमोचनी-

पीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये विधानम् ।

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।

मोहिनी नाम देव्यत्र कुरुते पीडनं शिशोः ॥

ज्वरं नेत्ररुजं कासं श्वासञ्चैव विशेषतः ।

कूर्दनं गृहिणीद्वेषं जनयत्यनिशं शिशोः ॥

तत्र शान्तिविधानञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।

मालतीकुसुमैः पूजा चन्दनं मलयोद्भवम् ॥
 कुङ्कुमं केशरं दिव्यं सकर्पूरं विलेपनम् ।
 दिव्यभक्तसमाहारो दगाङ्गं धूपनं तथा ॥
 नैवेद्यं पूर्ववद्देयं तथैव पञ्चवक्रिया ।
 पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा गरावे सन्निवेशयेत् ।
 वध्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्सर्वमतन्द्रितः ॥

सर्वेश्वरी सर्वजनप्रियङ्गरी त्राहि जगत्सर्वं ॐ नमो भगवति
 विमोहिनि स्वाहा ।

एवञ्चानेन मन्त्रेण सर्वङ्गत्वा विधानकम् ।
 रात्रित्रये निधातव्यं पश्चिमे ग्रामतो वह्निः ।
 प्रथमे यामिनीयामे कृतं भवति सोऽख्यदम् ॥
 इति द्वितीये विधानम् ।

अथ तृतीयदिनमासाद्द्विधानम् ।

स्कन्द उवाच ।

तृतीये दिवसे मासे वर्षे ऋणु विधिं रवे ।
 सुनन्दा नाम देव्यत्र बालानां भयदा भवेत् ॥
 अवस्थां कुरुते घोराम् सुनन्दा नाम भामिनी ।
 हृद्दोग्धर्दनं श्वासो ज्वरेण सह जायते ॥
 आकुञ्चयति गात्राणि शिशू रोदित्यहर्निशम् ।
 इत्थं सञ्जायते पीडा सुनन्दाकोपसम्भवा ॥
 तस्याः शान्तिविधानन्तु प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 शतपत्राणि पुष्पाणि चन्दनस्यानुलेपनम् ॥

हरिद्रा कुङ्कुमं नागकेसरं वान्तकान्वितम् ।
 गन्धार्थं धूपनं दद्याद्गुग्गुलजातिगोभनम् ॥
 छताक्तं खट्विराहारैः सग्नताप्य विरोचन ।
 पूर्व्वेवन्पुत्तनीं हत्वा शराच्च सन्निवेशयेत् ॥
 प्रसृतित्रयजानीनासीदनं सर्पिषाचितम् ।
 दीपान् योनिकाः पञ्च तावन्तोऽसुष्टिकाः स्मृताः ॥
 ध्वजास्तु पञ्च विज्ञेयाः सहिताः पञ्चपद्मवैः ।
 वज्रसामेन सन्धेन वनिं मन्त्रं समाहरेत् ॥
 ॐ नमो भगवति सुनन्दे ॐ फट् स्वाहा ।
 एवञ्चानेन सन्धेन ग्रामात्पूर्व्वं विनिक्षिपेत्* ।
 त्रिरात्रं रजनीपूर्व्वयासे वान्तोपगान्तये ॥
 एवं ह्यते विधाने तु व्याधिमात्रं विनश्यति ।
 वर्द्धते दीपवद्वान्तः शुक्लपद्मेन्दुवच्च सः ॥

इति तृतीये विधानम् ।

अथ चतुर्थदिनमासाब्दविधानम् ।

स्नान्द उवाच ।

चतुर्थे द्विवसे मासे वर्षे चैव विभाकार ।
 पूतना नाम देव्यत्र पीडां प्रकुरुते गिगीः ॥
 सन्तापो जायते पूर्व्वमतिसारस्नातः परम् ।
 सुष्टिवन्धस्तथा कम्प्यो वारं वारं प्रजायते ॥

* वावन् इत्यत्र सायत्य इत्येव पाठो युक्तः, सुष्टिकाशब्दस्य स्तोत्रात् ।

† विनिक्षिपेदित्यत्र वनिं क्षिपेदिति ग-प्रसक्तौ पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानां दिवाकर ।
 पूर्ववत्पुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 वेष्टयेद्भक्तसूत्रेण कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 धुस्तूरैः पूजयेत् पुष्पैर्वर्चरीः पत्रसंयुतैः ॥
 मत्स्यमांसस्य धूपोऽत्र गन्धेनाज्येन संयुतः ।
 त्रयो दीपास्त्रिकोणास्तु सान्ध्यवर्त्तिसमन्विता ॥
 तिस्रस्तु पोलिका ज्ञेयास्तावत्यो मुष्टयस्तथा† ।
 ध्वजास्त्रिस्तु ‡ समाख्याता नात्र कार्या विचारणा ॥
 प्रसृतित्रयमुद्दिष्टं तण्डुलानां प्रभाकर ।
 तद्भक्तं सर्पिषा युक्तं शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य नमस्कृत्वा§ तु पुत्तलीम् ।
 दध्यक्षतसमारोपं विदध्यात्तु समाहितः ॥
 पल्लवैः पञ्चभिर्बालं सर्वाङ्गेषु प्रमार्जयेत् ।

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः पूतने मातर्बलिं पश्य सुशोभने ।
 बालकं मुञ्च योगिन बलिदानेन हर्षिता ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य सर्व्वं बलिमुपाहरेत् ।
 प्रदोषे क्षणनिर्वृत्ते सप्तसप्ते विधिं शृणु ॥

* वर्चरी कुङ्कुमभेद , वायुः इति यस्य याव्योक्ति ।

† मुष्टयस्त्रिस्तु एव च, मुष्टीना अतय तथा इति ख-ग-पुस्तकयो. पाठौ ।

‡ तिस्र इत्यत्र चय इत्येव पाठौ युक्तं , विशेष्यस्य पुस्तनैयत्यात् ।

§ नमस्कृत्येव नमस्कृत्येति युक्तः पाठः ।

दक्षिणां दिशमाश्रित्य निक्षिपेद्ग्रामतोः वह्निः ॥
बलिमेवं कृते सम्यग्बालकः सुखमाप्नुयात् ॥

इति चतुर्थे विधानम् ।

अथ पञ्चमदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथातः पञ्चमे वाङ्गि मासे वर्षे दिवाकरः ।
आसुरी नाम् देव्यत्र बालकं बाधते भृशम् ॥
तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि बालानां यत्प्रजायते ।
ज्वरस्तु प्रथमं पञ्चाद्दृद्रोगो ग्रहणीगदः ॥
मुष्टिबन्धः प्रलापः स्यादुद्द्वेगोऽनशनन्तथा ।
शिरोरुग्जायतेऽत्यन्तमेतद्वै लक्षणं रवे ॥
तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकरः ।
पूर्व्ववत्पुत्तलीं कृत्वा पीतसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
पीतवासो वसानां तां शरावे सन्निर्वेशयेत् ।
घृताभ्यङ्गो विधेयोऽत्र हरिद्रालेपनन्तथा ॥
ततः पूजां प्रकुर्व्वीत कुसुमैः करवीरजैः ।
जवापुष्पैर्बन्धुजीवैर्बालकस्य तु चानघ ॥
चन्दनेनानुलिप्तां तां दिव्यगन्धोपशोभिताम् ॥
राजिकासर्पपैर्धूपो घृताक्तोऽत्र प्रशस्यते ॥
दीपकाः सप्त विज्ञेया ध्वजास्तावन्त एव च ।
मुष्टिकाः पोलिकाः सप्त सप्त सौबालिकास्तथा ॥
नैवेद्यार्थं समुद्दिष्टमोदनं सघृतं हविः ।
पल्लवैस्तु यथापूर्व्वं कारयेन्मार्जनं शिशोः ।

मन्त्रमेनें समुच्चार्य त्रिवारं प्रतिपूजनम् ॥

मन्त्रसु ।

ॐ सुकले सुभगे देवि सर्ज्जगत्रुनिवारिणि ।

कुरु शान्तिं शिशोद्यात्र बलिदानेन राक्षसि ॥

इत्युच्चार्य क्षिपेत्पूर्वं मध्यरात्रे त्रियासरम् ।

पश्चिमां दिशमात्रित्य ग्रामादुत्तरतो रवे ॥

इति पञ्चमे विधानम् ।

अथ पठदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ पठे च दिवसे मासे वर्षे दिवाकर ।

रेवती नाम देव्यत्र शिशुं गृह्णात्यसंगयम् ॥

आदौ तु जायते पीडा प्रवला शिशुमूर्धनि ।

ज्वरसु मुखगोषोऽपि तृणा समभिजायते ॥

प्रकम्पन्ति च गात्राणि रुदितश्च पुनः पुनः ।

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु सूर्य्य समाहितः ॥

पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेगयेत् ।

गङ्गातोयेन संस्राप्य शक्तवस्त्रेण वेष्टिताम् ॥

शक्तसूत्रेण संवीतां शक्तमाल्यानुत्सेपनाम् ।

शक्तधूपोऽत्र निर्दिष्टो विल्वपत्रैः सहानघ ॥

आज्येनाक्तासु विश्वात्मन्दीपाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

तावत्यो मुष्टिका ज्ञेयाः पोलिकाभिः समन्विताः ॥

प्रसृतित्रयमात्राणां व्रीहीणामोदनं स्मृतम् ।

दध्ना सह गुडेनाक्तं ताम्बूलञ्च विशेषतः ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रक्षिपेच्च समाहितः ॥

मन्त्रस्तु ।

राक्षसि त्वं महाभागे बालं युञ्ज शुभानने ।
 क्षेमं कुरु जगत्यस्त्रिञ्छोभना भव रेवति ॥
 इति मन्त्रेण सम्बन्धप्र प्रदोषे* बलिमाहरेत् ।
 सन्ध्याज्यं बालकं तच्च सर्वार्द्धे पञ्चपल्लवैः ॥
 ग्रामादुत्तरतो देशे रेवत्यै बलिमाहरेत् ।
 एवमशान्तिमायाति बालपौंड्रा प्रभाकर ॥
 इति षष्ठदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथ सप्तमदिनमासाद्द्विधानम् ।

सप्तमे च दिने चैव साप्ते वर्षे दिवाकर ।
 शकुनी नाम देव्यत्र बालं गृह्णाति दारुणा ॥
 ज्वरस्तु प्रथमं तावच्छिरोरोगस्ततः परम् ।
 प्रलापश्चातिसारः स्याद्दान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ॥
 अक्षोर्निर्मूलनश्चापि यात्रकम्भोऽपि जायते ।
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शकुनीप्रीतिवर्द्धनाम् ॥
 रत्नचन्दनलिमाङ्गीं पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गताम् ।
 यथाकालोद्भवैः पुष्पैः पूजयेद्यत्नतः शुचिः ॥
 धूपस्तु गुग्गुलः श्रेयान् दीपाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
 पोलिका सुष्टिकाः पञ्च कर्त्तव्यास्तु सुशोभनाः ॥

नैवेद्यमोदनं सर्पिः प्रसृतित्रयसन्मितम्* ।
 तण्डुलानां सुरश्रेष्ठ मन्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 ॐ नमः पद्मपत्राक्षि विशालवदने शिवे ।
 संगृह्य बलिमेनं त्वं बालं मुञ्च सुशोभने ॥
 इत्युच्चार्य ततो धीमान् बलिं निशि समाहरेत् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य विधाय पद्मवक्रियाम् ॥
 एवङ्गते विधाने तु त्रिरात्रं सुरसत्तम ।
 व्याधिमुक्तो भवेद्बालो नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति सप्तमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ अष्टमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथाष्टमे दिने मासे वर्षे देवी पिशाचिका ।
 पीडयत्येव बालन्तु ज्वरच्छर्द्दिललाटजैः ॥
 नेत्रपीडाङ्गसङ्कोचो हृद्रोगश्चाभिजायते ।
 शृणु तत्र प्रतीकारं येन तुष्येत्पिशाचिका ॥
 प्रकुर्याच्च त्रिरात्रन्तु शान्तिं बालार्त्तिहारिणीम् ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 पञ्चामृतैस्तु संस्नाप्य देवीं तां शिशुना सह ।
 चन्दनेनानुलिप्ताङ्गीं श्वेतपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥
 ध्वजाः सप्त समाख्यातास्तावत्यः पोलिकाः स्मृताः ।
 मुष्टिकाश्चापि विज्ञेया हरिद्राक्ताः शुभाः स्मृताः ॥

* सङ्घितं प्रसृतं मतमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पीतवर्णेन वस्त्रेण सूत्रेणापि सुसंस्कृतः ।
 विजयाचूर्णधूपोऽत्र घृताक्तः सम्प्रकीर्तितः ॥
 दीपान्सप्त घृतेनैव पूरयित्वा नियोजयेत् ।
 प्रसृतित्रयभक्तस्य घृताक्तस्य विशेषतः ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्भीमान् देव्यै तस्यै न संशयः ।
 क्षाम्बूलञ्च सकंपूरं पिशाच्यै तु प्रदापयेत् ॥
 शक्त्या च दक्षिणा तत्र देया तत्प्रीतये रवे ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण सर्व्वमेव विधीयते ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः सर्व्वभूतेशि शोभने त्वं पिशाचिके ।
 बलिञ्चैनसुरीकृत्य त्वरितं मुञ्च बालकम् ॥
 यथा पूर्वं तथा कार्य्या पञ्चपल्लवसत्क्रिया ।
 त्रिरात्रं रजनीवृत्तौ* पूर्वं ग्रामाद्दहिः क्षिपेत् ॥
 एवङ्कृते विधानेऽस्मिन्नोगशान्तिः प्रजायते ॥

इति अष्टमदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथ नवमदिनमासाद्द्विधानम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।
 देवता पाशिनी नाम बालार्त्तिं कुरुते भृशम् ॥
 तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि समासेन दिवाकर ।
 ज्वरश्छर्द्दिर्गले पीडा सङ्घोचो नेत्रयोस्तथा ॥

तर्जनीमध्यमायोगमग्राभ्यां कुरुते भृशम् ।
 अन्नत्यागेऽपि सन्तोषो मुखगन्धोऽभिजायते ॥
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि पाशिनीप्रीतये रवे ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीहृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 शक्तवस्त्रेण संवीतां शक्तसूत्रेण वेष्टिताम् ।
 पूजयेच्छुक्लपुष्पैश्च मन्दाराद्यैः सुगन्धिभिः ।
 गन्धार्थं घनसारेण युक्तं चन्दनमर्पयेत् ॥

घनसारः कर्पूरः ।

दशाङ्गधूपो धूपोऽत्र ततो दौमान् प्रकल्पयेत् ।
 नव वा सप्त वा पूपाः पोलिका वा नवैव च ॥
 तावत्यो मुष्टिकाद्यैव ध्वजाद्यैव विशेषतः ।
 नवप्रसृतिमानेन तण्डुलीदनमुत्तमम् ॥
 दध्ना चीरेण वास्यक्तं नैवेद्यं परिकल्पयेत् ।
 ग्रामाद्वह्निर्मध्यरात्रे पश्चिमे प्रक्षिपेद्वलिम् ॥
 एतावता विधानेन रोगमुक्ती भवेच्छिशुः ।
 ऋक्षानां पञ्चवानाञ्च विदध्यात्पूर्व्ववत्क्रियाम् ॥
 इति नवमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ दशमदिनमासाब्दविधानम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
 शक्तिरत्र महामारी राक्षसी घोररूपिणी ॥
 मृत्युकल्पं ज्वरं शूलं विदधाति दिवानिशम् ।
 विष्टम्भं कुरुतेऽत्यन्तं हिक्काकासमतिक्षयम् ॥

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकाम्यया ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 स्नापयेत्सरितो वारा चन्दनेनानुलेपयेत् ।
 पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य पुष्पमाल्योपशोभिताम् ॥
 दशाङ्गं धूपने धूपं महामार्यै प्रकल्पयेत् ।
 दीपास्तु पञ्च विज्ञेयास्तावत्यः क्षीरप्राष्टिकाः ॥
 मुष्टिकाः पञ्च वै शस्ता ध्वजाः पञ्च सुशोभनाः ॥
 संस्कृतं सर्पिषा भक्तं तण्डुलानाञ्च पौष्कलम् ॥
 नैवेद्यार्थे न्यसेत्तत्र शरावे सुमनीहरम् ।
 ताम्बूलसहितं भानो दक्षिणासहितन्तथा ॥
 दक्षिणार्थे नवं वस्त्रं रजतं वाथ शक्तितः* ।
 पल्लवैः पञ्चभिर्युक्तं बलिं सर्व्वं समर्पयेत् ॥
 मध्यरात्रादवक्षीणं बलिं कुर्याद्दिनत्रयम् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य प्रक्षिपेन्नगरादह्निः ।
 स्तोत्रेणानेन मार्त्तण्ड वक्ष्यमाणेन ते मया ॥
 स्तोत्रन्तु ।

ॐ नमो रक्तवर्णाक्षि रक्तपद्मनिभानने ।
 रक्तोष्ठदशने रक्तमहामारी† महाभये ॥
 महाबले महाकाये महाभयनिवारिके ।
 अनेन बलिदानेन तुष्टा भव शुभानने ॥

* वाथ शक्तित इत्यत्र वाह्यशक्तित इति क-पुस्तके पाठः ।

† महामारी इत्यस्य ऋक्सान्तत्वमीव युक्तमुपश्रामः ।

व्याधिना पीडितं बालं रक्ष मे परमेश्वरि ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य सर्व्वं बलिमुपाहरेत् ।
चेमाय बालकानां हि नात्र कार्या विचारणा ॥
इति दशमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।

एकादशे दिने मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
कालिका नाम देव्यत्र तत्पीडा जायते शिशोः ॥
ज्वरस्तु प्रथमं तावद्दृष्ट्वा गन्तदनन्तरम् ।
सुखशोषो महाग्लानिस्ततः स्याच्चित्तविभ्रमः ॥
रोदनं सर्व्वगात्राणि कम्पन्ते च पुनः पुनः ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकाम्यया ॥
पूर्व्ववत्पुत्तलीहृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
गङ्गातोयेन संस्त्राप्य चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
करवीरस्य पुष्पैस्तु पूजयेद्ददरीदलैः ।
धूपयेत्पुष्पकेशैश्च सर्पनिर्ग्नोकसर्पपैः ॥
वचालशुनकैश्चैव* घृतयुक्तैः ससर्ज्जकैः ।
दीपैस्तु पञ्चभिः सूर्य्य तैस्तु नीराजयेत्तु ताम् ॥
नैवेद्यं पायसं क्षीरं पष्टिकास्तिलमोदकाः ।
अपूपामुष्टिकाः पीलीः पञ्च पञ्च प्रकल्पयेत् ॥
ध्वजाश्च पञ्च विज्ञेयाः शरावे सर्व्वमेव तत् ।

* सयुनकैरित्यथ सयुनफलैरिति क ख पुस्तकयोः पाठः ।

निवेश्य सकलं देव्यै कालिकायै निवेदयेत् ।
मन्त्रेणानेन सप्ताश्व वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

मन्त्रो यथा ।

ॐ नमो घोररूपायै विकटे घोरदर्शने ।
त्वाहि सर्व्वजगदान्नि बालं मुञ्च बलिप्रिये ॥
एवंविधं विधिं कुर्व्यात्पूर्व्ववत्पुत्रवक्रियाम् ।
बलिः प्रदोषसमये ग्रामाद्दक्षिणतो वह्निः ।
निधियो मन्त्रमुच्चार्य्य नरेण च सहेतिनाः ॥

सहेतिना सखङ्गेनेत्यर्थः ।

इति एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ द्वादशदिनमासाब्दविधानम् ।

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे चैव दिवाकार ।
भामिनी नाम देव्यत्र पीडयत्यनिशं शिशुम् ॥
आदौ ज्वरं प्रकुर्व्याच्च हृद्रोगन्तदनन्तरम् ।
कासं श्वासमतीसारं प्रलापं जृम्भणन्तथा ॥
कम्पन्ते सर्व्वगात्राणि तथा जाड्यञ्च नेत्रयोः ।
इत्थं नानाप्रकारश्च शिशूनां जायते गदः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकारिणीम् ।
पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
गन्धपुष्पाक्षता धूपा दीपाश्च विविधाः स्मृताः ।
नैवेद्यं विविधञ्चात्र भामिन्यै परिकल्पयेत् ॥
वस्त्रं शस्त्रं ध्वजाः सूत्रमोदनं पयसाचितम् ।

अपूपैः पायसं क्षीरं पष्टिकाभिश्च संयुतम् ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्ब्रह्म्या सन्ध्याकाले निशामुखे ।
 ग्रामादुत्तरतो देशे वह्निरेव वलिं क्षिपेत् ॥
 इत्थं पञ्चदिनेष्वेव कर्त्तव्यं रोगमुक्तये ।
 मन्त्रेणानेन समाश्व मन्त्रयेत्सर्व्वतो वलिम् ॥

मन्त्रो यथा ।

ॐ वलिं गृहाण बालस्य व्याधीन् संहर संहर ।
 यश्च वक्तृप्रसादेन प्रसन्ना भव भामिनि ॥
 एवहृते विधानेऽस्मिन् बालकः क्षेममाप्नुयात् ।
 इत्थं ते कथितं सूर्य्यं शान्तिस्तुभ्यजातकम् ।
 अनुष्ठितेन येन स्याद्बालानां दुःखमोचनम् ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे स्कन्दसूर्य्यसंवादे ब्रह्मयामलसंवादितं
 प्रथमदिनमासाब्दादिद्वादशदिनमासाब्दपर्यन्तं
 बालपीडाशमनविधानं समाप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण रावणोक्तं बालपीडाशमनविधानम् ।

दशाननमतं वक्ष्ये बालानां सुखकारकम्* ।

अथ प्रथमे ।

अथास्य प्रथमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति माता नन्दा
 नाम ।

* सुखकारकमित्यत्र उपकारकमिति ग-पुस्तके पाठः ।

तथा गृहीतमात्रस्य शिशोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।

ज्वर आलस्यं रुदितं दुर्बलत्वं कर्द्दिरतिसारो गात्रसङ्कोचोऽरुचिः
स्तनपाने एते भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

नद्या उभयतीरतो मृदमानीय पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा पीतवस्त्र-
सूत्राभ्यां वेष्टयित्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य प्रस्थतण्डुलस्यौदनं
दधिगुडमिश्रितम् पञ्च पोलिकाः दीपद्वयं ध्वजद्वयं शरावे दत्त्वा
बालं सम्प्रोच्य विजयाधूपेन धूपयित्वा पञ्चपल्लवैः संस्नाप्य वक्ष्य-
माणेन मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

ॐ नमो रावणाय मातर्नन्दे बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
स्वाहेति मन्त्रेण बलिमभिमन्त्र्य अपराह्णे प्रदोषसमये वा दिन-
त्रयमेव ग्रामाद्वहिः पूर्व्वस्यां दिशि पूर्व्वोक्तं मन्त्रमुच्चारयन् बलिं
हरेत् ।

एवं कृते सुखी बालः सम्पद्येत न चान्यथा ।

इति प्रथमे बलिः ।

अथ द्वितीये ।

अथास्य द्वितीये दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुनन्दा
नाम माता ।

तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

अरुचिश्छर्द्दिर्हस्तपादादिसङ्कोचो रोदनमतिसारो दुर्बलत्वम् ।

सुनन्दागृहीतमात्रेण* ह्येतद्भवति लक्षणम् ।

* मात्रेण इत्यत्र मात्रस्वेति पाठो युक्तः, अन्यत्रापि तथा दर्शनात् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रादिना संवेद्य स्वस्तिकादशकं
भूमावालिष्य तत्र तां निधाय सुगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस्थ-
तण्डुलीदनं दधिगुडसन्मिश्रं पञ्च पोलिका दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च
शरावे निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं प्रोक्ष्य सुगन्धधूपेन धूपयित्वा—ॐ
नमो रावणाय सुनन्दे मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
स्वाहा इति मन्त्रेण अपराह्णे प्रदोषसमये वा उत्तरतो बलिं
हरेत् ।

एवङ्गते सुखी बालः सम्पद्येत न चान्यथा ।

इति द्वितीये ।

अथ तृतीये ।

अथ तृतीये दिने मासे वर्षे वा पूतना नाम माता गृह्णाति
बालम् ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

गात्रसङ्कोचः कण्ठशोषः प्रलापोऽतिसारो रोदनञ्च ।

तया गृहीतमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेद्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
प्रस्थसन्मिततण्डुलीदनं दधिगुडसन्मिश्रं पोलिकापञ्चकं मुष्टिका-
पञ्चकं दीपत्रयं ध्वजचतुष्टयं तिलचूर्णञ्च शरावे निधाय पञ्च-
पल्लवैर्बालानि सम्मृज्य सम्प्रोक्ष्य सर्जरसधूपेन* धूपयित्वा च—

* सर्जरसधूपेन इत्यत्र दशाङ्गधूपेनेति ग-पुस्तके पाठः ।

ॐ नमो रावणाय पूतने मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमायां दिशि पूर्वोक्ते काले त्रिरात्रं बलिं
हरेत् ।

इति तृतीये ।

अथ चतुर्थे ।

अथास्य चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा सुखमण्डिका नाम
माता बालकं गृह्णाति ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

गात्रसङ्कोचो मुष्टिवन्धः श्वासः कासश्छर्दिरतिसारो दुर्बलत्वञ्चेति
लक्षणानि भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
प्रस्थतण्डुलौदनं दधिगुडयुतं पोलिकाः पञ्च मुष्टिकाः पञ्च दीप-
द्वयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य दशाङ्गेन धूपेन
धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखमण्डिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण
बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिशि पूर्वोक्तकाले
बलिं हरेत् ।

इति चतुर्थे ।

अथ पञ्चमे ।

अथास्य पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति विडाली
नाम माता । तल्लक्षणम्—ज्वरश्चक्षुरोगो गात्रसङ्कोच आहारा-
ग्रहणमतिसारश्छर्दी रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेद्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य बालं
प्रोक्ष्य पक्षवैः सम्मृज्य विजयाधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय विद्महि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण प्रस्योदनं दधिगुडयुतं दग्धं पोलिका ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे
निधाय पश्चिमस्यां* पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

इति पञ्चमे ।

अथ षष्ठे ।

अथास्य षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति शकुनी
नाम माता । तद्गृहोत्तचिह्नानि यथा—ज्वरादिर्हस्तपद-
सङ्घोचोऽतिघारः कासो मुखगोपय ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेणावेद्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रस्यतण्डु-
लौदनं पोलिकादशकं तिलचूर्णं दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे
निधाय बालं पक्षवैर्माञ्जयित्वा सुगन्धेन धूपयित्वा—ॐ नमो
रावणाय शकुनि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण पश्चिमदिशि त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

इति षष्ठे ।

अथ सप्तमे ।

अथास्य सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुखना

नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं यथा—ज्वरादि पूर्ववत्पीतवर्णता
च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा गन्धादिना सम्पूज्य गुड़मिश्रीदनम्
जालिका घारिकाश्चैव पोलिकाः पूरिकास्तथा ।
साह्लिका घृतपक्वाश्च शरावे सन्निवेशयेत् ॥

ध्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च । ततो बालं पल्लवैर्मार्ज्जयित्वा विजयेन
धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखनानाममातर्बलिं
गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि बलिं
त्रिरात्रं हरेत् ।

इति सप्तमे ।

अथ अष्टमे ।

अथास्याष्टमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति कुलिका
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं पूर्ववत् ।

बलिस्तस्या यथा ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेष्ट्य पूजयित्वा ओदनं दधि-
मिश्रं पञ्च पोलिकास्तिलचूर्णम्

क्षीरिकाः पूरिकाश्चैव दीपकद्वयमेव च ।

चतस्रो मुष्टिका एरण्डिका उरिकौदनं* गुड़मिश्रितं ध्वजत्रयञ्च
शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य पल्लवैर्मार्ज्जयित्वा दशाङ्गधूपेन धूप-

यित्वा च—ॐ नमो रावणाय कुलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं
मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणदिशि पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

इत्यष्टमे ।

अथ नवमे ।

अथास्य नवमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति आर्जिका
नाम माता । तद्गृह्णोतचिह्नं ज्वरादि पूर्व्ववत् पीतवर्णता च ।
तस्या बलिर्यथा ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य
श्रोदनं दधिमित्यं पञ्च पोलिकास्तिलचूर्णं सद्बुलिकाः पर्पटिका-
दीपद्वयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं सम्भार्ज्यं धूपयित्वा च
—ॐ नमो रावणाय आर्जिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च
मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण उत्तरदिशि त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

इति नवमे ।

अथ दशमे ।

अथास्य दशमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति रेवती
नाम माता । तद्गृह्णीतलक्षणं ज्वरादि पूर्व्ववत् अतिसारः श्लेष्मा
कण्ठशोषो रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्ण-
प्रस्थतण्डुलीदनं दधिगुड़मित्यितं तिलचूर्णं पञ्च पोलिका दश
शर्करा दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं सम्भोक्ष्य
विजयेन धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय रेवति मातर्बलिं

गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि अपराह्णे
सन्ध्यायां वा बलिं हरेत्तिरात्रम् ।

इति दशमे ।

अथ एकादशे ।

अथास्य एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति
पिच्छलिका नाम माता ।

तथा गृहीतमात्रस्य ज्वरः शोषश्च जायते ।

रक्तञ्च स्रवते विष्ठा सूत्रं शूलञ्च* जायते ॥

सीदन्ति सर्व्वगान्त्राणि आहारश्च न रोचते ।

ऊर्ध्वदृष्टिः प्रलापश्च रोदनञ्च पुनः पुनः ॥०

पिच्छलिकागृहीतस्य ह्येतद्भवति लक्षणम् ।

बलि तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्व्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेण संवेद्य गन्धादिना सम्पूज्य
पूर्णप्रस्थमितौदनं दधिगुडसन्निभं पोलिकाः पूरिका घाटिका-
वटकाः पञ्च पञ्च तिलचूर्णं दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय
पञ्चपल्लवैर्बालं सम्भार्ज्यं विजयधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय पिच्छलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण दक्षिणां दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रदोषे वा एकां रात्रिं
बलिं हरेत् ।

इति एकादशे ।

* कुचिशूलमिति क-ग-पुस्तकयोः पाठः, स च छन्दीभङ्गादुपेक्षितः ।

अथ द्वादशे ।

अथास्य द्वादशे दिवसे मासे षष्ठे वा बालं गृह्णाति पिप्पली
नाम माता ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

शोषश्च जायते तस्मात्कम्पो वैषर्ष्यमेव च ॥

कुक्षिशूलं प्रजायेत रोदनञ्च पुनः पुनः ॥

ऊर्ध्वदृष्टिः प्रलापस्य श्वासस्यैव निरन्तरम् ॥

पिप्पल्याक्रान्तमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

नद्या उभयकूलतो नृत्तिकामानीय तथा पुत्तलिकां कृत्वा पीत-
वस्त्रेण संवेद्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस्यौदनं दधिगुडसन्निभं
पोलिकाः पञ्च तिलचूर्णं घारिकाद्वयं शर्करा विटपत्रं सुगन्धधूपं
ध्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च शराये निधाय बालं सम्प्रोक्ष्य पञ्च पल्लवै-
र्माञ्जयित्वा विजयधूपेन धूपयित्वा च—ॐ नमो रावणाय
पिप्पलि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण
पूर्वस्यां दिशि पूर्वोक्ते काले त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

एवङ्कृते विधानेऽग्निन् बालरोगः प्रशान्म्यति ।

अवश्यं नात्र सन्देहो रावणस्य वचो यथा ॥

इति विधानमालोक्तं बालस्य प्रथमदिनाद्यवधि द्वादशदिन-
मासाद्यपर्यन्तं शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ षष्ठीपूजनविधानम् ।

यथा बालतन्त्रे ।

उत्पन्नस्य तु बालस्य षष्ठे वा पञ्चमे दिने ।
 विघ्नेशो जन्मदा षष्ठी देवी जीवन्तिका तथा ॥
 प्रदोषे पूजनीयास्ता गन्धपुष्पादिदानतः* ।
 अपूजिताश्च ता देव्यः कुमारं पीडयन्त्यलम् ॥
 कुङ्कुमेनाय गन्धेन कुम्भसंस्थाः† प्रकल्पयेत् ।
 पीठे वाक्षतपुञ्जादौ पुरुषाः शस्त्रहस्तकाः ॥
 स्त्रियश्च पानं कुर्वन्त्यो जागृयुस्तां निशां पराम् ।
 गृहं धूपाग्निदीपैश्च संयुतं कारयेत्ततः ॥
 सर्पपान् सर्बतो दद्याद्द्विर्देयश्च पुष्कलः ।
 विप्रेभ्यश्चैव ताम्बूलं दक्षिणादिकमर्पयेत् ॥
 तत्रादौ सविनायकगौर्यादिमातृकापूजां विधाय
 आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ।
 देवीं षष्ठो गिरिं मन्यानमन्दरं मन्यानमन्दरोऽसीति मन्त्र-
 लिङ्गात् ।

* अत्र अशौचमध्ये दोषाभावः ।

अशौचं तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंसात्कालिकी शुद्धिः पूर्वशाशौचादिशुध्यति ॥

इति वचनात् । अत्र पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभावः । इति कृत्यतत्त्वम् ।

† कुम्भसंस्था इत्यत्र कुण्डसंस्था इति ग-पुस्तके पाठः ।

मातरो यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना श्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ॥

ततः ।

ॐ आयाहि वरदे देवि महापठौतिवियुते ।

शक्तिभिः सह बालं मे रक्ष जागरवासरे ॥

इति मन्त्रेण पठ्ठीं देवीमावाह्य—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।
मातर्बालमिमं रक्ष महापठि नमोऽस्तु ते ॥

इति मन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

हिरण्यवस्त्रशय्यादि यथावित्तं प्रदापयेत् ।
इति कृत्वा ततो देवीं पठ्ठीं सम्प्रार्थयेन्नरः ।
मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन सर्वारिष्टनिवृत्तये ॥

मन्त्रस्तु ।

गौरीपुत्री यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ।
तथा समाप्ययं बालः पठिक्ते रक्ष्यतां नमः ॥
इति मन्त्रेण तां देवीं विघ्नेशादीन् प्रणम्य च* ।

* अन्येऽपि प्रार्थनामन्त्राः सन्ति, ते च यथा—

लम्बीदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

प्रसादात्तव विघ्नेषु चिरं जीवतु मे शिशुः ॥

(एतद्दीक्षावर्षेण परपृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

गीतवादित्रनिर्घोषैस्तां शान्तिं जागृत्यान्नरः ॥
 एवं विधानं यः कुर्यात् षष्ठीप्रीत्यै नरोत्तमः ।
 चिरायुर्भविता तस्य शिशुर्नात्र विचारणा ॥
 इति बालतन्त्रीकं षष्ठीपूजनविधानं समाप्तम् ।
 प्रयोगपारिजाते तु व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
 तासां यगनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥
 तथा ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्व्वदा ।
 त्रिधाशीचं न कुर्व्वीत सूतके पुत्रजन्मनि ॥
 दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठसप्तमयोरपि ।
 बलिदानन्तु दशमे ह्यत्र दानं प्रशस्यते ॥

मार्कण्डेयश्च ।

रक्षणीया तथा षष्ठीनिशा तत्र विशेषतः ।
 रात्रौ जागरणं कार्य्यमत्र दानं तथा बलिः ॥
 पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।
 रात्रौ जागरणं कुर्य्युर्दशम्याञ्चैव सूतके ॥ इति ।

जननी सर्व्वभूतानां बालानाञ्च विशेषतः ।
 नारायणीस्वरूपेण बालं मे रक्ष सर्व्वदा ॥
 भूतप्रेतपिशाचिभ्यो डाकिनीयीगिनीषु च ।
 मातेव रक्ष बालं मे आपदे पन्नगेषु च ॥

सूतिकागृहस्थाप्यानि द्रव्याणि यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
 अग्न्यम्बुपशुशून्ये च निर्यूपे सूतिकागृहे ।
 प्रदीपशस्त्रमुपलभूतिसर्पपवर्जिते ॥
 अनुप्रविश्य जातन्तु अपहृत्यात्मसम्भवम् ।
 क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजति द्विज ॥
 सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिग्गितागना ।
 तस्याः संरक्षणं कार्यं यत्रतः सूतिकागृहे ॥
 पशुच्छागः यूपोऽपि तस्यैव उपस्थितत्वात् ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तं पृष्ठीपूजनविधानम् ।

अथ सूतिकासनानम् ।

यथा ज्योतिःशास्त्रे ।

करेन्द्रयाम्यानिलवासवान्य-
 मैत्रेन्दवाश्विध्रुवभेऽङ्घ्रि पुंसाम् ।
 तिथावरित्ते शुभमामनन्ति
 प्रसूतिकासनानविधिं सुनीन्द्राः ॥

करो हस्ता इन्द्रो ज्येष्ठा अनिलः स्वाती मैत्रमनुराधा अन्यं
 रेवती ।

इति सूतिकासनानम् ।

अथ नामकरणम् ।

वृहस्पतिः ।

द्वादशे दशमे चापि जन्मतो दिवसे शुभे ।

षोडशे विंशती चैव द्वाविंशे* वर्णतः क्रमात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणेऽपि ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां मासि केचन ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करे-
तीति ।

दशम्यामुत्थाप्य एकादशेऽङ्गि नाम कुर्यादिति तद्व्याख्यानम्,
अशौचापगमे नामधेयमिति विष्णुक्तेः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरण-
मिति ।

व्युष्टे अतीति ।

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

* द्वाविंशे इत्यत्र द्वात्रिंशे इति क-पुस्तके-पाठः ।

अमासंक्रान्तिविध्यादी प्रातःकालेऽपि नाचरेत् ।

गर्भाधानादिकर्माणि शुभे काले समाचरेत् ॥

श्रीधरः ।

मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्युत-

प्राजेशाश्विशाङ्गपौष्णदिनकृत्येषु राशौ स्थिरे ।

छिद्रां पञ्चदशीं विहाय नवमीं शुद्धेऽष्टमे भार्गव-

ज्ञाचार्यामृतपादभागदिवसे नामानि कुर्याच्छिरोः ॥*

मनुः ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादश्विन्तं क्षत्रियस्य तु ।

वैश्ये गुप्तसमायुक्तं शूद्रस्य प्रैथसंयुतम् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।

उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।

योगीशः पुण्डरीकाक्षो भासनामान्यनुक्रमात् ॥

क्रमोऽत्र भार्गशीर्षादिः । तथा शिष्टाचारदर्शनात् ।

तन्भासनाम प्रथमं दद्यात्सम्बुध्य चैव हि ।

देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ॥

सर्वापगानां पुण्यानां चिह्नार्थं योपितां नृणाम् ।

* भुवमदुचरवर्गे वाजिहस्तासमेते क्षणसुदयमघैषा सप्तसु केन्द्रस्थितेषु ।

दिगविशिवशताहे तत्कुलाचारतो वा शुभदिनतिथियोगे नाम कुर्यात्प्रशस्तम् ॥

इति च दीपिकायाम् ।

काव्यानाञ्च कवीनाञ्च पश्वादीनाञ्च सर्व्वशः ।

राजप्रसादवस्तूनां नामकञ्च विशिष्यते ॥

नाञ्चत्रमपि नाम कथञ्चिद् । अभिवादनौयञ्च समीचेत तन्माता-
पितरौ विद्यातामोपनयनादित्याश्वलायनसूत्रात् । तच्च नञ्चत्र-
पादाद्यञ्चरं कुर्यादिति परिशिष्टे । स्वाभीष्टं व्यावहारिकं नाम
कुर्यादिति तन्त्रकारः ।

कात्यायनसूत्रे ।

ह्यञ्चरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं
कुर्यान्न तद्धितमयुजाञ्चरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितं शर्म
ब्राह्मणस्य वर्म्मं क्षत्रियस्य गुप्तं वैश्यस्य दासं शूद्रस्य इति ।
दीर्घं द्विमात्रम् अभिनिष्ठानो विसर्गः कृतं कृदन्तं यथा विश्वम्भर
इत्यादि । अयुजाञ्चरमयुग्माञ्चरं यथा यशोदा इत्यादि, अयुग्दान्तं
स्त्रीणामिति गोभिलोक्तेः ।

मनुः ।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मष्टार्थं मनोहरम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥

बालनामकरणं स्थिरलग्ने

केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये ।

त्रयायषष्ठसमधिष्ठितपापे

जीवशक्रशशिसौम्यदिनेषु ॥

इति च नारायणपद्धतौ ।

इति नामकरणविधानं समाप्तम् ।

अन्यस्यानि विधानानि मया मह्ययितानि च ।
 परोचरुत्ते पिप्पुर्मे तेन प्रीयातु मर्ब्दः ॥
 विधानपारिजातेऽग्निन् पञ्चशायकमंगुते ० ।
 ममातिमागात्* प्रथमो गुण्यो विष्णोःनुपछात् ॥
 पश्या भार्गवरयी यस्य नागद्वेवः पिता शुधीः ।
 तेनानक्षोन रचितः प्रथमः श्लोको गतः ॥

इति श्रीमत्परमपेटिकनागद्वेवभट्टशुना मकनविद्वज्जन
 लयावाचभूतेन श्रीमदननाभटेन विरचिते
 विधानपारिजाताभिषे निषन्ने
 प्रथमः श्लोकः समाप्तः ।

* दशार्धशकानि इति इ-पुलके पाठः ।

† शनार पञ्च इति इ-पुलके पाठः ।

अथ द्वितीयः स्तवकः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ दुष्टनक्षत्रादिजननशान्तिविधानानि प्रीच्यन्ते ।
स्तानि च जननागौचोत्तरकाल एव कर्त्तव्यानि सङ्गतिकत्वात्* ।
जन्मतो द्वादशाहे वा इत्यादि वक्ष्यमाणवचननिचयात् शुचि-
कर्त्तृकत्वाच्च ।

अथ नक्षत्रदेवताः कथ्यन्ते ।

यथा रत्नमालायाम् ।

भेशा दस्रयमाग्निधातृशशिनः शर्वोऽदितिर्वाक्पतिः

कद्रूजः पितरो भगोऽर्थ्यमरवी त्वष्टा हयो मारुतः ।

इन्द्राग्नी त्वथ मित्र इन्द्रनिर्ऋती तोयञ्च विश्वे विधि-

र्गोविन्दो वसवोऽम्बुपाजचरणाह्विब्रध्नपूपाभिधाः ॥ इति ।

भानामीशा नक्षत्राणामधिदेवताः अश्विन्यादि-
क्रमेण बोद्धव्यास्ते च अष्टाविंशतिसंख्याकाः अभिजितोऽपि
नक्षत्रमध्ये परिगणितत्वात् । एतानि जनननिमित्तशान्ति-
विधानानि नामकरणपूर्वं कर्त्तव्यानि नैमित्तिकत्वात् ।

दुष्टनक्षत्रजातानां शान्तिं कृत्वा विधानतः ।

द्वादशैकादशे वाङ्गि नाम कुर्यात्ततः परम् ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च शान्तिविधानात्परं नामकरणमिति केचित् ।

द्वादशैकादशे इत्यत्र सन्धिरार्षः । यदा तु बहुनिमित्तसम्पात-
स्तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायेन सर्वाण्येव नैमित्ति-

कानि कार्याणि । यथा अमावास्यायां ज्येष्ठानक्षत्रे व्यतीपातादौ
जातस्य अमावास्यादिशान्तिः क्रियते तत्र क्रमस्त्वैच्छिकः । यद्वा
तन्त्रेणैव कार्याणि कर्त्तव्यादीनामेकत्वात् । कुमार्या अपि एतत्
कार्यं न्यायसाम्यात्, सुतः सुता वेत्यादिवक्ष्यमाणवचनाच्च ।

तत्र तावत् सर्वारिष्टशान्तिसाधारणत्वाद्गोमुखजननशान्ति-
विधानमादावभिधीयते ।

तथाच प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

प्रणिपत्य रविं वक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुस्मरन् ।

सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिरर्णवे ॥

पितृरिष्टे सुतारिष्टे मात्ररिष्टे तथैव च ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्तत्तद्दोषोपशान्तये ॥

पूषाश्विनोर्गुरौ सर्पे मघाचित्रेन्द्रमूलभे ।

एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥

पूषा रेवती अश्विनी प्रसिद्धा गुरुः पुष्यः सर्पः अश्लेषा मघा प्रसिद्धा
चित्रा च इन्द्रो ज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धम् । एषु नक्षत्रेषु जातस्येत्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तत्र इतिकर्त्तव्यतामाह ।

जन्मर्त्ते वा त्रिजन्मर्त्ते शुभे वारे शुभे दिने ।

कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्व्वं गृह्णालङ्कारपूर्व्वकम् ॥

गोमयेनोपलिप्याथ गृहस्येशानभागके ।

पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः खेतवर्णकैः ॥

खेतवर्णकै रजोभिस्तण्डुलादिपिष्टैरित्यर्थः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्य यथावित्तानुसारतः ।
 नवशूर्पन्तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥
 स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 प्राङ्मुखं तमवाक्पादं तिलगर्भगतं शिशुम् ॥
 गोमुखं दर्शयित्वाथ पुनर्जातन्तु गोमुखात् ।
 विष्णुर्योनिमितिसूक्तेन* गव्येन स्रपयेच्छिशुम् ॥
 गवामङ्गेषु मन्त्रेण† गवामङ्गेषु संस्पृशेत् ।
 विष्णोः श्रेष्ठेन मन्त्रेण‡ गोप्रसूतन्तु बालकम् ॥
 आचार्यस्तु समादाय पञ्चाङ्गात्रे ददेत्तदा ।
 माता जघन्यभागस्था शिशुमानीय तन्मुखात् ॥
 ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ।
 वस्त्रे स्थाप्य पितास्याथ पुत्रस्य मुखमीक्षयेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिञ्च संयुतम् ।
 आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः§ रभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ॥
 मूर्ध्नि चाग्राय तं पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पिता ।
 अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ॥

* १०६ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

‡ विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाघेहि दशमे मासि सूतवे खाहा ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

§ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।
 सूर्धनि त्रिरवघ्नाय तं शिशुं स्थापयेत्ततः ॥
 पुण्याहं वाचयेत्पद्माद्वाङ्मणैर्वेदपारगैः ।
 दरिद्रायाथ विप्राय तां गां चाभ्यर्च्य दापयेत् ॥
 गोवस्त्रस्वर्णधान्यानि दद्यादर्कादितः क्रमात् ।
 यथाशक्ति धनं दद्याद्वाङ्मणैभ्यस्तदा पिता ॥

अर्कादितः सूर्यादिग्रहेभ्य इत्यर्थः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्वशाखोक्तमार्गतः ।
 उल्लेखनादिकङ्कत्वा चान्यभागान्तमाहरेत् ॥
 होमस्येगानदिग्भागे धान्योपरि घटं शुभम् ।
 पञ्चगव्यं घटे स्थाप्य तिलं तत्र विनिक्षिपेत् ॥
 क्षीरद्रुमकपायांश्च पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ।

क्षीरद्रुमकपायाः पञ्चपल्लवाः पञ्चत्वच इत्यर्थः ।

वस्तुयुग्मेन संछाद्य गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
 विष्णुं वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः ॥
 यत इन्द्रादिभिर्मन्त्रैः कुम्भं सृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ।
 दधिमध्वान्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः ॥

* यत इन्द्र मयामहे ततो भी अभयं कृधि ।

मघवन्क्षि तव तन्न कतिभिर्विद्विषो विश्वधो जहि ॥

आपोहिष्ठेति तिसृभिः*रप्सु मे सोम† इत्यथ ।
 तद्विष्णोः परमं पदम् अक्षीभ्यां तेऽथ सूक्ततः‡ ॥
 ऋग्भिराभिः प्रत्यृचञ्च अष्टाविंशतिसंख्यया ।
 अशक्तश्चाष्टसंख्यं वा दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥
 आदित्यादिग्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्वकम् ।

मन्वाश्च विष्णुर्योनिमित्यादय ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । दधिमध्वाज्य-
 युक्तेनेति । अत्र भावे क्तप्रत्ययः तथाच दधिमध्वाज्यमेकीकृत्य
 होमयेदित्यर्थः । अध्याहारस्यान्यायत्वात् । अन्यत् स्पष्टम् ।

इति विधानपारिजाते गोमुखप्रसवशान्तिविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

उक्ते काले अस्य अमुकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनद्वारा
 श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोमुखप्रसवं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशं
 सम्पूज्य चाचार्यं वृणुयात् । तत आचार्यः पूषाश्विनोरित्या-
 दिषु नक्षत्रेषु जातस्य गोजननङ्गत्वा —

जन्मर्त्ने वा त्रिजन्मर्त्ने शुभे वारे शुभे दिने ।
 कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्व्वं गृह्णालङ्कारपूर्व्वकम् ।
 गोमयेनोपलिप्याथ गृहस्येशानभागके ॥

* २० पृष्ठे प्रदक्षिताभिः ।

† अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥

(१म. २१सू. २०ऋक् ।)

‡ सूक्तमिदं ५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

पद्भजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्येति ॥

गृहेशानभागस्थपद्भजमध्ये यथाशक्ति व्रीहीन् निक्षिप्य तेषु शूर्पं
निधाय शूर्पे रक्तवस्त्रं प्रसार्य तत्र तिलान् विकीर्य शूर्पे प्राक्षुरं
शिशुं निधाय रक्तसूत्रेण शूर्पं वेष्टयित्वा शिशुसमीपे गोमुख-
मानीय प्रसवं भावयित्वा विष्णोर्नुकमिति सूक्तेन* मिलितेन
पञ्चगव्येन शिशुं स्नापयित्वा—

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

(१०म, १८४सू, १ऋक् ।)

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा ॥

(१०म, १८४सू, २ऋक् ।)

हिरण्ययी अरणी यं निर्मथतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥

(१०म, १८४सू, ३ऋक् ।)

नेजमेप परापत सुपुत्रः पुनरापत ।

अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् स्वाहा ॥

यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्थ्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णुर्योनिमिति षष्ठां त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
पञ्चगव्येन शिशोरभिषेके विनियोगः । इति एभिर्वैदिकैर्मन्त्रैः ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

गावो मे चाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

इति पौराणमन्त्राभ्याञ्च अभिषेकः कार्यः ।

विष्णोः श्रेष्ठेनेत्यस्य त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
मात्रे शिशुदाने विनियोगः ।

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

ततो माता बालं पित्रे दद्यात् । तत आचार्य्यो बालं पित्रा
मात्रे प्रदापयेत् । वस्त्रे संस्थाप्य तं पिता तन्मुखमीक्षयेत् ।
पञ्चगव्येन बालमभिषिञ्चेत् ।

आपो हि ष्ठा इति त्वचस्य सिन्धुद्वीप ऋषिरापो देवता
गायत्री छन्दः शिशोरभिषेके विनियोगः ।

आपो हि ष्ठा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

ततः पिता अङ्गादङ्गादिति सौत्रमन्त्रस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्धाता
देवता अनुष्टुप् छन्दः शिशुमूर्द्धन्यवघ्राणे विनियोगः ।

अद्वादहात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव गरटः शतम् ॥

अनेन मन्त्रेण त्रिरयधाय भावहस्ते दत्त्वा अस्य गोमुखप्रमथारस्य-
कर्मणः पुण्याहं भवन्ती वृषन्तु इत्युक्त्वा तान् तदाचयित्वा गा-
माचार्याय दत्त्वा ग्रहप्रीत्यर्थं प्रत्येकं गोवन्तम्वर्णधान्यानि दत्त्वा
यथाशक्ति भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ।

तत आचार्योऽग्निं ग्रहांच प्रतिष्ठाप्य अन्वाधानं कुर्यात् ।
तत्र प्रधानं विष्णुं सकृत् यच्चमहणम् अष्टाविगतिसंख्यया वा
दधिमध्वाज्यद्रव्येण नवग्रहांश्याज्यद्रव्येण यद्ये शेषेण स्वष्टकृत-
मित्याज्यभागान्तं कृत्वा अग्नेरीगान्यां कुम्भमेकं संस्थाप्य तत्र
पञ्चगव्यं तिनान् व्रीहीन् चीरद्रुमकपायान् पञ्च रत्नानि च
निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन सञ्छाद्य पूर्णपात्रोपरि तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
विष्णुप्रतिमां तत्त्वा यामीति* यरुणप्रतिमाश्चाभ्यर्च्य कुम्भं स्पृष्ट्वा
वक्ष्यमाणमन्वान् जपेत् ।

यत इन्द्रेति पग्नां कखलपुत्र ऋषिः इन्द्रो यार्हतो देवते
प्रगाथं छन्दः जपे विनियोगः ।

ॐ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवच्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्यिद्विषो विसृधो जहि ॥

(८म, ६१ सू, १३ ऋक् ।)

* तत्त्वा यामि सुशोभ्ये तद्दध्न पूर्वेचिपाये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्तुत्वमाविध ॥

त्वं हि राधस्यते राधसो महः क्षयस्यासि विधतः ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥

(ऽम, ६१सू, १४ऋक् ।)

इन्द्रः स्पृष्टत वृत्रहा परस्या नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात् पातु नः पुरः ॥

(ऽम, ६१सू, १५ऋक् ।)

त्वन्नः पश्चादधरादुत्तरात् पुर इन्द्र निपाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत् क्णुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥

(ऽम, ६१सू, १६ऋक् ।)

अद्याद्या श्वः श्व इन्द्र त्रास्र परे च नः ।

विश्वा च नो जरितृन् सत्यते अहा दिवा नक्तञ्च रक्षिषः ॥

(ऽम, ६१सू, १७ऋक् ।)

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः सन्निश्लो वीर्याय कम् ।

उभा ते बाह्व वृषणा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥

(ऽम, ६१सू, १८ऋक् ।)

एतैर्मन्त्रैः कलशमभिमन्त्रयेत् ।

ततो मिलितदधिमध्वाञ्चैर्हीमं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—

आपो हि षेति तिसृणां सिन्धुद्वीप आम्बरीष ऋषी आपो
देवता गायत्री छन्दः होमे विनियोगः ।

आपो हि षा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

असु मे इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरापो देवतानुष्टुप् छन्दः होमे
विनियोगः ।

ॐ असु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विस्तानि मेपजा ।

अग्निं विश्वशम्भुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक् ।)

अदृभ्य इदं न मम ।

तद्विष्णोरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता गायत्री छन्दः
होमे विनियोगः ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिधीव चक्षुराततम् ॥ (१म, २३सू, २ऋक् ।)

विष्णवे इदं न मम ।

अक्षीभ्यां ते इति पक्षां विष्टहा ऋषिर्यक्ष्महा देवतानुष्टुप्
छन्दः होमे विनियोगः ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मण् शीर्षणं मस्तिष्काल्लिङ्गाया विष्टहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, १ऋक् ।)

धीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनुक्यात् ।

यक्ष्मं दीपण्यमण्साभ्यां वाङ्मुभ्यां विष्टहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, २ऋक् ।)

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्दृदयादधि ।

यक्ष्मं मतस्त्राभ्यां यक्ष्मः प्लाशिभ्यो विष्टहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ३ऋक् ।)

जरुभ्यां ते अष्टीवद्भरां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यत्नं श्रीणिभ्यां भासदाङ्गससो विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ४ऋक्।)

मेहनादनं करणाहोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यत्नं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ५ऋक्।)

अङ्गादङ्गाहोमो लोमो जातं पर्वणि पर्वणि ।

यत्नं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ६ऋक्।)

यत्नहणे इदं न मम ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्वकम् ।

ग्रहाणाञ्च होमं दधिमध्वाज्यसंयुतं कुर्यादित्यन्वयः । ततः
स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । तत आचार्यादिभ्यो दक्षिणां
दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति गर्गीक्षं गोमुखप्रसवविधानं समाप्तम् ।

अथ कृष्णचतुर्दशीशान्तिविधानम् ।

मन्दरस्थं सुखासीनं गर्गं मुनिवरं शुभम् ।

नमस्कृत्याथ पप्रच्छ शौनको मुनिसत्तमः ॥

शान्तिकर्माणि सर्वाणि त्वत्तो जानाम्यहं पुरा ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

जननस्य फलं तस्यां कीदृशं मुनिपुङ्गव ॥

गर्ग उवाच ।

कृष्णपत्ने चतुर्दश्यां प्रसूतेः पङ्क्तिं फलम् †

चतुर्दशोच्च षड्भागां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ॥

दशघटिकात्मक एको भागस्तत्र आद्यो भागः शुभः ।

द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरन्तथा ।

चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशकः ॥

षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥

आचार्यं वरयेद्दीमन् पुत्रदारसमन्वितः ।

स्वकर्मनिरतं शान्तं श्रोत्रियं वेदपारगम् ॥

सर्वालङ्कारसंयुक्तं सर्वलक्षणसमन्वितम् ।

ब्रह्माण्डमृत्विजयैव सस्त्रिवाचनपूर्वकम् †

रुद्रोऽधिदेवता तस्याः कर्षमात्रसुवर्णतः ।

तदर्हार्हेन वा कुर्याद्विद्वत्तथाव्यविवर्जितः ।

प्रतिमां कारयेच्छम्भोः सर्वलक्षणसंयुताम् ॥

अधिदेवता प्रधानदेवतेत्यर्थः ।

वृषभे च समासीत् वरदाभयपाणिनम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं श्वेतमान्द्यास्वराञ्चितम् ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण* पूजां कुर्याद्विधानतः ॥

अभयेन पणते इत्यभयपाणी तम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भांस्तुर्द्विस्तु यथाक्रमम् ।

पुण्यतीर्थजलोपेतान् धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 एवञ्च पञ्च कलसाः स्थाप्याः पञ्चामृताचिताः ॥
 पञ्चामृतञ्च रत्नानि पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवान् ।
 पञ्चधान्यं* सुवर्णञ्च तत्तन्मन्त्रैर्विनिक्षिपेत् ॥
 शतौषधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टयेत् ।
 सुरभीणि च पुष्पाणि श्वेतानि परिवेष्टयेत् ॥
 सर्व्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आवाह्य वारुणैर्मन्त्रैरनेन च विधानतः ।
 इमं मे वरुणित्यनया† तत्त्रायामीत्यृचा‡ तथा ॥
 त्वं नो अग्ने इत्यनया§ स त्वं न इति मन्त्रतः§ ।
 आग्नेयकलसानारभ्य॥ पूजां कुर्याद्द्वयाक्रमात् ॥
 पूजा तु वरुणस्यैव मन्त्रलिङ्गात्प्रतीयते ।
 आनो भद्राश्च सूक्तेन॥ भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम्** ॥

* सप्तधान्यमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ ६६ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

§ ऋक् ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ आग्नेयं घटमारभ्य इति पाठे कन्दोभङ्गी न स्यात् ।

॥ ७१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

** भद्रा अग्नेर्वध्रश्चस्य संदृशी वामी प्रणीतिः सुरसा उपेतयः ।

यदीं सुमित्रा विशी अय इन्वते घृतेनाहुती जरते दविद्युतत् ॥ (१० म. ६६ सू. १ ऋक्.)

जघ्ना पुरुषसूक्तञ्च* कद्रुद्रञ्च† क्रमाञ्जयेत् ।
 ईश्वरस्याभिषेकञ्च ग्रहपूजाञ्च कारयेत् ॥
 पूजाकर्म्म तु निर्वर्त्य होमं कुर्याद्विधानतः †
 गृहस्थेशानदिग्भागे कुण्डं कुर्याद्विधानतः ॥
 विस्तारायामखातञ्च अरत्रिहयसंयुतम् ।
 कुण्डकण्डं परित्यज्य योनिं कुर्याद्विधानतः ॥
 योनिं षडङ्गुलां तिर्यग्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकाम् ।
 अश्वत्थदलसङ्काशां किञ्चिन्निम्नायतां शुभाम् ॥
 कुर्यादाधारपर्यन्तं स्वर्गह्योक्तविधानतः ।
 समिदान्यचरुंश्चैव तिलमापांश्च सर्पपैः ॥
 अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिमेतैश्च होमं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

एतैर्दशभिः समिदादिभिरित्यर्थः ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान्याहुतिभिः क्रमात् ।
 ग्रहानेवञ्च होतव्यः‡ मस्रदुक्तविधानतः ॥
 एवंक्रमेण हुत्वाथ होमशेषं समापयेत् ।
 सर्वालङ्कारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥

त्रयाणां मातृपितृबालानामित्यर्थः ।

* १२५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ यथा एवञ्च होतव्या इति पाठो युक्तः, यथानिति पाठे च दिशिष्यव्याहार्यम् ।

चतुर्भिः कलसैरद्भिर्बृहत्कुम्भसमन्वितम् ।

चतुःकलसोदकं बृहत्कुम्भे निषिच्य आचार्यीऽभिषेकं कुर्या-
दित्यर्थः ।

धीताम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यावल्लोकनम् ।

पूर्णाहुतिञ्च जुहुयाद्यजमानः समाहितः ॥

तत्सर्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ।

सर्वालङ्कारसंयुक्तां सवत्सां गां पयस्विनीम् ॥

प्रतिमां वस्त्रयुग्मञ्च आचार्याय निवेदयेत् ।

अन्येषामृत्विजाञ्चैव कुर्याद्वाह्यभोजनम् ॥

तस्मादनेन विधिना वित्तशाल्यविवर्जितः ।

य एवं कुरुते शान्तिं सर्वारिष्टैः प्रमुच्यते ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति स्थिरजीवी सुखी भवेत् ।

इत्युत्तरगर्गोक्तकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिविधानम् ॥

अथ सिनीवालीकुहज्जननशान्तिविधानम् ।

अमायुक्ता चतुर्दशी सिनीवालीत्युच्यते दृष्टचन्द्रा सिनी-
वालीत्यभिधानात् । नष्टचन्द्रा अमावस्या कुहरित्युच्यते सा
नष्टेन्दुकला कुहरिति कोषात् ।

सिनीवालयां प्रसूता स्याद् यस्य भार्या पशुस्तथा ।

गजाश्वा महिषी चैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥

ये सन्ति सकलाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः ।

वर्जयेत्तानशेषांस्तु पशुपक्षिमृगादिकान् ॥

कुहप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी भवेत् ।
 कुहप्रसूतिरेतेषां तस्यायुर्धननाशनम् ॥
 सर्वगण्डसमस्तत्र दोषान् प्रवली भवेत् ।
 शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते ॥
 परित्यागात्तत्र शान्तिं कुर्याद्दोषादिघ्नणः ।
 तत्फलं सत्क्षणार्हेण पुनरेवानुपालनम् ॥
 तद्योगं नाशयेत्किञ्चित् स्वयं वा नागमन्युते ।
 कस्योक्तशान्तिः कर्त्तव्या ग्रीष्मं दीपापनुत्तये ॥
 रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ।
 कर्ममात्रसुवर्णेन तदर्हाहेन वा पुनः ॥
 प्रथवा शक्तिः कुर्याद्विज्ञातशक्त्यादिवर्जितः ।
 प्रतिमां कारयेच्छश्वभोयतुर्भुजसमन्विताम् ॥
 विशुल्लखरुवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् ।
 श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेताम्बरहस्तस्थिताम् ॥
 धैर्यस्वकेन मन्त्रेण पूजां कुर्याद्वयथाविधि ।
 इन्द्रयतुर्भुजो वज्राद्भुगवापः ससायकः ॥
 रक्तवर्णो गजारूढो यत इन्द्रेति मन्वतः* ।
 पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः ॥
 अक्षयि*सूचकमण्डस्वभयस्यैव च धारिणः ॥

* यत इन्द्र भयामहे ततो मी अभयं कृधि ।

मघवञ्छान्ति तव तत्र कतिभिर्विद्विषो विद्यधी अहि ॥ (ऋ. ६१५. १५५८५ ।)

† अक्षयि पश्यति क-ग पुस्तकयोः पाठः ।

ये सत्या इति मन्त्रेण* पूजां कुर्यादनन्तरम् ।
 आग्नेयीं दिशमारभ्य कुम्भान् कोणेषु विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 तेष्वेव पञ्चगव्यादि तत्तन्मन्त्रैश्च निक्षिपेत् ॥
 कल्पोक्तशान्तिः कर्त्तव्या कुर्याच्छीघ्रं स्वशक्तितः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च सुवर्णं चोर्वरां शुभाम् ॥
 दश दानानि चोक्तानि क्षीरमाज्यं गुडास्तथा ।
 आज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रैश्च कारयेत् ॥

इदं दानं होमाभिषेकानन्तरं कार्यम् । अन्यत्र सर्वशान्तिषु
 तथाक्रमोपलब्धः ।

समिदाज्यचरोहोमं तिलमाषैश्च सर्षपैः ।
 अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
 अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं जुहुयाद्विजः ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान् व्याहृतिभिः पुनः ॥

मुख्यपदोपादानमशक्तौ संख्येतरस्य ज्ञापकम् । तेन अष्टाविं-
 शतिरपि संख्या भवति ।

चतुर्भिः कलसैर्युक्तं बृहत्कुम्भसमन्वितम् ।
 शान्तिवत्कलसं कार्यमभिषेकञ्च कारयेत् ॥

* ये सत्यासी हविरदी हविष्या इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्धर्मसद्भिः ॥

पितृमातृशिशूनाञ्च अभिपिञ्चेत्तु वारुणैः ।
 शङ्करस्याभिपेक्षञ्च कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥
 अन्वेषाञ्चैव सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् ।
 कार्यं शक्त्यनुसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
 इत्युत्तरगार्ग्योक्तसिनीवालीकुङ्कजननशान्तिविधानम् ।

अथ दर्शजननशान्तिविधानम् ।

नारदः ।

अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दरिद्रता ।
 तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥
 पुण्याहं वाचयित्वादौ क्रतुसङ्कल्पपूर्वकम् ।
 कुण्डं वा मण्डलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेत्तटम् ॥
 तत्कुम्भे निक्षिपेद्द्रव्यं दधिघीरघृतादिकम् ।
 न्यघोधोदुम्बराश्वत्थाः सचूता निम्बकास्तथा ॥
 एतेषां हृत्तवर्ष्याणां त्वगादीन् पक्ष्वास्तथा ।
 पञ्च रत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आपो हि ष्ठा त्वचेनाथः* कया नक्षिच† इत्यृचा ।

* त्वचेनेत्यत्र चृचेनेति पाठो युक्तः, त्वचमित्यस्य अर्थविशेषे निपातसिद्धत्वात् ।

† कया नक्षिच चाभुव द्रुतो सदा वधः सखा ।

कया शक्तिव्या वृता ॥ (४म. ३१४. १४४) (टीकाशेषः पृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

अभिमन्त्रोदकं पञ्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके ॥
 हारिद्रं रक्तकञ्चैव कृष्णं श्वेतञ्च नीलकम् ।
 एतेषां तण्डुलैश्चैव सर्व्वतोभद्रमुद्धरेत् ॥
 दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्य्यस्वरूपकाः* ।
 प्रतिमां स्वर्णजनितां राजतीं ताम्रजां तथा ॥
 अयं धातुक्रमो दर्शं सोमसूर्य्यक्रमापेक्षया द्रष्टव्यः ।
 सर्व्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् ।
 ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णं गन्धपुष्पकम् ॥
 ग्रहवर्णं श्वेतरक्तवर्णमित्यर्थः ।
 आप्यायस्वेति† मन्त्रेण सवितारं तथैव च ।
 उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् ॥
 सोमसूर्य्यपूजापि सर्व्वतोभद्र एव सान्निध्यात् ।
 ततो वज्रं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसङ्कल्प ईदृशः ।
 आयुरारोग्यसिद्धयर्थं सर्व्वारिष्टप्रशान्तये ॥

कक्षा सत्यो मदानां मंहिष्ठी मत्सदन्वसः ।

दृक्छा चिदारुची वसु ॥ (४म. ३१सू. २ऋक् ।)

अभीषुणः सखीनामविता जारितृषां ।

शतं भवास्युतिभिः ॥ (४म. ३१सू. ३ऋक् ।)

* प्रतिमा इति शेषः ।

† आप्यायस्व समे तु ते विष्वतः सोम इत्यमरः ।

भवा वाजस्य संगथे ॥ (६म. ३१सू. ४ऋक् ।)

पुत्रस्य दर्शजननदोपनिर्हरणाय च ।

मातापित्रोः कुमारस्य सञ्चारिष्टप्रशान्तये ।

तेषामाधुःत्रिये चैव शान्तिहोम करोम्यहम् ॥

अयं सङ्कल्पः पूर्वमपि कार्यः । तत्रेतावान् विशेषो दर्शजनन-
शान्तिं करिष्ये इति ।

ततः ।

समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही ।

हुनेत्सवित्मन्त्रेण* सोमो धेनुश्च मन्त्रतः† ॥

सवित्मन्त्र आकृष्येनेत्यादिः ।

एतैर्मन्त्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।

दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥

दर्शदेवतामन्त्रस्तस्मिन्नङ्गो ग्राह्यः । यदा दर्शदेवतापूजाहोमादि
नाममन्त्रेण कार्यम् (वेदमन्त्रेण न कार्यम्) वेदमन्तानुपदेशात् ।

होममेवन्तु कृत्वाथ विहाराचाराभिषेचनम् ।

अभिषेकस्तु पूर्वस्थापितकुम्भेन कार्यः ।

* आकृष्येन रजसा वर्तमानो निवेशयत्प्रभृत्यर्थाय ।

द्विरष्टयेन सविता रघेना देवी याति भुवनानि पश्यन् ॥

(३३५ ऋ. म. यजु १)

† सोमो धेनु सोमो अवेन्तमाशु सोमो वीर कर्मण्य ददाति ।

सादन्य विदथ्य समेधं पिबथ्यथथ धी ददाशदक्षै ॥

(१ म. ८८ म् २० ऋक् ।)

श्रीसूक्त*मायुथसूक्तं समुद्रज्येष्ठषड्चम् ।

एतैर्मन्त्रैश्चाभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ॥

कुर्यादिति शेषः ।

ततः स्त्रिष्टकदादि स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।

हिरण्यं रजतञ्चैव कृष्णा धेनुः सदक्षिणा ॥

* हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णंरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्यधीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ इत्यादिकस्रग्वेदपरिशिष्टे स्रग्यम् ।

† समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात् पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वक्षी वषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४६सू. १ऋक् ।)

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्रयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४६सू. २ऋक् ।)

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यामृतं अवपश्यन्नानाम् ।

मधुश्रुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४६सू. ३ऋक् ।)

यासु राजा वरुणो यासु सीमो विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति ।

वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४६सू. ४ऋक् ।)

आसां मित्रावरुणोह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मान आगन् ।

अजकावं दुष्टंशीकं तिरोदधे मा मां पद्येन रपसा विदत् त्वरुः ॥

(७म. ५०सू. १ऋक् ।)

यद्विजायन् परुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परिकुक्वी च देहत् ।

अग्निष्टच्छीचन्नपबाधतामिती मा मां पद्येन रपसा विदत् त्वरुः ॥

(७म. ५०सू. २ऋक् ।)

अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥

इति नारदीयदर्शनजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ मूलजननशान्तिविधानम् ।

यथा गौनकीये ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च ।
मातापित्रोर्धनस्यापि कुलशान्तिहिताय च ॥
त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दाप्रदर्शनम् ।
अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥

तल्लक्षणमाह बृहवशिष्ठः ।

च्येष्ठान्ते घटिका चैका मूलादी घटिकाद्वयम् ।
अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत् ॥
अदर्शनाद्वापि पितुः समुत्तिष्ठेत्समाष्टकम् ।
एवञ्च दुहितुर्त्रेयं मूलजातफलं बुधैः ॥

अन्यान्तरे तु कन्यकायाः फलमन्यथोक्तम् ।

न बाला हन्ति मूलर्चे पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदह्वनाम् ॥
माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदेवजा ।
शान्तिर्वा पुष्कला स्याच्चेत्तदा दीपो न कथन ॥

मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिस्तत्र प्रशस्यते* ।
जातस्यैकादशाहे तु जन्मर्त्ने वा शुभे दिने ॥
समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ।
यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्महे ॥
सुसमे पुण्यदेशे तु मण्डप कारयेद्बुधः ।
पुण्यार्गमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षितायां चितौ ततः ॥

पुण्यर्चः आपोहिष्ठादयः ।

तत्रोदकुम्भं सुस्रक्ष्णं रत्नं व्रणविवर्जितम् ।
आचूडमूलनिर्णितं पूरयेन्निम्बलाम्भसा ॥
वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ।
कूर्चहेमसमायुक्तं चूतपल्लवसंयुतम् ॥

कूर्चं पञ्चगव्यम् । स्वस्तिकोपरि विन्यस्य पञ्चकूर्चेन पीतेनेति
स्नान्दे तथा दर्शनात् ।

स्वस्तिकोपरि विन्यस्य सक्षीरद्रुमपल्लवैः ।
द्रोणप्रमाणत्रौहींस्र, ऐशान्याञ्च निधापयेत् ॥
पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सर्वौषधिसमन्वितम् ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रञ्च स्पृशन् जपेत् ॥

श्रीरुद्रं रुद्राध्यायम् ।

षडङ्गसहितं सम्यक् जपेद्रुद्रस्य संख्यया ।
वहृचो रुद्रसूक्तैर्वा कन्दोगो रुद्रसामगैः ॥

रुद्रसूक्तानि चत्वारि । कद्रुद्रायैति नवर्चमेकम् ॥
इमा रुद्राय तवसे इत्येकादशर्चं द्वितीयम् ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे नीळवृष्टमाय तव्यसे ।

बोचिम शनम इदे ॥ (१म. ४३म्. १५८क् ।)

यथा नो अदिति. करन् पथे नृभ्यो यथा गवे ।

यथा तोकाय रुद्रियम् ॥ (१म. ४३म्. १५८क् ।)

यथा नो मित्रो वरुथो यथा रुद्रियकितति ।

यथा विथे सजोपसः ॥ (१म. ४३म्. १५८क् ।)

गायपति मेधपति रुद्रं जलावमेधजं ।

तच्छंथोः सुखमीमदे ॥ (१म. ४३म्. ४५८क् ।)

य शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसु. ॥ (१म. ४३म्. ५५८क् ।)

श न. करण्यवन्ते सुग मेपाय मिये ।

नृथ्यो नारिभ्यो गवे ॥ (१म. ४३म्. ६५८क् ।)

अधो सोम त्रियमधि मिधेहि शतस्य नृणाम् ।

महि अवनु विरुजम् ॥ (१म. ४३म्. ७५८क् ।)

मा न सोम परिबाधो मारातयो जुहुरन्त ।

आ न इन्द्रो वासे भज ॥ (१म. ४३म्. ८५८क् ।)

यासे प्रजा अमृतस्य परधिन् धामन्नस्य ।

सूडां नाभा सोम वेन आभूपन्तोः सोम वेद ॥ (१म. ४३म्. ९५८क् ।)

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने अयधीराय प्रभरामहे मतो ।

यथा शमसहिपदे चतुष्पदे विश्व पुष्ट यामे अस्त्रिप्रनातुरम् ॥ (१म. ११४म्. १५८क् ।)

शुडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि अयधीराय नमसा विधिम ते ।

यच्छ अ धीश मरुतरायैजि पिता तद्ग्याम तव रुद्र मथीतिषु ॥

(१म. ११४म्. २५८क् ।)

अस्याम ते सुमतिं देवयज्यया चयद्वीरस्य तव रुद्रमीद्वः ।

सुन्नायन्निदिशी अस्माक मा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥

(१म. ११४सू. ३८८क् ।)

त्विषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वसुं कविमवसे निह्वयामहे ।

आरे अस्मद्द्वैव्यं हेडो अस्य तु सुमतिमिद्वयमस्या इणोमहे ॥

(१म. ११४सू. ४८८क् ।)

दिवी वराह मरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा निह्वयामहे ।

हृत्ते विभङ्गेषजा वार्याणि शर्म वर्म कर्द्दिरस्यभ्य यंसत् ॥ (१म. ११४सू. ५८८क् ।)

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वडनम् ।

रास्त्रा च नी अमृतमर्तंभोजनं त्मने तीकाय तनयाय ऋङ् ॥

(१म. ११४सू. ६८८क् ।)

मा नी महान्तमुत मा नी अर्भकं मा न उचन्तमुत मा न उचितम् ।

मा नी वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वी रुद्र रीरिषः ॥

(१म. ११४सू. ७८८क् ।)

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नी गीषु मा नी अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नी रुद्र मामितो वधीर्हविष्मन्तः सदसित्त्वा ह्वयामहे ॥

(१म. ११४सू. ८८८क् ।)

उप ते स्त्रीमान् पशुपा इवाकरं रास्त्रा पितर्भरुतां सुममस्त्री ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृङ् यत्तमाथा वयमवदत्ते इणोमहे ॥

(१म. ११४सू. ९८८क् ।)

आरे ते गीघ्नमुत पूरुषघ्नं चयद्वीर सुममस्त्रे ते अस्तु ।

ऋङ्गा च अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छद्विवर्हाः ॥

(१म. ११४सू. १०८८क् ।)

अत्रोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नी हवं रुद्री मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता सदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

(१म. ११४सू. ११८८क् ।)

आ ते पितरिति पञ्चदशच्चं तृतीयम्* ।

- * आ ते पितर्महतां सुमनेतु मा नः सूर्यस्य सृष्टी युयोधाः ।
 अभि नी वीरो अवेति अनेत प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ (२म. १३५. १५६क ।)
 त्वा दत्तेभौ रुद्र शक्तमेभिः शतं हिमा अश्रीय मेघजेभिः ।
 व्यस्यद्वेषो वितरं व्यङ्घो व्यनीवायातयस्वा विषूषीः ॥ २ ॥
 श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवक्षमक्षयसां यज्यवाङ्घो ।
 पार्ष्णिपः पारमंहसः स्वस्ति विन्वा अभीतो रपसी युयोधि ॥ ३ ॥
 मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमीभिर्मा दुष्टुती वषभ मासहती ।
 उन्नी वीरौ अप्रथ मेघजेभिः भिषक्तमं त्वा भिषजां शशीमि ॥ ४ ॥
 हवीमभिर्हवते यो हविर्भि रवक्षीमेभौ रुद्रं दिधीय ।
 सृद्रदरः सुहवो मा नो अख्ये वभुः सुश्रीषी रीरधन्मनाये ॥ ५ ॥
 सध्मा समन्द वषभो मरुत्वान् लक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।
 पृषीव छायाभरपा अश्रीया विवाकियं रुद्रस्य सुत्तम् ॥ ६ ॥
 कृ स्य ते रुद्र सृष्टयाकुङ्क्षी यो अस्ति मेघजो जलापः ।
 अपभर्ता रपसी दैव्यस्वामी तु मा वषभ अक्षमीयाः ॥ ७ ॥
 प्रवभवे वषभाय श्रितीचे मही मही सुष्टुतिमीरयामि ।
 नमस्या कल्पलौकिनं नमीभिर्गुणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥
 स्थिरभिरङ्गैः पुरुषप उयो वभुः युक्तेभिः पिपिग्रे हिरण्यैः ।
 द्रुमानादस्य भुवनस्य भूरिर्नवा उ योपद्द्रादसूर्यम् ॥ ९ ॥
 अहंन् विभर्षि सायकानि धन्वाहंनिष्क यजतं विश्वरूपम् ।
 अहंनिदं दमसे विश्वमर्भं नवा श्रीजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥
 सुहि श्रुतं गर्गसदं युवानं यगं न भीमसुपहृणुसुयम् ।
 शडा जरिभे रुद्र क्षवानीऽथं ते अस्मन्नवपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति* चतुर्ऋचं चतुर्थम् । सामगस्तु
आवो राजानान्मित्येकादशरुद्रसामानि जपेत् । बह्वृचसाम-

कुमारश्चित् पितरं वत्तमानं प्रति ज्ञानाम रुद्रीपयन्तम् ।

भूरेर्दातारं सत्यतिं ह्यणीषे सुतस्त्वं भेषजा रास्यस्य ॥ १२ ॥

या वी भेषजा भरतः शुचीनि या भक्तसा वषणो या मथीसु ।

यानि मनुरवषीता पिता नस्ता भं च यीश रुद्रस्य वशिस्य ॥ १३ ॥

परि षी हेती रुद्रस्य वज्याः परित्वेषस्य दुर्मतिर्महीगात् ।

अवस्थिरा मधवदृश्यन्नुष्व मीङ्गुकीकाय तनयाय सृङ् ॥ १४ ॥

एवा बभौ वषम चीकतान् यथ देव त ह्यणीषे न हंसि ।

हवनशुद्धी रुद्रेह-बांभि हृहृददेम विदथे सुवीराः ॥ (२म. ३३सू. १५ऋक् १)

* इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रिषवे देवाय स्वधावू ।

अथाब्रुहाय सहमानाय वेधसे तिस्रायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ (७म. ४६सू. १ऋक् १)

स हि क्षयेण चम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवन्नवन्तीरुप नो दुरश्वरा नमोवी रुद्र जासु नोः भव ॥ २ ॥

या ते दिद्युदवष्टष्टा दिवस्पतिरि क्षया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपि वात भेषजा मा नन्ताकिषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

मा नो वधी रुद्र मा परादा मा ते भूम प्रसितौ हीङ्गितस्य ।

आनी भज वहिंषि जीवशंसे यूयं पात स्वक्तिभिः सुदा तः ॥

(७म. ४६सू. ४ऋक् १)

† आवो राजानमध्वरस्य रुद्रं हीतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा स्तनयिनीरचित्ताङ्घ्रिरण्यरूप मवसे कणध्वम् ॥ (४म. ३सू. १ऋक् १)

अथं यीनिश्चक्रमा यं वयं ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ।

अर्वाधौनः परिवीती निषोदेमा-उ ते स्वपाकप्रतीचीः ॥ २ ॥

आशृण्वते अष्टपिताय-मन्त्र वृचक्षसे सुसृङ्गीकाय-वेधः ।

देवार्थं शक्तिमस्तयाय गंस यावेव सीता मधुषुद यमीडे ॥ ३ ॥

गयोरयं विशेषः । श्रीरुद्रसु सर्वसाधारणः । यजुर्वेदिन एव
श्रीरुद्र इत्यन्ये । एकादशाष्टविधैकसंख्यया वा शंक्तितो जपेदिति
कैचित् । एतत्सूक्तजपसंख्येयं श्रीरुद्रस्य संख्यान्तरव्याप्तत्वात् ।

तत्राप्रतिरयं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ।

अप्रतिरयं सूक्तम् आशुः शिशानं इति* ।

त्वं विंशः शशा अग्ने अस्या ऋतस्य वीध्यतचित् स्वाधीः ।

कदात उक्था सधमादानि कदा भवन्ति सख्या गृहं ते ॥ ४ ॥

कथाह तद्वक्ष्यामि त्वमग्ने कथादिर्वै गृहंसे कत्र आगः ।

कथामिनाय मीळंहुषे पृथिव्ये ब्रवः कदर्यमे कडगाय ॥ ५ ॥

कद्विण्यासु वधसानो अग्ने कदांताय प्रतवेसे शुभं ये ।

परिजमने नासव्याय चै ब्रवः कदग्ने रुद्राय वृषे ॥ ६ ॥

कथामहे पृष्टिभराय पूषे कदुद्राय सुमखाय हविर्दे ।

कद्विष्वव उरुगार्याय रेतो ब्रवः कदेर्ये शरवे वृहस्यै ॥ ७ ॥

कथा शर्षाय मरुतामृताय कथां सुरे वृहस्यै पुच्छ्यामानः ।

प्रति ब्रवीऽदितैर्ये तुरीय साधादिवो कीर्तिवेदेयिकित्वान् ॥ ८ ॥

ऋतेन ऋत नियतमौड आगो रोमा सेचां भधुमेत् पक्तमेधे ।

लुणासतो रुशताधासि मेया आमख्येण पयसा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन हि आ वपमसिदक्तः पुमां अग्निः पृष्ठेने ।

अस्पन्दमानो अचरैदधोधा तंषां शुक्तं दुदुष्टे पृथिव्ये ॥ १० ॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन् भिवन्तः संमडिरसो बवंत् गोभिः ।

शुन नरः परिवदद्गुपास माविः स्व रमवञ्जाते अघी ॥ (४म. ६५ ११८६क.)

* आशुः शिशानो वपभो न मीमी घनाघनः सीमेनशर्षपीनाम् ।

सक्रन्दनो निमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकेभिन्द्रः ॥ ११८७. ३६म. यजुः ।)

रुद्रानुवाकः त्वमग्ने रुद्र इत्यादिः* ।

रक्षामन्त्रं तथा पुण्यं रक्षोघ्नञ्च स्पृशन् जपेत् ।

रक्षामन्त्रो रक्षाणो अग्न इति† । रक्षोघ्नं सूक्तं रक्षोहणमिति
पञ्चविंशत्तमम् ।

* त्वमग्ने रुद्रो असुरो महीदिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृच ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि जुत्माना ॥ (२म. १सू. ६ऋक् ।)

† रक्षाणो अग्ने तव रक्षणेभी वारक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रतिस्फुर विरुज विड्वंही जहि रक्षी महि चिद्वाहधानम् ॥ (४म. ३सू. १४ऋक्)

‡ रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्त्सि मित्रं प्रथिष्ठसुपयामि शर्म्भ ।

शिश्नानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥

(१०म. ८७सू. १ऋक्)

अयोदंष्ट्री अर्द्धिषा यातुधानानुपस्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आजिह्वया मूरदेवान्भस्व क्रव्यादी हतयपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

उभो भयाविद्वुपधेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिश्नानो अवरं परं च ।

उतान्तरिचे परियाहि राजञ्जन्मैः संधेस्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्यानग्निभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीची काङ्गन् प्रतिभङ्गेषाम् ॥ ४ ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्वि हिंसाशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्रपर्वाणि जातवेदः प्रणीहि क्रव्यात् क्रविष्ण विचिनीतु हक्णम् ॥ ५ ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्र उतवा चरन्तम् ।

यहान्तरिचे पथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्वा शिश्नानः ॥ ६ ॥

उतालब्धं स्पृशहि जातवेद आलिभाना दृष्टिभिर्यातुधानात् ।

अग्ने पूर्वो निजहि शीशुचान आमादः चिद्वाप्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

इह प्रब्रूहि यतमः सी अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।

तमा रभस्व समिधा यविष्ठ वृषससञ्जुषे रभ्यैवम् ॥ ८ ॥

तीक्ष्णोनाथे चक्षुषा रथ यज्ञ प्राचं वसुभ्य प्रथय प्रचेत ।
 द्विसं रक्षासिभि गोपुषान मा त्वा दमन् यातुधाना नृपथ ॥ ८ ॥
 नृपथा रथं परिपश्य विष्ट तस्य शीघ्रं प्रतिमपु श्रया ।
 तस्यापि पुटीर्हरना मशोदि चेधा मूलं यातुधानस्य इय ॥ १० ॥
 त्रिधातुधान, प्रसिति तत्र तूत यो अघे अश्रुतम इति ।
 तमर्चिषा स्फूर्जयद्यातवेद समसमेन मथते निवृद्धि ॥ ११ ॥
 तदघे चक्षु प्रतिघोदि रमे मद्वाहज येन पश्यसि यातुधानम् ।
 अथर्ववञ्जोतिदैव्यन सत्वं धूर्तमचित्तं श्योप ॥ १२ ॥
 यदघे अथ मिथुनामपातो यद्वाचष्टे जनयन् रीमा ।
 मथ्यामंगल शरव्या जायत वा तयाविध्य उदये यातुधानाम् ॥ १३ ॥
 परा मशोदि तपसा यातुधानाम् पराघ्रे रथो हरसा मशोदि ।
 पराचिषा मूरदेवाब्दुशोदि परामुदपो अभि गोपुषान् ॥ १४ ॥
 पराद्य दवा उजिन मथन्तु मथगेन मपया यन्तु लटा ।
 याथाशेन शरव अश्वन्तु मर्धन् विज्येते प्रसितं यातुधान ॥ १५ ॥
 य पौरुषयथ कविषा समहृत्ते या अथ्येन पथना यातुधान ।
 यो अघ्याया हरति शीरमघे तेषां शीर्षाचि हरसापि इय ॥ १६ ॥
 सवत्सरोष पथ उघियायास्तस्य माशोदुयातुधाना नृपथ ।
 योयुषमघे यतमक्षितसात प्रथममर्चिषा विध्य मथन् ॥ १७ ॥
 शिष्य गवां यातुधाना पिबन्वा हयान्ता मदिस्तय दुरीवा ।
 परेनात् देव, सविता ददातु पराभागमावधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥
 सनादघे श्रयसि यातुधानाम् न त्वा रक्षासि पृतनासु जिश्यु ।
 अशुदङ्क सङ्मूरान् कथ्यादो मा ते इत्या सुचत दैव्याया ॥ १९ ॥
 त्व ना अघे अधरादुदन्तास्व पयादुत रक्षा पुरस्तात् ।
 प्रति ते ते अजरासस्तापिष्ठा अघमघ शीघ्रचतो दङ्कन् ॥ २० ॥
 पथात् पुरस्तादधरादुदन्तात् कवि, काव्येन परिपादि राजम् ।
 सखे सखायमजरां जरिष्यऽग्ने मर्तां अमथन्त न, ॥ २१ ॥

त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ।

एकवारं तथा जापी पावमानीं सृशन् जपेत् ।

संस्थाप्य पञ्च कुम्भांश्च द्वयं वा तदलाभतः ॥

तथाच रुद्रकलसी मध्ये स्थाप्यस्तस्य चतुर्दिक्षु चत्वारः स्थाप्याः
तत्र मध्ये रुद्रप्रतिमां सम्पूज्य तं कुम्भं सृशन् रुद्राध्यायं* रुद्र-
सूक्तानि† च जपेत् । इतरेषु पूर्वदिक्कुम्भेषु वरुणमावाह्य क्रमेण
अप्रतिरथकद्रुद्रानुवाकरक्षामन्तरक्षीणानि जपेत्त्रयम्बकं मध्ये
एवेत्यर्थः । पावमानमपि चतुर्थं एव । अथवा रुद्रकुम्भ-
एकः इतरसूक्तजपार्थं द्वितीय इति द्वौ कुम्भौ । यंहा पञ्चमुख-
मेकमेव कुम्भं स्थापयित्वा पञ्चमुखकुम्भैतिकर्तव्यता कार्या
इत्याह कश्चित् यथा ।

श्रीरुद्रस्यैव कुम्भस्य सर्वसूक्तानि तत्र तु ।

तथान्यच्च शुभं कुम्भं पूर्वोक्तेर्लक्षणैर्युतम् ॥

परित्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्र धीमहि ।

धृषद्वर्षं दिवे दिवे हृत्वारं भङ्गुरावताम् ॥ २१ ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रतिष्ठा रक्षसी दृष्ट ।

अग्ने तिग्मेन शीघ्रिषा तपुरग्रामिर्कृष्टिभिः ॥ २३ ॥

प्रत्यग्ने मिथुनादह यातुधाना किमीदिना ।

सं ला शिशामि, जागृह्यद्वय विप्र मन्त्रभिः ॥ २४ ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शशीहि विश्वतः प्रति ।

यातुधानस्य रक्षसी बलं विरुज वीथ्यम् ॥ (१० सं. ८७ सू. २५ ऋक् ।)

* रुद्राध्यायः प्रसिद्धत्वादिच्छतत्वाच्च नात्र प्रदर्शितः ।

† २३५—२३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

चतुःप्रस्रवणं कुर्यात्पञ्चपङ्क्तं तद्वयेत् ।
 वस्त्रायगुण्डितं कुर्यात्पूरयेन्नीर्घवारिणा ॥
 पञ्चरत्नमायुक्तमात्रपद्मवमंयुतम् ।
 गजाम्बरप्यावस्त्रीक-मङ्गमाद्भुदगोकुलात् ॥
 राजद्वारप्रदेशात् भूटमानीय निक्षिपेत् ।
 कुम्भस्य नैर्ऋते देशे होमस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
 गौमयोक्षेपिते देशे कुर्यात्स्यण्डिलमुत्तमम् ।
 कृत्वाग्निमुत्तमपर्यान्तमुक्षेयादि स्वगायतः ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा पूजां समाचरेत् ।
 निष्कमानेन चाहोर्न पाटेनाथ म्रगकृतः ॥
 प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विचक्षणः ।
 यदा मूर्त्तं सुवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥
 सुवर्णं सर्वदेवत्वं सर्वदेवात्मकोऽननः ।
 सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ॥
 संस्मरेन्निर्ऋतिं ग्रामं सुमुखं नरवाहनम् ।
 रक्षोऽधिपं स्वप्नहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
 पद्भुजं कारयेत्पूर्व्वं रक्षाभैर्घोहितशुभैः ॥
 चतुर्विंशद्वलीपेतं शुक्लैर्वा कर्णिकान्वितम् ।
 तस्योपरि न्यमेत्पात्रं स्वर्णं वा रूप्यमृत्पायम् ॥
 शुद्धवस्त्रेण संछाद्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥

तत्र कलशे इत्यर्थः । तदक्षामे तु ।

विष्णुक्रान्ता सहादेवी तुलसी तु शतावरी ।
 मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥
 स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
 कूर्चहेमजलोपेतं कुङ्कुमौषधिसंयुतम् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेद्विद्वान् मूलनक्षत्रदेवतम् ।
 अधिप्रत्यधिदेवी च दक्षिणोत्तरदेशयोः ।
 अधिदेवं न्यसेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् ॥

निऋतिं स्थापयित्वा तद्दक्षिणदेशे इन्द्रं संस्थाप्य तदुत्तरतः
 अर्धेवतां स्थापयेदित्यर्थः ।

ततः प्रागादितश्चतुर्विंशतिदलेषु भूसंस्थेषु उत्तराषाढाद्य-
 नुराधान्तानि नक्षत्राणि स्थापयित्वा प्रपूजयेदित्याह ।

उत्तराषाढादृक्चाद्यमनुराधान्तमर्चयेत् ।

ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं स्थापयेत् स्वस्वनामतः ।

स्वलिङ्गोक्तैस्तथा मन्त्रैः प्रधानादीन् प्रपूजयेत् ॥

स्वलिङ्गोक्ता मन्त्रा मोषूण* इत्यादयः ।

पञ्चामृतेन संस्नाप्य आवाह्याथ प्रपूजयेत् ।

उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पञ्चोपचारकैः ॥

रक्तचन्दनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः ।

मेषशृङ्गादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च ॥

* मोषूण इन्द्राव पृत्सु देवैरक्ति हि सा ते शुषिन्नवयाः ।

महर्षिद्वयस्य मीळङ्गो यस्या हविषतो मरुतो वन्दते गीः ।

सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवद्यैर्भोजनादिभिः ।
मत्स्यमांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ॥
सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैन्धवमिश्रितम् ।
पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥
उक्तगन्धाद्यभावे तु यथानाभं समर्पयेत् ।
पुष्पाञ्जल्यन्तमभ्यर्ष्य होमं कुर्याद्यथाविधि ॥
निर्व्वापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि ।
हविर्गृहीत्वा विधिवन्निर्ऋतिश्च ऋचा हुनेत् ॥
सोपूणः परापरे प्रियं ते देवीति या पुनः ।
पायसं घृतसन्मिश्रं हुनेदष्टोत्तरं गतम् ।
समिदाज्यचरुन् पयाच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ॥
अधिदेवतयोसैव जुहुयात् स्वस्वमन्वतः ।
चतुर्थ्यन्तेर्नमोऽन्तैश्च स्वाहास्तैश्च स्वमन्वकैः ॥
नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ।
ऋणुष्वेति पञ्चदशभिर्जुहुयात्कृसरं ततः ॥
गायत्र्या जातवेदसेः त्रियम्बकमिति क्रमात् ।
क्षीरा युञ्जन्ति तामग्निं वास्तोस्पत्यग्निभ्यश्च ॥

• षट्त्रिंशत् १४४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

+ अमरकरमेव मूले दर्शयिष्यमाणाभिः ।

‡ जातवेदसे सुगन्धाम सोम मरातीयती निदधाति वेदः ।

म नः पर्यदति दुर्गाणि विद्या नावेव सिद्धं दुर्गतात्यधिः ॥ (१म. २२७. १५५.)

§ क्षीरा युञ्जन्ति ऋषयो युगा वितन्वते प्रथक् ।

क्षीरा देवेषु सुखया । (१०म. १०१७. ४५५.)

अग्निमग्निं दूतं वृणीमहे* इतिमन्त्रसाम्यात् ।

क्षेत्रस्य पतिना† गृणाना‡ अग्निं दूतं पुरोदधे§ ।

अश्वीसूक्तेन¶ तथा विद्वान् समिदाज्यचरून् क्रमात् ॥

अष्टोत्तरशतैर्वाथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात् ।

अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ॥

त्वं नः सोमेति॥ पायसं जुहुयात्तु त्रयोदश ।

चतुर्गृहीतमाज्यञ्च या ते रुद्रेति मन्त्रतः ॥

सुवेण जुहुयादाज्यं महाव्याहृतिभिः क्रमात् ।

हुत्वा खिष्टकृतं पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतीर्हुनेत् ॥

आचार्यो यजमानो वा अग्नौ पूर्णाहुतिं हुनेत् ।

* अग्निं दूतं वृणीमहे हीतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ (१म. १२सू. १ऋक् ।)

† क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा स नो ऋषातीदृशे ॥ (४म. ५७सू. १ऋक् ।)

‡ गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सौदतम् ।

पातं सोमश्रुता वृषा ॥ (३म. ६२सू. १ऋक् ।)

§ अग्निं दूतं पुरोदधे हव्यवाहसुपस्रुवे ।

देवां आसादयादिह ॥ (८म. ४४सू. ३ऋक् ।)

¶ संग्रहोवा अनन्तरमेव दर्शयिष्यमाणेन ।

॥ त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।

सेध राजन्नपासिधो विवीसदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥

समुद्राद्रुन्मिसूक्तेन० प्राजापत्वञ्चचा तथा ॥
 पूर्णां दर्शित्वा सप्त तैःग्नेः॥ एतैः पूर्णाहुतिं हुनेत् ।
 होमग्रहं समाप्याय जपेधैयग्वकं गतम् ॥
 रुद्रकुम्भोक्तमार्गेण रुद्रमन्त्रं स्पृशन् जपेत् ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं कुम्भयुग्मे निवेदयेत् ॥
 प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्घ्यमादरात् ।
 तस्मिन् काले प्रदातिष्यं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥
 पृथक् प्रशस्तं तेनैव नक्षत्रेभ्यः सदैव वा ।
 अभिषेकविधिं वक्ष्ये सुवर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य षट्त्वजः ।
 दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ॥
 अघ्नीभ्यामिति सूक्तेनऽप्यमानोभिरिव च ।
 आपोद्विष्टेति नवभिर्गाराप इहा हयेन ॥ च ॥

• ११ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† अग्नियं १०६ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ सप्त तैः अघ्ने मन्त्रिष्वस्य जिह्वाद्यस्य षडयः सप्तधामनिवाणि ।

सप्त होमाद्यस्य वा यजन्ति सप्त योनीरापणस्य पृथेन स्वाहा ॥ (१०७.७२म. यशुः।)

§ १११ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

॥ आप इहा च भिषेकीरापो अमीवशातभोः ।

आपः सर्वस्य भिषेकीस्तासि कल्पन्तु भिषेकम् ॥ (१०म. ११०म. ६५क.)

इत्याभ्यां दशमाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामविदुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वापस्युगामसि ॥ (१०म. ११०म. ७५क.)

सहस्राक्षतचेनापि* देवस्य त्वेति मन्त्रकैः† ।
 शिवसङ्कल्पमन्त्रेण वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रकैः ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुङ्क्षेपवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्म्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥
 योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगत्प्राणो मारुतो मृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
 आक्षेपामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।

* सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति ।

हीता गृणीत उक्थः ॥ (१म. ३६सू. १२ऋक् ।) इत्यादिना ।

† देवस्य त्वा सविभुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूषणी हस्ताभ्याम् ।

अग्रये जुष्टं गृह्णात्यग्नीषीमाभ्यां जुष्टं गृह्णासि ॥ (१म. १०सू. यजुः ।)

सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु गान्तिदाः ॥
 तच्छंयोरभिपेक्षन्तु सर्वदोषोपगान्तिदम् ।
 सर्वकामप्रदं दिव्यं मद्भक्तानाञ्च मद्भक्तम् ॥
 वक्ष्यान्तरितकुम्भाभ्यां पयास्तु स्रपयेद्बुधः ।
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमान्यानुलेपनः ॥
 यजमानो दक्षिणाभिस्तोपवेष्ट्विगादिकान् ।
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ॥
 निर्वृत्तिप्रतिमां वस्तुं कुम्भं छेम च दापयेत् ।
 यद्दार्घ्यवस्तुप्रतिमां तत्तद्दृष्यञ्च दापयेत् ॥
 श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनङ्गान् प्रयत्नतः ।
 तत्कुम्भयस्तुप्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥
 इतरभ्योऽपि विप्रैः शक्त्या दद्यात् दक्षिणाम् ।
 चक्षान्तामे ततो दद्यादाचार्य्यमद्भक्तत्विजाम् ॥
 तत्तन्मूर्खं प्रदातव्यं शक्त्या वाथ प्रदापयेत् ।
 आचार्याय च यद्दत्तं तदहं ब्रह्मणो भवेत् ॥
 सदस्याय ब्रह्मणोऽर्हन्मृत्विग्भ्यश्च तदहंकम् ।
 गृहीयादागिपस्त्रेभ्यः प्रणम्याथ क्षमापयेत् ॥
 दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान् भोजयेच्छतम् ।
 अलाभे सति पञ्चाशद्दशकं तदलाभतः ॥
 सर्वशान्तेषु पठनं ब्राह्मणैरागिपस्तथा ।
 गृही क्षमापयेद्दिक्षान्निर्वृतिः प्रीयतामिति ॥

विधाने चरितेऽस्मिंस्तु ततः शान्तिर्भवेद्भ्रुवम् ।

गण्डान्तेऽप्येवं कर्त्तव्यं पुष्यार्थं तद्देव तु ॥

समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमाचरेत् ।

इत्युक्तं मनुना सम्यङ्मूलजातहिताय च ।

मातापित्रोर्धनस्यापि बन्धुशोकोपशान्तये ॥

इति शौनकौये मूलादिजननदोषशान्तिवाक्यानि ।

अथास्य स्रष्टप्रयोगो लिख्यते ।

मूलस्य प्रथमे पादे जनने पितृनाशः द्वितीये मातृनाशः
तृतीये धननाशः चतुर्थे बालनाशः कुलारिष्टं वा, तत्र न दोष
इति केचित् । कन्यापुत्रयोरविशेषेण मूलजनने श्वशुरनाशः ।

सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजा ।

इति नारदसंहितावचनात् ।

मूलाद्यनवघटिकाऽभुक्तजातस्य दोषबाहुल्याद्बालत्यागः ।
तत्राप्याद्यघटिकाद्वये दोषातिशयः । यदा तु त्यागस्तदा न
शान्तिः त्यागमात्रविधानात् । स्नेहादिना त्यागाभावे तु अष्ट-
वर्षपर्यन्तं षण्मासपर्यन्तं वा पिता तद्दर्शनशब्दश्रवणे न कुर्यात् ।
तदा अष्टवर्षानन्तरं षण्मासानन्तरं वा द्वादशाहे शान्तिः कार्या ।
यद्वा द्वादशदिने मूलनक्षत्रान्तरे वा अन्यस्मिन् शुभे दिने पुष्कला
शान्तिः कार्या । यदा तु मूलनक्षत्रे व्यतीपातयोगाम्बावास्या-
द्यनेकनिमित्तसन्निपातस्तदा निमित्तभेदान्नैमित्तिकानि शान्ति-
कानि पृथक् तन्त्रेण वा कार्याणि । शान्तिकर्मणि नवग्रह-

सखीऽङ्गत्वेनावश्यकः । सर्वत्र पाञ्चिकत्वेन प्राप्तस्य मुख्यता-
प्रतिपादनार्थं तत्तत्प्रकरणे ग्रहसखस्य पुनः कथनात् ।

तत्र समे देशे अष्टहस्तादिकं मण्डपं कूटं वा कृत्वा तन्मध्ये
स्थण्डिलं कुर्यात् । अथ उक्ते काले गोमुखप्रसवं कृत्वा कृत-
सामग्रीको यजमानः सपत्नीकः प्राणानायम्य देशकालादिकं
स्मृत्वा मम अस्य कुमारस्य कुमार्या वा मूलप्रथमचरणादि-
जननसूचितपित्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौन-
कोक्तविधिना नवग्रहसखसहितां मूलशान्तिं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनादि नान्दियाहान्तं कृत्वा
आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यमृत्विजोऽष्टौ चतुरो वा हत्वा मधुपर्का-
दिभिः पूजयेत् ।

अथाचार्यः प्राणानायम्य अस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म
करिष्ये इति सङ्कल्प्य यदत्र संस्थितं भूतमित्यादिमन्त्रेण ॥
मण्डपे सर्पपान् विकीर्य आपो हिष्ठादिमन्त्रैः* कर्मभूमिं
सम्प्रोक्ष्य मण्डपं यक्ष्ये इति मण्डपदेवताः पूजयित्वा मण्डप-
स्येगानदेशे पञ्चवर्णकैः स्वस्तिकं कृत्वा तत्र मही द्यौरितिमन्त्रेण‡
भूमिं सृष्ट्वा ओषधयः संवदन्तः§ इति मन्त्रेण द्रोणप्रमाणान्

* यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य रुच्यते ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्कर्म यत्रस्यं तत्र गच्छतु ॥

† ५८ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

§ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

व्रीहीन् प्रक्षिप्य तत्र कलशं संस्थाप्य तं तीर्थवारिणा आपूर्थ्य
तत्र गन्धाक्षतदूर्वापल्लवपञ्चसृत्तिकाफलरत्नानि पञ्चगव्यं सुवर्णञ्च
सर्वं तत्तल्लिङ्गकमन्त्रेण क्षिप्त्वा वस्त्रेण कलशमावेष्ट्य तदुपरि
ताम्रं वंशादिमयं वा पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

अथ तत्कलशाच्चतुर्दिक्षु भूसर्शनादिपूर्वकं समन्तं चतुरः
कलसान् संस्थाप्य मध्यकलसे सुवर्णनिर्मितां रुद्रप्रतिमां
त्रयम्बकमन्त्रेणावाह्य तेनैव तं षोडशोपचारैः पूजयेत् । तेनैव
त्रयम्बकमन्त्रेणेत्यर्थः ।

तत एक ऋत्विक् रुद्रकुम्भं सृष्ट्वा न्यासपूर्वकं साङ्गं रुद्रैका-
दशिनीं जपेत्, यदि स याजुषः स्यात् । बहृचसु चत्वारि
रुद्रसूक्तानि* जपेत् । छन्दोगसु रुद्रसामानि† । अत्रोभयत्र
एकादशाष्टत्रिद्वेकसंख्या शक्तितो ग्राह्या । केचित्तु रुद्रः सर्व-
साधारणः बहृचसामगयोसु सूक्तसाम्नो रुद्रेण सह विकल्प-
इत्याहुः ।

तत्र सूक्तऋष्यादि । कद्रुद्रायेति नवर्चस्य‡ घोरः कण्वऋषी
रुद्रो देवता गायत्री छन्दः जपे विनियोगः । इमा रुद्राय
तवसे इत्येकादशर्चस्य§ कुल्सऋषी रुद्रो देवता आद्या नव जगत्यो-
ऽन्त्ये हे त्रिष्टुभौ जपे विनियोगः । आ ते पितरिति पञ्चदश-

* ३३५—३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

† ३३८।३३९ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

‡ ३३५ पृष्ठे प्रदर्शितस्य ।

§ ३३५।३३६ पृष्ठयोः प्रदर्शितस्य ॥

चर्म्यः गृत्तमदऋषी रुद्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः ।
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति चतसृणां† यगिष्ठऋषी रुद्रो
देवतामित्रो जगत्सोऽन्या त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः । तथा
षा वो राजानमित्येकादशरुद्रसाम्नां‡ वामदेवऋषी रुद्रो देवता
षाद्यसाम्नामित्रिष्टुप् ततयतुर्णां गायत्री ततम्रयाणां त्रिष्टुप् तत-
म्रयाणामुत्कृतिच्छन्दः जपे विनियोगः ।

ततोऽन्य ऋत्विक् तत्रैव कुम्भे त्र्यस्यकमन्त्रमष्टोत्तरंगतं
जपेत् । अन्येषु पूर्वोदिकुम्भेषु अप्रतिरथादीनि चत्वारि सूक्तानि
क्रमेण जपेत् । तानि च । षाशुः शिशान इति त्रयोदशर्चस्य
सूक्तस्य इन्द्रोऽप्रतिरथऋषिरिन्द्रो देवता चतुर्था हृष्यतिम्रिष्टुप्
अन्यानुष्टुप् जपे विनियोगः । त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाकस्य§ हृष्य-
वाटृपिरग्न्यात्मा रुद्रो देवता जगती छन्दः जपे विनियोगः ।
रक्षा नो अग्ने इति रक्षामन्त्रस्य¶ वामदेवऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः जपे विनियोगः । रक्षोहणमिति पञ्चविंशर्चस्य सूक्तस्य
आङ्गिरसऋषिर्वायुरग्निर्देवते त्रिष्टुप् छन्दयतस्रोऽन्या अनुष्टुभः
जपे विनियोगः । अत्रापि संख्या पूर्ववत् । चतुर्थकुम्भे पव-
मानमघ्येकवारं जपेत् ।

• ३१०।३२८ पृष्ठयोः प्रदर्शितस्य ।

† ३२८ पृष्ठे प्रदर्शितानाम् ।

‡ ३२८।३२९ पृष्ठयोः प्रदर्शितानाम् ।

§ ३४० पृष्ठे प्रदर्शितस्य ।

¶ ३४०—३४१ पृष्ठे प्रदर्शितस्य ।

एवं पञ्चकुम्भासम्भवे कुम्भद्वयं स्थाप्यम् । अत्र पक्षे रुद्रकुम्भे सर्व्वसूक्तजपः कार्य्यः । अन्यकुम्भे वरुणमावाह्य रुद्रजपं कुर्यात् । अथवा एक एव पञ्चमुखः कुम्भः स्थाप्यः । तत्र मध्यकुम्भकार्याणि मध्यमुखे, कुम्भचतुष्टयकार्याणि तु चतुर्षु प्रस्रवणेषु कार्याणीति विवेकः ।

ततः कुम्भस्थानादुत्तरतश्चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः शुक्लतण्डुलपिष्टेन वा कृत्वा तत्र कर्णिकायां मन्त्रपूर्व्वकं कुम्भं स्थापयित्वा जलादिपूर्णं कृत्वा तत्र शतमूलानि निक्षिपेत् । तानि च—सुवर्णमयमूल व्रीहि यव तिल भाष प्रियङ्गु श्यामाक मुद्ग कर्मरी* सहदेवी† अपराजिता बाला पाठा शङ्खपुष्पी‡ मधुयष्टिका चक्राङ्किता§ मयूरशिखा॥ काकजङ्घा॥ कुमारी-द्वय** जीवन्तिका†† अपामार्गं भृङ्गराज रक्तचन्दन लक्ष्मण सुलक्ष्मण जाती व्याघ्रपत्र‡‡ चक्रमर्दक§§ सिद्धेश्वर अश्वत्थ पलाश उदुम्बर जम्बू वट अर्क दूर्वा शतावरी॥ शमी रोहितक कुश रक्तोत्पल चम्पक विष्णुक्रान्ता||| वर्हिष तुलसी अश्व-गन्धा*** निर्गुण्डी††† रक्तपीतसर्षप पनस जीरक पद्मपत्र

* वंशलीचना ।

† बला (विलेड़ा) ।

‡ बलकुनि ।

§ पद्मगुडची ।

॥ क्षुपभेद ।

|| गुञ्जा ।

** घृतकुमारी, अपराजिता ।

†† बचीपरिजातवृक्ष ।

‡‡ करञ्ज रत्नैरण्ड ।

§§ क्षुपभेद ।

॥ शतमूल ।

||| नीलापराजिता ।

*** क्षुपभेद ।

††† सिन्धुवार (निसिन्दा) ।

नीनोत्पल कुरण्टक* गुह्रा वष मद्रक मुस्ता कचोरा† कोष्ठ
कोलात्मजः‡ कुङ्कुम पञ्चत्वक् पञ्चरत्र पञ्चगव्य पञ्चामृत पत्रज
केसर गैलज गुडूची शुभ्रचन्दन सप्तमृत्तिका नागयस्त्री पूगीफल-
पुष्पाणि इति । तदलाभे तु विष्णुकान्ता-सहदेयी-तुलसी-गता-
वरो कुगान् कुङ्कुमश्च क्षिपेत् । तदुपरि पूर्णपात्रं न्यस्य तत्र
अष्टदलसंयुक्तं वस्त्रं धृत्वा कर्णिकायां मीपू ण‡ इति निर्ऋति-
प्रतिमां पञ्चामृतघ्रापितां संस्थाप्य तद्दक्षिणत इन्द्रं वश इति
इन्द्रम् तदुत्तरतः अशु म इति॥ अग्नेवताश्च स्थापयेत् ।

ततो भूमिस्थचतुर्विंशतिदनेषु प्रागादित उत्तरापादाद्यनु-
राधान्तानि नक्षत्राणि तत्तद्देवताय स्थापयेत् । ता देवतायैवं—
विष्णुदेवाः विष्णुः वसवः यरुणः अजैकपात् अहिमध्नः (अहि-
वृध्नः) पूषा अश्विनौ यमः अग्निः ब्रह्मा इन्द्रः रुद्रः दितिः याक्-
पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्थ्यमा रविः त्वष्टा मारुतः इन्द्राग्नी
मित्रः इति ।

ततो लोकपालानावाह्य नैर्ऋतदेशे अग्निं स्थापयित्वा
तदीशानभागे नवग्रहानावाह्य अन्वाधानं कुर्यात् । तद्येत्य—

* पीतभिच्छटी ।

† धान्यभेदः ।

‡ बदरः ।

§ अग्नियं ३४४ पृष्ठे मदर्शिता ।

¶ इन्द्रं वो नरः सख्याय संपुर्महो यत्नः सुमतये चक्रानाः ।

महोद्दि दाता पञ्चदशो अस्ति मन्त्रासु रण्वमन्त्रे यत्नध्वम् ॥

(६म. २४१. १ अक्ष् ।)

॥ अग्नियं ३०१ पृष्ठे मदर्शिता ।

समिहयमादाय चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिमिन्द्र-
मग्निं सोमम् एता आज्येन । आदित्यं सोमं भीमं बुधं बृह-
स्पतिं शुक्रं शनैश्चरं राहुं केतुमिति नवग्रहानर्कादिसमिद्धिः ।
ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं चित्रगुप्तमित्यधि-
देवताः अग्निमपो विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं प्रजापतिं सर्पान्
ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः विनायकं दुर्गां वायुमाकाशमश्विना-
विति पञ्च लोकपालान् तथा क्षेत्रपालं वास्तुपुरुषमिन्द्रमग्निं
यमं निऋतिं वरुणं वायुं कुवेरमीशानं ब्रह्माणमनन्तञ्च प्रत्येक-
मसुकसंख्याभिः पालाशादिसमिच्चर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्ट-
संख्यया अहं यक्ष्ये जपदशांशेन तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण
यक्ष्ये ।

अत्र प्रधानं निऋतिं घृतमिश्रितपायससमिदाज्यचर्वा-
हुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्यया अहं यक्ष्ये तथा अधि-
देवतामिन्द्रं प्रत्यधिदेवता अपो घृतमिश्रितपायससमिदाज्य-
चरुद्रव्यैरष्टाष्टसंख्याभिरहं यक्ष्ये ।

अथावरणदेवताः—उत्तराषाढां श्रवणां धनिष्ठां शततारकां
पूर्वभाद्रपदाम् उत्तरभाद्रपदां रेवतीमश्विनीं भरणीं कृत्तिकां
रोहिणीं मृगशिरसम् आर्द्रां पुनर्वसुं पुष्यम् अश्लेषां मघां पूर्वाम्*
उत्तरां† हस्तां चित्रां स्वातीं विशाखामनुराधाम् यदा विश्वान्
देवान् विधिं विष्णुं वसून् वरुणम् अजैकपदम् अहिब्रह्मं पूषण-

* पूर्वा पूर्वफल्गुनीम् पूर्वाषाढाश्च ।

† उत्तरामुत्तरफल्गुनीम् उत्तराषाढाश्च ।

मग्निनी यममग्निं ब्रह्माणं चन्द्रमसं रुद्रमदितिं वृहस्पतिं
सर्पान् पितॄन् भगमर्थमणं सूर्यं त्वष्टारं मरुतः इन्द्राग्नी मिथं
प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः* रक्षोहणं कृणुष्वेति पञ्च-
दशग्भिः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः कसराहुतिभिर्वा
सवितारं दुर्गां शम्यकं ऋत्विक्मुतिं देवतां यास्तोम्यतिम् अग्निं
चेत्राधिपतिं मिवावरुणो च एताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसरा-
हुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशग्भिः† प्रत्यूचमष्ट-
संख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमं त्रयोदशवारं पायसा-
हुतिभिः रुद्रं चतुर्गृहीतेनाव्येन अग्निं वायुं प्रजापतिमेकैकया
आज्याहुत्या अहं यक्षे ।

श्रेयेण अग्निं स्विष्टकृतमग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणो
अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान्
वरुणं प्रजापतिम् एता अह्नप्रधाना देवता आव्येनास्मिन् कर्म-
ख्यहं यक्षे इति संकल्प्य उपयमनकुगादानादि पर्युक्षणात्
कृत्वा स्वस्वमन्वैर्निर्ऋत्यादिपूजां कुर्यात् ।

वस्त्रयुग्मं रक्तचन्दनगन्धः कृष्णसुरभीणि पुष्पाणि धूपो मेघ-
शृङ्गस्य आन्वदीपः पुरुषाहाराद्यं पोलिकाः । ब्राह्मणस्य सुरा-
स्थाने सैन्यवमिश्रं क्षीरं मांसस्थाने लवणसंयुक्तं पायसम् । क्षत्रि-
यादीनां तु सति सम्भवे मुख्यमेव । एतावन्नैवेद्यम् । एवं पुष्पा-

* कसराहुतिभिरित्यत्र पायसाहुतिभिरिति न पुस्तके पाठः ।

† अमलरमेव मूले (१६३—१६५ प्र०३) वक्ष्यमाणभिः ।

ज्वल्यन्तं पूजनं कृत्वा असुप्तौ त्वेति अन्वाधानक्रमेण निर्व्वर्ण-
प्रोक्षणादिपूर्व्वकं पायसकृसरचरुन् अपयित्वा आज्यभागान्तं
कुर्यात् ।

ततो यजमानस्त्यागं कुर्यात् । ततः सत्विंगाचार्यी जुहु-
यात् । तद्यथा—अन्वाधानक्रमेण नवग्रहक्रमेण नवग्रहनि-
र्ऋतीन्द्राद्देवताहोमं कृत्वा ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इत्या-
दिभिश्चतुर्विंशतिनाममन्त्रैः प्रत्येकमष्टसंख्याः पायसाहुतीर्हुत्वा
ऋग्भिर्जुहुयात् ।

कृणुष्वेति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य गौतमो वामदेवो रक्षोहा-
विष्टुप् कृसरहोमे विनियोगः ।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं

याहि राजिवामवाँ इमेन ।

दृष्वीमनुप्रसितिं द्रूणानो-

ऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्टैः ॥ (४म, ४सू, १ऋक् ।)

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु

सृश धृषता शोशुचानः ।

तपूंथग्ने जुह्वा पतङ्गा-

नसन्दितो विसृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो

भवा पायुर्विशो अस्या अदव्यः ।

यो नो दूरे अघशंसो यो अन्त्य-

ग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ३ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व-
 न्यमिषां षोपतात्तिमङ्गते ।
 यो नो परातिं समिधान चक्रे
 नीचा तं धस्यतमं न शुष्कम् ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वो मय प्रतिविध्याध्यम्न-
 दाविष्कृणुष्व देव्यान्वग्ने ।
 अवस्विरा तनुहि यातुजूनां
 जामिमजामिं प्रमृषीहि गभून् ॥ ५ ॥
 स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ
 यद्देवते मङ्गले गातुमैरत् ।
 विग्नान्यग्ने सुदिनामि रायो
 द्युग्नान्यर्यो विदुरो षभिद्योत् ॥ ६ ॥
 सेदग्ने षसु सुभगः सुदानु-
 र्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्तैः ।
 पिप्रीयति स्व आयुषि दुरोणे
 विश्वेदम्ने सुदिना मासदिष्टिः ॥ ७ ॥
 षर्चामि ते सुमतिं घोषर्षाक्
 सं ते यवाता जरतामियङ्गीः ।
 स्वग्नास्त्वा सुरथा मर्जयेमा-
 म्ने चक्ष्राणि धारयेरनुद्युन् ॥ ८ ॥
 इह त्वा भूर्या चरेदुपत्तन्
 दीपायस्सर्दीदिषांसमनुद्युन् ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमा-
 भि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥
 यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न
 उपयाति वसुमता रथेन ।
 तस्य त्राता भवसि तस्य सखा
 यस्त आतिथ्यमानुषग् जुजोषत् ॥ १० ॥
 महो रुजामि बन्धुता वचोभि-
 स्तन्मा पितुर्गौतमादन्वियाय ।
 त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि
 होतर्यविष्ठ सुकृतो दम्भूनाः ॥ ११ ॥
 अश्वप्रजस्तरणयः सुशैवा
 अतन्द्रासोऽवका अश्रमिष्ठाः ।
 ते पायवः सध्रगञ्चो
 निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥
 ये पायवो मामतेयं ते अग्नि
 पश्यन्तो अन्वं दुरितादरक्षन् ।
 ररक्ष तान् सुकृतो विश्वविदा
 दिप्सन्त इद्रिपवोनाह देभुः ॥ १३ ॥
 त्वया वयं सधन्य स्वीता
 स्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।
 उभा शंसा सृदय सत्य-
 तातेऽनुष्टुया कण्ठह्यङ्गयाण ॥ १४ ॥

अथा ते अग्ने समिधा विधेम
प्रतिस्तोमं ग्रम्यमानं गृभाय ।

दद्यागसो रक्षसः पाद्माम्भान्

द्रुहो नितो मिषमहो अयद्यात् ॥ (४म, ४सू, १५ ऋक् ।)

इति प्रत्यर्चंमष्टसंख्यया हुत्वा तत्सवितुरित्यस्य विष्णामिष-
ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (१प्र, १५म, यजुः ।)

इदं सवित्रे ।

जातवेदसे इत्यस्य कश्यपऋषिर्दुर्गा देवता षिष्टुप् छन्दः
कसरहोमे विनियोगः ।

ॐ जातवेदसे मुनषाम सोम

मरातीयतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्यटति दुर्गाणि विष्वा

नावेष सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म, ६८सू, १ ऋक् ।)

इदं जातवेदसे । इदं दुर्गायै ।

अश्वकमित्यस्य अशिष्ठऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
कसरहोमे विनियोगः ।

अश्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इदं रुद्राय ।

(३प्र, ६०म, यजुः ।)

सीरा युञ्जन्तीत्यस्य बुधः सौम्य ऋषिर्ऋत्विक्स्वुतिर्देवता
गायत्री छन्दः क्लसरहोमे विनियोगः ।

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुम्नया ॥ (१०म, १०१सू, ४ऋक् ।)

इदमृत्विक्स्वुतिदेवतायै ।

तामग्निवर्णामित्यस्य सौभरिर्ऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
क्लसरहोमे विनियोगः ।

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं

परिरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये

सुतरसितरसे नमः सुतरसितरसे नमः ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं दुर्गायै ।

वास्तोस्पते इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिर्वास्तोस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः क्लसरहोमे विनियोगः ।

वास्तोस्पते प्रतिजानीह्यस्मान्

स्त्रावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ (७म, ५४सू, १ऋक् ।)

इदं वास्तोस्पतये ।

अग्निः कण्व इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री
छन्दः क्लसरहोमे विनियोगः ।

अग्निः कण्वो मेधातिथिमग्निः सा तमुपसृतम् ।
अग्निना तुर्वशं पद्भुपरावत उग्रादेवं हवामहे ॥

इदमग्नये ।

क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्य वामदेव ऋषिः क्षेत्रपालो देवता अनुष्टुप्
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्वा स नो सृष्टातीदृशे ॥

(४म, ५७सू, १ऋक् ।)

इदं क्षेत्रपालाय ।

गृणाना जमदग्निवदित्यस्य मित्रावरुणावृषी गायत्री छन्दः
कृसरहोमे विनियोगः ।

गृणाना जमदग्निवत् सुवाना च वशिष्ठवत् ।
जनीयन्ती त्वस्त्रवः पुष्पीयन्तः सुदानकः । वः ।
सरस्यन्तं हवामहे ॥

इदं मित्रावरुणाभ्याम् ।

अग्निं द्रुतमित्यस्य आङ्गिरसऋषिर्विरूपोऽग्निर्देवता गायत्री
छन्दः कृसरहोमे विनियोगः ।

अग्निं द्रुतं वृषीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ (१म, १२सू, १ऋक् ।)

इदमग्नये ।

हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशस्य श्रीसूक्तस्य आनन्दकर्म-
चिह्नोतेन्दिरासुता ऋषयः श्रीदेवता आद्यास्त्रिस्त्रोऽनुष्टुभः चतुर्थी

प्रस्तारपङ्क्तिः पञ्चमीषष्ठौ त्रिष्टुभौ ततोऽष्टावनुष्टुभः अन्या
प्रस्तारपङ्क्तिः समिदाज्यचरुहोमे विनियोगः ।

ॐ ऐं—हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

ॐ ऐं क्लीं—तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

ॐ क्लीं श्रीं—अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

ॐ श्रीं क्लीं—कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारा-

मार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।

पद्मे स्थितां पद्मवर्णां

तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

ॐ क्लीं वद वद—चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं

श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये

अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

ॐ वद वद वाग्वादिनि—

आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो

वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विल्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु

या अन्तरा याश्च वाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

ॐ वाग्वादिनि ॐ ऐं—

उपैतु मां देवसखः कीर्त्तिथ मणिना सह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्त्तिमृद्धिं ददातु मे ॥७॥

ॐ ऐं सौं—सुत्विपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नागयाम्यहम् ।

अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्वां निर्गुद मे गृह्णात् ॥ ८ ॥

ॐ सैं हं सः—गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीपिणीम् ।

इंश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपहृये त्रियम् ॥ ९ ॥

ॐ सोऽहम्—मनसः काममाकृतिं वाचः सत्यमशीमहि ।

पशूनां रूपमन्नस्य मयि त्रीः त्रयतां यशः ॥ १० ॥

ॐ ह्रीं—कर्द्दमेन प्रजाभूता मयि सम्भव कर्द्दम ।

त्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥

ॐ ह्रीं क्रीं—आपः सृजन्तु सिग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे ।

नि च देवीं मातरं त्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥

ॐ क्रीं क्रीं—आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्यां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१३॥

ॐ क्रीं स्त्रीं—आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१४॥

ॐ स्त्रीं हूं—तां म आवह जातवेदो

लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो

दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं त्रियै । प्रत्यृचमष्टयताद्यन्यतमसंख्यया जुहुयात् ।

त्वन्नः सोमित्यस्य प्रगाथ ऋषिः सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दः
पायसहोमे विनियोगः ।

ॐ त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा-
स्त्वं स्रविंदा विशा नृचक्षाः ।
त्वं न इन्द्र जतिभिः सजोषाः
पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥

(८म, ४८सू, १५ऋक् ।)

इदं सोमाय ।

या ते रुद्रेत्यस्य कश्यप ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
चतुर्गृहीताज्यहोमे विनियोगः ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तन्वाशन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥

(१६अ, २म, यजुः ।)

इदं रुद्राय ।

तत आज्येन सकृद्गृहीतेन चतस्रो व्याहृतीर्हुत्वा खिष्टं-
कृदादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कृत्वा दिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो
निर्ऋतये इन्द्राय अद्भ्यो रुद्राय क्षेत्रपालाय च बलीन् दद्यात् ।
तत आचार्यीं यजमानो वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

तत्र मन्वाः ।

समुद्राद्भूमिरित्येकादशर्चस्य सूक्तस्य गौतमवामदेवावृषी
अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अन्त्या जगती पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः ।

समुद्रादूर्ध्वमधुमाँ उदार-
 दुपाएशना सममृतत्वमानट् ।
 घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
 जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ (१७अ, ८८म, यजुः)।
 वयं नाम प्रव्रवामा घृतस्या-
 स्मिन् यज्ञे धारयामानमोभिः ।
 उपव्रज्या मृगवच्छस्यमान-
 क्षतुःमृङ्गोऽवमीहीर एतत् ॥ ८० ॥
 चत्वारि मृङ्गा त्रयो अस्य पादा
 द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
 त्रिधा बहो हृषभो रोरवीति
 महोदेवो मर्त्याँ आविवेश ॥ ८१ ॥
 त्रिधाहितम्पणिभिर्गुह्यमान-
 ङ्गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।
 इन्द्र एकए सूर्य्य एकप्लजान
 वेनादेकए स्वधयानिष्टतप्तुः ॥ ८२ ॥
 एता अर्पन्ति हृद्यात्समुद्रा-
 च्छतव्रजा रिपुणा नावचचे ।
 घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
 हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ८३ ॥
 सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
 अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्त्यूर्ध्वं यो घृतस्य
 मृगा इव क्षिपणो रीषमाणाः ॥ ८४ ॥
 सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो
 वातप्रमियः पतयन्ति यक्षाः ।
 घृतस्य धारा अरूषो न वाजी-
 काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ८५ ॥
 अभिप्रवन्त समनेव योषाः
 कल्याण्यः स्नयमानासो अग्निम् ।
 घृतस्य धाराः समिधो नसन्त
 ता जुषाणो हर्ष्यति जातवेदाः ॥ ८६ ॥
 कन्या इव वहतु मेत वा उ
 अञ्जप्रञ्जाना अभिचाकशीमि ।
 यत्र सोमः स्यूते यत्र यज्ञो
 घृतस्य धारा अभि तत्प्रवन्ते ॥ ८७ ॥
 अभ्यर्षत सुष्टुतिङ्गव्यमाजि
 मस्मासु भद्राद्रविणानि धत्त ।
 इमं यज्ञं नयत देवतानो
 घृतस्य धारा मधुमत्प्रवन्ते ॥ ८८ ॥
 धामन् ते विश्वभ्रुवनमधिश्चित-
 मन्तःसमुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।
 अपामनौके समिधे य आभृत-
 स्तमश्याम मधुमन्तन्त ऊर्मिम् ॥ (१७अ, ८८म, यजुः ।)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । पूर्णा दर्विं विष्णवेदेवाः गतकतरनुष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । सप्त ते अग्ने सप्तवानग्निर्जगती पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः ।

इति पूर्णाहुतिं हुत्वा प्रणीतानिनयादिकग्नेशेषं समाप्य रुद्रकुशं सृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं गतवारं जपेत् । यालुपयेद्यलमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं जपेत् । वष्टुचयेद्वष्टुसूक्तानि५ । सामगयेद्वष्टुसामानि६ । आयर्ष्वणयेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । अथवा एकादशाष्टत्रिष्टेकसंख्यया रुद्रजपः कार्यः ।

ततो रुद्रं निवर्ततिष्ठ पञ्चोपचारैः सम्पूज्य त्र्यम्बकं भोषू ष इति मन्त्राभ्याम्७ ।

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेषु-

र्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वष्यहस्तो अस्ति

महामु रणम भवसे यजध्वम् ॥ (६म, २८सू, १ऋक् ।)

अप्सु मे सोमोऽब्रवीदन्तर्धिश्चानि भेषजा ।

अग्निश्च विश्वशंभुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक्)

इत्येताभ्याश्च नक्षत्रदेवता उपस्थाय सर्व्वकलशोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा सर्त्विगाचार्यी यजमानं सर्व्वीषधीभिरनुलिप्ताङ्गं धृत-

• ३३५—३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

† ३३८ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

‡ १८१।३४४ पृष्ठयोः प्रदर्शिताभ्याम् ।

नववस्त्रं तद्वामभागे धृतनववस्त्रां सपुत्रां तत्पत्नीमुपवेश्य वक्ष्य-
माणैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ।

ते च मन्त्राः—आपो हि ष्ठाः* चातारमिन्द्रं† इमन्मै‡
मापोमौषधीः§ भगप्रणेतः॥ इदमापः॥ समुद्राय त्वा**
पुनन्तु मा पितरः†† आप्यायस्व‡‡ पञ्चनद्यः§§ (नव) शिरोमे

* ५८ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† १४३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मापोमौषधीर्हिंसीद्वान्नी धान्नी राजत्सुती वरुण नी सुञ्च ।

यदाहुरन्नरा इति वरुणेति श्पासहे ततो वरुण नी सुञ्च ॥

सुमित्रिया न आप औषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु

योऽस्मान् हेष्टि यञ्च वयं द्विषः । (६अ. २२म. यजुः ।)

॥ भगप्रणेतर्भग सत्यराधो भगे मां धियसुदवाददन्नः ।

भगप्र नो जनय गोभिरश्वैर्भगप्रनृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ (३४अ. ३६म. यजुः ।)

॥ ६३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

** समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय त्वा वाताय स्वाहा । अनाष्टृष्याय
त्वा वाताय स्वाहा । अप्रतिष्टृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा ।
अग्निमिदाय त्वा वाताय स्वाहा । (३८अ. ७म. यजुः ।)

†† पुनन्तु मा पितरः सीम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः ।

पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ॥

पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्वै ॥ (१६अ. ३७म. यजुः ।)

‡‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§§ पञ्चनद्यः सरस्वतीमपि यन्ति सखीतंसः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सी देशेऽभवत्सरित् ॥ (३४अ. ११म. यजुः ।)

देवस्य त्वाऽ सोमस्य त्वा द्युम्नेन^१ यज्जायतः^२ ।

पालागं भवति तेन ब्राह्मणोऽभिपिञ्चति ब्रह्म वै पनाशो
ब्रह्मणे चैनमभिपिञ्चति ।

षोडुम्बरं भवति तेन स्त्रोऽभिपिञ्चति अन्नं वा ऊर्गं यदुदुम्बर
ऊर्गं वै स्त्रं यावद्द्वै पुरुषस्य सम्भवति नैव तायदगनायति तेनोर्क्
सर्वं तस्मादुदुम्बरेण स्त्रोऽभिपिञ्चति ।

नैयघोधपादं भवति तेन मित्रो राजन्योऽभिपिञ्चति पद्भि-
र्न्यघोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैयघोध-
पादेन मित्रो राजन्योऽभिपिञ्चति ।

आश्रत्यं भवति तेन वैश्वोऽभिपिञ्चति स यदेवादावश्वत्ये
(यदेवाद्रावश्वत्ये) तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्वयत तस्मादावश्वत्येन
वैश्वोऽभिपिञ्चति ।

सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति परसो वा एष गन्धो यत्सर्वसुरभ्यु-
न्मर्दनं गन्धेनैवमेतदभिपिञ्चति ।

- देवस्य त्वा मवितु प्रसवेऽविमोर्वाङ्म्या पूत्या इलाभ्याम् ।
आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कपोन्दाय सुपूतमम् ।
उपमम पविनाञ्जं स्वनाग्यपुमनापयस्वनाग्निवाभ्या एष देवश्रुतक्षरपथत मा ।

(१५. १०म. यशुः १)

- † सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिविचाम्यपेर्भांजसा मूर्यस्य वसंसेन्द्रस्येन्द्रियेष ।
चक्षणां चक्षपतिरेभ्यतिदिद्युन् मादि ॥ (१०. ५. १०म. यशुः १)

- ‡ यज्जायतो दूरसुदेति देवस्तदु सुमस्य तपेवेति ।

दूरदम ज्योतिषा ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसद्वल्यमसु ॥

(१४. ५. १म. यशु १)

यद्देवकल्पान् जुहोति प्राणा वै कल्पा अमृतं वै प्राणा
अमृतेनैवेनमेतदभिषिञ्चति ।

सर्वेषां वा वेदानामेष रसो यत्सोम सर्वेषामेवैनमेतद्देवानां
रसेनाभिषिञ्चति ।

नवग्रहमन्त्राश्च ।

मूलं प्रजां (ब्रजां) वीर (चीर) इन्द्रो ज्येष्ठां यादिव्या आपः*
त्रयस्वकं यजामहे इत्यादिरूपाः ।

अथ ऋद्धन्ताः ।

अक्षीभ्यामिति षष्ठां कश्यपो विवृहा पक्ष्मनाशनोऽनुष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

त्रिभिष्टं देवेति† सप्तानां वशिष्ठ ऋषिराद्यानां त्रयाणा-

* यादिव्या आपः पयसा संवभृशुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः ।

हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः संश्वीनाः सुहवा भवन्तु ॥

(आद्धतत्त्वे ।)

† त्रिभिष्टं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः ।

अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ (ऽम. ६७सू. २६ऋक् ।)

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवी धिया ।

विश्वेदेवाः पुनोत मा जातवेदः पुनीहि माम् ॥ २७ ॥

प्रप्यायस्व प्रस्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशभिः ।

देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

उपप्रियं पनिप्रतं युवानमाहुतौवधम् ।

अगन्त विभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

अस्त्रायस्व परशूर्ननाश.तमापवस्व देव सोम ।

आखुं षिदेव देव सोम ॥ ३० ॥ (टीकाशेषः परपृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

मग्निर्देवता चतुर्णां विश्वेदेवा आद्या गायत्री द्वितीयानुष्टुप्
ततस्त्रिस्रो गायत्रयः अन्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः ।

आपो हि हेति नवर्षस्यः अश्वरीपसिन्धुहीप आपो गायत्री
पञ्चमी वर्द्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके
विनियोगः ।

आप इहेति ऋषस्यः सप्तर्षयो विश्वेदेवा अनुष्टुप् अभिषेके
विनियोगः ।

सहस्राक्षेणित्यस्यः प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो यक्ष्महा त्रिष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

यदा सहस्राक्षं शतधारमित्यूचम् ॥ तच्छंयोः शंयुर्विश्वे
देवाः शक्ररी अभिषेके विनियोगः ।

अचीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षस्थं मस्तिष्काल्जिह्वाया विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, १ऋक ।)

यः पावमानोरधेतृषिभिः समृत रसम् ।

सर्वं स पूतमश्नाति खदित मातरिभ्यः ॥ ११ ॥

पावमानोर्यो अधेतृषिभिः संशृतं रसम् ।

तस्मै सरस्वती दुह चौर सर्पिमधूदकम् ॥ (६म. ६७सू. ३२ऋक ।)

* १८ पृष्ठे प्रदर्शितस्य ।

† ३७६ पृष्ठे वक्ष्यमाणस्य ।

‡ सहस्राक्षेण शतप्रारदेन यथायुषा इविषा हार्पणेनम् ।

शतं यथेमं अरदो न यातौन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ (१०म. १६१सू. ३ऋक ।)

§ ३७६ पृष्ठे वक्ष्यमाणस्य ।

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः क्रीकसाभ्यो अनूक्यात् ।
 यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते ॥ २ ॥
 आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
 यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्तः प्लाशिभ्यो विवृहामि ते ॥ ३ ॥
 ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
 यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गससा विवृहामि ते ॥ ४ ॥
 मेहनाहनं करणास्त्रोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।
 यक्ष्मं सर्व्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ ५ ॥
 अङ्गादङ्गास्त्रोन्त्रो लोम्नो जातं पर्व्वणि पर्व्वणि ।
 यक्ष्मं सर्व्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ ६ ॥
 त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोमधामभिः ।
 तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ७ ॥
 पावमानीः स्वस्ययनीः सुदुघा हि घृतशुप्रतः ।
 ऋषिभिः सम्भृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥

(१म, १६३सू, ऽऋक्।)

प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्द्रवः*

धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसः† ।

* प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्द्रवोऽसिष्यन्दन्त गाव आ न घेनवः ।

वर्हिषदो वचनावन्त ऊधभिः परिस्रुतमुस्त्रिया निर्णिजं धिरे ॥

(६म. ६८सू. १ऋक्।)

† धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

ऋषिः स्वजानी अत्योन सत्वभिर्ब्रथा पाजांसि कण्ठते नदीषा ॥

(६म. ७६सू. १ऋक्।)

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते
 प्रभुर्गात्राणि पर्येपि विश्वतः ।
 अतप्ततनूर्न तदामो अश्रुते
 मृतास इद्वहन्तस्तत्समागत ॥ (८म, ८३सू, १ ऋक् ।)
 तपोः पवित्रं विततं दिवस्पदे
 शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्त्रिरन् ।
 अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो
 दिवस्पृष्टमधितिष्ठन्ति चेतसा ॥ (८म, ८३सू, २ ऋक् ।)

स्वादुः पवस्त्रः ।

त्वं पवित्रे रजसो विधग्मैणि
 देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
 त्वामुपिजः प्रथमो अष्टभृत्
 तत्तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥
 (८म, ८६सू, ३० ऋक् ।)

आपो हि ष्ठाः* शत्रो देवीः† ।

ईशाना वार्याणां जयन्तीश्चर्पणीनाम् ।
 अपो याचामि भेषजम् ॥ (१०म, ८सू, ५ ऋक् ।)
 अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
 अग्निञ्च विश्वगम्भुवम् ॥ (१म, २३सू, २० ऋक् ।)
 आपः! पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम ।
 ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ (१०म, ८सू, ७ ऋक् ।)

* ऋग्विद्यं ७२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† ऋग्विद्यं २० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोहं यद्वाशेष उतानृतम् ॥

(६अ, १७म, यजुः ।)

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्त्रानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

(१०म, ८सू, ८ऋक् ।)

आप इडा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्व्वस्य भेषजीस्तास्ते क्णखन्तु भेषजम् ॥

(१०म, १३७सू, ६ऋक् ।)

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामइतुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोपसृशामसि ॥

(१०म, १३७सू, ७ऋक् ।)

सहस्राक्षेण शतशारदेन* । यद्वा ।

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनङ्कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्य्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्षोरापस्तदघ्नन्तु सर्व्वदा ॥

ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः ।

विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते रविः ॥

* ऋगियं ३७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

रोहिणीगः सुधामूर्तिः सुधागोत्रः सुधागनः ।
 विषमम्यानसम्भूतां पीडां दहतु ते विधुः ॥
 भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकस्तदा ।
 वृष्टिकृष्टिहर्ता च पीडां दहतु ते कुजः ॥
 उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः ।
 सूर्यप्रियङ्गो देवः पीडां दहतु ते बुधः ॥
 देवमन्त्री विगालाचः सदा लोकहिते रतः ।
 अनेकगिष्यसम्पूर्णः पीडां दहतु ते गुरुः ॥
 दैत्यमन्त्री गुरुस्त्रीपां प्राणदय महामतिः ।
 प्रभुस्ताराग्रहाणाञ्च पीडां दहतु ते भृगुः ॥
 सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विगालाचः शिवप्रियः ।
 मन्दघारः प्रसन्नात्मा पीडां दहतु तेऽर्कजः ॥
 महागिरा महावक्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः ।
 असुरयोर्ध्वाद्युय पीडां दहतु ते तमः ॥
 अनेकरूपवर्णैश्च गतगोऽथ सहस्रशः ।
 उत्पातभूतो जगतां पीडां दहतु ते शिखी ॥
 सुदर्शन महाज्वालविदीपितदिगन्तर ।
 चायस्व चैनभापद्मो भद्रं प्रदिशते नमः ॥
 दैतेयनिकराभोगशैलनिर्भेददीक्षित* ।
 पद्मशङ्खमनोनन्द त्राह्मी†तमपि नन्दक ॥

* शैलालीभेददीक्षित इति क-पुस्तके पाठः ।

† त्राह्मीत्यत्र पाठोति पाठो दुःखः, त्राह्मीत्यत्र अविद्यतात् ।

विपक्षकायमथन तच्छिरोलुलितानन ।
 कमलाकान्तदैतेय पाह्येनं मुशलायुध ॥
 विश्वोद्भवलयत्राणलीलस्य परमात्मनः ।
 लीलारविन्दसुभग पाह्येनमपि पङ्कज ॥
 कौमोदकी गदा शौरिर्यासी दिशतु मङ्गलम् ।
 या मुकुन्दकराम्भोजे विलसद्भूषणायिता* ॥
 स्वविस्फारहृताशेषरक्षोदनुजजीवित ।
 एनसो रक्षतादेनं विष्णोः शार्ङ्ग धनुर्वर ॥
 दैत्यसीमन्तिनीगर्भनिर्भेदचतुरस्वन ।
 स्रवदच्युतवक्त्राजमधुपूर्णं सुशङ्कराट् ॥
 दैत्यरक्षोऽधिपप्राणवसारुधिरभोजनाः ।
 एनं सर्वत्र रक्षन्तु शार्ङ्गपाणेः शरोत्कराः ॥
 अरातिहेतिप्रमुखशक्त्योजःक्षपणक्षमा ।
 आपद्गो रक्षतादेनं शक्तिर्विष्णोर्वरायुधम् ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं मातापितृर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुङ्क्षेपवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदीपं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दीपं व्यपोहतु यमो मम ॥

* भूषणायिता इत्यत्र भूषणायता इति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

योऽसौ खड्गधरो देवो निर्वृती राक्षसाधिपः ।
 प्रगामयतु मूनोत्पदीपं गण्डान्तमश्रयम् ॥
 योऽसौ पागधरो देवो वरुणस्य जनेश्वरः ।
 नक्षत्राहः प्रचेता नो मूनोत्पाद्यं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगन्नाथो मारुतो गृगवाहनः ।
 प्रगामयतु मूनोत्पदीपं यानस्य गान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः पद्मभृदाजिवाहनः ।
 मातापिषोः गिगोयैव मूनदीपं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ परुपतिर्देवः पिनाकी हृषवाहनः ।
 पद्मेपामूनगण्डान्तदीपमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः शेषपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
 सर्वदीपप्रगमनं सर्वं कुर्वन्तु गान्तिदाः ॥
 सुरास्त्वामभिपिचन्तु तद्गण्डविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सद्दर्पणो विभुः ॥
 प्रद्युम्नयानिरुहय भयन्तु विजयाय ते ।
 आश्वगुण्डनोऽग्निर्भगवान् यसो ये निर्वृतिस्तथा ॥
 वरुणः पवनर्षेय धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
 कीर्त्तिर्निष्प्रीधृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्षमा धृतिः ॥
 बुद्धिर्मेधा वपुः गान्तिः काम्तिस्तुष्टिय मातरः ॥

• पाशु ते सदा इत्यत्र चापशु ते इति क-पुस्तके पाठः ।

† क्षमा धृतिरित्यत्र क्रिया मतिरिति मं-पुस्तके पाठः ।

ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥
 देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
 अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
 सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वकामार्थसिद्धये ।
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमी बुधो जीवः सितोऽर्कजः ॥
 ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

ततस्तच्छंयोरारवणीमहे इति पठेत् । ततो रुद्रनिर्ऋति-
 कलशोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रमन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो
 धीते वाससौ परिधाय तिलकं विभूतिञ्च धृत्वा सङ्कल्पपूर्व्वक-
 माचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवत्सां धेनुं ब्रह्मणे वृषभं रुद्रजापिने कृष्ण-
 मनडाहम् ।

तत्र मन्त्रः ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनडांस्तव दानतः ।

शिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत नैर्ऋत्या-
 दीनामुत्तरपूजनं कृत्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते” * इति विसृज्य

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव यं तस्त्वमहे ।

उपग्रहं तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशुर्भवा स चा ॥ (१म. ४० सू. १ ऋक् ।)

आचार्याय प्रतिमाटिकं दत्त्वा रुद्रप्रतिमादि रुद्रजापिने दत्त्वा भूयसीं दक्षिणामन्त्रेभ्यो दत्त्वा गततटर्हाटिमन्त्राफान् प्राङ्गणान् भोजयित्वा सर्वं कर्म ईश्वराय समर्प्य यम्य स्मृत्या इत्युक्त्वा गान्धिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृदयुतो भुञ्जीत ।

इति गौनकीकसूनजातगान्धिप्रयोगः समाप्तः ।

अथ कात्यायनपरिगिटोक्तसूनजातगान्धिविधानम् ।

यथा हेमाद्रौ गान्तिकाण्डे ।

अथातो सूनजातस्य गान्धिविधिं व्याख्यास्यामः । मूलांगे प्रथमे पितृनांगो द्वितीये मातृसूतोये धनधान्यस्य चतुर्थे कुल-गोकावग्रहः स्वयं पृथ्वीभागी स्यात् । सूननक्षत्रे जातो सून-गान्धिविधानं कुर्यात् ।

तत्राटौ सर्वोपधा सर्वगन्धैश्च संयुक्तमुदकुम्भं यस्मिन्मधुपुष्प-सहितं श्वेतमिद्वार्थकुसुमयुक्तञ्च कुर्यात् ।

ततस्तस्मिन्नुद्रमन्थ्यं रुद्रानप्रतिरयं रक्षोघ्नञ्च सुक्तं जपित्वा द्वितीयोदकुम्भं चतुःप्रस्त्रयणसंयुक्तं कृत्वा तदुपरिष्ठात् मूलानि निधाय यंगपात्रे कृत्वा यस्त्रेण बद्धा तस्मिन् प्रधानानि मूलानि यक्ष्याम्यष्टादश मापहिरण्यमसूलं सप्तधान्यानि प्रथमा कापेंथी सहदेवी अपराजिता बाला पाठा गङ्गपुष्पी मधुयष्टिका चक्रा-द्धिता मयूरशिखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्ती अपामार्गी भृङ्गारको लक्ष्मणा च सुलक्ष्मणा जाती व्याघ्रपत्र चक्रमर्दक

सिद्धेश्वराश्च पलाशोदुम्बर प्लक्ष वटार्क दूर्वा शतावरी शमी
रोहितकान्येवमादिमूलानि पूरयित्वा तस्मिन्निषिद्धानि मूलानि
वक्ष्यामि वैकङ्कत वैल्व धव निम्ब कदम्ब राजवृक्षाक्ष शाल
पियाल दधि कपित्थ कोविदार श्लेष्मातक शाल्मलि सर्व्वकण्टकि-
वर्जम् ।

तत्राभिषेकं कुर्यात् पितुः शिशोर्जनन्याश्च “देवस्य त्वे”*-
त्यौदुम्बर्या यथालिङ्गमङ्गं संस्कृत्य जङ्घे नैर्ऋतं पयसि पायसं
अपयित्वा कार्ष्ण्यमयं सुक् सुवच्च प्रतप्य सम्मृज्य च आधारा-
ज्यभागी हुत्वा असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति† चतस्रः स्थाली-
पाकेन जुहुयात् ।

ततः कृष्णेष्व पाज‡ इति पञ्चदशज्याहुतीर्हुत्वा चतुर्गृहीतेन
जुहोति । मा नः स्तोत्रे इति§ द्वाभ्यां या ते रुद्र शिवा तनू-
रिति¶ षड्भिः अग्ने रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः शुचिः
पावक इति॥ त्वन्नः सोम विश्वत** इति च ख्रिष्टकदादिप्राशनान्ते

* मन्वीऽयं ६३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† असुन्वन्तमयजमानमिच्छे स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य ।

अन्यमन्त्रदिच्छे सात इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमन्तु ॥ (१२७.६२म.यजुः ।)

‡ कृष्णेष्वेत्यादिकम्पञ्चदशकं ३५८।३५९ पृष्ठथीरुक्तम् ।

§ मन्वीऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्वीऽयं ३४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः ।

देवावीरघशंसहा ॥ (६म. २४सू. ७ऋक् ।)

** ऋगिद्यं ३६६ पृष्ठे उक्ता ।

कृष्णा गौः कृष्णाय त्रिणा हेममयमूलं सप्तधान्यममेतमाचार्याय
देयानि कृष्णोऽनङ्गान् ब्राह्मणे देयः नक्षत्रसूचकेभ्यो यामो दद्यात्
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात् । कृसरपायमेन ब्राह्मणान्
भोजयेत् । सर्पदेवते गण्डान्तजातानामयमेव विधिर्व्यं एते
शान्तिर्भवतीति ।

इति कात्यायनपरिग्रिष्टोक्तमूलाश्लेषा-
गण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ अश्लेषाजननशान्तिविधानम् ।

मानवसंहितायाम् ।

अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं यच्चाभ्यतः परम् ।
जातस्य द्वादशाहे च शान्तिर्होमं समाचरेत् ॥
असम्भवे तु जन्मर्चे अन्यस्मिन् वा शुभे दिने ।
स्नानाभ्यङ्गादिभिः स्तस्मिन् वरयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥
विभवे पञ्चकुम्भाः स्युर्द्वयं वा तदस्त्राभतः ।
देवतास्थापने चैकमेकं रुद्राभिमन्त्रणं ॥
मूलधोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ।
गोमयालेपिते देगे धान्याद्यैः परिशोभितं ॥
पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशद्वलान्वितम् ।
तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितासितैः ॥

कर्णिकायां व्रीहीत्यस्य* स्थापयेत्तेषु कुम्भकम् ।
 आकलसेष्वित्यनया† कलसस्थापनं स्मृतम् ॥
 इमं मे इति मन्त्रेण‡ पूरयेत्तच्च§ वारिणा ।
 कुम्भञ्च गन्धवस्त्रायैस्तत्तन्मन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥
 याः फलिनीरित्यनया¶ क्षिपेद्रत्नीषधादिकान् ।
 कुम्भोदरस्थपात्रेषु अश्लेषाप्रतिमां यजेत् ॥
 निष्कनिष्कार्द्वैपादैर्वा कारयित्वा स्वशक्तितः ।
 तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रे दक्षिणोत्तरयोर्यजेत् ॥
 ऐन्द्रादीशानपर्यन्तमितरर्चाणि पूजयेत् ।
 मूलोक्तेन विधानेन कुम्भयोरभिमन्त्रणम् ॥
 रुद्रर्चा रुद्रकुम्भेषु पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
 नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति पूजामन्त्रः॥ प्रकीर्तितः ॥
 सर्पी रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।
 फलकासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥
 एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समारभेत् ।
 कर्तुः शाखोक्तमार्गेण आचार्यस्याथवा भवेत् ॥

* कर्णिकायां यद्वास्तव इति, कर्णिकायां न्यसेद्व्रीहीन् इति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

† ७३ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

§ तत्रैत्यत्र तेनेति ग-पुस्तके पाठः ।

¶ ७२ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

॥ मन्त्रोऽयं २२१ पृष्ठे मूले द्रष्टव्यः ।

सुखान्तं कर्म निर्वर्त्य हविराटाय शास्त्रतः ।
 इदं सर्पेभ्यो जुहुयात्साधिप्रत्यधिदैवतम् ॥
 अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशतिमेव वा ।
 मूलनक्षत्रवच्छेषं होमकर्म ममाचरेत् ॥
 पूर्णाहुत्यन्तकर्मणि कृत्वा सम्पातकं तथा ।
 कुम्भे जलेषु सङ्घिष्य अभिषेकमथाचरेत् ॥
 दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् ।
 अभिषिञ्चेत्तथाचार्य ऋत्विग्भिः सहितस्ततः ॥
 अभिमन्त्रितकुम्भाद्भिरभिषेचनमाचरेत् ।
 तथा पौराणमन्त्रैश्च पञ्चवैरभिषेचयेत् ॥

पौराणमन्त्रानाह ।

अश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
 भ्रातृजातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहत् ॥
 योऽमौ वागोश्वरो नाम अधिदेवो बृहस्पतिः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डान्तश्च* व्यपोहत् ॥
 पितरः सर्वभूतानां रचन्तु पितरः सदा ।
 सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तञ्च ज्ञातिबान्धवान् ॥
 एवं कृते विधाने तु सर्पशान्तिर्भवेद्भुवम् ।
 ततः शक्ताम्बरधरो यजमानः सुभूषितः ॥
 दक्षिणाभिस्ततो विप्रान् मूलवच्च प्रतीपयेत् ।
 भुक्तवद्भ्यश्च विप्रेभ्यः स्त्रीकुर्यादाशिषं गृही ॥

* गण्डान्तश्चेत्यत्र गण्डदोषमिति ग-पुस्तके पाठः ।

इत्युक्तेन विधानेन सर्व्वारिष्टं व्यपोहति ।

सर्व्वकामाश्च सिध्यन्ति वेदोक्तायुर्भविष्यति ॥

इत्युक्तं वेदशास्त्रार्थसारमागमचोदितम् ।

मानवानां हितार्थाय सनुना सार्व्वकामिकम् ॥

सर्पाधीश्वरं नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गणाधिप ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्व्वारिष्टप्रशान्तये ॥

इति मन्त्रेण सर्पाणां दद्यादर्घ्यं सुशोभितम् ।

मूलनक्षत्रवत् कुर्व्यात् सर्पगण्डे च नामतः ॥

इति मानवसंहितायामश्लेषाजननशान्तिमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते ।

स च मूलर्क्षोक्तप्रकारेण इति मूलोक्तेन विधानेन च इत्याद्यतिदेशान्मूलशान्तिवत् कार्य्यः ।

यथा ।

द्वादशाहादिके शुभे दिने कृताभ्यङ्गो* यजमानः प्राणानायम्य देशादि सङ्कीर्त्य सप्तास्य कुमारस्य कुमार्थ्या वा अश्लेषानक्षत्रजननसूचितमात्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सनवग्रहमखां गोमुखप्रसवशान्तिसहिताम् अश्लेषाजननशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदङ्गतया गणेशपूजनपुण्याहवाचनादिकृत्वा आचार्यादीन् वृत्वा अष्टावृत्विजो वृणुयात् ।

अथ आचार्योऽस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य—

* कृताभ्यङ्ग इत्यत्र कृताभ्यङ्गादिक इति ग-पुस्तके पाठः ।

यदत्र संस्थितं भूत म्यानमाश्रित्य सर्व्वदा ।

म्यानं त्यक्त्वा तु तत्सर्व्वं यथस्यं तत्र गच्छतु ॥

इति मन्त्रेण सर्पान् सर्व्वतो विकीर्य्य प्रापो हि ऐत्यादिना०
कर्मभूमिं संप्रोक्ष्य गोमुखप्रसवं कृत्वा मण्डपेगानदिग्भागे पञ्च-
वर्णकैः स्वस्तिक विरच्य* मर्द्दी द्योगितिः† भूमिं स्पृष्ट्वा
श्रोत्रधयः संवदन्ते इति‡ द्रोणप्रमाणान् घ्रीहीन् प्रक्षिप्य तत्र
मन्त्रपूर्व्वकं कनकं निधाय जलेनापूर्णे मन्त्रपुष्पैराभ्यर्च्य यवदूर्वा-
शत्यादिपक्षवपक्षक-ममृत्तिका-फल-—हिरण्य-—रत्न-—पञ्चगव्यानि
तत्तलिङ्गकैर्मन्त्रैः कनके निधाय कण्ठे यन्तेषाविद्य तदुपरि
पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

ततस्तत्कलसात् पूर्वादिचतुर्दिक्षु यवराशुपरि पूर्व्ववत्कलग-
चतुष्टयं स्थापयेत् ।

अथ मध्यकलगे यन्त्रोपरि सोयर्णां रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा
त्र्यम्बकमन्त्रेण पूजयेत् । तत्रैक ऋत्विक् कुम्भं स्पृष्ट्वा रुद्रैका-
दग्निनीं न्यासपूर्व्वकं साङ्गं जपेत् । चत्वारि रुद्रसूक्तानि च
तेषामृष्यादिकं मूलगान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् । ततोऽन्य ऋत्विक्
तत्रैव कुम्भे त्र्यम्बकमन्त्रमष्टोत्तरसहस्रं पावमानीमप्येकवारं
जपेत् । उत्तरदिक्स्थकुम्भे पावमानीजप इति केचित् ।

* ५२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† विरच्य इत्यत्र विरचय्यति पाठा युक्त ।

‡ मन्त्रोऽय १०८ पृष्ठे प्रदर्शित ।

§ अग्निय २४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

¶ ३३५—३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शिताणि ।

ततः प्रागादिकुम्भचतुष्टये आशुः शिशान इत्यादि सूक्त-
चतुष्टयं* मूलशान्त्युक्तं क्रमेण जपेत् ।

ततः कुम्भोत्तरदेशे चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः कृत्वा
कर्णिकायां व्रीहीच्छक्तितो निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा
तत्रौषधिफलरत्नादीनि निधाय पूर्णपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि
सर्पाख्यामश्लेषाप्रतिमां पञ्चामृतस्नापितां प्रतिष्ठाप्य नमोऽस्तु
सर्पेभ्य इति मन्त्रेण† सर्पमावाहयेत् ।

ततः ।

सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।

फलकासिधरस्त्रीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥

इति मन्त्रेण सर्पं ध्यात्वा तद्दक्षिणतो बृहस्पते अतीः‡ इति बृह-
स्पतिमावाह्य तदुत्तरत उदीरतामिति§ पितृनावाह्य पूजयेत् ।

ततः पङ्कजस्य चतुर्विंशतिदलेषु पूर्वामारभ्य पुनर्वसुपर्यन्तं
नक्षत्राणि तत्तद्देवता वा पूर्वदिदलेषु आवाहयेत् । देवता-
श्रेयम्—भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः
निर्ऋतिः आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात्
अहिब्रह्मः पूषा अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः

* ३३९—३४२ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।

† २२२ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ ऋगियं ३२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

§ उदीरतामवर उत्परास उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असं य ईशुरब्रह्मा ऋतज्ञस्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

रुद्रः अदितिरिति चतुर्विंशतिदेवानावाद्य लोकापालानाया-
हयेत् ।

ततः पदार्थानुसमयेन काण्डानुसमयेन या सर्वान्
पूजयेत् । नैवेद्यादिद्रव्यं मूलशान्तिवज्ज्ञेयम् ।

तत आचार्याऽग्निं स्थापयित्वा नवग्रहस्थापनं कृत्वा तदी-
शान्त्यां ग्रहकलशं स्थापयित्वा वरुणं सम्पूजयेत् ।

ततः समिहयमादाय देवतापरिपहार्यमन्वाधानं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य चक्षुषी आन्वयेन इत्यन्तमुष्ठा नवग्रहान् प्रत्येक-
ममुकसंख्याभिः समिच्चर्वाहुतिभिरधिदेवताः प्रत्यधिदेवतासामुक-
संख्याहुतिभिर्विनायकादीं लोकपालादीं सामुकसंख्याभिः समि-
च्चर्वाहुतिभिः प्रधानदेवतां सपे प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरगतसंख्याभिर्घृत-
मिश्रपायसममिदाज्यचर्वाहुतिभिर्हृष्टसतिं पितृभ्य प्रतिद्रव्यमष्टा-
विंशतिसंख्याकाभिर्घृतमिश्रपायस-ममिदाज्य-चर्वाहुतिभिर्भगादि-
चतुर्विंशतिदेवताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभि रक्षोहणं
कृणुष्वेत्यादिपञ्चदशभिः* प्रत्युचमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः†
सवितारं दुर्गां त्र्यम्बकं ऋत्विक्नुतिं वास्तोसतिम् अग्निं
चेत्राधिपतिं मित्रावरुणौ अग्निश्च एता देवताः प्रत्येकमष्टाष्ट-
संख्याभिः कसराहुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशभिः‡

* ३५८।३५८ पञ्चयोक्त्याभिः ।

† कसराहुतिभिरित्यत्र पायसाहुतिभिरिति ख पुस्तके पाठः ।

‡ ३६४।३६५ पञ्चयोक्त्याभिः ।

प्रतिमन्त्रमष्टाष्टसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमम् अफु-
मे सोम इति* त्रयोदशसंख्याभिः पायसाहुतिभी रुद्रं चतु-
र्दशसंख्याभिः प्रजापतिञ्चाज्येन हुत्वा सुवे-
णाग्निं स्विष्टकृतमित्यादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कर्म कृत्वा पायसं
कृत्वा सरचरुञ्च सहैव अपयित्वा आज्यभागान्ते यजमानेन अग्ने-
र्दक्षिणत उपविष्टेन त्यागं कारयित्वा सर्त्विगाचार्योऽन्वाधान-
क्रमेण तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि होमं कुर्यात् । होममन्त्राणामृथा-
दिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् ।

ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो ग्रहेभ्यो-
विनायकादिभ्यः सर्पेभ्यो बृहस्पतये पितृभ्यश्च रुद्राय क्षेत्रपालाय
च सदीपमाषभक्तबलीन् दत्त्वा मूलशान्तिवत् पूर्णाहुतिं हुत्वा
प्रणीतानिनयनादिकर्मशेषं समाप्य रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा याजुषश्चेद्यजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं
जपेत् । बह्वृचश्चेत्तदा चत्वारि रुद्रसूक्तानि कद्रुद्रायेत्यादीनि† ।
सामगश्चेद्द्रुद्रसामानि‡ । आथर्वणश्चेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । एका-
दशाष्टत्रिंशकसंख्या अत्र सूक्तजपे द्रष्टव्या ।

ततो रुद्रं सर्पांश्च पञ्चोपचारैः पूजयित्वा तत्तन्मन्त्राभ्यामुप-
स्थाय सर्व्वकलसोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा तत्र होमसम्पातकं

* ऋगियं ३२१ पृष्ठे उक्ता ।

† ३३५—३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

‡ ३३८—३३९ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

प्रक्षिप्य च ऋत्विगाचार्यास्तिष्ठन्तः सकुटुम्बं यजमानमभि-
पिञ्चेयुः अचीभ्यामित्यादिभिर्मूलशान्त्युक्तैर्मन्त्रैः* ।

तथा ।

योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
योऽसौ खड्गधरो देवो निऋती राक्षसाधिपः ।
प्रशामयतु सर्पोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
नक्रवाहः प्रचेता नः, सर्पोत्थाघ्नं व्यपोहतु ॥
योऽसौ देवो जगत्प्राणो भारुतो मृगवाहनः ।
प्रशामयतु सर्पोत्थं दोषं वानस्य शान्तिदः ॥
योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुङ्क्षेपवाहनः ।
सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निः सर्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ दण्डधरो देवो धर्म्मो महिषवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥
योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
मातापित्रोः शिशोश्चैव सर्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी हृषवाहनः ।
अश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
विघ्नेशः चैत्रपी दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥

योऽसौ वज्रधरो देव इत्यादयः सर्व्वं कुर्व्वन्तु शान्तिदा इत्यन्ताश्च
मन्त्रा जहिता द्रष्टव्याः । अभिषेकमथाचरेदित्युपक्रमस्य दार-
पुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्व्ववदिति मूलशान्त्यतिदेशात् । एवं
गण्डान्तशान्त्यादावपि द्रष्टव्यम् । गण्डान्तेऽप्येवं कर्त्तव्यं पुष्या-
श्लेषा ते द्वे देवते इति वचनात् ।

किञ्च अनूहिता अपि वक्ष्यमाणमन्त्राः पाठ्याः । यथा ।

अश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।

भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दोषं सर्व्वं व्यपोहतु ॥

योऽसौ वागीश्वरो नाम अधिदेवो बृहस्पतिः ।

मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डान्तं स व्यपोहतु ॥

पितरः सर्व्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।

सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिञ्च बान्धवान् ॥

ततः सुरास्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादिभिः*रभिषिच्य तच्छंयो-
रावृणीमहे शंयुर्विंशेदेवा इत्यादिकं पठेत् ।

ततो रुद्रकलशसर्पकलसोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रं कलश-
मन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो धौते वाससी परिधाय तिलकं
कृत्वा सङ्कल्पपूर्व्वकमाचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां
दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवत्सां दोग्ध्रीं धेनुं ब्रह्मणे वृषं रुद्रजापिने
कृष्णवर्णमनडाहं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनडुंस्तव दानतः ।

शिशुजन्मनि टोपांशं निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भ्यो यथागक्ति दक्षिणां दत्त्वा रुद्रसर्पादीना-
सुत्तरपूजनं विधाय ताम्रपात्रे फलपुष्पांदियुतं जलं प्रक्षिप्य
सर्पायार्घ्यं दद्यात् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गणाधिप ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टं प्रणाशय ॥ इति ।

तत उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पतेः अभ्यारं० यान्तु देवगणा इति
विसृज्य सहस्रपूर्वकं प्रतिमादिकमाचार्याय दत्त्वाः अग्निं
सम्पूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ इति विसृज्य शततदर्हदशान्यतम-
ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य स्मृत्येत्युक्त्वा
शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृदयुतो भुञ्जीत इति ।
इति त्रीविधानपारिजाते अग्नेषाजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयलक्ष्मणे ।

उपप्रयन्तु महतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्मवा सथा ॥

(१म. ४९. १११५ ।)

† . अथारमिदद्रयो निपित्रं पुञ्जरे जगु ।

अव तस्य विसृज्ये ॥ (ऽम. ०३९. १११५ ।)

‡ . आचार्यहस्ते प्रतिपाद्य इति क पुस्तके पाठः ।

अथ ज्येष्ठाजननशान्तिविधानम् ।

सुद्वगद्वर्ग्यसंहितायाम् ।

सुखासीनं मुनिश्रेष्ठं गार्ग्यं मुनिगणान्वितम् ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपप्रच्छ शौनकः ॥
 ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च वद मे मुनिसत्तम ॥
 शौनकस्य वचः श्रुत्वा* प्रत्युवाच महामुनिः ।
 शृणु शौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च यथावत्कथयामि ते ॥
 घटिकैका च सैत्रान्ते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् ।
 तयोः सन्धिरिति ज्ञेयं शिशुगण्डं समीरितम् ॥

सैत्रमनुराधा ।

प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयके ।
 पादत्रये जातनरो ज्येष्ठोऽप्यत्र प्रजायते ॥
 ज्येष्ठाद्यघटिकाद्वयं परित्यज्य प्रथमादिचरणत्रये जातो नरो
 ज्येष्ठः श्रेष्ठ इत्यर्थः दोषाभावात् ।

ज्येष्ठान्त्यपादजातस्तु पितुः स्वस्य च नाशकः ।
 जायते नात्र सन्देशो दशाहाभ्यन्तरे तथा ॥
 ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता हन्ति शीघ्रं धेवायजम् ।
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ॥

ऋदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।
 सूतकान्ते तथा कुर्याज्ज्येष्ठाशान्तिं विधानतः ॥
 वज्राङ्कुशधरं देवमैरावतगजस्थितम् ।
 कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरपूजितम् ॥
 कर्षमात्रसुवर्णेन तदर्हनाथ पादतः ।
 तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
 शान्तिगण्डुलसम्पूर्णकुम्भस्योपरि पूजयेत् ।
 इन्द्रायेन्दो मरुत्वतः* इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः ।
 पूजयेद्विधिना विप्र लोकपालगणान्वितम् ॥
 रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्सुरनायकम् ।
 तत्पुरः स्थापयेत्कुम्भांचतुर्दिक्षु विशेपतः ॥
 पुखोदकसमायुक्तान् वस्त्रयुग्मविवेष्टितान् ।
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ॥
 कुम्भेषु विन्यसेद्दीमान् पञ्चगव्यं समन्वकम् ।
 पञ्चामृतं पञ्चरत्नं सृक्तिकाः पञ्चसंख्यकाः ॥
 पञ्चवृक्षकपायांश्च पञ्चपल्लवकास्तथा ।
 सुवर्णं कुशदूर्वाद्य शतीपधिमपि क्षिपेत् ॥

* इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तम् ।

चतस्र योनिमासदम् ॥ (राम- ६४म् २२४क.)

पूजयेद्धारुणैर्मन्त्रैः कुम्भान् धीमान् प्रयत्नतः* ।
 त्वन्नो अग्नेः† जपेदादौ स त्वन्नोऽपि‡ द्वितीयके ॥
 तृतीये पौरुषं सूक्तं§ कद्रुद्राय॥ चतुर्थके ।
 समुद्रज्येष्ठा इति॥ चेमं मे गङ्गे॥ चतुर्थके ॥
 पूजयेद्दस्त्रयुग्माद्यैश्चतुरः कलशानपि ।
 जपं कुर्यात् प्रयत्नेन मन्त्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ॥
 शानो भद्रा** जपञ्चादौ भद्रा अग्नेः†† द्वितीयके ।
 आचार्यी मूलमन्त्रेण होमं कुर्याद्विशेषतः‡‡ ॥

मूलमन्त्र इन्द्रायेन्दो इति ।

इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं मृत्युञ्जयजपन्ततः ।
 इत्यं सम्पूज्य देवेन्द्रं वरुणं कुम्भसंस्थितम् ॥
 सुसङ्कल्प्य विधानेन होमकर्मं ततश्चरेत् ।
 समिद्धिर्ज्ञवृक्षस्य शतमष्टोत्तरं तथा ॥

* प्रयत्नत इत्यत्र विशेषत इति क-पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रवह्यं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ १३५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ ६२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ मन्त्रोऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

** मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† ऋग्वेदं ३२४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ जपं कुर्यात् प्रयत्नत इति ग-पुस्तके पाठः ।

सर्पिषा चरुणा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ।
 हुनञ्जाप्यञ्च* तेनैव यत इन्द्र भयेति† च ॥
 तिलान् व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् ।
 भार्याशिशुसमीपे तं यजमानं विशिषतः ॥
 अभिषिक्तं प्रकुर्वीत मन्त्रैर्वारुणसप्तकैः ।
 समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैः‡ रिमं मे वरुणैः§ स्तथा ॥
 द्यौः शान्त्यादिभिर्मन्त्रैः¶ रभिषेकमयाचरेत् ।
 अभिषेक निवर्त्याथ यजमानः समाहितः ॥
 शक्ताम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यविलोकनम् ।
 रूपं रूपेति मन्त्रेण॥ चित्रं** तच्चक्षुरेव†† वा ॥

* जाप्यञ्च इत्यत्र आज्यचेति पाठो युक्ततया प्रतिभाति ।

† ऋग्वेद ३१८ पृष्ठे उक्ता ।

‡ ३३२ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

§ मन्त्रोऽय ०४ पृष्ठ प्रदर्शितः, शेषा आकरं मृश्या ।

¶ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिं पृथिवीं शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिं सर्व्वं शान्तिं शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ।

(३६५ १०म यजु ।)

॥ ०६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

** चित्रं देवानामुदगादनाकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याधे ।

आमा द्यावापृथिवी अन्तरीक्षं सूर्यं आकाशं जगतस्तस्यपथः ॥ (१३५ ४६म यजु ।)

†† तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पथ्येभ शरदः शतं जीवेभ शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्ब्रवाम शरदः शतमदीना स्याम शरदः शतम्भूयथ शरदः शतात् ।

(३६५ २४म यजु ।)

देवतापुरतः स्थित्वा धूपदीपौ निवेदयेत् ।
दद्यादाचमनं सम्यक्ताम्बूलार्थे तथैव च ॥

अर्घ्यमन्तो यथा ।

नमस्ते सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥
कारयेत्पूजकादीनां कारितं यत्फलं शुभम् ।
लब्ध्वा तु तत्फलं सर्व्वं देवेन्द्राय निवेदयेत् ॥
आचार्याय च गां दद्यात् सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
रक्तवर्णां वत्सयुक्तां सर्ब्बालङ्कारभूषिताम् ॥
वस्त्रयुग्मपिधानाञ्च यथाविभवसारतः ।
यक्ष्णगन्धर्व्वसिद्धैश्च पूजितोऽसि शचीपते ॥
दानेनानेन देवेश गण्डदोषं विनाशय ।
इति सम्प्रार्थयेद्देवमिन्द्राणीसखमुत्तमम् ।
अष्टोत्तरशतं संख्यां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

कुर्यात् कारयेदित्यर्थः ।

तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
इमाङ्गत्वा ज्येष्ठशान्तिं* यथाविध्युक्तमार्गतः ।
गण्डदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायते नरः ॥
इत्युक्तं वृद्धगार्ग्येण शौनकाय विशेषतः ।
ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषप्रशान्तये ॥

* ज्येष्ठशान्तिमित्यत्र ज्येष्ठाशान्तिमिति क-पुस्तके पाठः ।

अज्ञानाहायवा ज्ञानाहैकल्याहा धनस्य च ।
यश्चूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं चन्तुमर्हसि ॥
इति वृद्धगार्ग्यसंहितायां ज्येष्ठानक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथैकनक्षत्रजननशान्तिः ।

सचैव वृद्धगार्ग्यः ।

एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः ।

प्रसूतिश्रेत्तर्यामृत्युभवेदेकस्य निघयः ॥

तद्दोषनाशाय तदा प्रशस्तां

शान्तिञ्च कुर्यादभिषेचनञ्च ।

सम्पूज्य ऋक्षप्रतिमां तदग्रे

दानञ्च कुर्याद्विभवानुरूपम् ॥

सत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु ।

शुभर्त्तुं शुभवारे च चन्द्रताराबलान्विते ॥

रिक्ताविष्टिवियुक्ते तु प्रारभेद्विषसे सुधीः ।

आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥

पुण्याहं वाचायत्वा तु शान्तिकर्म समाचरेत् ।

अग्नेरीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥

तत्रचत्रोक्तमन्त्रेण अर्चयेत्कलशोपरि ।

रक्तवस्त्रेण सञ्छाद्य वस्त्रंयुग्मेन वेष्टयेत् ॥

स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण कुर्यादग्निमुखं ततः ।

अनेनैव तु मन्त्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥

प्रत्येकं समिदन्नाज्यैः प्रायश्चित्तान्तमेव च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः ॥
 वस्त्रालङ्कारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्माषत्रयसुवर्णकम् ॥

देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह ।

यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्दोषशान्तये ।

भोजयेद्ब्राह्मणान्सर्वाङ्गान् वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥

इति वृद्धगार्गीकमेकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण एकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

ज्योतिर्निबन्धे ।

समानमे यदा देवि पितापुत्रौ च सोदरौ ।

भगिन्यौ वा स्वबन्धू वा तदा पूर्वस्य नाशनम् ॥

विधानं तत्र कर्त्तव्यं जन्मनक्षत्रपूजनम् ।

नक्षत्रदेवता पूज्या साधिप्रत्यधिदेवतम् ॥

तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रदेवते अधिदेवताप्रत्यधिदेवते ।

यस्य ऋक्षस्य यद्द्रव्यं दक्षिणापूजनादिकम् ।

तस्य तच्च विधातव्यमृक्षदेवततुष्टये ॥

गृह्योक्तेन विधानेन हवनं तत्र कारयेत् ।

समिच्चरुतिलैश्चैव पृथगष्टोत्तरं शतम् ।

भक्त्या हरिहरौ देवौ स्वर्णरुम्यमयौ शुभौ ॥

पूज्याविति शेषः ।

तद्दानमन्तो यथा ।

विविधस्यास्य विश्वस्य पितरो विश्वतोमुखौ ।
 प्रीयेतां मूर्त्तिदानेन देवौ हरिहरावुभौ ॥
 दानं होमविधेः पद्यादानादन्वभिषेचनम् ।
 अभिषेचनपूर्वात् विप्रपूजा भृता ग्रिये ॥
 ततोऽभिगम्य गोविन्दशुनिनोय निकेतनम् ।
 तूर्याणाञ्च निनादेन जयघोषेण पार्ष्वति ॥
 पूजाविधि समाप्यैव सर्वोपस्करसंयुतम् ।
 प्रार्थयेद्देवदेवेशो लक्ष्मीशैलसुतेश्वरो ॥
 दण्डवत्प्रणिपातेन पूजनीयो पुनः पुनः ।
 ततः खण्डमागत्य वाङ्मनान् भोजयेत् सुधीः ॥
 तोपयेद्दक्षिणादानैर्यथाशक्ति यरानने ।
 एवं कृते विधानेन विघ्ननाशो भवेद्भुवम् ।
 तुष्टिदं पुष्टिदं नृणां विधानमिदमुत्तमम् ॥
 इति शिवसहिताधृतज्योतिर्निबन्धोक्तमेकनक्षत्रजनन-
 शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अत्रेदमवगन्तव्यं यत्र सजातीयान्यनेकविधानानि उपलभ्यन्ते
 तत्र इच्छयान्यतमं विधातव्यं तावतैव शास्त्रार्थसिद्धिरिति ।

अथ नक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते एव गर्गः ।

अश्विनीमघमूलादौ त्रिपट्कनवनाङ्घ्रिकाः ।
 रेवतीशक्रसर्पान्ते मासाथ ऋतुसायकाः ॥

शक्रो ज्येष्ठा सर्पौऽश्लेषा मासा द्वादशघटिका ऋतुः षट्सायकाः
पञ्च दुष्टा इत्यर्थः ।

ग्रन्थान्तरे तु ।

अश्विनीमघमूलादौ नाडिकाद्वितयं तथा ।

रेवतीशक्रसर्पान्ते नाडिकाद्वितयं तथा ॥

अपिच ।

अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्द्धे बाध्यते पिता ।

पूषाहिशक्रपञ्चार्द्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥

पितृघ्नश्च दिवाजातो रात्रिजातस्तु भ्रातृहा ।

आत्मध्रुक्क्षम्ययोजातो नास्ति गण्डे निरामयः ॥

देवादिजननमपि एष्वेव नक्षत्रेषु दुष्टमित्यवगन्तव्यम्, तस्यैव
प्रकरणगण्डशब्दनिर्देशाच्च ।

सर्वेषां हन्द्जातानां* परित्यागो विधीयते ।

वर्जयेद्दर्शनं तावद्गीयावत् प्राणमासिको भवेत् ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि सोममन्त्रेण भक्तिमान् ॥

सोममन्त्र आप्यायस्वेत्यादिः‡ ।

कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत फलैः षोडशभिर्द्वतम् ।

अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा ।

* हन्द्जातानामित्यत्र गण्डजातानामिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† तावदित्यत्र वापीति धर्मसिन्धौ पाठः ।

‡ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णम् ।

भवावाजस्य मंगथे ॥ (१२अ० ११२म० यजुः ।)

तन्मध्ये पायसं गृहे नवमोतिन पूरितं ॥
कांस्यपात्रे पायसं निक्षिप्य तत्र नवनीतपूर्णं गङ्गं स्थापयित्वा ।
चन्द्रप्रतिमामर्षेणेत्याह ।

राजतं चन्द्रमभ्यर्ष्य मितपुष्पमहस्रकैः ।
दैवज्ञः क्षीमवामानु शुक्रमाभ्याम्बरार्णितः ॥
सोमोऽहमिति मन्त्रित्य पूजां कुर्यात्कमाहितः ।
दद्याद्दे दक्षिणामिष्टां गण्डदोषोपगाम्भवे ॥
शुक्रं वागीश्वरधेव ताम्रपात्रे समर्षितम् ।
गण्डदोषप्रगाम्भवे दद्याद्देदविदे शुचिः ॥ इति ।
इदं गान्तिकं गोमूत्रप्रमथपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।
पूषाग्निर्नोऽगुरो सर्पमघाचिद्वेष्टमृनभे ।
एषु ऋषेषु ज्ञातस्य कुर्याद्भोजनं तथा ॥
इति गर्गाङ्गनक्षत्रगण्डान्तगान्तिविधानम् ।

अथ तिष्यादिगण्डान्तगान्तिविधानम् ।

अभुक्तेतरजातस्य सूतकान्त्यदिनेऽथवा ।
गान्तिं शुभेऽङ्गि वा कुर्यात्तापत् पुत्रं न लोफयेत् ॥
ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।

पूर्णानन्दारस्ययोस्त्रिष्योः सन्धिर्नाङ्गीदयं तथा ।
गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रीद्वाहव्रतादिकम् ॥

नन्दा प्रतिपत् ।

कुलीरसिंहयोः कौटचापयोर्मीनमेषयोः ।
 गण्डान्तमन्तरालं स्याद्दृष्टिकाङ्क्षं मृतिप्रदम् ॥ इति ।
 तिथिगण्डे त्वनङ्गाहं नक्षत्रे धेनुमेव च ।
 काञ्चनं लग्नगण्डे तु दद्याद्दोषो विनश्यति ॥
 आद्यभागे पितुर्गण्डं त्रयाणामभिषेचनम् ।
 इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकञ्च कारयेत् ॥
 उत्तरे तिलपात्रं स्यात् पुष्ये गोदानमुच्यते ।
 आज्यप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च काञ्चनम् ।

• त्वाष्ट्रं चित्रानक्षत्रम् ।

उत्तरातिथ्यचित्रासु पूर्वाषाढीद्भवस्य च ।
 कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारतो बुधः ॥

नक्षत्राकारत इत्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी नक्षत्राकारं विधायेत्यर्थः ।

सुवर्णेन तदर्द्धेन यथावित्तानुसारतः ।
 नक्षत्राधिपते रूपं कृत्वा वस्त्रद्वयान्वितम् ॥
 वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
 शतौषधानि रत्नानि मृत्त्वक्पल्लवसंयुतम् ॥

वरुणपूजा कलशे कार्या लिङ्गात् ।

पूजान्ते समिदन्नाज्यैर्हीमं तिलयवैस्तथा ।
 कुर्यादिति शेषः ।

ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा वेदाध्यायिकुटुम्बिने ।
 उत्तराप्रथमे पादे तिलपात्रं तथैव च ॥

तिथे तु गां सवत्साश्च सुग्रीनाश्च पयस्विनीम् ।
 अजा चित्रासु वै दद्यात् पूर्वापाटे त काश्चनम् ॥
 यवांश्च व्रीहिमापाय तिलमुद्गान् प्रदापयेत् ।
 यथावित्तानुसारेण कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ।
 पितुरायुष्यष्टह्यर्थं गान्तिरत्र विधीयते ॥
 एव यः कुरुते सम्यक् गान्तिकम् समाहितः ।
 न दोषैर्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवाश्रमा ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं समाप्नोति दिने दिने ।
 धनधान्यसमृद्धिश्च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ॥

नक्षत्रगण्डान्तलक्षणमुक्तं नारदेन ।

सार्पेन्द्रपीणुभेष्वस्वपोडगांगा भमङ्गकाः ।
 तदग्रभेष्वाद्यपादा भाना गण्डान्तसप्तकाः ॥
 सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
 वर्जयेद्दुर्गनं श्रावं तच्च पाण्मासिकं भवेत् ॥

श्राव श्रावणं पश्मासपर्यन्तं तदुत्पत्तिमपि न शृणुयादित्यर्थः ।

इत्युत्तरगायत्रींस्तित्थादिगण्डान्तशान्तिः ।

अथ दिनक्षयादिसर्वगण्डान्तशान्तिः ।

अथात सम्प्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः ।
 गण्डान्तानां नामानि महादोषकराणि वै ॥
 दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैष्टती ।
 शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥

कालगण्डे मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे ।
 तस्मिन् गण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
 अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
 विचार्य तत्र धर्मज्ञः शान्तिं कुर्याद्दयथाविधि ॥
 यजनं देवतानाञ्च ग्रहादेश्चैव पूजनम् ।
 दीपं शिवालये भक्त्या घृतेन प्रतिपादयेत् ॥
 अभिषेकं शङ्करस्य चाश्वत्यस्य प्रदक्षिणम् ।
 आयुर्द्विकरं जाप्यं सर्ब्बारिष्टविनाशनम् ॥
 गुरुदेवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ।
 पुष्यायुस्तुष्टिहृद्व्यर्थमभीष्टफलसिद्धये ।
 सर्ब्बारिष्टहरार्थाय ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥
 शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ।
 अखण्डं गोघृतेनैव स वै मृत्युञ्जयेन्नरः ॥

पुनर्ग्रहपूजनशिवदीपदानादिकथनं गुणफलसम्बन्धार्थम् । ततो
 न कर्मान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुमूर्तिं महापुण्यमश्वत्यं श्रीकरं सदा ।
 प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्वा मृत्युञ्जयेद्भुवम्* ॥
 अर्थसम्पत्समृद्धयर्थं नित्यकल्याणहृदये ।
 अभीष्टफलसिद्धयर्थं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥
 अभिषेकं शिवे शान्तिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः ।
 अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥

विधानान्तरमाह ।

गाणपत्यं* पुरुषसूक्तं सीरं† मृत्युञ्जयं ‡ शुभम् ।
 शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यं ह्वा मृत्युञ्जयो भवेत् ॥
 मूले वा सर्पगण्डे वा कुर्यादेतानि यत्नतः ।
 आयुर्वृद्धिकरार्थाय गण्डदोषप्रशान्तये ॥
 इत्युत्तरगार्गीकदिनक्षयादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

* गणेशसूक्तं यथा—

आतू न इन्द्र।क्षुमन्त चिञ्च याम सगृभाय । महाइक्षी दक्षिणेन ॥ १ ॥
 विद्य हि त्वा तुविकूर्ध्नि तुविदेषे तुवीमघ । तुविमात्रमवोभि ॥ २ ॥
 नहि त्वा शू देवा न मतांसो दिक्कन्त । भीम न गा वारयन्ते ॥ ३ ॥
 एतोऽन्विन्द्र क्षवामेशान वस्व. स्वराज । नराधसा मर्दिपन्न ॥ ४ ॥
 (इत्यादिकमृग्वेदस्य अष्टममण्डले द्रष्टव्यम् ।)

† सीरं मृत्युञ्जयम्—

उदु त्व जातवेदम देव वहन्ति केतव ।
 दृशं विश्वाय मृत्युञ्जयम् ॥ इत्यादिकम् ।
 (१म ५०म १चक्रम् ।)

‡ गायत्रीप्रथम पाद त्राम्बकपादैक तथा ।
 गायत्रीद्वितीय पाद त्राम्बकद्वितीय पादम् ॥
 गायत्रीतृतीयपाद त्राम्बकशेषपादम् ।
 ततश्च मृत्युञ्जयमन्त्र एव पर्यवस्यति ॥

यथा—श्रीं तस्मिन्निर्गच्छ । त्राम्बक यज्ञामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ॥
 भर्गो देवस्य धीमहि । ऊर्जांरुक्मिन् वसुधात् ।
 धियो यो न प्रचोदयात् । मृत्योर्मुञ्चीय मामृतात् ॥ इति ।

(तन्त्रसारे ।)

अथ व्यतीपातादिशान्तिः ।

यथा शौनकीये ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ।
 वैधृती व्यतिपाते च महादोषोऽभिजायते ॥
 कुमारजन्मकाले च व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
 संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥
 दरिद्राणां महद्दुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् ।
 अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 स्त्रीणाञ्च शोको दुःखञ्च सर्व्वनाशकरो भवेत् ।
 शान्तिर्वा पुष्कला कार्या तद्दोषो न च कश्चन* ॥
 गोमुखप्रसवं कुर्याच्छान्तिं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 सर्पाभिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः ॥
 नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये ।
 प्रथमं गोमुखाज्जन्म ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
 गृहस्य पूर्व्वदिग्भागे गोमयेनोपलिप्य च ।
 अलङ्कृतस्वदेशे तु व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्द्धं तण्डुलेन च ।
 तदर्द्धन्तु तिलैः कुर्यादन्योऽन्यं परिकल्पयेत् ॥

धान्यं व्रीहिः । प्रथमं व्रीहिपरिधिस्तन्मध्ये तण्डुलपरिधिस्तदन्त-
 स्तिलपरिधिरिति राशित्रयविवेकः ।

द्रव्यनितयरागौ तु षटपथं निनेद्बुधः ।
 पुण्याङ्गं वाचयित्वा तु शाचार्यं ह्युयात्परम् ॥
 आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।
 मन्वतन्वार्घतस्वर्गं गान्तिकग्नेणि कोषिटम् ॥
 पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पट्टवस्त्राङ्गुलीयकम् ।
 रागौ प्रतिष्ठितं कुम्भमन्नं सुमनोहरम् ॥
 तीर्थोदकेन सम्पूर्णं मृदुटीपधिपक्षयम् ।
 मङ्गल्यं गन्धरत्नञ्च वस्तयुग्मेन वेषयेत् ॥
 तस्यापरि न्यसेत्पात्रं मृषयस्त्रेण वेषयेत् ।
 प्रतिमां स्थापयेहीमान्माधिप्रत्यधिदेवताम् ॥
 चन्द्रादित्याकृती पात्रं मध्ये वैष्टतिमर्शयेत् ।
 एवमेव व्यतोपातगान्ती मक्रमणस्य तु ॥
 भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् ।
 निष्कमात्रेण चार्हेन पादेनापि स्वगणितः ॥
 प्रतिमाः कारयेद्दोमांस्तत्तद्वक्षणमक्षिताः ।
 प्रतिमापूजनार्याय षष्ठयुग्मं निवेदयेत् ॥
 अधिदैवं भवेत्सूर्य्यचन्द्रः प्रत्यधिदैवतम् ।
 तत्तद्व्याहृतिपूर्व्वेण तत्तन्मन्त्रेण पूजयेत् ॥

अयमत्र विवेकः । वैष्टतिर्यतीपातय प्रधानदेवता उभयत्रापि
 सूर्योऽधिदेवता चन्द्रः प्रत्यधिदेवता संक्रान्ती तु भानुः प्रधान-
 देवता रुद्रोऽधिदेवता अग्निः प्रत्यधिदेवतेति ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण* प्रधानप्रतिमां यजेत् ।

तत्सूर्यमिति मन्त्रेण† सूर्यपूजां समाचरेत् ॥

आप्यायस्वेति मन्त्रेण‡ सोमपूजां समाचरेत् ॥

संक्रान्तिदेवतादिपूजनन्तु तत्तत्तल्लङ्गकैर्मन्त्रैः कार्यम् । व्याहृति-

मन्त्रस्तु सर्वैः§ समुच्चीयते ।

उपचारैः ऋगुशभिर्यथा पञ्चोपचारकैः ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः फलेनैवेद्यमर्पयेत् ॥

मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण¶ प्रधानदेवतां॥ सृशन् ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥

अष्टाविंशतिधा वाथ प्रजप्याथ स्वशक्तितः ।

सर्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममन्त्रतः ॥

आनो भद्रेति सूक्तञ्च** भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम्†† ।

जपेच्च पौरुषं सूक्तं‡‡ त्रैयम्बकमतः परम् ॥

* त्रैयम्बकं यजामहे इत्यादिना ।

† १४३ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

§ सर्वैरित्यत्र सर्व्वेति ख-पुस्तके पाठः ।

¶ ४०७ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

॥ देवतामित्यत्र प्रतिमामिति क-पुस्तके पाठः ।

** सूक्तमिदं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

†† ३२४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ १३५ पृष्ठे किञ्चित् प्रदर्शितम् ।

कुण्डं स्पृष्ट्वा चतुर्दिक्षु जपं कुर्यात्स्तघर्त्विजः ।
 कुम्भस्य पयसि देगे स्यग्निनेऽग्निं प्रकम्पयेत् ॥
 स्वगृह्योक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण समिदाग्न्यधरं हुनेत् ॥
 षटोत्तरमहस्रं वा षटोत्तरगतन्तु वा ।
 षटार्थिगतिं वा कुर्यात् स्वस्य गणप्यनुमारतः ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण तिलहोमं समाचरेत् ।
 ततः श्विष्टकृतं हुत्वा अभिषेकश्च कारयेत् ॥
 समुद्रज्येष्ठाः सुक्तेनऽप्यपो हि प्रा यत्सेनः* च ।
 अक्षीभ्यामिति सुक्तेनः॥ पावमानीभिरेव च ॥
 त्रैयम्बकेन तत्पूर्वम्‡ आष्यायस्येति मन्त्रके ॥
 सुरास्त्वामिति मन्त्रेण॥ अभिषेकं समाचरेत् ।
 अभिषेकाभ्रुतं वस्त्रमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्यैरन्तर्हृतः ।
 यजमानः स्त्रिया युक्त आष्यावेक्षणमाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पथाद्दक्षिणैर्माङ्गुलीयकैः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च स्वर्णदानं विधेयतः ॥

- * ६९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
 † ९० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
 ‡ १४९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
 § मन्त्रोक्तं १४९ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
 ¶ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
 ॥ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

तद्दोषशमनार्थाय आचार्याय प्रदापयेत् ।
 प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
 दीनान्यक्तपणेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ॥
 ब्राह्मणाञ्कृतसंख्याकान् मिष्टान्नैर्भीजयेत्ततः ॥
 बन्धुभिः सह भुञ्जीत यथाविभवसारतः ॥
 एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं मातापित्रोः शिशोरपि ॥
 सर्व्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रविवर्द्धनम् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत् ॥
 इति शौनकोक्तं वैधृतिय्यतीपातसंक्रान्तिजननशान्तिविधानम् ॥

अथ विषघटिकाजननशान्तिविधानम् ।

तदुक्तं बृहदारण्यैः ।

नाशकविषशस्त्रास्त्रैः क्रूरे लङ्गेः समेऽपि वा ।
 तद्दोषपरिहाराय शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 रुद्रो यमोऽग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्त्तिताः ।
 सुवर्णेन यथाशक्त्या तत्तल्लक्षणसंयुताः ॥
 प्रतिमाः कारयित्वा तु आढकत्रीहिभिः स्थले ॥
 स्थण्डिले परिकल्पयाथ कुम्भमोषधिसंयुतम् ॥
 जलैः सम्पूर्य्य संस्थाप्य मृदादि प्रक्षिपेत्ततः ॥

वस्तुद्वयेन सर्वेषु पञ्जरानि निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्योपरि संस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्तथा ।
 तत्तन्मन्त्रैश्च सम्पूज्य गन्धपुष्पोपधारकैः ॥
 कद्रुद्रायेति मन्त्रेण० यमाय त्वेति मन्त्रतः१ ।
 अग्निर्मूर्हेति मन्त्रेणः२ परम्पृत्यो इति त्वयः३ ॥
 एतैस्तुभिर्मन्त्रैश्च क्रमादर्थेद्गुनेत्तथा ।
 ममिच्छरुदृतद्रव्यैः प्रत्येकञ्च यथाक्रमात् ॥
 ऋत्विग्भिय मद्वाचार्य्यो हुनेदृमहस्रकम् ।
 अष्टोत्तरगतं वाय अष्टाविंगतिमेव वा ॥
 ततस्मिन्नेद्गुनेद्देवांस्तत्तन्मन्त्रैश्च कल्पयित् ।
 ततोऽभिवेद्येद्दानं मन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥

दानं प्रतिमानां कुर्यादिति शेषः ।

प्रीयतां भगवानोगः पिमाकी सर्व्वतोमुखः ।
 तव्वा मूर्त्तिप्रदानेन समस्ताभीष्टदो भव ॥

० ०४ एते प्रदर्शितेन ।

१ यमाय त्वा मन्त्राय त्वा गुरुंभ्य त्वा तपसि । दैवस्ता मविता मभ्यामज्जु ।
 वृद्धिष्या ऋत्विग्भ्यादि । अग्निंरमि गोभिरमि तपोऽमि ॥ (३०५ ११म यजु ।)

२ ३१ एते प्रदर्शितेन ।

३ परम्पृत्यो अमुपरिष्ठि पत्या यमे अज इतरो दिवयातात् ।

अष्टुभने शृण्वते ते प्रथमि मात प्रजाप् रीरिषी मोग वीराम् ॥

(१५५ ०म यजु ।)

४ तनेत्यत्र त्वेति क पुनरे पाठः ।

ईषत्पीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः ।
 रक्तदृक् पालकः कृष्णो महिषस्थः शिवं कुरु ॥
 पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशान्तः पिङ्गाक्षचरणोऽरुणः ।
 छागस्थः साक्षसूत्रश्च सप्तार्चिः शक्तिलोचनः ॥
 तव मूर्त्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय ॥
 दंष्ट्राकरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः ॥
 रक्तखड्गगदापाणिर्मृत्युर्मां यातु सर्व्वदा ॥
 दानमेवंविधैर्मन्त्रैर्यथाविधि समाचरेत् ॥
 गोभूहिरण्यदानैश्च आचार्य्यं पूजयेत् सुधीः ।
 एवं कुर्व्वन् विधानेन सर्व्वदोषं प्रशामयेत् ॥
 इति वृद्धगार्ग्योक्तविषघटिकाजननशान्तिविधानम् ॥

अथ ग्रहणजननशान्तिः ।

सा च रजोदर्शनप्रकरणे अभिहिता ।
 ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
 व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
 इत्यादिरूपा । अत्रापि तथा द्रष्टव्या ।

अथ यमलजननशान्तिः ।

तत्रादौ तयोः संस्कारार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभावमाह देवलः ।
 यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
 सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥ इति १

भागवते तु ।

हौ तटा भयतो गर्भो सूतिर्वेगविपर्ययात्* । इति
पयादत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वमुक्तम् । तत्र देगाचारतो व्यवस्था विज्ञेया
देगानुशिष्टमिति† वचनात् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

अथ यस्य बधूर्गौर्वा जनयेत्तदयमो ततः ।

स मरुद्भिद्यरु कुर्व्यात्पूर्णाद्भुतिमथापि वा ॥ इति ।

अत्र च आश्वलायनब्राह्मणं भवति । तटादु —

य आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमो जनयेत् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति । सोऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं
पुरोडागं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य द्वि क्षपे
राद् वेद चरमा अह्वेत्याद्भुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।

भारुतचर्चितिकर्त्तव्यता दर्शपूर्णमासस्थानीपाकवद्द्रष्टव्या ।

अथ कात्यायनगृह्यपरिशिष्टोक्तयमनगान्तिविधानम् ।

अथातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः । यस्य

* वेग प्रवेग शुकस्येत्यर्थं तस्य विपर्ययात् पैपरीत्यात् पयात् प्रविष्टशक्नेषीत्पन्नस्य भादी
सूति पूर्वप्रविष्टशक्नेषीत्पन्नस्य पयात् भुतिरिति गर्भोत्पत्तिकर्मण तस्य ज्येष्ठत्व न तु प्रसवकर्मण
पूर्व प्रसूतस्य इति तात्पर्यम् ।

† देगानुशिष्ट कुलधर्ममग्न स्वगोबध्म न द्वि मन्वजिह्व । इति श्रुतितत्त्वम् ।

भार्या गौर्महिषी बड्वा वा विकृतं प्रसवेत् स प्रायश्चित्ती
 भवेत् । पूर्णे दशाहे चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां काषायमुपसंहरत्
 प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थशमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषामपो(मथो) मिश्रं
 हिरण्यदूर्वाङ्कुराम्त्रपल्लवैरष्टौ कलशान् प्रपूर्य सर्वौषधीनां*
 दम्पती स्नापयित्वा आपो हि ष्ठेति तिसृभिः† कया नश्चित्र इति
 द्वाभ्याम्‡ आ नः स्तुत इति§ एकया पञ्चैन्द्रेण पञ्च वारुणेन इद-
 मापः प्रवहत इति एकया पञ्चभिः अपाद्यणमिति च स्नापयित्वा
 अलङ्कृत्य तौ दर्भेषूपवेश्य मारुतं स्थालीपाकं अपयित्वा आज्य-
 भागाविष्टा आज्याहुतीर्जुहोति पूर्वोक्तैः स्नानमन्त्रैः स्थाली-
 पाकस्य जुहोति ।

अग्नये स्वाहा अन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा सोमाय
 स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मारुताय स्वाहा
 मरुद्भ्यः स्वाहा यमाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहा इति ।

* सर्वौषधीनामित्यत्र सर्वौषधिभिरित्येव पाठो युक्तः ।

† २० पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

‡ कया नश्चित्र आशुव दूतीः सदावधः सखा । कया श्चिष्ठया वता ॥ (३६अ. २म. यजुः ।)
 कस्वा सत्यो मदानाम्पृहिष्ठो मत्सदन्वसः । दृदाचिदा रुजि वसु ॥

(२७अ. ४०म. यजुः ।)

§ आ नः स्तुत उपवाजिभिरुती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दनः ।

तिरयिदर्यः सवना पुरुषाणां श्वेभिर्गृणानः सत्यराधाः ॥ (४म. २६सू. १३८क ।)

¶ अपाद्यणमपकिंलिषमपल्लव्यामपोरपः ।

अपामार्गं त्वमस्यदपदुःष्वप्रपृ सुव ॥ (३५अ. ११म. यजुः ।)

गृहोत्पातेषु उन्मूलकपीतगृहप्रग्नैनामां गृहप्रवेशे स्तम्भप्ररोहे
वल्मीकप्ररोहे मधुजालजंनने उदकुम्भप्रव्वलन आसनशयनयान-
भङ्गेषु गृहगोधिकाकृकलासगरीरसर्पणे यक्षो(पक्षी)पतने सरटा-
रोहणे छत्रध्वजविनाशेषु सापे नैऋते गण्डयोगे देवप्रसर्पे कूपोद्-
गर्जने पर्वतपतनेष्वन्येष्वप्येवंविधेषूत्पातेषु ।

एतदेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा आचार्याय वरं
दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा आशिषः प्रति-
गृह्य गान्तिर्भवति गान्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ गान्तिकाण्डे कात्यायनपरिशिष्टोक्तं
यमज्ञजननादिगान्तिविधानम् ।

अथ त्रिकप्रसवगान्तिः ।

सुतत्रये सुता चेत्यात्तत्रये वा सुतो यदि ।
मातापित्रोः कुलस्यापि तदारिष्टं महद्भवेत् ॥
धनहानिर्ज्येष्ठनाशो दुःखं वा समहद्भवेत् ।
तत्र गान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने ।
आचार्यमृत्विजो हृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥
सह वा ग्रहयज्ञः स्यात् स्वस्य विचानुसारतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥

* अष्टिमित्यत्र अष्टिमिति धर्मसिन्धी पाठः ।

पूजयेद्धान्यराशिस्थकलसोपरि शक्तिः ।

पञ्चमे कलसे रुद्रं पूजयेद्गुद्रसंख्यया ॥

पञ्चमशब्दनिर्देशादन्येऽपि ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिष्ठाकलशाश्वत्वारी
द्रष्टव्याः । रुद्रसूक्तानि मूलशान्तिके स्पष्टीकृतानि ।

द्विज एको जपेद्धीमकाले शुद्धः समाहितः ।

आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम् ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिञ्च वा ।

देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ॥

चतुर्वक्त्रादिभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मादिमन्त्रैर्ब्रह्मादेरिन्द्रस्यापीन्द्रमन्त्रतः ।

पूजा कार्येति शेषः ।

ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं चरेत् ।

अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥

हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः ।

प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विताः ॥

कांस्याज्यवीक्षणकृत्वा शान्तिपाठन्तु कारयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्प्रश्चाद्दीनानाथांश्च तर्पयेत् ।

कृत्वैवंविधिना शान्तिं सर्वादिष्टाद्दहिर्भवेत् ॥

वह्निर्वियुक्त इत्यर्थः ।

इति गर्गसंहितोक्तं पुत्रत्रयोत्पत्त्यनन्तरं कन्योत्पत्तौ

कन्यात्रयोत्पत्त्यनन्तरं पुत्रोत्पत्तौ

शान्तिविधानम् ।

अथ सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिः ।

तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मात्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

दन्तजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे ।

उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते वै शिशोः द्विजाः ॥

द्विजा दन्ताः, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यभिधानात् ।

दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसन्तम् ।

मातरं पितरञ्चाथ खादेदात्मानमेव वा ॥

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

यदा दन्ताश्च जायन्ते मासे चैव महद्भयम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि ताम्भे निगदतः शृणु ।

गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्नापयेद्विजः* ॥

तैरिति वक्ष्यमाणसर्बौषधादिभिः सम्बध्यते ।

तदभावे तु धर्मज्ञः काञ्चने च वरासने ।

सर्बौषधैः सर्बगन्धैर्वीजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥

पञ्चगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव ।

स्थालीपाकीन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् ।

सप्ताहं चात्र कर्त्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥

* वै शिशोरित्यत्र तच्छिशोरिति वा ग पुनकयोः पाठः ।

† तैस्तथा स्नापयेद्विज इत्यत्र नौम्यवा स्नापयेद्विजः इति पाठो निर्णयसिन्धी-दृश्यते ।

स्थालीपाकेन धातृपूजनं नैवेद्यहोमात्मकम् ।

अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ।

काञ्चनं रजतं गाश्च भुवश्चासनमेव च ।

दन्तजन्मनि सामान्ये शृणु स्नानमतः परम् ॥

सामान्ये सदन्तोपरिदन्तजननव्यतिरिक्त-स्वाभाविकदन्तजनने
इत्यर्थः ।

भद्रासने निवेश्यैनं मूर्ध्नि मूलफलेस्तथा ।

सर्ब्वीषधैः सर्ब्वीजैः सर्ब्वगन्धैस्तथैव च ।

स्नापयेत्पूजयेदत्र वङ्गं सोमं समीरणम् ॥

समीरणं वायुम् ।

पर्व्वतांश्च तथाख्यातान् देवदेवञ्च केशवम् ।

एतेषामेव जुहुयाद्दष्टतमग्नौ यथाविधि ॥

एतेषां ब्रह्मादिपञ्चकानां होमसंख्या चात्र अष्टोत्तरशतादिवेदि-
तव्या ।

ब्राह्मणानान्तु दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ।

ततस्खलङ्कृतं बालमासने तूपवेशयेत् ॥

आसीनं क्वत्रमूर्धानं वीजैः सुस्नापयेत्ततः ।

स्वस्ति वै बालकानाञ्च तैश्च कार्य्यञ्च पूजनम् ।

पूज्याश्चाविधवा नार्थी ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पद्मपुराणीक्त-

सदन्तोपरिदन्तस्वाभाविकदन्त-

जननशान्तिविधानम् ।

अथ ऊर्ध्वदन्तजननमात्रशान्तिः ।

ब्रह्मयामले ।

प्रथमं दन्तनिर्मोक ऊर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ।
 क्लेशाय मातुलस्येह स च प्रोक्तो मनीषिभिः ॥
 विघ्नभङ्गं प्रवक्ष्यामि विधानं विधिपूर्वकम् ।
 सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमयन्तु वा ॥
 दधोदनेन सम्पूर्य पात्रं दद्याच्छिशोः करे ।
 समन्त्रं भाजनं दत्त्वा तं पश्येन्मातुलः शिशुम् ॥
 सालङ्कारं सवस्त्रञ्च शिशुमालिङ्ग्य मादरम् ।
 प्रार्थयेन्नियतात्मा च मन्त्रेणानेन भार्गव ॥
 रक्ष मां भागिनिय त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् ।
 गृहीत्वा भाजनं सान्नं प्रसन्नो भव मे मदा ॥
 निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नाञ्च स्वमातरम् ।
 मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव भगव सह ॥ इति ।
 ततोऽभिनन्दयेद्विद्वान् भगिनीं भगिनीपतिम् ।
 ज्येष्ठांश्छ्रेष्ठान् गुरुन् विप्रानपरानपि पूजयेत् ।
 होमङ्गत्वा तिलाज्येन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥

होमसंख्या च अष्टोत्तरगतादिः ।

एवङ्गते विधाने तु विघ्नः कोऽपि न जायते ।
 तस्मात्प्रयत्नतो विद्वान् विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 इति ब्रह्मयामलोक्ता ऊर्ध्वदन्तजननशान्तिः ।

अथ वैकृतप्रसवशान्तिः ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः ।

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।

अमानुषा अखण्डाश्च अज्ञातव्यज्जनास्तथा ॥

अखण्डाः पिण्डीभूताः ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ।

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥

निर्वासयेत्तान् नृपतिः स्वराष्ट्रात्

स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।

चिकित्सनैर्ब्राह्मणतोषणैश्च

तत्तस्य शान्तिं समुपैति पापम् ॥

इति अकालप्रसवादिवैकृतशान्तिः ।

अथ विकृतजननशान्तिः ।

विधानमालायाम् ।

विकृताङ्गानि जायन्ते त्वपत्यानि नृपोत्तम ।

यानि यानि महाबाहो तच्छृणुष्व विधानतः ॥

हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि सदन्तानि विशेषतः ।

उत्पन्नान्येव पश्यन्ति प्रवदन्ति हसन्ति च ॥

सकूर्वाणि च जायन्ते पित्रोर्मृत्युं दिशन्ति च ।
 सिंहध्यात्रहकादीनां रूपैर्नानाविधैर्नृप ॥
 जायन्ते प्राणिनां गर्भा महाभयविधायकाः ।
 उत्पद्यन्ते यिलीयन्ते कालेनैकेन देहिनः ॥
 तज्जम्भयनागाय विधानं कथ्यते मया ।
 यस्या उदरमभूता दृश्यते यिक्तता प्रजा ॥
 दगाहादूर्ध्वमुद्दिग्नाः स्नापनीयाः शुभैर्जलेः ।
 जनयित्री च राजेन्द्र जनकय विगेषतः ॥
 सकुल्या अपि मानुष्याः शुक्लमास्यानुलेपनाः ।
 शुक्लाम्बरधराणापि श्लेषवाचः प्रयत्नतः ॥
 कृताङ्गिकसु कर्त्ता च विदधीत विधानकम् ।
 सदनस्थोत्तरे भागे स्थण्डिलन्तु प्रकल्पयेत् ॥
 याचयित्वा द्विजान् स्रग्मि कृत्वा यामीं हिरण्मयीम् ।
 नवेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा विधानतः ॥
 चतुर्भुजा पिङ्गकेगा पिङ्गश्लशुविम्बोचना ।
 कर्णिकारभवैः पुष्पैः पूजिता सुमनोहरा ॥
 यमस्य पूजा कर्त्तव्या सुवर्णस्य विगेषतः ।
 वामहस्ते गदा पूज्या दक्षिणे कालदण्डकः ॥
 ऊर्ध्वं वामे हला पूज्या तथा खड्गश्च दक्षिणे ।
 यमः प्रेतसखः कालः त्याहदेव महामते ।
 कालदण्डधरः श्रीमान् वैवस्वत नमोऽस्तु ते ॥

अयं पूजामन्त्रः ।

अथातोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य हवनं कारयेत्ततः ।
 तिलाज्यतण्डुलास्तत्र प्रधानद्रव्यमीरितम् ॥
 कणुष्व पाजमन्त्रेण* जुहुयाच्च सहस्रकम् ।
 रक्षीघ्नांश्च जपेन्मन्त्राणाञ्छं न इत्यादिः‡ शान्तये ॥
 ततो वै खिष्टकृद्द्वयं प्रायश्चित्तन्तु सर्पिषा ।
 ततो दीपबलिं दत्त्वा धर्मराजस्य तुष्टये ॥
 पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा ततो दानं समारभेत् ।
 नीलाम्बरयुतं चण्डं महिषं यमवाहनम् ॥
 आचार्याय ततो दद्यात्सखङ्गञ्च सदक्षिणम् ।
 पुष्पमालावृताङ्गञ्च स्वर्णभङ्गमनोरमम् ॥
 ताम्रपृष्ठं रौप्यखुरं रत्नपुच्छं सचामरम् ।
 दक्षिणार्थं सुवर्णञ्च दद्याद्दर्मस्य तुष्टये ।
 सम्पूज्य विधिवद्विप्रं वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

दानमन्त्रो यथा ।

यमवाह नमस्तुभ्यमकालमरणापह ।

लुलाप तव दानेन प्रीयतां मे सदा यमः ।

एवं दत्त्वा तु महिषं सम्पूज्या ऋत्विजस्तथा ॥

* ३५८ पृष्ठे उक्तेन ।

† रक्षीहणं वाजिनमाजिघर्षिं मित्रं प्रथिष्ठसुपयामि शस्त्रं ।

शिःशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ (१०म. ८७सू. १८८क् ।)

‡ शन्नो वातः पवताथ् शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कानिन्नदद्देवः पर्यन्तो अभिवर्षतु ॥ (३६अ. १०म. यजुः ।) इत्यादिकान् ।

ततोऽभिषेको विष्णुतेर्मातापित्रोः सगोत्रयोः ।

अथ आचार्याय प्रतिभादानं तन्मन्त्रो यथा ।

यमोऽसि पुण्यरूपोऽसि पुण्यमूर्त्तिर्निरामय ।

दानेन तव देवेभ्य विघ्ना नश्यन्तु मे सदा ।

ब्राह्मणान्मर्षणीयाः स्युरेवं गान्तिर्भवेदिह ॥

इति विधानमानोक्तपद्मपुराणधृतविष्णुतजननशान्तिविधानम् ।

अथ दत्तकपुत्रविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते ।

एवं पूर्वोक्तपुत्रकामेद्यादिनाप्यजातकुमारस्य पुत्रपरिग्रह-
विधिरभिधीयते ।

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्या अपुत्रस्य सुखं दृष्ट्वा भानु-
मण्डलमीश्वरेदित्यादि श्रुत्या च अपुत्रस्य निन्दाश्रयणात् ।
तस्मादपुत्रेण* पुत्रपरिग्रहः कार्यः ।

अत्र विशेषः कालिकापुराणे ।

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

* अपुत्रेणैत्यत्र पुत्रपट पीत्रप्रपीत्रयोरुपलक्षकम् ।

पुत्रेण लोकान् जयति पीत्रेषामन्यमश्रुते ।

अथ पुत्रस्य पीत्रेण ब्रह्मस्यप्रोति पिष्टपम् ॥ इति वचनात् ।

इति दत्तकमीमांसा ।

चूड़ोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाहर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ॥ इति ।

तत्रकारश्च शौनकेन प्रदर्शितः । यथा—

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोथ च ॥

सङ्ग्रहं सङ्ग्रहणविधिम् । समुपोथ पूर्वदिने कृतोपवासः ।

वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् ।

आदाय धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥

वर्हिःकुशमयञ्चैव पालाशं चैधमेव च ।

एतानाहत्य बन्धुंश्च* ज्ञातीनाह्वय† सत्तमः ॥

देशस्वामिनमाह्वय मधुपर्कादिनार्चयेत् ।

बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥

अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तिकम् ।

दातुः समत्वं गत्वा तु पुत्रं देहीति वाचयेत् ॥

वाचनं कारयेत् । पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति‡ पञ्चभिः ।

दद्यादिति शेषः ।

* बन्धून् आत्ममातृपितृबन्धून् ।

† ज्ञातीन् सपिण्डान् इति दत्तकचन्द्रिका ।

‡ ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सखासमृतत्वमानशः ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वोऽस्तु प्रतिग्रहणीत मानवं सुमेघसः ॥ (१०म. ६२सू. १ऋक् ।)

पश्यातामुपविष्टानां समघं पुनमर्पयेत् ॥
 देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
 अद्वाद्देत्युचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्हनि ॥

ऋक्पाठसु ।

अद्वाद्वात्सम्भवसि हृदयादधिजायमे ।
 आत्मा वै पुननामासि म जीव गरदः शतम् ॥ इति ।
 वस्त्रादिभिरनङ्गृत्य छत्रच्छायाषडं सुतम् ।
 नृत्यगोतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिगण्डैर्निरन्तरम् ॥
 गृहमध्ये तमाधाय चरुञ्च जुहुयात्ततः ।
 यस्त्वा हृदेत्युचात् चैव तुभ्यमग्न ऋचैकयाः ॥

य उदात्तान् पितरौ गोमयं वभूत् तं भाभिन्दन् परिवारं वलम् ।

श्रीषोऽश्विनमद्विरसो वो अन्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधम् ॥ (१०म ६२म २२रक् ।)

य अतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रदयन् श्रुतिर्वा मातरं वि ।

सुप्रशास्तमद्विरसो वो अन्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधम् ॥ (१०म ६२म २३रक् ।)

अथं भाभा वदति वानु वो गृष्टे देवपुत्रा षडयस्तश्चुषोतन ।

सुप्रप्रण्यमद्विरसो वो अन्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधम् ॥ (१०म ६२म २४रक् ।)

विदपास इष्टयस्त इष्टधीरदीपसः ।

ते अद्विरसः सूनवस्ते अघ्रेः परिवर्जिरे ॥ (१०म ६२म २५रक् ।)

* देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्यां पुणो हस्ताभ्याम् ।

अग्रथे जुष्टं गृह्णात्यग्नौषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णाति ॥ (१७-१०म यजु १)

† यस्त्वाद्यदा कौरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जीहवीमि ।

जातवेदो यज्ञो अप्यासु धेहि प्रजाभिरपे अमृतत्वमग्नाम् ॥ (४म ४म १०वरक् ।)

‡ तुभ्यमघ्रे पर्यवहन् मर्त्यां वहुतुना सृष्ट ।

पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सृष्ट ॥ (१०म ८५म २८रक् ।)

सीमोऽदददित्येताभिः* प्रत्यूचं पञ्चभिस्तथा ।
 पायसं तत्र साज्यञ्च शतसंख्यञ्च होमयेत् ॥
 प्रजापते न त्वदेता† नीत्युद्दिश्य प्रजापतिम् ।
 ततः खिष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्तसङ्ग्रहः ।
 तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत्‡ ॥
 क्षत्रियाणां स्वजाती वा गुरुमोत्रे समेऽपि वा ।
 वैश्यानां वैश्यजाती वा शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
 सर्वेषाञ्चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यथा ।
 दौहित्रं भागिनेयं वा शूद्रानाञ्च पतिर्यदि ॥
 नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्तदानं कदाचन ।
 बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्तदानं प्रयत्नतः ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।
 नृपो राष्ट्रार्द्धमेवापि§ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।
 शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥

* सीमोऽदददङ्गसर्व्वाय गन्धर्वोऽदददग्रये ।

रयिं च पुत्तांश्चादददग्निर्मञ्जमयो इमाम् ॥ (१०म. ८५सू. ४१ऋक् ।)

† प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव ।

यत्कामयन्त जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ (१०म. १२१सू. १०ऋक् ।)

‡ अन्यत्र तु न कारयेदित्यनेन ब्राह्मणतिरिक्तः क्षत्रियादिसमानजातीयो दत्तको व्याव-
 र्च्यते इति दत्तकचन्द्रिका ।

§ राष्ट्रार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमे कवर्षीयद्रव्यं प्रदद्यादर्द्धराज्योत्पन्मे कवर्षाहृतं धनमिति वचनात् ।
 इति दत्तकचन्द्रिका ।

राज्यादिदानं तु प्रतिपाद्यस्य कुमारस्य पित्रे एव तस्य तत्परि-
तोषकत्वादिति कैचित् ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैश्च क्रियते सुतः ।

घ्राह्यादित्रये नाम्नि भागिनेयः सुतः क्वचित् ॥

हेमाद्री तु वशिष्ठः ।

शोणितशुक्रसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य
प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभयतः न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि प्रायते पुरुषः* । न स्त्री
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गर्तुः ।

अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति
न्यायात् ।

पुत्रप्रतिग्रहीष्यन् बन्धुनाह्वय राजनि चावेद्य निवेशन-
मध्ये लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आर्यभागान्ते व्याहृति-
चतुष्टयं हुत्वा अदूरबान्धवं बान्धवसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णी-
यात् । सन्देहे चोत्पन्ने† दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् ।
विज्ञायते ह्येकेन च बहून्स्त्रायत इति ।

निवेशनं गृहम् ।

तस्मिंश्च प्रतिगृह्णीतेऽथ त्वौरसपुत्र उत्पद्येत स चतुर्थभाग-
भागी स्यादिति ।

* स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

† दूरव्यधान्वयस्य अन्यत्तद्देशभाषादिविप्रकर्षेण कुलर्ग, सादिमन्देही भवत्येव । तथात्वे
तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यतहरदिति दत्तकचन्द्रिका ।

अदूरवान्धवमित्यादेरयमर्थः अदूरश्चासौ बान्धवश्चेति अदूर-
वान्धवः । अयं भावः प्रथमं तावत्सति सम्भवे सन्निहितो बन्धुरेव
पुत्रीकार्यः । तदभावे व्यवहितो बन्धुः । तदभावे बन्धुव्यति-
रिक्तोऽपि । तस्य च कुलशीलादिविषयकसन्देहे उत्पन्ने सति
दूरवान्धवं बन्धुभ्यो दूरदेशवर्तिनमासन्देहनिवृत्तेर्बन्धुभ्यो दूरे
स्थापयेत् न तेन व्यवहरेदित्यर्थः । तस्मात्प्रतिग्रहेणापि पुत्रमर्ज-
येदिति श्रुतिमुपन्यस्यति । विज्ञायते ह्येकेन बहूनिति । एकेन
पुत्रेण बहून् पुरुषान् वंश्यांस्तारयत इत्यर्थः । चतुर्थभाग-
भागीति गृहीतपुत्रविषयम् ।

उत्पन्ने त्वीरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः* सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु यासाच्छादनभागिनः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

ग्रन्थान्तरे तु ।

दत्तपुत्रे गृहीते तु कदाचित्त्वीरसो भवेत् ।

पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥

इदं तु दत्तपुत्रस्य गुणवत्तरत्वे द्रष्टव्यं दत्तस्य गुणवत्तरत्वे समो
भाग इति हारीतस्मरणात् ।

अविधाय विधानं यं परिपुष्णाति नन्दनम् ।

विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभागिनम् ॥

* तृतीयांशहरा इति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

+ एतद्वचनं शूद्रविषय एव योजनीयम् । शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्योपदिश्यते ।
सस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रगतं भवेत् ॥ इति वचनादिति दत्तकचन्द्रिका ।

तस्मिन् जाते सुते पूर्व्वं कृते मति विधानके ।
 तत् स्वं त्वस्यैव सर्व्वस्य स स्वामी पितुरप्नमाः ॥
 जातष्वन्तेषु पुत्रेषु दत्तपुत्रपरिग्रहात् ।
 पिता चेद्दिभजेद्विक्तं नैवामी ज्येष्ठभागभवेत् ॥
 इति दत्तकपुत्रविधानम् ।

अथ स्वदारोहणविधानम् ।

तच्च नामकरणानन्तरं ज्योतिःशास्त्रे विहितम् ।
 तथाच ब्रह्मसूत्रिः ।

स्वदारोहसु कर्त्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा ।
 षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपि वा ॥

भविष्यपुराणे ।

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रतारावलान्विते ।
 ऋदुधुवक्षिप्रमेषु माता वा कुलयोपितः ॥
 योगगायिहरिं स्मृत्वा प्राक्शीर्षं विन्ध्यसेच्छिशुम् ॥ इति ।

ऋद्धादिनक्षणमुक्तं श्रीपतिना यथा ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रौरगा दारुणं
 क्षिप्रश्चाश्विदिनेशपुष्यमनसेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।
 उग्रं पूर्व्वमघान्तकं ऋदु मृगत्वाद्भ्रान्त्यमैत्रं चरा
 विष्णुस्वातिशतोद्भुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥ इति ।

० न कृते च विधानके ।

तत् स तस्यैव विगत्य य स्वामीति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

प्रयोगसारे ।

आन्दोलाशयने पुंसी द्वादशो दिवसः शुभः ।

त्रयोदशसु कन्याया न नक्षत्रविचारणा* ॥ इति ।

इतिकर्तव्यताविशेषसु शिष्टाचारतोऽवगन्तव्यः ।

इति खट्वारोहणविधानम् ।

अथ दुग्धपानविधानम् ।

श्रीधरीये ।

एकत्रिंशे वासरे च द्वितीये

जन्मर्त्ने वा शुद्धलग्नेऽनुकूले ।

शङ्खक्षीरं सन्निदध्याच्छिशूनां

वक्त्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय ॥

अस्यार्थः । जातस्य बालस्य जन्मदिवसादेकत्रिंशदिवसे तदलाभे
द्वितीयजन्मनक्षत्रादौ पयःपानं कारयितव्यम् ।

तथाच श्रीनृसिंहः ।

एकत्रिंशदिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् ।

अन्नप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥

नाक्षत्रे मासि सम्पूर्णे जातर्त्ने तु विशेषतः ।

मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पञ्चात्कालेषु शोभने† ॥

* न तत्रर्त्नविचारणा इति ख-पुस्तके पाठः ।

† काले सुशोभने इति पाठो युक्तः ।

उत्तरावयहस्तौ च त्वाष्ट्रवैश्यावयामवाः ।
 पौष्णाश्विनौ मघाम्वाती यरुणाटितिजीवनम् ॥
 रोहिष्यैन्दवमैत्राय दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
 पठोरिक्ताटमीटर्गा वर्ध्या विटिस्त्रिराणि च ॥
 वर्ज्याश्वशुभयोगाय कृष्णोपान्त्यत्रिभागकः ।
 अधोमुखानि वर्ध्यानि मीनाजानिगृहाणि च ॥
 जीवशुक्रेन्दुमौम्यानां वारयर्गोदये क्षणाः ।
 शुभानां रागयः श्रेष्ठा विशेषाः शुभकर्मणि ॥
 चन्द्रे मङ्गलसंयुक्ते शुभग्रहदगायुते ।
 श्वोच्चमित्रस्त्रयर्गस्थे शुके चातिवृत्तान्विते ॥
 पारावतगते वापि सुरेश्वरगतेऽपि वा ।
 ऐरावतगते वापि दुग्धपानं शुभावहम् ॥ इति ।
 पारावतादीनां लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे व्युत्क्रमेणोक्तम् ।
 चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः स्थितिवर्गैः शुभान्वितैः ।
 ऐरावतपारावतसुरेश्वरगुप्कराः क्रमात् ॥
 अत्र चतुर्भिरित्यादि लग्नहोराषड्वर्गमध्ये । शुभान्वितैः शुभ-
 ग्रहान्वितैरित्यर्थः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तं बालकस्य दुग्धपानविधानम् ।

अथ ताम्बूलभक्षणम् ।

सार्द्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 कर्पूरादिकसन्निधत्, विलासाय हिताय च ॥

शूलार्कचित्करतिष्यहरीन्दुभेषु
 पौष्णे तथा मृगशिरोऽदितिवासवेषु ।
 अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
 ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः । इति ।

अथ जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

शौनकीये ।

अथ स्रजन्मनक्षत्रे स्नातः शुक्लाम्बरो नृपः ।

कृतकौतुकबन्धश्च सर्वाभरणभूषितः ॥

नृपग्रहणं तस्यात्यावश्यकत्वार्थम् । तेन अन्यस्यापि भवतीति
 गम्यते आयुर्द्धिहेतुत्वात् ।

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद्गुरुसमन्वितः ।

आचार्येणैव होतव्यो होमः सर्वत्र कर्मणि ॥

स्थण्डिलाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।

दूर्वां घृताक्ता जुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः ॥

यद्देवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्देवतः स्मृतः ।

ततः खिष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥

गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणांस्तोषयेत्ततः ।

तस्मिन्नहनि सर्वत्र देवतायतनानि च ॥

गच्छेदिति शेषः ।

दुःखितान् सर्ववर्णांश्च मोचयेन्नृपतिस्ततः ।

द्विजान् सर्वानयाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि सत्तमान् ॥
 पूजयित्वा विधानेन पूजितस्थाः स्वदान्धवाः ।
 न हिंस्यात् सर्वभूतानि तदहसु विशेपतः ।
 एवं ममाचरन्नाजा सुखी भवति सर्वदा ॥
 इति शौनकीये जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

अथ जन्ममासादिकर्त्तव्यविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

जन्ममासे जन्मतिथौ जन्मर्त्तं जन्मलग्नके ।
 विधानन्तु प्रकर्त्तव्यं विदुषायुर्विद्वहये ।
 यस्मिन् मासे तु यो देयस्त्मादादौ पूजयेत्तरः ॥
 मासदेवास्तु ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
 उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेयश्चाथा हरिः ।
 योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥

मासादिकमस्तु चैत्रादिर्मार्गशीर्षादिर्षा ।

गणेशप्रमुखा देवा दुर्गाद्या मातरस्तथा ।
 पूज्यास्तस्मिन्नकैर्मन्त्रैर्धूपपुष्पादिभिस्तथा ॥
 सप्तधान्यमये राशौ स्थापयेत्पीठमुत्तमम् ।
 यवाः प्रियङ्गवो माषा आढकाश्चणकास्तिलाः ॥
 व्रीहयश्च समुद्दिष्टं धान्यानां सप्तकं बुधैः ।

पीठं तत्रोपरि न्यस्य वस्त्रच्छन्नमनुत्तमम् ॥
 हुत्वा चाग्निं व्याहृतिभिः*हीमशेषं समाप्य च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यं पूजयेदथ ॥
 ततस्तु भोजयेद्विद्वान् ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् विघ्नः कोऽपि न जायते ॥
 इति विधानमालोक्तं जन्ममासादिकर्तव्यविधानम् ।

अथ स्त्रीस्तन्याक्षरणहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे ।

क्षीरं मुष्णाति या नारी पूर्व्वजन्मनि सुव्रता ।
 जन्मान्तरे तु तस्या वै क्षीरं न क्षरतः स्तनौ ॥
 क्षीरान्नं भोजयेद्विप्रान् साज्यं समधुमण्डकम् ॥
 विप्रानिति बहुत्वनिर्देशात्तयो विप्रा अवश्यं भोजनीयाः ।
 अनुलिम्पेच्च तेनैव तूच्छिष्टान्नेन भक्तितः ।
 विप्रघादोदकैश्चापि क्षालयेत्कुचमण्डलम् ॥
 सुरामांसक्षीद्रघृतापूपान्निर्गन्धपुष्पकैः ।
 भूतेभ्यश्च बलिं दद्याद्भूतान्यत्र च संशृणु ॥
 मधुश्च नवनीतश्च पिण्डमालोह्य(ग्र)चित्तकः ।
 भूतमध्यश्च शक्तिश्च भूतानां पञ्चकं त्विदम् ॥

* भूमिवः स्वरित्येवरूपाभिः ।

अत्र सुरादीनि ब्राह्मणैरनिपिहान्येव ग्राह्याणि ।
इति मदनमहार्णवोक्तं स्त्रीस्तन्याचरणहरविधानम् ।

अथ निष्क्रमणविधानम् ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अथ निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः ।
अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ।
कृते सम्पद्विद्विः स्यादायुर्वर्द्धनमेव च ॥ इति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

मासे तृतीये दिवसे दिनेशं
शिशुं चतुर्थे शशिनश्च धेनुम् ।
विलोकयित्वान्नविधिप्रयुक्ते
काले गृहान्निष्क्रमणं विदध्यात् ॥

तथा ।

केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्टिन्निलाभगाः ।
उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वाहयेच्छिशुम् ॥

अपिच ।

आर्द्राधोमुखवर्जितानुपहृतेष्वृक्षेष्वरिक्ते तिथौ
वारे भौमशनीतरे घटतुलाकन्यामृगेन्द्रोदये ।
सहष्टेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे तृतीये शशि-
न्यक्षीणे शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रमणं कारयेत् ॥

तथा ।

चतुर्थे मासि पुण्यर्चे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् ।
 स्नातं खलङ्कतञ्चापि कृतस्वस्थयनं शिशुम् ॥
 आदाय गेहान्निष्क्रम्य गच्छेद्युर्देवतालयम् ।
 अभ्यर्च्य देवताः सम्यगाशिषो वाचयेदथ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयेयुः*स्ततः स्वकम् ।
 मातृष्वसृष्टहं नीत्वा मातुलादेर्गृहं नयेत् ॥
 तदाशीर्ष्वचनाद्यैः स्याद्दीर्घायुरभिनन्दितः ।
 जयन्तस्य मतेनार्यं लिखितः शिशुनिष्क्रमः ॥ इति ।
 दर्पणः पूर्णकलशः कन्याः सुमनसोऽक्षताः ।
 दीपमाला ध्वजं लाजाः सम्प्रोक्तञ्चाष्टमङ्गलम् ॥

सुमनसः पुष्पाणि ।

विवाहे निष्क्रमे कांस्ये वृद्धौ पूर्त्ते समागमे ।
 उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तञ्चाष्टमङ्गलम् ॥
 अत्र विशेषमाह श्रीधरीये बृहस्पतिः ।
 चतुरस्रे शुची देशे गोमयेनोपलेपिते ।
 धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामथापि वा ॥
 अर्चयेद्बन्धुपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ।
 तस्य रक्षां ततः कृत्वा मृतसञ्जीवनीं जपेत् ॥
 मृतसञ्जीवनी त्रयस्वकमन्त्रः ।

* आनयेयुरित्यत्र आनयन्तीति क-पुस्तके पाठः ।

तथार्चयेद्गणेशानं भूतगानं तर्धैव च ।

भर्घैर्विचित्रैः सफलैः शिशूनभ्यर्घयेद्बुधः ॥ इति ।

गङ्गामु व्रतोये मासि निष्क्रमणमाह ।

अत ऊर्ध्वं व्रतोये मासि निष्क्रमणिका कार्य्येति ।

विष्णुधर्मोत्तरे च ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

दिगीशानां दिशां तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्दिशः ॥

पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।

ततस्त्वलङ्घता धात्री बालमादाय पूजितम् ॥

बहिर्निष्क्रामयेद्देहाच्छरद्गुण्याहनिःस्वनैः ।

ततस्तत्र पठेन्नन्द्यद्यं राम निबोध मे ॥

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशाश्च गगनस्य च ।

निक्षेपार्धमिमं दक्षि तं मे रचन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दद्यात् रात्रावथापि वा ।

रचन्तु सतत सर्व्वं देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

स्त्रीणामविधवानाश्च द्विजानां सुहृदां तथा ।

तदा तु पूजा कर्त्तव्या नृत्यगीतैः सदोत्सवा ॥ इति ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

जननाच्चतुर्थे मासि मम कुमारस्य कुमार्था वा आयुःश्री-
बृहद्द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाख्यं कर्म करिष्ये इति
सङ्कल्प्य स्रस्तिवाचनाभ्युदयिकी कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालानां
प्राचादिदिशां चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमेण पूजां

कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा सायंसन्ध्यां कृत्वा शिशुं भूषयित्वा
 अग्निचन्द्रधेनूनां दर्शनं कारयित्वा मातुलेन धात्रया वा शिशुं
 वाहयित्वा वेदतूर्यघोषपुरःसरं शाकुनादिमङ्गलसूक्तं पठन् गृहा-
 त्निर्गत्य चन्द्रार्कयोरिति मन्त्रद्वय*मुच्चार्य देवालयां गत्वा देवं
 सम्पूज्य तत्र गोमयानुलेपिते देशे धान्यं निधाय तत्र शिशुं
 शाययित्वा रक्षां कुर्यात् ।

त्रयम्बकमित्यस्य वशिष्ठ ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
 जपे विनियोगः ।

त्रयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति त्रिजंघा विभूत्या कुमारललाटे रक्षां विधाय मातुलाद्या-
 सन्नगृहं नीत्वा स्वगृहं गच्छेत् ।

इति निष्क्रमणविधानम् ।

अथ पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

पञ्चमेऽथ तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । इति ।

तत्र सर्व्वे ग्रहाः शस्ताः सौम्या राम विशेषतः ।

तिथिं विवर्जयेद्विक्तां शस्तानि शृणु भानि मे ।

उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शुक्रदैवतम् ॥

* पूर्वपठे मूले उक्तम् ।

प्राजापत्यञ्च ब्रह्मञ्च गन्तव्यमभिनविषभम् ० ।

यथाष्टं पञ्चवेदेयं पृथिवीञ्च तथा दिवः ॥

पृथन पूर्व्वपरकृत्वा गुरुदेवदिव्यमनाम् ।

भूभागमुपनिष्याद्य कृत्वा तत्र स मण्डनम् ।

गङ्गपुत्राहगच्छेन भूमौ तमुपवेगयेत् ॥

अथ गङ्गमण्डः सर्व्वैवाद्योपनक्षत्रार्थः । अनेकेतदुक्तं भवति
स्वस्तिवाचनं कृत्वा गङ्गानगर्यादिध्वनी क्रियमाद्य धानं धरण्या-
मुपवेगयेत् ।

तत्र गन्तव्याः स एष ।

मन्त्रघात भयेद्राम त मे निगदतः ऋणु ॥

रक्षेने वसुधे देवि मदा सर्व्वगतं शुभं ।

प्रायःप्रमाणं सकल निक्षिपन्त हरिप्रिये ॥

प्रायुषस्तप्य ये कंचिदचिरात्परिपन्थिनः ।

जीवितारोग्यविशेषु निर्द्दहन्वाचिरंण तान् ॥

धरण्यशेषभूतानां मातृस्त्वमधिका ह्यसि ।

अजरा चाप्रमेया च सर्व्वभूतनमस्कृतं ॥

त्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चात्रया ह्यसि ।

सुमारं पाहि मातृस्त्वं मत्प्रा तदनुमन्यताम् ॥ इति ।

- ० प्रचीनवेदमूर्त्तिसंरक्षणार्थीषु चारिषु समस्त विशिष्य कुत्रच्य चारं ।
सामंष्य पथम इह प्रतिशुष्य रिक्तां गन्तुं शिरोभंगति भुम्पुर्व्वगतं म क ॥

इति श्लोकिका ।

ततः कर्त्तव्यमाह स एव ।

तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् ।

ततः कुर्यात्ततः कार्यं उत्सवः पूर्ववद्विज ॥

उत्सवो नीराजनादिः । एतद्वयं कुमार्या अपि कार्यं प्रक-
त्तत्वाद्बालोपरक्षणार्थत्वाच्च ।

इति बालोपवेशनविधानम् ।

अथ कर्णवेधविधानम् ।

तत्रैव श्रीधरीये ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा

कर्णौ वेध्या द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।

मध्ये वाङ्गः पूर्वभागे न रात्रौ

नक्षत्रे द्वे द्वे तिथी वर्जयित्वा ॥

बृहस्पतिरपि ।

जन्मतो दशमे वाङ्गि द्वादशे वाथ षोडशे ।

सप्तमे मासि वा कुर्याद्दशमे मासि वा पुनः ॥

मर्गः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

अत्र जन्ममासो निषिद्धः ।

व्यासः ।

यो जन्ममामे सुरकर्मां यात्रां
कर्णम्य वेधं कुरुते तु मोहात् ।
मूढः स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति गोकञ्च समस्तमेतत् ॥

नक्षत्रादीन्याह श्रीधरः ।

हरिहरकरचिभामौम्यपीणोत्तरार्या-
दितिवसुषु घटालीमिंहवर्षे सुनग्ने ।
गगिबुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्ता-
रहिततिथिषु शुभेनैधते कर्णवेधः ॥

अन्यत्रापि ।

• नो जन्मेन्दुभमामर्त्यरविजम्नाजाहसुताप्युते
गन्तेऽर्के लघुयिष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादेवतैः ।
सौम्यैस्त्रयायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगै-
रोजोऽप्ये श्रुतिवेध इज्यदिवसे सग्ने च काले शुभे ॥

तथा ।

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुख्ये शीर्षोदये शुभे ।
दिनच्छिद्द्रश्यतीपातविष्टिवैष्टतिषर्जिते ॥
शिशोरजातदन्तस्य मातुर्मुखसङ्गमर्षिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या दिगुणसूत्रया ॥

शातकुम्भमयी सूची वेधने तु शुभप्रदा ।
 राजती वायसी वापि यथा विभवसारतः* ॥
 सुभूमौ प्राङ्गणे रस्ये शुची देशेऽम्बरे रवेः ।
 सन्निधौ वेधयेत्कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ ।
 क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शिशोरायुष्यवर्द्धनौ ॥

अर्णवेऽप्युक्तम् ।

शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूत्र्याथ वेधयेत् ।
 वेधात्तृतीयनक्षत्रे चालयेदुष्णवारिणा ॥
 रोपणार्थं सुशुद्धार्थं नालसम्पतिमाप्नुयात् ।
 एवञ्छिन्ने च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत् ॥

विष्णुधर्मात्तरे पुष्करः ।

शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ॥
 पूर्वार्द्धे पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च ।
 ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ॥

चन्द्रसूर्याभ्यां चन्द्रसूर्ययोरित्यर्थः ।

नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ।
 गुरूणां मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ॥
 तथोपवेशयेत्तत्र धात्री शुक्ताम्बरा तथा ।
 अलङ्कृतं तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्वितान् ॥

* यथा विभवतः शुभा इति क-पुस्तके पाठः ।

। सान्विता इति क-पुस्तके पाठः ।

धृतस्य नियन्त्रं सम्यगन्तककरमादिते ।

विध्येदेवं कर्तं छिद्रे मरुदेवात्र नाघवात् ॥

प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः ।

शिगोर्वियर्दनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ॥

वियर्दनं छेदनं वृधु छेद्रे इति गणपाठात् ।

कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सका ।

पूण्याय विविधा नार्यः सुहृदय तथा द्विजैः ॥ इति ।

अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रद्विविधे विशेषमाह हिमाद्रौ देवलः ।

कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषग्रजम्भनः ।

तं (तां) दृष्ट्वा विनयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥

तत्प्रमाणं प्रसङ्गान्तरणाह गङ्गः ।

अद्भुतमात्रसुपिरो कर्णौ न भवतो यदि ।

तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदीच्छेद्दासुरं भवेत् ॥

लम्बकर्णत्वं निषेधति शालङ्कायनः ।

अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।

दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

तत्प्रमाणे विशेषमाहसुः शङ्खलिखितौ ।

हनूमूलादधःकर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ ।

द्वयद्भुलौ त्रयद्भुलौ शस्ताविति शातातपोऽब्रवीत् ॥

अन्ये चात्र विशेषाः स्वस्वसूत्रादेव अवगन्तव्याः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तं कर्णवेधविधानं समाप्तम् ।

अथ अन्नप्राशनम् ।

प्रयोगपारिजाते नारदः ।

जन्मतो मासि षष्ठे स्यात् सौरिणान्नाशनं परम् ।

तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥

द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं शिशोः ।

संवत्सरे वा सम्पूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥

मदनरत्ने लोगाक्षिः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु च इति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्द्धसंवत्सरे वेति ।

नारदः ।

षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणान्तु पञ्चमे ।

सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥

रिक्तां दिनक्षयं नन्दां दशमीमष्टमीममाम् ।

त्यक्तान्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवन्नवासराः ।

चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्यत्त्रिकं विना ॥

श्रीधरः ।

आदित्यतिथवसुसौम्यकरानिलाश्वि-

चित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः ।

बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे

किद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥

दीपिकायाम् ।

पूर्वंगान्तकमर्षमूनरहितेष्वेष्वरिते तियो
पठे मामि मितन्दुजीवदियमे गोक्षर्षमीनोटये ।
केन्द्राष्टान्यत्रिकोणभैः शुभगतेस्तैरेव पापीञ्जितै-
हित्वेस्तुं रिपुरन्ध्रं गिरुजनस्याग्नानं गोभनम् ॥

वगिष्ठः ।

वानाद्यभुक्ती यतयन्धने च
राजाभिषेके फलु जन्मधिष्णरम् ।
शुभं त्वनिष्टं सततं विधाहे
सीमन्तयावादिपु मङ्गलेषु ॥

मार्कण्डेयः ।

वघ्नाणं गहरं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् ।
भुयं दिग्गय सम्पूज्य हुत्वा यज्ञौ तथा चरम् ॥
देवतापुरतस्तस्य धात्रुर्यद्गगतस्य च ।
अनहृतस्य दातव्यमद्रं पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्रागयेत्पायसं तु वा ॥ इति ।

एवम्पूर्वोक्तरीत्या पठे मामि वान्तस्य अन्नप्रागनं कृत्वा
जीविकापरीक्षा कर्त्तव्या ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

अथतोऽथ प्रविन्द्यस्य शिल्पभाग्डानि सर्व्वशः ।
गस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्सृष्टेद्वालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥
इति जीविकापरीक्षाविधानम् ।

अथ शिशुरक्षाविधानम् ।

(तत्रैव) कपिलसंहितायाम् ।

शिशुसंरक्षणार्थाय शिशुग्रहनिवारणीम् ।
रक्षां सन्ध्यासु कुर्वीत निम्बसर्षपगृञ्जनैः ॥
फलीकरणसन्धिश्चैः करञ्जैः(जै)रवलोकनम् ।
रक्षां द्वारप्रदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

वासुदेवो जगन्नाथः पूतनाभञ्जनो हरिः ।
रक्षतां त्वरितो बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥
क्षणं रक्ष शिशुं शश्वन्मधुकैटभमर्दन ।
प्रातः सङ्गवमध्याह्नसायाह्नेषु च सन्ध्ययोः ॥
महानिशि सदां रक्ष कंसारिष्टनिषूदन ।
यक्षोरगपिशाचांश्च ग्रहान् मातृग्रहानपि ॥
बालग्रहान् विशेषेण छिन्धि छिन्धि महाभयात् ।
त्राहि त्राहि हरे नित्यं त्वद्रक्षारक्षितं शिशुम् ॥
इति भस्माभिमन्त्रैरव भूषयेत्तेन भस्मना ।
शिरो ललाटाद्यङ्गेषु रक्षां कुर्व्याद्यथाविधि ।
मन्त्रसंरक्षणादेव शिशुः संवर्द्धतेऽन्वहम् ॥ इति ।

अथ यदि प्रमादाद्दानकस्य भुवि पतनादिभोतिरुपजायते तदा
 पार्थिवं रजः परिगृह्य गिशुगिरः प्रदक्षिणमावर्त्य विष्णुस्ते
 पूर्वतः पातु इत्यादिभिर्मन्त्रैः रक्षां कुर्यात् । एष च रक्षाविधिः
 गकटभङ्गनसमये नन्दगोपेन भीतोऽयं गिशुरिति बुद्ध्या कृष्णस्य
 कृतः ।

तथाच हरिवंशे ।

नन्दोऽइमेनमारोप्य भूरुणुं परिगृह्य च ।
 गिरःप्रदक्षिणं कुर्वन् मन्वमेनं जज्ञाप ह ॥
 विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
 ब्रह्मा च परिसं पायाश्चन्द्रो रक्षत्वथोत्तरम् ॥
 उपरिष्ठात्तथा सूर्यः पायाश्चाधय यासुकिः ।
 पायाद्ब्रह्ममधो वर्त्म१ गिष्टाः काष्ठाः समीरणः ।
 अस्तिः२ करोतु भगयान् पिनाकी वृषभध्वजः ॥
 गावो रक्षन्तु सर्व्वत्र भूमिः पातु सदा गिशुम् ।
 एषमुच्चार्य्य नन्दसु कृष्णं पस्पर्श सर्व्वतः ।
 एष मन्त्री हि बालानां रक्षायै परिकीर्त्तितः ॥ इति ।
 इति हरिवंशोक्तां बालरक्षणविधानम् ।

१ अग्निरमेव वक्षामाषे, ।

२ वर्त्मन्त्येव धर्म इति क पुस्तके पाठ ।

३ स्वस्तिमित्येव स्वप्तीति पाठो युक्तः, स्वस्तिशब्दव्याप्यत्वत्वात् ।

अथ बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम् ।
यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः ।
करोति सङ्घर्षमतिचिकीर्षुर्दुःसहागमम् ॥
तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्षपैः ।
शयनस्योपरि क्षिप्तैर्मासञ्च दशनोपरि ॥

मासं मासपर्यन्तमित्यर्थः ।

सुवर्चलीषधिस्नानात्तथा सच्छास्त्रकीर्तनात् ।
उद्धकण्टकखङ्गास्थिचौमवस्त्रादिधारणात् ॥

दन्ताकृष्टिः शमं यातीति शेषः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तानि शिशुरक्षणविधानानि समाप्तानि ।

अथ अक्षपूर्तिविधानम् ।

तथाच श्रीधरीये ।

वर्षान्तजन्मदिवसे रविमासशुद्धे
संस्नाप्य शान्तिकरकर्म चिराय कृत्वा ।
आवध्य हैमकटिसूत्रमथानुकूले
लग्ने शिशोर्नवतराम्बरयोगमाहुः ॥

अस्यायमर्थः । सौरवर्षान्ते जन्मदिने बालं स्नापयित्वा आयुर्वृद्धि-
करमायुष्यहोमादि कृत्वा हैमकटिसूत्रमावध्य नवतरवस्त्रधारणं
कारयितव्यम् ।

नारसिंहेऽपि ।

सौरेणाद्धान्तजन्मर्चे शिशुं संस्त्राप्य शास्त्रतः ।
 आवध्य हेमसूत्रन्तु राश्यादावनुकूलके ॥
 नवचौमाम्बरादीनि यथाहं धारयेत्तदा ।
 हस्तादिभूतनक्षत्राण्युक्तानि त्रुत्तराणि च ॥
 वसुपौष्णादिती पुष्यवाजिभानि शुभानि तु ।
 रिक्ता पर्व्याष्टमीसैव कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥
 शकुन्यादीनि विष्टिञ्च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ।
 शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च धनुर्विना ॥
 श्रेष्ठा नेष्टास्तथाशेषा मकरो मध्यमो भवेत् ।
 लग्ने सर्वे शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः ।
 चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभाङ्गिना ॥
 पापास्त्रिलाभषष्ठस्थाः शुभा वस्त्रादिधारणे ।
 उच्चमित्रस्वर्गेषु(ष्ट) शुभे केन्द्रत्रिकोणगैः ॥
 वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसम्पदः ।
 सहुणस्ये निशानाथे कुर्यात्तच्छोभने दिने ॥
 नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने ।
 शिशोर्लीलादि चान्यच्च वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥

इति तत्तत्कर्मणि मुहूर्त्तशुद्धिर्ज्ञेया ।

इदन्तु प्रत्यब्दं कार्यमित्याह गर्गः यथा ।

यस्मिन् दिने सवितरि तन्नक्षत्रदिनं भवेत् ।

प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥

येनायुर्वर्द्धते नित्यं बलं तेजः सुखं सदा ।
 पूर्वं जन्मदिनाद्रात्रौ कृत्वा कौतुकबन्धनम् ॥
 कृत्वा शान्त्युदकञ्चैव बालन्तेनाभिपेचयेत् ।
 ग्रहशान्तिं समाप्यैवं नक्षत्राधिपपूजनम् ॥
 आयुष्यहीमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।
 देवांश्च वैदिकान् विप्रान् गुरुन् बन्धून् सुहृज्जनान् ॥
 प्रणम्य पूजयेद्विद्वान् गन्धमाल्यानुलेपनैः ।
 नवाम्बरधरो भूत्वा युक्तस्त्रन्वस्त्रभूषणः ॥
 गुरुप्रणामं कृत्वा च राजा तु महिषीसखः ।
 राजेत्युपलक्षणं तेन अन्येनापि कर्तव्यम् आयुष्यत्वात् ।
 निगङ्गेभ्यो विभज्याथ* मनुजान्निगङ्गस्थितान् ॥
 अन्यानि पुण्यकर्माणि प्रकुर्वीत यथाविधि ।
 पापं कर्म न कुर्वीत यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥ इति ।
 ब्राह्मेऽपि ।

प्रतिसंवत्सरं तार्क्ष्यं वक्ष्ये नृणां विधिम्परम् ।
 पूर्वार्द्धे चैव जन्मर्द्धे स्नात्वा नद्यां नरोत्तमः ॥
 मध्वाज्यदधिसंयुक्ता दूर्वा मृत्युञ्जयेन चर्त्त ।
 जुहुयाच्च सहस्रं वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततोऽपराह्णे सम्प्राप्ते कुर्यात्कौतुकबन्धनम् ॥ इत्यादि ।

* विभज्याथ इति ख-पुस्तके पाठः ।

† मृत्युञ्जयेन मृत्युञ्जयमन्त्रेण ४०७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु पुष्करं प्रत्याह परशरामः ।

ज्ञानमन्यत्समाचक्ष्य भगवन् पुष्टिर्धनम् ।

न त्वत्तिमधिगच्छामि तव याक्यान्मृतं पिबन् ॥

पुष्कर उवाच ।

जन्मनक्षत्रगे सीम्ये सर्व्वोपधिसमन्वितम् ।

कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्रपनशैव कारयेत् ॥

स्नातशैवार्शवेद्देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।

नक्षत्रदैवतं चन्द्रं नक्षत्रं वरुणं तथा ॥

वाहनायुधपीठाद्यं कृत्वा सम्पूजयेत्तथा ।

यथोक्तदेवताल्लिङ्गैर्मन्त्रैश्च जुहुयाद्दृष्टम् ॥

शक्त्या च दक्षिणा देया ब्राह्मणभ्यो भृगूत्तम ।

ततोऽनुस्मिन्तः सुरभिः स्रग्वी विविधभूषणः ॥

तिष्ठेन्मनुजगार्हूलं हृदिष्याशी जितेन्द्रियः ।

उपवासं विनाप्येतस्मान्नं पुष्टिप्रदं नृणाम् ॥

अन्नक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःस्वप्ननाशनम् ।

सर्व्वव्याधिहरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥

मातृस्थानञ्च जगतां जन्मतारा विधीयते ।

चन्द्ररूपी च भगवान् पिता विष्णुः प्रकीर्तितः ॥

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन जन्मनक्षत्रसंस्थितम् ॥

भक्त्या सम्पूजयेच्चन्द्रं जन्मर्क्षञ्च विशेषतः ॥

पूजां सदा चन्द्रमसस्तु कृत्वा

जन्मर्क्षसंस्थस्य भृगुप्रधान ।

कामानवाप्नोति नरस्तु सर्वान्

सुखी तदा स्याद्भुवि नष्टपापः ॥ इति ।

सायनीयेऽपि अर्द्धपूर्तिविधिं प्रकृत्योक्तम् ।

आबध्य कटिसूत्रञ्च वासः संगृह्य नूतनम् ।

दूर्वाङ्गुरैरयाज्येन चरुणा वा पिनाकिनम् ॥

आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ इति ।

अत्र कटिसूत्रबन्धनं गृह्णिव्यतिरिक्तविषयम् ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म वैदिकञ्चाथ तान्त्रिकम् ।

कटिवन्धेन संयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ ..

रौप्यं कार्पासकं हैमं पट्टसूत्रकृतन्तु वा ।

वर्जयेत्कर्मकालेषु काञ्चीं विप्रो विशेषतः ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणे आश्वलायनेन तन्निषेधात् ।

कौपीनाच्छादनार्थाय मौञ्जीं कार्पासकीं द्विजः ।

अन्तरे त्रिवृतां तावद्वाससी चाहते पुनः ॥

इति आश्वलायनेनैव ब्रह्मचारिणः कटिसूत्रविधानाच्च । न चैर्यं

मेखलेति मन्तव्यं तस्याः पृथगुपादानात् ।

आयुष्यहोमस्तु शौनकीये ।

आयुष्यहोमं वक्ष्यामि शौनकीऽहं द्विजन्मनाम् ।

कुर्यात्त्रिजन्मनक्षत्रे विषुवे संक्रमेऽपि वा ॥

पौर्णमास्याममावास्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नातः शुक्लास्वरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥

अलङ्कृतः स्वस्ति वाच्य अन्नं दद्याद्द्विजातये ।

अथाव्यभागपर्यन्तं कृत्वोपलेपनादिकम् ॥
 कृतान्नं जुहुयात्सम्यग्यदानस्य सम्पदा ।
 आ नो भद्राः कृतव इत्यृचा दृगङ्गेन तु ॥
 इमं स्तोममर्हते इत्यृचां पौङ्गकेन च ॥

- ७ आ नो भद्राः कृतवो यन् विप्रतोऽदभ्यासो अपरोताम उद्विद ।
 देवा नो यथा मदमिदधे अममप्राप्तुषो रचितारो दिवे दिवे ॥ (१म ८८सू १५५।)
- देवानां भद्रा सुमतिर्दृश्यतां देवानां गतिरभिर्गो निवर्त्तताम् ।
 देवानां मन्त्रासुपमेदिमावय देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवमे ॥ ७ ॥
 तान् पूर्वया निविदा ऋमहे वयं भग मिषमदिति दधमनिधम् ।
 अर्धमप वरुष सोममन्त्रिणा सरस्वतां न सुभगामयम्भरत् ॥ १ ॥
 तन्नो वातो मर्याधु वातु भिदन्नं तन्नाता इदिवी तन्पिता सी ।
 तदयावाप्य सोमपुतो मयोमुवस्तदन्त्रिणा शूयत धिच्यथा युवम् ॥ ४ ॥
 तमोशान जगतस्तद्व्यवपति धियं जित्वा मवमे ऋमहे वयम् ।
 पूषा नो यथा वेदसाममिदधे रचिते पायुरदभ्य स्वस्तये ॥ ५ ॥
 अस्ति न इन्द्रो वृद्धशवा अस्ति न पूषा विश्ववेदा ।
 अस्ति नक्षत्राणां अरिष्टमेभि अस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥
 पूषदद्या मरुतः प्रश्निमातरः सुभयावातो विदधेयु उन्मथ ।
 अप्रिजिह्वा मनव मूरुचसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥
 भद्र कर्षेभि शूणयाम देवा भद्र पर्येमास्तभिर्यजथा ।
 व्यिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसतन्मिष्यंशेम देवहित यदायु ॥ ८ ॥
 शतमिन्द्रु भरदो अग्नि देवा यथाजयन्ता वरस तन्नूनाम् ।
 पुषासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्यातीरिपतायुर्गते ॥ ९ ॥
 अदितिर्द्यौरदितिरन्वारिषमदितिर्माता स पिता स पुत्र ।
 विश्वेदेवा अदिति प्रथजना अदितिर्जातमदितिर्जन्तवम् ॥ (१म ८८सू १०५५।)
- † इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव समहेमा मनीषया ।
 भद्रा हि न प्रमत्तिरस्य ममद्यध्रे मुखी मारिषामा वय तव ॥ (१म ८४सू १५५।)

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा चेति दधते सुवीर्यम् ।
 न तूताव नैनमशौत्यंहतिरग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ २ ॥
 शक्रेण त्वा समिधं साधया धियस्त्रे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।
 त्वमादित्याँ आवह तान् ह्युषस्यग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ३ ॥
 भरामेधं कृणवामा हवीँषि ते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ।
 जीवातवे प्रतरं साधयाधियोऽग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ४ ॥
 विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपञ्च यदुत चतुष्पदक्षुभिः ।
 चित्रः प्रकेत उषसो महौ अस्यग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ५ ॥
 त्वमध्वर्युरुत हीतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पीता जनुषा पुरोहितः ।
 विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ६ ॥
 यो विश्वतः सुप्रतीकः सटङ्ङसि दूरे चित् सन् तडिद्विवाति रीचसे ।
 रात्र्याश्चिदन्वी अति देव पश्यस्यग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ७ ॥
 पूर्वो देवा भवतु सुन्वतीरथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।
 तदा जानीतीत पुष्यता वचोऽग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ८ ॥
 वधेदुःशंसौ अप दूढ्यो जहि दूरे वा ये अन्ति वा केचिदन्विणः ।
 अथायज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ९ ॥
 यदयुक्था अरुषा रीहिता रथे वातजूता वृषभस्यैव ते रवः ।
 आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ १० ॥
 अधस्नादुत विभ्युः पतन्निथो द्रप्ता यत्ते यवसादो व्यस्त्रिण् ।
 सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ ११ ॥
 अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसेऽवयातां मरुतां हिङ्गो अहुतः ।
 मृडा सुनो भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ १२ ॥
 देवो देवानामसि मित्रो अहुतो वसुर्वसुनामसि चारुध्वरे ।
 अश्वन्त्याम तव सप्रथस्त्रमेऽग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ १३ ॥
 तत्ते भद्रं यत् समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृडयत्तमः ।
 दधाति रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने सखेऽग्ने मारिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

एकया जातवेदस्याः कुर्यात्स्विष्टकृतं ततः ॥

होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

स्वस्ति वाच्यं द्विजायैस्तूर्धेनुं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति गौनकौये आयुष्यहोमविधिः ।

अथैतेषां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः ।

अथ कर्ता पूर्वाह्ने अभ्यज्य स्रात्वा गान्तिप्रकरणोक्तसञ्चो-
पधियुतमुदकम्भं सम्पूज्य तदुदकेन स्रात्वा शुक्लाभ्यरधरः सु-
पर्णादिकटिभूत्रमावध्य विधिवत्स्वस्ति वाच्यम् । कौतुकमावध्य
ग्रहयज्ञपूर्वकं दूर्वाहोममायुष्यहोमं तन्त्रेण करिष्ये इति सङ्कल्प्य
अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहानभ्यर्च्य अन्वाधानं कुर्यात् ।

तद्यथा देगादि सङ्कीर्त्य अस्मिन् दूर्वायुष्यहोमे देवतापरि-
ग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्युक्त्वा अस्मिन्नन्वाहिते अग्नावित्यादि
चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानं मृत्युञ्जयमष्टोत्तरगतं
दूर्वाद्रव्येण तथा विश्वान् देवान् दशकृत्वः अग्निं षोडशकृत्वः
जातवेदोऽग्निमेकवारं चतुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्य-

यथै त्व मुद्रविणो ददागोऽनामास्तमदिति मर्थेताता ।

ये भद्रेण शवसा चीदयामि प्रजावता राधसा ते म्याम ॥ १४ ॥

* म त्वमग्ने सौभगत्वस्य पिहागकाकसायुः प्रतिरेष्ट देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामइत्यामदिति, मिथुः पृथिवी उत यो ॥ (१म २४ग १६५क१)

✻ जातवेदमे सुगवाम सोममरासीयतो गिदहाति वेदः ।

म नः पर्यंदति दुर्गाणि विश्वा मावेव मिथु दुग्ितात्यग्नि ॥ (१म. २२ग १५५क१)

† वाच्येन्यत्र वाचयिल्लेति पाठो युक्तः ।

भागान्तं कृत्वा ग्रहान् हुत्वा दधिमधुघृताक्तदूर्वाङ्गुरं गृहीत्वा
त्रयम्बकं वसिष्ठो मृत्युञ्जयस्त्र्यम्बकोऽनुष्टुप् ॐ जूं इत्यन्तेन मन्त्रेण
अष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

आ नो भद्रा इति दशर्चस्य सूक्तस्य गौतम ऋषिर्विश्वेदेवा-
देवता आदितः पञ्च सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थाना अष्ट-
म्याद्यास्त्रिस्त्रिष्टुभः प्रधानहोमे विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

इमं स्तोममिति षोडशर्चस्य सूक्तस्य आङ्गिरसः कुत्सोऽग्नि-
रादितश्चतुर्दश जगत्यः अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभी देवदैवत्याः प्रधानहोमे
विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

जातवेदसे इत्यस्य मारीचः कश्यप ऋषिर्जातवेदोऽग्नि-
देवता त्रिष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।

एवं सप्तविंशतिमन्त्रैस्तावतीराहुतीर्हुत्वा स्वष्टकदादिहोम-
शेषं समाप्य वासुदेवं नक्षत्रदेवतां चन्द्रं स्वनक्षत्रं वरुणञ्च षोड-
शोपचारैरभ्यर्च्य तत्प्रकाशकैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

ततो नवग्रहकलशोदकेनाभिषिक्तो यथाशक्ति गोभूहिर-
ख्यादिकं दत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृद्वन्युयुतोऽश्ववाहनायुधपीठ-
च्छत्रसुवर्णपूजां कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा गन्धादिभिरलङ्कृतो
घृतभूषणो घृतपृथुमालो नूतनवस्त्रं धृत्वा पतिपुत्रवतीभिः
स्त्रीभिर्नीराजितो ब्राह्मणेभ्य आशिषः स्वीकृत्य स्वयं हविष्याशी
जितेन्द्रियो वर्त्तेत । अत्र वा सुवर्णादिनिर्मितकटिसूत्रधारणं
कर्त्तव्यम् ।

इति विधानपारिजाते अद्भुतपूर्तिविधानम् ।

लुब्धजातके तु प्रकारान्तरेणोक्तम् । यथा ।

सम्प्राप्तिं द्वादशे मासि विधानान्तरमादिशेत् ।

सुदृढाः कारयेत्स्यूताः सुशुभा वंगपेटिकाः ॥

निधाय मोदकादीनि ताम्बूलादीनि मर्च्चगः ।

आच्छाद्य नूतनैर्यस्त्रैः पूर्णां द्वादश पेटिकाः ॥

जीवणप्रजासु नारीषु भक्त्या सम्प्रतिपादयेत् ।

प्रत्यब्दमेव कुर्याच्च वर्षवर्द्धनमुत्तमम् ।

सन्ततः क्षेमवृद्ध्यर्थं जननी स्वयमेव या ।

अप्यनां पट्टिर्यावच्च सम्प्राप्ते जन्महायने ॥

स्नात्वा शुद्धेन तैलेन पूजयेदक्षराधिपम् ।

द्वादशान् भोजयेद्भक्त्या* तैर्नारोग्यमयाप्नुयात् ॥ इति ।

अत्र मार्कण्डेयपूजनमपि केचिदिच्छन्ति । तदुक्तं प्रयोगरत्ने ।

प्रतिसंवत्सरं कुर्यान्मार्कण्डेयस्य पूजनम् ।

गन्धपुष्पादिनैवेद्यैश्च पुष्पाञ्जलिं ददेत् ॥

तत्र मन्त्रः ।

आयुष्यद् महाभाग सोमवर्षसमुद्भव ।

महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा प्रार्थयेद्भरमुत्तमम् ।

मार्कण्डेयाय मुनये नमस्ते चिरजीविने ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्यान्तजीवन ।
 आयुरारोग्य*सिद्धयर्थमस्माकं वरदो भव ॥ इति ।
 नराणामायुरारोग्यैश्वर्य्यसौख्यैः सुखप्रद ।
 सौम्यमूर्त्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च ॥
 महातपो मुनिश्रेष्ठ सप्तकल्यान्तजीवन ।
 मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ मे ॥
 मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्येऽहं† तथा मुने ॥
 मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा द्रौण्यादीन् संस्मरेत्ततः ।
 अश्वत्थामा बलिव्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।
 कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥
 अन्याश्च देवताश्चैव सम्पूज्य तदहर्नरः ।
 ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यात्तिलान् धान्यं ततो घृतम् ।
 पातव्यञ्च ततः क्षीरमायुर्द्विकरं परम् ॥

तत्पानमन्त्रो यथा ।

अञ्जल्यर्द्धमितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् ।
 मार्कण्डेयेवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥
 नीराजितो ब्राह्मणांश्च तोषयेज्जीजनादिभिः ॥
 इति विधानपारिजाते वर्षवर्द्धापनविधानम् ।

* आरोग्येत्यत्र इष्टार्थेति तिथितत्त्वे पाठः ।

† भविष्येऽहमित्यत्र भविष्यामीति क-पुरुके पाठः ।

अथ चूडाकरणम् ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽष्टे तृतीये वा* कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमस्तु ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्† ॥

शिशीर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।

पञ्चमाब्दादधोर्द्धन्तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोष इत्युक्तं गर्भेण ।

पञ्चममासादूर्द्धन्तु मातुर्गर्भस्य जायते ।

ऋत्युरिति शेषः ।

मध्ये शिरसि चूडा स्यादसिष्ठानान्तु दक्षिणे ।

उभयोः पार्श्वयोरत्रि-कश्यपानां शिखा मता ।

सच्छूद्रस्य शिखा कार्या कुलधर्मानुसारतः ॥

स्त्रीशूद्रौ तु शिखाञ्छित्वा क्रीडाद्वैराग्यतोऽपि वा ।

* मात्र प्रथमाब्दस्य प्राधान्यं किन्तु तृतीयाब्दस्य—

“चूडाकार्यं तृतीयाब्दं सर्वंगृह्यादिसम्मतम् ।

तत्कालेऽशीचवृद्धस्य मुखस्य इत्यवगम्यते ॥” इति वचनात् ।

† श्रुतिचोदनादिति न्योतिषत्त्वे पाठः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्यातां नान्यथा निष्कृतिस्तयोः* ॥
 यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणं यदि ।
 सहोपनीत्या कुर्याच्चैत्तदा दोषो न विद्यते ॥

लिङ्गातुः ।

निवृत्ते चीलहीमे तु प्राङ्गामकरणात्तथा ।
 चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
 अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुद्ध्यति ॥

आश्वलायनकारिकापि ।

तृतीये वत्सरे चीलं प्रकुर्वीतोत्तरायणे† ।
 शुक्लपक्षे शुभर्त्ने तु कृत्वाभ्युदयिकं तथा ॥
 यथान्वयं वा केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते ॥

इत्यादिकालशुद्धिं ज्ञात्वा स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण चूडाकर्म कार्यम् ।
 दक्षोऽपि ।

षष्ठ्याष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे हुरे ॥
 मेघसिंहतुलाकर्कि-वृश्चिकेतरलग्नके ।
 श्रवणादित्रयस्वाती-चित्वापुष्याश्विचन्द्रमे ॥
 आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चीडकम् ॥
 पौष्णाश्विपुष्यवसुवासववासुदेव-
 ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रमेषु ।

* प्राजापत्यं प्रकुर्याच्चैत्तदा दोषो न विद्यते इति ग-पुस्तके पाठः ।

† कुर्वीताभ्योत्तरायणे इति ग-पुस्तके पाठः ।

वारिषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
घोरं करोति कुगलङ्गलु मानवानागु ॥

अन्यत्रापि ।

सूर्ये दक्षिणमार्गगामिणि हरी सुप्ते निरंगे रवी
क्षीणि शीतरुचौ महीजयमयोर्धारे निगासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनी निपिहसमयेऽनङ्कारयुक्ते शिगी
चौराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तयान्ते जगुः ॥

राजमार्त्तण्डे ।

मानं हरत्घोरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्गैकादशसप्तपञ्च ॥

गर्गोऽपि ।

जन्मर्चे जन्ममासे च युग्मे मासे च वत्सरे ।
न कुर्यात्प्रथमं क्षीरं विगेषाञ्चैतपीपयोः ॥

अन्यत्रापि ।

मानं क्षीरे हन्ति गुरुः शक्रं शक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सञ्चं हन्ति शनैश्चरः ॥
केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षीरविधौ भवति कल्याणम् ॥
इति चूडाकर्मविधानम् ।

अथ अक्षरस्वीकारविधानम् ।

तत्कालमाह नृसिंहः ।

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥

अथ नक्षत्राणि ।

हस्तादित्यमरुन्मित्र-रीद्रपौष्णाश्विचित्रभम् ।

श्रवणञ्च प्रशस्तं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥

श्रीधरः ।

हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्पौष्णाश्विचित्राच्युते
धाराक्यंशदिनोदयादिरहिते राशौ स्थिरे चोभये ।

पक्षे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं

षष्ठीमष्टमशुद्धभाजि भवने प्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः ॥

तदितिकर्तव्यतामाह विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रति पुष्करः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे त्वप्रसुप्ते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

चूडा माघादिषट्के लघुचरमृदुभे मैत्रहीने सशक्रे

नानंशे सत्सु केन्द्रेष्वशुभगणगतैर्द्विगैर्विष्णुबोधे ।

नो रिक्ताप्यष्टषष्ठान्यतिथिषु न यमाराहयुग्माब्दमासे

नो जन्मर्क्षेन्दुमासे विधटकुजशशीनर्चलग्नेऽर्क्षशुद्धौ ॥

इति च दीपिकायाम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिने तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वविद्याय विज्ञेयतः ॥

सूत्रकाराः पाणिन्यादयः । विद्याय पाणिनिस्वाकरणादयः ।

एतेषामिव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्दृष्टम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चाप पूजनम् ॥
प्राङ्मुखो गुरुरामीनो वारुण्यभिसुख गिशम् ।
अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजागीर्भिः सुपूजितम् ॥
ब्राह्मणानां गुरूणाञ्च देवतानामनन्तरम् ।
ततः सम्पूज्य वित्तेन धार्मी राम गुरुंस्तथा ॥
दक्षिणाभिर्द्विजन्द्राणां कर्त्तव्यं तर्पणं तथा ।
ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्ज्जनीयान् विवर्जयेत् ॥
अष्टमोद्वितीयं राम पक्षान्ते च दिनद्वयम् ।
आशौचं चेन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शने ॥
व्यतीपाते त्वहोरात्रसुक्तापाते तथैव च ।
अकालस्नानिते चैव निज्योतिषि तथाभ्वरे ॥
तथाकाले प्रचण्डे यदा वायुस्तदा भवेत् ।
प्रदोषे चाथ संयुद्धे (संशुद्धे) चैत्यहृत्ते चतुष्पथे ॥
गोस्थाने कुञ्जरे चाश्वे न चैत्यपि तथा पठेत् ।
श्वशृगालरवैर्घोरैस्तथाच खरनिस्वनैः ॥
तथा वादित्रशब्दे च प्रहृत्ते नगरोत्सवे ।

रुधिरं च सूते गात्रात् शस्त्रेण च परिचते* †
 कालेषु देशेषु मयोदितेषु
 पठन्ति ये राम न तेषु विद्या ।

अन्यत्रापि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ञेष्वभीष्टार्थदायी
 कर्तुंश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
 छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृषीष्ण-
 शशिषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारि ।
 उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यै-
 रपठनदिनवर्जं पाठयेत्पञ्चमेऽब्दे ॥

प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
 शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ति ।
 न तृप्तिमुत्पादयते शरीरे
 अन्यस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥

इति बालकस्य अक्षरस्वीकृतिविधानम् ।

* रुधिरसर्वं विना शस्त्रेण चक्रमात्रेऽपि इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

† उदितेषु दृष्टयेत्यर्थः ।

अपेदानो प्रसङ्गादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते ।

तथाच श्रुतिचन्द्रिकायां गौतमः ।

प्रागुपनयनात्कामचार-कामवाद-कामभक्षा इति ।

कामचारः श्वेच्छागतिः । कामवादोऽग्नीत्यादिभाषणम् । काम-
भक्षः पर्युपितान्नादिभोजनम् । एतेषु क्रियमाप्तेषु उपनयनात्
प्राङ् न दोष इति भावः ।

एतन्महापातकव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच श्रुत्यन्तरम् ।

स्यात्कामचारमघोक्तिर्महतः पातकादृते ।

महापातके तु प्राप्ते पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाचोक्तं पाराशरेण ।

अनुपनीतमु यो विप्रो मर्षं मोहात्पिषेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कार्यं पित्रा भ्रात्रापि वा तथा ॥ इति ।

अन्यथा ।

वैश्वदेवं पुरीडागमग्निमध्ये च यदुतम् ।

प्रमादाच्छिशुराकर्षन् मात्रा रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥

इदं त्वतिबालविषयम् । तदाचारविषये वशिष्ठः ।

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामोञ्जिवन्धनात् ।

वृथा शूद्रसमस्तापद्वयायद्दे न जायते ॥ इति ।

गौतमोऽपि ।

यथोपपादमूत्रपूरि(पुरी)पो भवति न तस्याचमनकल्पो

विद्यते न तस्य उदङ्मुखो दिवा दक्षिणामुखो रात्रा-

वित्यादयो नियमा इति ।

असृश्यस्पर्शने चापस्तम्ब आह ।

आन्नप्राशनात्प्रयतो भवत्यावत्तरादित्येके ।

गौतमोऽपि ।

न तद्रूपस्पर्शनादाशौचमिति ।

तस्य अनुपनीतस्य उदक्यादिसृष्टस्यापि स्पर्शान्न स्नानमिति
हरदत्तः ।

स्मृतिदीपिकायान्तु ।

शिशोरभ्युक्षणम्प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नानमेव कुमारके ॥

तेषां लक्षणान्यपि तत्रैवोक्तानि । यथा ।

प्राक्चूडाकरणाहालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारकसु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥ इति ।

कृतशौचमपि नाग्निहोत्रादौ नियुञ्ज्यात् ।

तदाह गौतमः ।

न त्वेनमग्निहरणबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यादिति ।

तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः ।

अन्यत्रापि ।

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ इति ।

नैव च मन्त्रान् ग्राहयित्वा नियोज्य इत्याह गौतमः ।

न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति ।

मनुरपि ।

न ह्यग्निं विद्यते कर्म किञ्चित्कर्माच्चिषम्यनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि ममस्तावद्व्यावहृदे न जायते ॥

स्वधानिनयनं याहं तद्य चनुपनीतेनापि कार्यं कर्मन्तरा-
भावे ।

इत्यनुपनीतधर्माः ।

अथ बालपितृधर्माः ।

विष्णुधर्मात्तरे परशुरामम्प्रति पुष्करः ।

अप्यत्र च बालानां तथा भार्गव पश्यताम् ।

प्रार्थितं बालकानाञ्च दातव्यं ध्याहितं ततः ॥

बालानाम्प्रार्थितं दत्त्वा नाकलोके महीयते ।

बालकाद्यानुनेयाः स्युर्धर्मकामैः सदा नरैः ॥

तेषाम्भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।

तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दने वने ॥

आह्लादयन्ति सततं यस्य पृष्ठे न बालकाः ।

दौर्भाग्यं महदाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत् ।

अमुक्तवस्तु बालेषु न चाश्रीयात्कदाचन ।

अन्नं दद्यात् चाश्रीयात्कदाचिदपि च स्वयम् ॥ इति ।

इत्यनुपनीत-तत्पित्रादिधर्मविधानम् ।

अथ उपनयनविधानम् ।

तच्च स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण कार्यम् ।

तत्कालादिकमुच्यते याज्ञवल्क्येन ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

सैके द्वादशे ।

कास्योपनयनकालमाह मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः ।

षष्ठे तु धनकामस्य* विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्व्वकामस्य नवमे कान्ति† मिच्छतः ॥

आपस्तम्बसूत्रेऽपि ।

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति ।

अत्र गर्भाष्टमेष्विति बहुवचननिर्देशो गर्भषष्ठसप्तमाष्टमवर्षप्राप्त्यर्थ-
इति सुदर्शनभाष्यकारः ।

आपस्तम्बः ।

अथ कास्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामस्यैव आयुष्कामं

* केचित्तु विप्रस्य षष्ठं न मन्यन्ते इति निर्णयसिन्धुः ।

† कान्तिमित्यत्र कीर्त्तिमिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

नवमे तेजस्कामं दशमेऽत्रायकाममेकादशे इन्द्रियकामं
द्वादशे षण्णकाममुपनयेदिति ।

गौणकालमाह मनुः ।

आपोऽङ्गाद्वाघ्नस्य मावित्री नातिवर्त्तते ।

आद्वाविंशात्चघ्नवन्धोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥

ज्योतिर्निवन्धे गर्गः ।

अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरुर्हमद्भ्यतः ।

अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥

विप्रं वसन्ते चित्तिपं निदाघे

वैश्यं घनास्ते व्रतिनं विदध्यात् ।

माघादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः

साधारणा वा सकलदिजानाम् ॥

शुक्रो ज्यैष्ठः ।

हेमाद्रावपि ।

माघादिषु च मासेषु मीञ्जी पञ्चसु शस्यते ।

कालादर्शे ।

माघादिमासपट्के तु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमन्त्रश्च यावणादी विवर्जयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

भूपचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।

अतिशोभनतां दद्याद्दिवाहोपनयादिषु ॥

वृत्तशतके तु । ।

न जन्मधिष्णो न च जन्ममासे
 न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ।
 ज्यैष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनो-
 : स्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥

कुर्यादिति शेषः ।

गर्गोऽपि ।

ज्यैष्ठे मासि विशेषेण सर्व्वज्यैष्ठस्य चैव हि ।
 सर्व्वज्यैष्ठस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युमादिशेत् ॥

अत्र विशेषमाह राजमार्त्तण्डः ।

जातं दिनं दूषयन्ते वशिष्ठो
 ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशानिः ।
 जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च
 शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासे ॥

अन्यत्रापि ।

जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति ।
 कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥
 जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्ज्जयेत् ।
 आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे ॥

अन्यान्तरे च ।

व्रते जन्मत्रिकारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सक्तत् ।
 शुभोऽतिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् ॥
 शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि ।

चैत्रे मीनगते भानौ तस्थोपनयनं शुभम् ॥
जन्मभादृष्टमे सिंहं नीचे वा गत्रुभे गुरौ ।
भौम्लोचन्यः शुभः प्रोक्तयैत्रे मीनगते रवौ ॥

नारदः ।

वानस्य वनहीनोऽपि शाक्या जीवो वनप्रदः ।
यथोक्तयत्नरे कार्यमनुक्ते नोपनायनम् ॥ इति ।

गुरुगान्तिरा तृतीयस्तवके वक्ष्यते ।

ज्योतिर्निबन्धे नृसिंहः ।

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।
पञ्चयोरुभयोर्यैव विशेषेण सुपूजिता ॥
धर्मकामैः सिते षष्ठे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
शुक्लवयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनिसत्तमाः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपदिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चोले वेदप्रतेष्वपि ॥
प्रशस्ता प्रतिपरकृष्णा न पूर्वपरसंयुता ।

एतदतीतकालस्यार्त्तस्य वटोरुपनयनविषयम् ।

प्रशस्ता प्रतिपरकृष्णा कदाचिच्छुभगे विधी ।

चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामपि लक्ष्मि ॥ इति व्यासीक्तेः ।

एवं सप्तम्यपि तस्या गलप्रहत्वोक्तेः ।

बृहस्पतिः ।

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्यत्रिकं विना ।
मिथुने संस्थिते भानौ ज्यैष्ठमासो न दोषस्तत् ॥

रत्नसङ्ग्रहे नारदः ।

धिनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विनेत्यस्य वसन्ते गलग्रहो न दोषाय इत्यर्थः ।

गलग्रहमाह नारदः ।

त्रयोदशीचतुष्कञ्च सप्तम्यादित्रयं तथा ।

चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टाविते गलग्रहाः ॥

वशिष्ठः ।

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचगतेऽपि वा ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तथा ।

अनध्यायस्य पूर्वोद्युस्तस्य चैव परेऽहनि ।

व्रतबन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

राजमार्त्तण्डः ।

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।

गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

अष्टकासु च सर्ब्वासु युगमन्वन्तरादिषु ।

अनध्यायं प्रकुर्व्वीत तथा सोपपदास्वपि ॥

तत्स्वरूपमाह स्मृत्यर्थसा(ग)रे ।

सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

एवम्प्रदोषदिनमपि वर्ज्यम् ।

तदाह गोभिलः ।

पष्ठो च द्वादशी चैव अर्धराशोननाहिका ।

प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिका* ॥

कुपचिदयुगादायदोषमाह ज्योतिर्निबन्धे व्यासः ।

या चैश्वैशाखसिता तृतीया

माघस्य सप्तम्यपि फान्गुनस्य ।

कृष्णे तृतीयोपनये प्रशस्ताः

प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥

गर्गः ।

ग्रहे रवीन्दोरवनिप्रकम्पे

केतूद्गमोक्तापतनादिदोषे ।

व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा-

स्तयोद्दशाहानि वदन्ति केचित् ॥

सङ्घटे तु चण्डेश्वरः ।

दाहे दिशासैव धराप्रकम्पे

वज्रप्रपाते च विदारणे च ।

केतौ तथोक्तांशुकणप्रपाते

व्रह्मं न कुर्व्याद्व्रतमङ्गलानि ॥

* तूनयाहिका इति निर्णयसिद्धी पाठः ।

स एव ।

वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा ।

न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च ॥

तथा ।

भृगोरङ्गिरसो मीढ्ये कर्त्तव्यं नोपनायनम् ।

नारदः ।

गुरुशुक्रबुधानान्तु वाराः श्रेष्ठतमा व्रते ।

मध्यमः सोमवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः ॥

वारो मन्दारयोर्वज्यौ कृष्णे वज्यौ निशापतेः ।

अस्तङ्गतस्य सौम्यस्य वारो वज्यौ द्विजन्मनि ॥

मन्दः शनिः आरौ मङ्गलः । द्विजन्मनि उपनयने ।

ज्योतिर्निबन्धे ।

सर्वेषां जीवशुक्रज्ञद्वाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः ।

चन्द्राकर्त्तुं मध्यमी ज्ञेयी सामबाहुजयोः कुजे ॥

शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा ।

शाखाधिपतिलम्बञ्च दुर्लभं त्रितयं व्रते* ॥

शाखाधिपाश्च रत्नसङ्गहे ।

ऋगथर्व्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः ।

जीवसिती विप्राणां ऋक्षस्यारोष्णगू विशां चन्द्रः ॥ इति ।

बृहस्पतिः ।

* त्रयमेतत्, सुदुर्लभमिति ख-पुस्तके पाठः ।

बहृचानां गुरोर्षारे यजुषेदक्षुपां बुधे ।
सामगानां धरामूनोरयर्ष्वविदुपां रयेः ॥

नक्षत्राण्याह स एव ।

हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोय
पौष्णाग्निमौम्यादितिविष्णुभेषु ।
शस्त्रे तिर्यो चन्द्रवन्नेन युक्ते
कार्यो द्विजानां व्रतवन्धमोक्षी ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।

श्रेष्ठान्यर्कषयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाग्निमित्राजयोनिभान्युपनायने ॥

दृष्टसतिः ।

त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्त्रे मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्युपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

पूर्वाहस्तत्रये सर्पश्रुतिमूलेषु बहृचाम् ।
यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यसृदुधुवैः ॥
सामगानां हरीशार्कवसुपुष्योत्तराग्निभैः ।
धनिष्ठादितिमैत्रार्कं धिन्दुपौष्णेष्वथर्वणाम् ॥

राजमार्त्तण्डसु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधति ।

ताराचन्द्रानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तत्रैव नारदः ।

व्याघातं परिघं वज्रं व्यतीपातञ्च वैधृतिम् ।
गण्डातिगण्डी शूलञ्च विष्कुम्भञ्चैव वर्जयेत् ।
शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रशस्तमुपनायनम् ॥

अत्र विशेषमाह श्रीपतिः ।

सवैधृतिस्तु व्यतिपातनामा
सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ।
तिस्तु योगे प्रथमे सवज्रे
व्याघातसंज्ञे नव पञ्च शूले ।
गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाद्यः
शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

गर्गः ।

ववादीनान्तु षट्कं स्यादुपनाये सुपूजितम् ।
शकुन्यादीनि विष्टिञ्च वर्जयेत्तु विशेषतः ॥ इति ।

अत्र अन्यलग्नशुद्धादिकं देवज्ञेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

तदाह नारदः ।

एवं सम्यग्विचार्यैव काले निर्हीषताङ्गते ।
दैवज्ञं सम्यगभ्यर्च्य वस्त्रैः कनकभूषणैः ।
कृतोपवीतः शिष्यः स्याद्दीर्घायुः सर्व्वयज्ञकृत् ॥ इति ।

लल्लः ।

व्रतेऽङ्गि पूर्व्वसन्ध्यायां वारिदी यदि गर्जति ।
तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

नान्दोत्राहं कृतश्चेत्स्यादनधायस्त्वकालिकः ।

तदोपनयनं कार्यं वेदारणं न कारयेत् ॥

एतच्च आश्वलायनकाल्यायनाद्यन्यविषयम् । तेषां तद्दिने वेदा-
रम्भाभावात् । अत एवामुपनयनं तद्दिने न भवत्येव । एतच्च
प्रातःस्नानिते । सायंस्नानिते तु पुरैव चरुं उपयित्वा सायं-
सन्ध्योत्तरं होमं कुर्यात् ।

न सन्ध्यागर्ज्जिते काले न हृद्युत्पातदूपिते ।

ब्रह्मोदनं पचेदग्नीं पक्वश्चेन्न नियर्त्तते ॥

पूर्वं चरुयपणाभावे गान्तिरुक्ता नृसिंहप्रसादे ।

ब्रह्मोदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्ज्जितं यदि ।

तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वटोरध्ययनस्य तत् ॥

तस्य गान्तिप्रकारन्तु यद्ये गाम्भानुसारतः ।

प्रधानं पायसं सान्द्यं द्रव्यं गान्तियज्ञीः भवेत् ॥

सूक्तं बृहस्पतिर्विद्वान् पठेत्प्रजाविहृद्वये ।

गायत्री चैव मन्त्रः स्यात्प्रायश्चित्तन्तु सर्पिषा ॥

धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्त्रिणीम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पद्यात्ततो ब्रह्मोदनश्चरेत् ॥ इति ।

नेदं काल्यायनादेः तेषां ब्रह्मोदनाभावात् ।

गर्गः ।

ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् ।

दोषनिर्गमनात्पद्यात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥

वहस्यतिः ।

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्तसंस्कारकर्मणि ।

पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् ।

सङ्घटे तु वाक्यसारं ।

अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।

श्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

अत्र शान्तिविशेषस्तृतीयस्तवके वक्ष्यते ।

पूर्वसंस्कारातिपत्तौ तु मण्डनः ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरिष्वपि ।

कालातीतानि क्वत्वेव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

तत्र सर्व्वकर्मणां तन्त्रेण नान्दीश्राद्धं कुर्यात् देशकालकर्त्तव्यात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपनीतिदिने मध्याह्नसन्ध्यामाह पारिजाते जैमिनिः ।

यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्सन्ध्यादिकन्न च ।

ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्व्वं कर्म समाचरेत् ॥

यत्तु ।

उपनाये तु कर्त्तव्यं सायंसन्ध्याद्युपासनम् ।

आरभेद्ब्रह्मयज्ञन्तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥

इति वचनं तच्छाखान्तरविषयमिति पारिजातकृत् । विकल्प-
इत्यन्ये ।

जैमिनिः ।

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।

वेदस्थाने तु भावित्री गृह्यते तत्समा यतः ॥

शौनकाः ।

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजमष्टतवान् ।

तपसा धूतनिःशेष पाप्मा कुर्याद्द्विजोत्तमः ॥

व्यासोऽप्याह ।

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।

स्वशाखाज्ञमनानस्यं विप्रं कर्त्तारभीषति ॥ इति ।

श्रोत्रियलक्षणञ्च ब्राह्मे ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ इति

बृहगार्ग्यः ।

पिता पितामही भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।

उपनायेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

प्रयोगरत्ने ।

पितैवोपनयेत्युक्तं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सीदरः ॥

पितेति विप्रपरं न चक्षियादेः तेषां पुरोहित एव उपनयनस्य

दृष्टार्थत्वात् तेषामध्यापनेऽनधिकाराच्च । अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठ-
भ्रातृभावेऽधिकारः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः ।
इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरं, पूर्व्वन्तु विभक्तपरम् ।
षण्डमूकादीनां विशेषमाह प्रयोगपारिजाते ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च षण्डवधिरकुञ्जवामनपङ्गुषु ॥

जङ्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुंस्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ।

मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्य्याविति केचित्प्रचक्षते ॥

कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोरेः ।

तदपत्यञ्च संस्कार्य्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥

संस्कारमन्त्रहोमादीन् करीत्याचार्य्य एव तु ।

उपनेयाश्च विधिवदाचार्य्यस्य समीपतः ॥

आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।

कन्यास्त्रीकरणादन्यत्सर्व्वं विप्रेण कारयेत् ।

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्य्यौ कुण्डगोलकौ ॥ इति ।

अथोपनेया द्वादशविधा अपि पुत्राः ।

तेषां लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः ।

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणैतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
 अक्षतायां घतायां वा जातः पीनर्भयः स्मृतः ।
 माता पिता वा यं दद्यात्स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतसु ताभ्यां विक्रीतः कृषिसः स्यात् श्वयङ्गतः ।
 दत्तात्मा तु श्वयंदत्तो गर्भविश्रः सहोद्वजः ।
 उरुष्टो गृह्यते यसु सोऽपविहो भवेत् सुतः ॥ इति ।

गहः ।

एते द्वादश पुत्राय संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः । इति ।

कसौ तु द्वावेव पुत्रौ ।

दक्षीरमेतरिषां न पुत्रत्वेन परिपद्यः । इति स्मृतः ।

पण्डादीनामनुपनेयत्वं पूर्वमुक्तम् ।

एकमाद्यप्रसूतानां कन्ययोः पुत्रयोर्द्वयोः ।

सहोद्वाहं न कुर्वीत तद्यैव व्रतबन्धनम् ॥

पराशरः ।

मातरं वा प्यस्यारं वा मातुषां भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं वा चैत्रं न विमानयेत् ॥

अथ संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र श्वयुः ।

गर्भाव्यसंस्कृतस्यापि कर्त्तव्यशोपनायनम् ।

प्रायश्चित्तन्तु पूर्वेषां नौपनायनिकस्य तु ।

श्रीतस्मार्त्ताधिकारी स्यान्नीपनायनिकं विना ॥ इति ।

प्रायश्चित्तप्रकारमाह शौनकः ।

आरभ्याधानमा चौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।

व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्मं यथाक्रमम् ॥

एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥

अनापदि तु सर्व्वत्र द्विगुणं द्विगुणञ्चरेत् ।

लुप्ते कर्मणि सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

प्रायश्चित्ते कृते पश्चात्सुप्तकर्म समाचरेत् ।

प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद्दतीतमपि कर्म वै ॥

कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ।

त्वं नः* स त्वं न† इत्याभ्यामिमं मेति‡ तथा ऋचा ॥

ये ते§ शतं वा य॥श्चाभ्यामुदुत्तम॥ऋचाहुतीः ।

* त्वं नो अग्रे तव देव पायुभिर्मघोनां रक्ष तन्वथ वन्द्य ।

चाता तोकस्य तनये गवास्यनिमेष॥ रक्षमाणस्तव व्रते ॥ (३४अ. १३म. यजुः ।)

† स त्वं नो अग्रेऽवसो भवती नेदिष्टां अस्या उवसी व्युष्टौ ।

अवयक्ष्ण नो वरुण॥ रराणो वीहि मृडीकं सुहवी न एधि ॥ (२१अ. ४म. यजुः ।)

‡ इमं मे वरुण शुधि हवमव्या च मृडय ।

त्वामवस्युराचके ॥ (२१अ. १म. यजुः ।)

§ ये ते पन्याः सवितः पूर्वासीऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अय पथिभिः सुगेभी रक्षाच नो अधि च ब्रूहि देव ॥ (३४अ. २७म. यजुः ।)

॥ शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां ।

एदु निम्नं न रीयते ॥ (१म. ३०सू. २च्छक् ।)

॥ उदुत्तमं वरुणपाशमस्रद्वाधमं विमध्यम॥ अथाय ।

अथावयमादित्यव्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ (१२अ. १२म. यजुः ।)

हुत्वा पृथक् पृथक् पादमर्द्धचौले समाचरेत् ।

स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जाताद्यामन्त्रिका क्रिया ॥ इति ।

इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ यथाकालमाचरितेषु चौलान्तेष्वपि कर्मसु आचार्य्य-
कुमारयोरुपनेतृत्वोपनेयत्वाधिकारसिद्धार्थं प्रत्येकं कृच्छ्रत्रय-
माचरितव्यमित्याह बृहद्विष्णुः ।

कृच्छ्रत्रयश्चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांश्च वटुश्चरेत् ।

आचार्य्यस्य विशेष उच्यते तत्रैव ।

सावित्रीमभ्यसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन् ।

आचार्य्यो दशसाहस्रं सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ।

स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम् ॥

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रतन्यते ।

यथा आचार्य्य उपनयनदिनात् पूर्व्वेद्युर्वटुना सह कृत-
मङ्गलस्नानः प्राणानायस्य तिथ्यादि सङ्कीर्त्य मम कुमारस्य
गर्भाधानादिचौलकर्मन्तानां संस्काराणां मध्ये यः संस्कारो
नाचरितस्तत्कालातिपत्तिप्रायश्चित्तद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य उपलेपादिपूर्णपात्रनिधा-
नान्तं कृत्वा विधिवदाज्यं संस्कृत्य सुवसम्भार्ज्जनादि कृत्वा
अतीतकर्मसंख्ययाऽनादिष्टहोमं हुत्वा खिष्टकृते च हुत्वा चौल-
व्यतिरिक्तानां कर्मणां प्रमादादकरणे पादकृच्छ्रं बुद्धिपूर्व्वकाकरणे
तु प्रत्येकमर्द्धकृच्छ्रं चौलस्यैककृच्छ्रञ्च वटुना कारयेत् ।

अशक्तौ तु तत्प्रत्याम्नायत्वेन गोदानसहस्रतिलहोमदश-

सहस्रगायत्रीजपद्वादशब्राह्मणभोजनादिष्वन्यतमं प्रायश्चित्तं
कारयित्वा अतीतानि जातकर्मणादीनि कृत्वा उपनयनं कुर्यात् ।

तथा उपनेत्रुपनेयी प्रत्येकं कच्छत्रयं चरेताम् । आचार्यस्तु
द्वादशसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात् ।

उपनयनकर्मणा सह चीलकर्मकरणपक्षे पूर्व्वेद्युः सङ्कल्प-
समये कर्महयं सङ्कीर्त्य युगपत् स्वस्तिवाचनमाहपूजननान्दी-
आह्वयग्रहयज्ञान् कृत्वा परेद्युः स्वसूत्रोक्तप्रकारेण चीलकर्म परि-
समाप्य उपनयनं तत्र कुर्यात् ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपनयनोपयुक्तविचारः ॥

अथ पुनरुपनयनविधानम् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते ।

उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता ।

यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् ॥

एतत् पुनरुपनयनम् ।

कृताकृतञ्च वपनं मेधाजननमेव च* ।

* अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन चिः
परिषिञ्चनं वाचयति सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रुवा अस्येवं मां सुश्रवः सुश्रवसं-
कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्यैवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति । इदं
मेधाजननम् १।२।२।१६ गृह्यसूत्रे ।

मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह ॥

अनुप्रवचनीयस्य तदभावे ह्यं न च ।

परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरन्त्विदम् ॥

पूर्वस्यावाचयेत् स्याने तत्सवितुर्हृणीमहे ।^१

भिद्येतान्नं दिवा रात्रावाचार्यायात्मतुष्टये ।

भणितोऽथ विज्ञेयोऽयं समानमितरद्भवेत् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यमपि ।

अनुपेतपूर्वस्य अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधा-
जननं वा निरुक्तं परिदानं कालस्य तत्सवितुर्हृणीमहे इति
सावित्रीमिति ।

काल उदगयनादिस्त्रान्नियमो नास्तौत्वर्यः । अथोपेतपूर्वस्येत्यत्र
हरदत्तस्त्वेवं व्याचख्यौ । अथ अनन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य-
द्दमं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विज्ञेयो वक्ष्यते । एवं
सुवन्नेतज्ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमिति ।
अन्ये तु सकृत्कृतमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते ।

यथाहापस्तम्बः ।

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्प्रनूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति ।

शौनकोऽपि ।

* कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्ता कमुपनयते काय त्वा परिदामि इति ।

एतत् परिदानम् ॥२०१७ गृह्यसूत्रे ।

† तत्सवितुर्हृणीमहे वय देवस्य भोजनम् ।

१ श्रेष्ठ सर्वधातम तुर भगस्य धीमहि ॥ (प्रम ८२म् १५क् १)

यो वेदान्तरमध्येति तत्नूत्रविधिना ततः ।
 कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः ॥
 द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया ।
 एतद्गृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥
 केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा ।
 मेधाजननकर्मापि विज्ञेयञ्च कृताकृतम् ॥
 कर्तव्यपक्षाश्रयणे मेधाजननकर्माणः ।
 ब्रह्मोदनस्य होमः स्यात्त्रिरात्रादिव्रतं तथा ॥
 कस्य ब्रह्मादिमन्त्रेण* परिदानं न चेष्टते ।
 तत्रोदगयनादिश्च कालो नापेक्ष्यतेऽत्र तु ॥
 तत्सवितुर्हृणीमहे वयमित्येवमादिका ।
 ऋक्सावित्री परिग्राह्या यद्व्यदन्यत्समीरितम् ॥
 अस्योपनयने तत्तदलङ्कारविवर्जितम् ।
 इहापि सर्व्वं कुर्व्वीतेत्युपनीतः पुनर्भवेत् ॥ इति ।

अथ पुनरुपनयनस्य निमित्तान्तराण्युच्यन्ते ।

तत्र मनुः ।

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु च सर्व्वेष्वेतेषु द्विजा-
 तीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारान् कुर्यादिति ।

शातातपसु ।

लशुनं गृह्णन् जग्ध्वा पलाण्डुञ्च तथा शुनाम् ।
 उद्गमानुपकेभाश्वरासभक्षीरभोजनात् ॥
 उपनायं पुनः कुर्यात्तदा कच्छं चरेन्मुहुः ।
 भूसुरो मद्यपाने च कृते गोभक्षणे तथा ।
 तप्तकच्छपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

अन्यच्च ।

चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणञ्चरेत् ।
 बुद्धिपूर्व्वन्तु कच्छाच्च पुनः संस्कारमर्हति ॥

यस्य देशान्तरगतधिरकालाश्रूयमाणसद्भावः पुत्रादिना कृत-
 प्रेतकार्यो यदि जीवन् समागच्छेत्तदा तस्य पुनरुपनयनविधि-
 रक्तः सद्ब्रह्मे ।

जीवन् यदि समागच्छेद्दृतकुम्भे निमज्जत च ।
 उद्धृत्य स्थापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां बौधायनसु ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
 अद्भ्र वद्भ्रकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

प्रत्यन्तोऽन्तदेशः ।

हिमवत्कौशिकां(कीं) विन्ध्यां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।
 तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

* स्थापयित्वा इत्यत्र स्थापयित्वेति निर्णयसिन्धी पाठः ।

आदिपुराणे ।

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्त्यं दक्षिणापथम् ।

एतान्देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

त्रिस्थलीसेती ।

कर्म्भनाशाजलस्पर्शात्करतीयाविलङ्घनात् ।

गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हेमाद्रौ वृद्धगौतमः ।

खरमुद्गञ्च महिषमनङ्गाहमजन्तथा ।

वस्तमारुह्य मुखजः पुनः संस्कारमर्हति* ॥

मार्कण्डेयः ।

खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति ।

तप्तकच्छत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥

मदनरत्ने तु स्नानमात्रमुक्तम् ।

पराशरस्तु ।

विण्मूत्रभक्षी शुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं प्रकुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

प्राजापत्याचरणं पञ्चगव्यस्नानं पञ्चगव्यप्राशनञ्च पुनः संस्कारात्
पूर्वमेव कार्यं प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति विष्णु-
स्मृतेः ।

* क्रोशे चान्दं विनिर्दिशेत् इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

तत्र विशेषमाह काश्यपः ।

शीर्षप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र
शाम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशे अग्निं प्रज्वाल्य
ब्रह्मासनमासीर्यं प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कार-
मर्हतीति ।

पराशरः ।

अजिनं मेखुला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

नियर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ इति ।

वपनमपि निवर्त्तते इत्याह विष्णुः ।

सर्वेषु तेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तास्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्
वपनदण्डमेखुलाभैक्षचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि
वर्जनीयानीति ।

व्रतानि शौम्यप्राजापत्यादीनि महानाश्रमादीनि वा ।

इति विधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

पुनरुपनयनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ।

तत्र मनुः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छीचमादितः ।

आचारमग्निकार्येषु सन्धोपासनमेव च ॥

यमः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतञ्च नित्यशः ।
 कौपीनं कटिसूत्रञ्च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥
 अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
 आ समावर्त्तनात्कुर्व्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

आश्वलायनः ।

त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता ।

तिस्रस्तद्गन्धयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥

प्रवरसंख्यानियम इति शिष्टाः । अत्र उपनीतेन उपाकरण-
 पर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्याह आश्वलायनकारिका-
 कारः ।

उपाकरणपर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञकम् । इति ।

आश्वलायनः ।

अञ्जनाभ्यञ्जनं क्षौद्रं गन्धपुष्पाक्षतान् व्रती ।

वर्जयेत्पादुकां कृत्रं पानोष्णीघरथादिकान् ॥

न शयीतान्तरिक्षे तु नाशुचौ न परैः सह ।

न चासीत न नग्नश्च नालीकं बिभृयाद्ब्रती ॥

नालीकं नालिकेरं कमण्डलुमित्यर्थः ।

मनसापि न चोल्लङ्घ्या गुरोराज्ञा कथञ्चन ।

गुरुवद्गुरुपत्नीषु तत्पुत्रादिषु सर्व्वदा ॥

प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत्तत्रथमाश्रमी ।

वेदीदितव्रतैरन्यान् व्रतान्सर्व्वान्न सञ्चरेत् ॥

न स्नायात्सर्व्वतीर्थेषु न भुञ्जीयादितस्ततः ।

भैक्षमाहृत्य भुञ्जीयात्सायम्प्रातर्गुरौ वसन् ॥
 तदाज्ञया विषवणं स्रायीत च सदा शुचिः ।
 व्रते नोपवसेज्जातु पित्रोः संस्थितयोऽर्चते ॥
 देवर्षिपितृपूजाश्च कुर्याद्वा गुर्वनुज्ञया ।
 अस्त्रिन्नान् धारयेन्नित्यं दण्डाजिनकमण्डलून् ॥
 यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखुनाश्च गुरो वसन् ।
 छिन्नेष्वेतेषु संगृह्य नयानन्यान् पुनर्द्विजः ॥
 विधिना सुप्रशस्तेऽग्नीं छिन्नान् वाप्सु विनिक्षिपेत् ।
 छिन्नेष्वेतेषु दुष्टेषु प्राङ्नान्यधारणाच्चजेत् ।
 त्वागाग्निभृयादन्यप्रायश्चित्तीयते त्यजन् ॥

प्राङ्नान्यधारणादिति । अन्येषां नयानां धारणात् प्राक् पूर्वं
 न त्यजेदित्यर्थः ।

त्यक्तैतांशरतां येषां दिनमात्रं द्विजम्नानाम् ।
 कच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादाद्वाथवा स्वप्ने विसर्गे रेतसो द्विजः ।
 व्रती शुध्यति कच्छ्रेण विरात्रोपोपणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्वतः ।
 प्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 भुक्त्वा तु सूतकाद्यन्नं मत्वा विप्रस्यहं क्षपेत् ।
 अमत्यैकदिनं जग्ध्वा तथा गच्छीत्पुरोहितात् ॥
 न शावसूतकस्यान्नं मातापितृर्मृते ऋते ।
 व्रतिनयोत्सवालीकः श्राद्धान्नश्च न शस्यते ॥

न भक्षयेच्च तास्त्रूलमथ मैथुनमेव च ।
 वर्जयेत्क्षुण्णं लाजापूपकादींस्तथा व्रती ॥
 चरित्वा चतुरो वेदास्त्रीन् ही चैकमथापि वा ।
 तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुन् भक्त्या विचक्षणः ॥
 धनात्पित्रादिसम्भूतात्समाहृत्याथवा परात् ।
 राजन्याद्वा गुरुं सम्यक् तोषयेत्साधको व्रती ॥
 व्रतान्तरे संस्थितयोः पितोः कुर्यात्समीरितम् ।
 स समाप्य क्रियाः सर्वाः शीनः संवत्सरावधि ॥
 तयोः पितृत्वसम्प्राप्तेः पश्चादेव समापयेत् ।
 तद्व्रतं व्रतवान् विप्रो विधिवद्गुरुचोदितः ॥
 गुर्वाज्ञा नतिभिः कार्या पूजा भक्तिपुरस्कृता ॥ इति ।

यमः ।

खट्वासनञ्च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्नन्दयेत्क्वचित् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ॥

आदर्शं नैव वीक्षित नाचरेद्दन्तधावनम् ।
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रमुञ्जीत न कामतः ॥

एतच्च व्याधिसाहित्ये वेदितव्यम् । वैद्योपदिष्टं मधुमांसादिकं
 गुरुच्छिष्टं कृत्वा प्राश्नीयादित्यर्थः ।

तथाच वृहस्पतिः ।

अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्प्राक्षणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

द्रष्टुं चिद्रष्टमपि गुरुद्व्यतिरिक्तं यज्यम् ।

तथाच यगिष्ठः ।

उच्छिद्रष्टमगुरोरभोज्यमिति ।

पापस्तम्यम् ।

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिद्रष्टं भोज्यमिति ।

अन्येषु मनुः ।

उत्सर्जनन्तु गावाणां सपनोच्छिद्रष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोयायनेजनम् ॥

अभ्यञ्जनं स्यापनस्य गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानास्य प्रसाधनम् ॥

मातापित्रोर्विपत्तावपि ब्रह्मचारिणा गावागौचं न कर्त्तव्य-
मित्याह स्मृतिचन्द्रिकायां मयर्भः ।

मातापित्रोर्विपत्ते तु ब्रह्मचर्यप्रियः सुतः ।

सद्यतयापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनागौचं न कर्त्तव्यं मन्थ्या चैव न तुष्यते ।

अग्निकार्यं च कर्त्तव्यं सायम्प्रातय नित्यशः ॥

कात्यायनोऽपि ।

त्यजित् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं चरेत् । इति ।

अथ शिशाचरणम् ।

तत्र व्यासः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशयरेयुर्भक्षमन्वहम् ।

सजातीयशृङ्गेष्वेव सार्व्वर्षिकमेव वा ॥

सार्व्वर्णिकं भैक्षचरणमापदिषयम् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

चातुर्वर्णं चरिञ्जैक्षमलाभे कुरुनन्दन । इति ।

आपद्यपि शूद्रस्य पक्वान्नं न गृह्णीयात्तदाह अङ्गिराः ।

आममेवाददीतास्मादापत्तावेकरात्रकम् ।

आमपूर्वेति संस्कारो धर्मं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ।

तस्मादासं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽब्रवीत् ॥

एतदपि आपदिषयम् ।

पराशरः ।

यस्तु वेदानधीयानः शूद्रान्मुपजीवति ।

शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं सोऽधिगच्छति ॥

अन्यच्च ।

शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।

त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽप्यषड्भितः ।

चतुर्व्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते ततः ॥ इति ।

अनापद्यपि सजातीयेभ्योऽपि प्रशस्तेभ्य एव भैक्ष्यमाहरेदित्याह
मनुः ।

वेद्यज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मणि ।

ब्रह्मचार्याहरेञ्जैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

क्वचिदपवादमाह स एव ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं परिश्रयेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्दामं पूर्वोक्तानाममश्रये ।

नियमप्रयतो वाचमभिगमताश्च यर्क्षयेत् ॥

तत्र भैक्षं भोजनपर्याप्तमेव च हः कर्त्तव्यमित्याह यमः ।

आहारमात्रादधिकं न कश्चिद्वैष्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेनदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोगल्लमृत्तिकाकुगान् ।

आहरेद्यावदर्यानि भैक्षं चाहरह्यरेत् ॥

निषिद्धमत्राहात्रिः ।

हस्तदत्ता तु या भिक्षा नवणं व्यञ्जनानि च ।

भुक्त्वा ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

माधुकरिं य आदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स याति नरकं घोरं भुञ्जतो निरयस्याथा ॥

गौतमः ।

निवेद्य गुरवे भिक्षां भुञ्जीतासन्निधौ गुरोः ।

तद्द्वार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य इति चान्वहम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः ।

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोगानश्रुक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥

सत्कारय हारीतेन दर्शितः ।

भैक्षमेव हितं पथ्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुरवे वेदितमनु-

ज्ञातममृतसन्मितं प्राहुर्यदश्नाति ब्रह्मचारी स ब्रह्मसिद्धि-
मवाप्नोतीति ।

ब्रह्मचारिण एकान्ननिषेधमाह मनुः ।

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेद्भृती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृतम् ॥
व्रते वा वेददेवत्ये पित्रे कर्मण्यभक्षयन् ।
काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्भृतसस्य न लुप्यते ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह स एव ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥
इति भिक्षाचरणविधानम् ।

अथ अग्निकार्यविधिः ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

अग्निकार्यञ्च भिक्षायाः प्रागूर्द्ध्वं वा तदिष्यते ।
पर्यूहनोक्षणे स्यातामादावन्ते च कर्मणः ॥

मनुः ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।
सायस्मातश्च जुहुयान्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

विहायसि अन्तरिक्षे ।

समिदाहरणविधिमाह वैजवापायनः ।

पुराप्तमयात्पागुदीर्घो टिगं गत्वा अहिंमद्वरण्यात्समिध-
माहरेदार्रांमयाद्यकामः शुष्कां ब्रह्मयर्धमकाम उभयी-
मुभयक्राम इति ।

समिद्धघणमाह कात्यायनः ।

नाद्गुठादधिका कार्या समिरस्यूनतया कश्चित् ।
न क्युक्ता त्वचा चैव न मर्कटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिकान्यूना तथा न स्याद्विगासिता ।
नातिपर्वा नातिपामा होमेषु तु विजानता ॥
विशीर्णा विदला क्रुत्वा यक्राः मसुपिराः एगाः ।
दीर्घाः स्यूना शुणैर्दृष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

समिन्नियममाह वायुपुराणे ।

पलाशसमिधः कार्याः खादिर्यस्तदन्नाभतः ।
गमीरोहितकाश्रत्यास्तदभायेऽर्कवेतसो ॥

अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः ।

पुरा जग्राह ये मृत्युर्दिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोचयामास तस्मात्परिचरेद्दि तम् ॥
ब्रह्मचारौ यदा त्वग्नायादध्यात्समिधो न हि ।
गृह्णीयात्तं तदा मृत्युरादध्यात्समिधस्ततः ॥

तदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने ।

मानस्तोकेः जपेन्नन्तं गतसद्वं शिवानये ।

• मानस्तोके तन्धे मान आयुषि मानां गंतु मानां अथेषु रीरिप ।

वीरान् मानो रुद्र भामिनो यधीर्द्विभया सदमिष्ठा इवामहे ॥ (१६अ १६म यशु ।)

अग्निकार्यं विना भुङ्क्ते पापं न ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।
 इदन्तु सकल्लोपे । असकल्लोपे तु मनुः ।
 अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
 अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतञ्चरेत् ॥ इति ॥
 इति अग्निकार्यविधिः ।

अथ अभिवादनविधिः ॥

तत्कालमाह यमः ।

ततोऽभिवादयेद्विद्वानग्निकार्यादनन्तरम् ।

तत्रकारमाह आचार्यः ।

वामं वामेन संस्पृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ॥
 हस्तेन कर्णहस्ताभ्यां गुरुणामभिवादनम् ॥
 वामोपरि करङ्गत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत् ॥
 तनुप्रभृति पादान्तमारभ्य पदयोर्नमेत् ॥

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् ॥

तदाह आपस्तम्बः ।

जडं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ॥
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

विष्णुः ।

शिष्याणामाशिषं दद्यात्पादोपग्रहणे गुरोः ।

सृष्ट्वा कर्णौ तु विदुषां मूर्खाणां त्वेकपाणिना ॥

अत्रिरपि ।

दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभियादयेत् ।

श्रोत्रिये त्वञ्जलिः कार्यः पादोपबहणं गुरोः ॥

ब्राह्मणममाजे अभिवादनप्रकारमाह मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

यो ददाति यतो ज्ञानं तं पूर्वमभियादयेत् ॥

नामधेयस्य चे केचिदभियादं न जानते ।

तान् प्राप्नोऽहमिति श्रूयात् श्रियः सर्वास्तामेव च ॥

यः पुनर्ज्ञानमपि प्रत्यभिवादनं न करोति प्राग्विषयं न ददाति

तस्य दोषोऽभिहितो भविष्यपुराणे ।

अभिवादे कृते यमु न करोत्यभिवादनम् ।

प्राग्विषयं वा न कुरुते स याति नरकं ध्रुवम् ॥

तत्फलमाह मनुः ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं ब्रह्मोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्षेभ्यो चायुर्बिधा यशो वलम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

विप्रोप्य तूपसंघाद्या ज्ञातिसम्यग्भियोपितः ।

विप्रोप्य विप्रं कुशलं पृच्छेत्तृपमनामयम् ॥

वैश्रं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ।

न वाच्यो दीक्षितो नाग्ना यवीयानपि सर्वथा ॥

पूज्यैस्तमभिभाषेत० भी भयत्कर्मनामभिः ।

परपत्नीमसम्बद्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥

त्रिवर्षपूर्वः ओत्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः सम्बन्धिनश्च
स्वल्पेनापि स्वयोनिजाः । अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराद्याभि-
वाद्याः ।

अथ अनभिवाद्यास्तत्रैव ।

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ॥

नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् ।

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ॥

वमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥

जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रञ्च भैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति ॥

अहोरात्रेण उपोषितेनेति शेषः । क्षत्रवैश्याभिवादाने च विप्रस्य
इदमेव प्रायश्चित्तम् । शूद्राद्यभिवादाने त्रिरात्रम् ।

कायन्तु रजकादिषु ।

कायं प्राजापत्यमित्यर्थः ।

चाण्डालादिषु चान्द्रं स्यादिति सङ्ग्रहकृत्तमम् ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव त्रिदण्डिनम् ॥

नमस्कारं न कुर्याच्चैदुपवासेन शुध्यति ।

सर्वे वापि नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥

अभिवाटो नमस्कारस्तथा प्रत्यभिवाटनम् ।
 आगीर्वाणा, नमस्कार्यो ययस्यन्तु पुनर्नमेत् ॥
 स्त्रियो नमस्या ब्रह्माय ययमा पत्युर्ये ताः ।
 ततोऽधीयीत वेदांस आध्याये गुरुगिञ्जित ॥

तथा ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रमणस्य च ।
 आयुष्कामो न गृह्णीयात्क्रोडापत्यकल्पत्रयोः ॥

इति स्मरणात् गुर्वादिनाम न याज्ञम् ।

इति त्रयोविधानपारिजाते अभिवाटनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचर्यकालः ।

तत्र योगीश्वरः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

षड्दशान्तिकमित्येके केशान्तस्यैव षोडशे ॥

केशान्तो नाम गोदानम् ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभूतब्रह्मचर्यो लक्षण्यं स्त्रियमुदहेत् ॥

इति उपकुर्व्याणब्रह्मचारिधर्माः ।

अथ नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः ।

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

मनुः ।

यदि वाल्यन्तिकः कालो रोचतेऽस्य गुरोः कुले ।
युक्तं परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥
आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहृत्तिमाचरेत् ॥
एतेषु विद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानीऽग्निशुश्रूषां सादयेद्देहमात्मनः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

ब्रह्मचर्यं चरेद्दीमाना शरीरविमोक्षणात् ।
आचार्ये तु खलु प्रेते तत्तनयादावग्निं परिचरेद् यतवाक् चतुर्थ-
षष्ठाष्टमकालभैक्ष्याशी गुर्वधीनो बद्धाञ्जलिः शिखी वा गुरुं
गच्छन्तमनुगच्छेदासीनमुपतिष्ठेच्छ्यानश्चेदासीत आहृताध्यायी
सर्बलब्धनिवेदी खट्वाशयनदन्तप्रचालनाभ्यञ्जनजीवस्नानाभ्यञ्जन-
वर्ज्जीं स्नानासनशीलस्त्रिरङ्गोऽभ्युपेयादप इति । त्रिरिति त्रिष-
वणस्नायी स्यादित्यर्थः ।

एवं कुर्वतः फलमाह मनुः ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनेन विधिना देहं सादयन् यिलितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलीकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

यत्तु दारीतः ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मयादिन्यः सद्योवध्वय तत्र ब्रह्म-
यादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भैक्ष-
चर्या चेति ।

तद्युगान्तरविषयम् ।

पुराकल्पेषु नारीणां मीष्त्रीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

इति यमेन विगेषोक्तेः ।

एवमुपकुर्वाणस्य नैष्ठिकस्य च धर्मानुक्ता तयोर्व्रतातिपत्तौ
विगेषप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र शातातपः ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयाम्नाधु मांसन्तर्धेय च ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं मीष्त्रीहोमेन शुध्यति ॥

भिक्षाशनमकृत्वा यः स्त्रे स्त्रे ह्येकाग्रमश्रुते ।

अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्रप्रष्टगतं जपेत् ॥

दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।

स्नात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य गायत्रप्रष्टगतं जपेत् ॥

सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयात्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

ऋग्विधाने ।

एकोद्दिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेद्युभिरक्तुभिः* ।

पादं भुङ्क्ते ब्रह्मचारी मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥

पुनः ।

अरिष्टः स† जपेत्पादं षोडशे भोजयेद्यदि ।

पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कल्पषं न हि ॥

तन्नो मित्रो‡ जपेत्पादं वृषीत्सर्गे च भोजयेत् ।

शिवालये ब्रह्मचारी अयुतं नैव दुष्कृतम् ॥

अग्न ओजिष्ठ§ पादञ्च न्यूने भुङ्क्ते जले यदा ।

अयुतञ्चेद्ब्रह्मचारी तदा पापात्प्रमुच्यते ॥

अदितिः प्रजपेत्पादं¶ सपिण्डां भोजयेद्यदि ।

अयुतञ्चेद्ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा ॥

* द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विनासौ भगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ (१म. ११२सू. २५ऋक् ।)

† अरिष्टः स मर्त्यो विश्व एधते प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि ।

यमादित्यासौ न यथा सुनीतिभिरतिविश्वो दुरितानि स्वस्तये ॥ (१०म. ६३सू. १३ऋक् ।)

अरिष्टः स इत्यत्र अरिष्टेभिरिति ग-पुस्तके पाठः, तथा पाठस्य साधुत्वे द्युभिरक्तुभिरित्यस्या द्वितीयपादो जाप्यः ।

‡ द्युभिरक्तुभिरित्यस्यास्तृतीयं पादम् ।

§ अग्न ओजिष्ठमाभर द्युम्नमस्मभ्यमग्निगी ।

प्र नो राया परीणसा रत्वि वाजाय पन्यां ॥ (५म. १०सू. १ऋक् ।)

¶ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिचमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ (२५अ. २३म. यजुः ।)

धर्मा समन्ताम्बन्ध गतयारं यदा तदा ।
व्रतन्तोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न किल्बिषम् ॥

पारागरप्रायश्चित्तकाण्डे वृहद्दयमसु ।

मासिकादिषु नाग्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।
प्राणायामगतं कृत्वा घृतं प्राग्ग्र विशुध्यति ॥ इति ।

इदमज्ञानविषयम् ।

ज्ञानपूर्वके तु स एव ।

मधु मांसञ्च योऽग्नीयाच्छ्राहं सौतिकमेव वा ।
प्राजापत्यं चरेत्कृष्णं व्रतगेषं समापयेत् ॥ इति ।

अनृतप्रायश्चित्तमाह गर्गः ।

त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यनृते चरेत् ।

कृच्छ्रमित्यनुपपद्यते ।

स्त्रीसङ्गप्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्य आह ।

अवकीर्णी भवेत्त्वा ब्रह्मचारी तु योपितम् ।
गर्हभं समुपानभ्य नैर्ऋते स विशुध्यति ॥

मनुरपि ।

अवकीर्णी तु काणेन गर्हभेन चतुष्यये ।
स्थालीपाकविधानेन यजेत नैर्ऋते निधि ॥ इति ।

शातातपसु ।

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पीडितः ।
प्राजापत्यं चरेन्नित्यमद्भ्यमेकमतन्द्रितः ॥

निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि ।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरग्नावाज्यञ्च हावयेत् ॥

मैथुनमष्टाङ्गमित्याह दक्षः ।

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा वारणं पृथक् ।

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मा प्राह प्रजापतिः ॥

नष्टं भवतीति शेषः* ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नान्यथा ॥

शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पाराशरः ।

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्यहं सायं पयः पिबेत् ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाप्येकाहं वाग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतद्विगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

एतन्प्रायश्चित्तं सर्वं नैष्ठिकेन द्विगुणं कार्यमित्याह हारीतः ।

उपकुर्वन्सु यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

तथा ।

यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखलाञ्च गुरौ वसन् ।

* अष्टाङ्गेन मैथुनेनेति यावत् ।

दण्डञ्च धारयेन्नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ~
 त्यङ्गैतांश्चरतां येषां दिनमात्रं द्विजातिनाम् ।
 कृच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम्* ॥
 प्रमादात्स्वेच्छया वापि विसर्गे रेतसो द्विजः ।
 व्रती शुध्यति कृच्छ्रेण त्रिरात्रीपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्व्वतः ।
 प्राजापत्येन चीर्णेन जपेन† च शुचिर्भवेत् ॥
 तं वो धिया जपेन्मन्त्रं‡ लक्ष्मैव शिवालये ।
 ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनञ्चेत्पूर्णमेति (तु) तत्§ ॥

इति ऋग्विधानवचनमल्योपघातपरम् ।

इति ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम् ।

अथ उपाकरणम् ।

तत्र शौनकः ।

अथातः श्रावणे मासि श्रावणर्चयुते दिने ।

श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

* त्रिरात्रीपोषणेन वा इति क पुस्तके पाठ , द्विजातिनामित्यत्र द्विजन्मनामिति पाठो युक्त ।

† जपेद्य शुचिमा भवेत् इति पाठो युक्त , त्यजत प्रकुर्व्वत इत्यनयोरेतन्वथापत्ते ।

‡ त वो धिया नव्यस्या श्रविष्ठ मत्र प्रववत् परित सयथै ।

स नो रत्नदनिमान सुब्रह्मन्द्रो विश्वान्यतिदुर्गहाणि ॥ (इम. २२म् ७ऋक्) ।

§ पूर्णता ब्रजैदिति ग पुस्तके पाठ ।

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्मं यथोदितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवह्निना ॥ इति ।

श्रवणस्य खण्डत्वे व्यासः ।

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यज्ञवेत् ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यत्तु ।

अध्यायानामुपाकर्मं श्रावण्या श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

ति याज्ञवल्क्यादिभिः केवलायाः श्रावण्याः पञ्चम्याश्च ग्रहणं

वाजसनेयिविषयम् ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिसु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

ति प्रयोगपारिजातवचनात् ।

अत्र स्पष्टमाह गार्ग्यः ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

उदयव्यापिनी चैव विद्धर्क्ष*घटिकाद्वयी ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

अत्र काले विशेपमाह बृहस्पतिः ।

* विद्धर्क्षेत्यत्र विष्णुचेति वाचस्पत्याभिधाने पाठः ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चेद्दृष्टः संक्रम एव वा ।
नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेन च ॥

कात्यायनोऽपि ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चेद्दृष्टः संक्रम एव वा ।
नोपाकर्म तदा कुर्यात्परतथेन दोषकृत् ॥

भृगुस्तु ।

प्रेते राजनि राष्ट्रे वा परचक्रादिपीडिते ।
अनुमवीजे नावृष्ट्यां नोपाकुर्याद्विचक्षणः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

अनुमवीजे नृपतौ विनष्टे
सूते मृते राष्ट्रसमाकुले च ।
उत्सर्ज्जनोपाकरणे न कार्यं
अस्तेन्दुसूर्ये गुरुवस्ययाते ॥

यत्तु ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।
उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति विरुद्धवचनं तद्देशान्तरविषयम् ।

तथाच बृहस्पतिः ।

नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि ।

श्रवणे आदौ घटिकाचतुष्टयाभिजिन्नक्षत्राद्यवर्ज्यं श्रवण-

खण्डे सति धनिष्ठासंयुतं ग्राह्यं नोत्तराषाढसंयुतं हस्त-
नक्षत्रं प्रयोगपर्यन्तं ग्राह्यम् । सूतकादिविघ्नसम्भवे वा
ओषध्युत्पत्त्यभावे वा श्रावणभाद्रपदयोरिकस्मिन् दिने
ग्रहणसंक्रान्तिवर्जिते कार्यम् । एवं कृते कर्मणो न
लोपो नोत्कर्षश्चेति ।

स्मृत्यर्थसारे मनुः ।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तं कृन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

अत्र अपिशब्देन भाद्रपदपञ्चमीहस्तश्रावणानामुपादानमिति
हेमाद्रौ व्याख्यातम् ।

यत्पुनर्मनुवचनम् ।

शुक्रे मूढेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम् ।

आयुःक्षयमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्म वर्जयेत् ॥

काश्यपीयमपि ।

गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितान् ।

इत्याह भगवानत्रिः श्रावणन्तु विशेषतः ॥ इति ।

तदेतत् प्रथमोपाकर्मविषयम् ।

गुरुभार्गवयोर्मौल्ये बाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा ।

तथाधिमाससमये मलमासादिषु द्विजः ।

नोपाकुर्यात्प्रथमतः कृतं कर्म विनाशकत् ॥

इति सङ्ग्रहकारवचनात् ।

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

यज्ञोपवीतं ध(क)र्त्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौञ्जोऽपि यार्द्धके वाल्ये नित्यवत्कर्म चोदितम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

चण्डांशोर्मण्डलम्प्राप्तौ यदा शुकहृहस्पती ।

सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विना ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नित्ये नैमित्तिके जाष्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥ इति ।

तद्वितीयादिविषयम् । तदपि अधिमामे न कार्यमित्याह
चन्द्रिकायां ज्योतिःपराशरः ।

उपाकर्म तयोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासहृद्वी परे कार्या वर्जयित्वा तु पैष्टकम् ॥ इति ।

प्रसवाहोत्सवो जातेष्टिः जातकर्मणो जननकाल एव विहित-
त्वात् । परे उत्तरे मासीत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

उत्कर्षः कालहृद्वी स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिहृद्वीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तु ऋष्यशृङ्गवचनम् ।

दशहरासु नोत्कर्षयतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्म महापष्टां ह्येतदिष्टं ह्यपादितः ॥ इति ।

तच्छन्दोगविषयम् । तेषां कालहृद्वावपि सिंहार्क एव उपाकर्म
भवति ।

तथाच गर्गः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्नेऽविवरे* वहिः ।

कन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वच्छन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मोपराह्निकम् ॥ इति ।

निषिद्धे चेत् क्रियते तदा दोषमाह स एव ।

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥ इति ।

एतच्च मंध्याङ्गादूर्ध्वं कर्तव्यम् ।

तथाचोक्तं हेमाद्रौ ।

उपाकर्मोपराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव च । इति ।

गोभिलोऽपि ।

अध्यायानामुपाकर्मं कुर्यात्कालेऽपराह्नके ।

पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

एवमुक्तप्रकारेण कालशुद्धिं विज्ञाय स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण उपा-
कर्मं कार्यम् । केचित्त्रिदं कर्मद्वयं लौकिकेऽग्नौ कार्य-
मित्याहुः ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

कर्मद्वयमिदं केचित्लौकिकेऽग्नौ प्रकुर्वते ।

आज्यसंस्कारपथ्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ इति ।

अत्र इतिकर्तव्यताविशेषो भविष्योत्तरपुराणे ।

सम्प्राप्ति अवणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

* अविवरे ग्रहादिदीपरहिते ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत्परमाभ्रसा ।

उपाकर्म्मणि चैवोक्तनृपीणाश्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणः आद्यं देवानुद्दिश्य शक्तितः ॥ इति ।

कार्णाजिनिस्तु ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ इति ।

वीधायनोऽपि ।

गौतमाद्यानृषीन्सर्वान् कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेदंशमुच्चरन् ॥ इति ।

स्मृतिभामत्यां व्यासस्तु ।

विष्टरं सप्तभिर्दर्भैर्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ।

चतुरङ्गुलमयं स्याद्द्वन्द्वमेकाङ्गुलं तथा ॥

प्रदक्षिणभ्रमङ्गत्वा ऋषीणावाह्य पूजयेत् ।

ऋषीणामर्चनं सर्व्वं कर्त्तव्यञ्च निर्वीतिना ॥

आसनं पादमर्घ्यञ्च स्नानं पञ्चानृतैः शृषक् ।

वस्त्रोपवीतं गन्धाद्यं पुष्पाण्याभरणानि च ॥

धूपदीपबलीन्दत्त्वा नत्वा सुत्वा तथोदकैः ।

तर्पयित्वा यथान्यायं गृह्योक्तविधिना ततः ॥ इति ।

वायुपुराणे तु ।

उपाकर्म्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।

आयुष्मान् जायते तेन कर्म्मणा मानवो भुवि ॥ इति ।

वेदोपाकरणविषये विशेषमाह व्यासः ।

दर्भासनो दर्भकरः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।

उपक्रमेत वेदान् वा वेदौ वा वेदमेव वा ॥

प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीः प्रणवं ततः ।

पच्छोऽर्द्धंश्च शिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥

उपक्रमेत्ततो मन्त्रानादौ च ब्राह्मणं ततः ।

तथोपनिषदं कल्पं रहस्यान्यपि शक्तितः ॥

अधीत्य प्रणवञ्चोक्ता भूमिं सृष्ट्वा जलं सृशेत् ।

नमस्कृत्य ततो देवानृषींश्चैव गुरुनपि ॥ इति ।

अत्र ब्रह्मचारिविषये विशेष उक्तः कालादर्शं ।

मौञ्जीयज्ञोपवीते च नवं दण्डञ्च धारयेत् ।

कटिसूत्रञ्चैव नवं नवं वस्त्रन्तथैव च ॥ इति ।

ग्रन्थान्तरेऽपि ।

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां कटिसूत्रकम् ।

धृत्वोपाकरणङ्गत्वा ततः स्वाध्यायमारभेत् ।

पुराणानि विसृज्याथ पुनः पुनरिति क्रमात् ॥

एतदुपाकर्म्म गृहस्थस्यावश्यकमित्याह व्यासः ।

वेदव्रतानि क्वत्त्रैव विप्रो यद्युद्दिशेत्तदा ।

अधीयीत गृहस्थोऽपि नियमाङ्गब्रह्मचारिवत् ॥ इति ।

गोभिलोऽपि ।

उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च वनस्थानामपीष्यते ।

धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

अस्य फलमाह कात्यायनः ।

प्रत्यष्टं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधियद्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैच्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां वृद्धिकारणम् ॥

उत्सर्जनञ्च वेदानामुपाकरणकर्म वा ।

अकृत्वा वेदजाप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ इति ।

अथ उत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधियद्विजैः ॥

हारीतः ।

अर्धपञ्चमान् मासानधीत्य अर्धमुत्सृजतीति ।

यद्वा एतदुत्सर्जनमुपाकर्मदिने कार्यम् ।

तथाच खादिरगृह्यम् ।

पुष्ये तूत्सर्जनकार्यमुपाकर्मदिनेऽथवा ।

तस्मिन् पक्षे आरब्धोपाकर्मात्सर्जनैरैः पूर्वमुत्सर्जनं कृत्वा

तदनन्तरमुपाकर्म कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपाकर्मात्सर्जनविधानम् ।

अथेदानीमध्ययनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम् ॥

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

वेदो यस्य शरीरस्थो न स पापेन लिप्यते ।

वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किम्प्रयोजनम् ॥

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः ॥

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः सर्व्वधर्मवहिष्कृतः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।

अनधीतस्य विप्रस्य सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥

अनधीत्य द्विजो यस्तु शास्त्राणि च बह्वन्यपि ।

शृणोति ब्राह्मणो नाशे नरकाणि प्रपद्यते ॥

नाशे शरीरनाशे सतीत्यर्थः ।

नाधीतवेदो यो विप्र आचारेषु प्रवर्त्तते ।

नाचारफलमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रोऽप्यध्ययनान्वितः ।

शूद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमश्नुते ॥

स्कान्दे ।

अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लहनात् ।

आलस्यादन्नदीपाच्च मृत्युर्विप्रं जिघांसति ॥

तस्माद्ब्राह्मणेन वेदोऽवश्यमध्येतव्यः ।

मनुस्मृ ।

अत्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुब्रज्यादिशुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ इति ।

वेदस्वरूपमाह वशिष्ठः ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिहंशः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥

यः स्वशाखां परित्यज्य परां समधिगच्छति* ।

स शूद्रवद्दृष्टिर्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः स उच्यते ॥

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

तच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कुर्यान्न तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।

अत्र शाखाग्रहणं धर्मशास्त्रादेरुपलक्षकम् ।

तथाच व्यासः ।

धर्मशास्त्रन्तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रन्तथैव च ।

पुराणानीतिहासाद्यं तथाख्यानानि यानि च ।

महात्मनाञ्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि ॥ इति ।

आरम्भश्च शुभदिने कार्यः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपौ प्राप्तबोधे सुधांशौ
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ च त्रिदशपतिगुराबुद्धते चापि शुक्रे ।
अप्राप्ते सिंहाराशौ दशशतकिरणे चापि दैत्यारिपूज्ये
स्वाध्यायो भानुशुक्रत्रिदशगुरुदिने लग्नसंस्थे च जीवे ॥

तथा ।

षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभीमदिने तथा ॥

विद्यारम्भः प्रशस्त इति पूर्वैणान्वयः ।

रत्नमालायामपि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ञेष्वभीष्टार्थदायी
कर्तुंश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्मध्यमोऽत्र ।
नीहारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्ते
छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

अथ नक्षत्राणि ।

मृगादिपञ्चस्त्रपि मेषु मूले

हस्तादिके च त्रितयेऽश्विनीषु ।

पूर्वात्रये च श्रवणे च तद्दृ-

विद्यासमारम्भमुशन्ति सिद्धैर ॥

अथ अध्ययनप्रकारः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुय ।

अध्येष्यमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिःकृतोऽध्याप्यो ननुवासा जितेन्द्रियः ॥

ब्रह्मारम्भोऽवमाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा* ।

व्यत्यस्तापाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥

सव्येन सव्यः स्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ।

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥

स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ।

प्राञ्जलिः पर्युपासीत† पवित्रैश्च पावितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्ततश्चो कर्तुमर्हति †

अध्येष्यमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ॥

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।

नोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा ॥

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य द्विषु च ।

द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

* अतः परं "संख्येय इत्यावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः कृतः" इति पादद्वयं मनुसंहितायां दृश्यते ।

† प्राक्कृतान् पर्युपासीत इति मनुसंहितापाठः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
 आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
 हीनान्नवस्त्रवेशः* स्यात्सर्ब्बदा गुरुसन्निधौ ।
 उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमञ्चैव संविशेत् ॥

पाणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनि†मधिगच्छति ॥

पराशरस्वाह १

वेदः सार्थोऽध्येतव्य इति ।
 ज्ञातव्यः सर्ब्बदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
 पाठमात्रमधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥

व्यासोऽपि ।

वेदस्याध्ययनं सर्ब्बं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
 अजानतोऽर्थं तद्व्यर्थं तुषाणां कण्डनं यथा ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्ब्बां सर्ब्बरत्नोपशोभिताम् ।
 दद्याच्छास्त्रञ्च शिष्येभ्यस्तच्च तच्च द्वयं समम् ॥

* हीनान्नवस्त्रवेशत्वं गुर्वपेक्षया बोध्यम् ।

† वियोनिं पक्षियोनिं, मृतः पक्षी भवतीत्यर्थः ।

मनुः ।

गुरीरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।

अध्यापयेत्ततः गिव्यान् न्याययुक्तान् गुणान्वितान् ॥

याज्ञवल्करः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधावि-शुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुगतात्तत्रानवित्तदाः ॥

अनध्याप्यानाह मनुः ।

धर्मार्थं यत्र न स्यातां शूद्रूपा वापि तद्दिधा ।

न तत्र विद्या दातव्या उत्तं यीजमिवोपरि ॥

विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां न त्वेनामीरिणे वपेत् ॥

विद्या साक्षाणमेत्याह शेषधिक्षेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यश्च ताडयेत् ।

अधोभागे गरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्डप्रः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं† यतः ।

* तत्र विद्या न वक्तव्या शुभमिति मनुसंज्ञितायां पाठः ।

† प्रदानेऽप्यधिकमिति ग पुस्तके पाठः । तमेव युक्तमुपग्रामः,†

तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविभुतम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

उदगयने शुक्लपक्षे शुभेऽहनि स्वाध्यायं प्रारभेत्पूर्वाह्ने
गणेशं स्वरस्वतीं गुरुञ्च सम्पूज्य ब्रह्मचारी विप्रसुवासिनी-
रभ्यर्च्य आशिषो गृहीत्वा ब्रह्मयज्ञवद्भान् धारयमाणः
प्रणवव्याहृतिसहितां सावित्रीसुक्ता प्रणवपूर्वकं स्वाध्यायं
प्रारभ्य किञ्चिदधीत्य प्रणवेन विरामोऽस्त्वित्युक्ता भूमिं
सृष्ट्वा गुरुं वृद्धांश्च प्रणमेत् । ततोऽपरेद्युर्गणेशं गुरुञ्च
नत्वा प्रणवेन प्रारम्भसमाप्तिं कुर्यादिति ।

अथ अध्ययनधर्माः ।

ऋद्धान्नमप्यधीयीत मार्गैर्लोक्तेन धर्मतः ।

न खेव चतुरो वेदान्त्यायेन कदाचन ॥ इति लघुव्यासः ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः ।

आहृतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषणचेष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

तथा ।

लम्बितं हसितञ्चैव कण्ठ(कुण्ठ)प्रहरणं तथा ।
 वर्ज्येत्सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ॥
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतषादिद्वनर्त्तनम् ।
 द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्बनं तथा ।
 परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदकुम्भं दण्डकाष्ठं गोगक्ष्मृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्व्यावदर्यानि भैक्षशाहरहचरेत् ॥
 घृतञ्च लवणं सर्व्वं वर्ज्यं पथ्युपितञ्च यत् ।
 नादर्गञ्चैव वीक्षेत नाचरेदन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिरस्त्रीभिः शूद्राद्यैरपि भाषणम् ॥

नाचरेदिति पूर्व्वेणान्वयः ।

आश्वलायनः ।

दक्षान्तर्जानुरासीत भूमावभिसुखो गुरोः ।
 कम्पयेन्न गिरः किञ्चिन्न क्रुध्येत न मत्सरी ॥
 गुरुणापि सहासीत न शिलाफलकेषु च ।
 सहसैव समुत्तिष्ठेद्गुरोरागमने द्विजः ॥

तथा ।

उदके मध्यरात्रे च विष्णुने च विसर्ज्जिते ।
 उच्छिष्टे आडभुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

स्वाध्यायमिति शेषः ।

स्मृतिसारे ।

सर्व्वकृत्स्नितगन्धेषु परिवेषे सभासु च ।
 अभ्यङ्गे स्नानकाले च महाखेदेऽतिकम्पने ॥
 गोविप्ररोधने सर्व्वश्राद्धेषु श्राद्धपंक्तिषु ।
 श्मशाने शूद्रसम्पर्के चण्डालादिप्रदर्शने ॥
 रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महालये ।
 महोत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं वर्ज्जयेद्बुधः ॥

नारदः ।

द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा नाटकासक्तिरेव च ।
 स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् ॥
 पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
 न शोभते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥

मनुः ।

नाविस्पृष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥

तथा ।

शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वापि गतिरूर्द्ध्वा न विद्यते ॥ इति ।

अत्र मन्दमत्यादिदोषादध्ययनेऽसमर्थस्य प्रायश्चित्तमुक्तमृगवि-
 धाने ।

वागिन्द्रियविमूढास्तु ये विद्यां न विजानते ।
 इन्द्रियार्थान्यथार्थाहा यो न वेत्ति कथञ्चन ॥
 विद्या वाधिगता यस्य प्रणश्येत पुनःपुनः ।

ससर्परीरि^{*}रिति जपन् विद्यां सम्प्रतिपद्यते ॥
 एष द्रष्टो जपेन्मन्त्रं[†] शतवारं दिने दिने ।
 भ्रान्तिबुद्धिर्न शास्त्रेषु यथातथ्यञ्च दृश्यते ॥
 या ते काकु[‡]जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 विपरीतं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 सुतः सोमो[§] जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 अन्यथार्थं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 कया नश्चिन्मन्त्रञ्च[¶] शतवारं दिने दिने ।
 व्यासोक्तसु पुराणार्थो यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 अहेङ्गमानो मन्त्रञ्च^{||} दिनम्प्रति जपेच्छतम् ।
 शास्त्रेषु संग्रयो नास्ति विश्वासः सर्व्वथा भवेत् ॥

- * ससर्परीरभरत्सूयमेभ्योऽधिग्रवः पाञ्चजन्यासु कृत्षु ।
 सा पद्या गव्यमायुर्दधाना यां मे पलक्तिजमदप्रयो ददुः ॥ (१म. ५३सू. १६ऋक्) ।
- † एष द्रष्टो इवभो विश्वरूप इन्द्राय इत्थं समकारि सोमः ।
 एत पिब हरिवः स्यात्कृय यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ (६म. ४१सू. ३ऋक्) ।
- ‡ या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत् पिबसि मध्व कर्मिन् ।
 तथा पाहि प्र ते अध्वर्युरस्यात् स ते वज्रो वर्त्तवामिन्द्र गव्युः ॥ (६म. ४१सू. २ऋक्) ।
- § सुतः सोमो असुतादिन्द्र वक्ष्यानय श्रेयाधिकितुषे रणाय ।
 एत तितिवं उपयाहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीराष्टणस्त ॥ (६म ४१सू. ४ऋक्) ।
- ¶ कया नश्चिन् आभुव दूती सदावतः सखा ।
 कया शचिष्ठया वता ॥ (२७अ. ३८म. यजुः १)
- || अहेङ्गमान उपयाहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्द्रवः सुतासः ।
 गावो न वज्रिन्स्रमीकी अर्धेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ (६म. ४१सू. १ऋक्) ।

प्रत्यस्मै प्रजपेन्मन्त्रं* शतवारं दिने दिने ।
 महद्वाक्येषु विश्वासो ह्यविश्वासो न चान्यथा ॥
 एमेनं† प्रजपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 स्मृत्यर्थे नान्यथाबुद्धिर्यथार्थं पश्यति द्विजः ॥
 ॐयाविधानमन्त्रञ्च जपेद्दशदिनम्प्रति ।
 वाग्देवी मातृका तस्य जिह्वाग्रे वर्तते सदा ॥
 ॐयामन्त्रेण जुहुयाद्विद्या श्रीस्तत्कुले स्थिता ।
 त्रिमधुञ्चाष्टसाहस्रं प्रतिवर्षन्तु फाल्गुने ॥
 भवामित्रो‡ जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 अविद्या न स्पृशेत्सत्यं विद्यया सह तिष्ठति ॥
 अहं मनु§जपेन्मन्त्रं शतधा यो दिनम्प्रति ।
 त्रिकालज्ञानसिद्धिञ्च सर्व्वथा लभते द्विजः ॥ इति ।

इति मन्दमतिप्रायश्चित्तम् ।

गुरुशुश्रूषा आवश्यकी इत्याह देवलः ।

* प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

अरंगमाय जग्मये अपश्चाद्दधने नरे ॥ (६म. ४२सू. १ऋक् ।)

† एमेनं प्रत्येतन सीमेभिः सीसपातसम् ।

अमत्रेभिर्ऋजीविणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ (६म. ४२सू. २ऋक् ।)

‡ भवामित्रो न श्रेयो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एव या उ सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्च्यः सीमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ (१म. १५६सू. १ऋक् ।)

§ अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चाहं कक्षीवाः ऋषिरस्मि विप्रः ।

अहं कुत्समार्जुनियं नृजिऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥ (४म. २६सू. १ऋक् ।)

यथा खननतो भूमेर्नरो निधिसुपायुतेः ।
 एवं गुरुगतां विद्यां शूयूपुरधिगच्छति ॥
 यथान्नं विपसंगुह्णं विपं वात्रेण संयुतम् ।
 तादृशं स्यादशूयोर्ब्रह्माधीतं न संशयः ॥

नारदः ।

गुरुशूयूपया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
 अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ इति ।

तथा ।

गुरुं त्वहृत्य हुहृत्य विपं निर्जित्य वादतः ।
 अरख्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्य प्रायश्चित्तमाह वीधायनः ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधिस्तथा ।
 विरात्रोपोपितः स्नात्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥ इति ।

अन्येऽपि अध्ययनधर्माः पाणिनीयशिक्षादितोऽध्वगन्तव्याः विस्तर-
 भयान्नात्र प्रदर्शिताः ।

अथ अध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः ।

सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 स्नात्वा हुत्वा स्वशिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

• यथा खनन् खनित्रेण करो वार्यधिगच्छति । इति निर्णयसिन्धी पाठः ।

शिष्यशिक्षाविधिमाह गौतमः ।

अशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यां शिष्येदिति ।

समुः ।

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नीत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिस्त्रिषम् ॥

यमः ।

योऽर्थार्थी सन् द्विजोऽध्याप्यात्पठेच्चैवाविधानतः* ।

अनध्याये च तम्प्राहुर्वेदविप्लावकं बुधाः ॥

हारीतः ।

मृतकाध्यापनं कृत्वा मृतकाध्ययनं तथा ।

अनुयोगप्रधानेन त्रीन् पक्षांस्तु पिवेदिति ॥

यावकमिति शेषः ।

इति अध्यापकधर्माः ।

अथ अनध्याया उच्यन्ते ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायम्प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

अयनं दक्षिणमुत्तरञ्च । विषुवी तुलामेषी । शयनी बोधनी
च एकादशी ।

* द्विजोऽध्याप्यान् पाठयेदविधानतः इति पाठो युक्तः ।

मन्वादयो मास्येऽभिहिताः ।

पञ्चयुक्शुक्लनवमो कार्तिकी द्वादशी मिता ।
 तृतीया चैत्रमामस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्वमायास्या षोडशैकादशी मिता ।
 चाषाढस्यापि दशमी माघमामस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्ण चाषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ।
 मन्वन्तरादयथैता दशस्याक्षयकारिकाः ॥

युगादयो विष्णुपुराणैऽभिहिताः । यथा ।

यैगात्रमामस्य मिता तृतीया
 नवम्यमो कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमामस्य च कृष्णपक्ष-
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

याज्ञवल्क्यः ।

व्रह्मं प्रेतैष्यनधायः गिष्यत्विग्गुरुमन्त्रुषु ।
 उपाकर्म्मणि चोत्तमं स्रगाभ्याश्रोत्रिये नृते ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्ता या आदिकं प्रतिगृह्य च ॥

आहमत्र एकोद्दिष्टातिरिक्तं बोध्यम् । एकोद्दिष्टे व्रह्ममिति
 मनूक्तेः ।

तथा ।

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घाते* भ्रुकम्पोल्कानिपातने ।
 समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
 पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमाज्जारमूपकैः ।
 कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये† ॥

अथ तात्कालिका अनध्यायाः ।

श्वक्रोष्टुगर्हभोलूकसामवाणार्त्तनिःखने ।
 अमेध्यशवशूद्रान्यश्मशानपतितान्तिके ॥
 देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।
 भुक्त्वाऽर्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥
 पांशुप्रवर्षे दिग्दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।
 धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
 खरोद्भयानहस्यश्वनीवृक्षगिरिरोहणे ।
 सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥

वाणो वंशः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्तनितं गर्जनम्‡ ।

अत्र प्रत्यहं सन्ध्यायां विशेष उक्तः स्मृतिसारे ।

उदयेऽस्तमये चापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।

* यदान्तरिचे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।

† पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्युक्तलक्षणे ।

‡ शक्र इन्द्रध्वजः तस्य पाते उच्छ्रये च ।

§ वर्षातोऽन्यत्र गर्ज्ज्वष्टिविद्युतां यौगपद्ये आकालिकः वर्षासु तात्कालिक इति मारा-
 यणः, सन्ध्यागर्ज्जं तु हारीतः, सायं सन्ध्यास्तनिते रात्रिः प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रं रात्रौ
 विद्युति अपररात्रावधिः “विद्युति नक्तं चापररात्रात्” इति गौतमोक्तेः इति निर्णयसिन्धुः ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायं विदुर्वुधाः ॥
 केचिदाष्टुः क्वचिद्द्वेगे यावत्तद्दिननाडिका ।
 तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामस्यादर्षाग्यटि पश्चेत्तयोदगीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥
 पष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥

अन्यत्रापि ।

चतुर्थी प्रथमे यामे सार्हयामे च सप्तमी ।
 त्रयोदशहारात्रे चेत्प्रदोषो जायते ध्रुवम् ॥

हारीतोऽपि ।

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणीर्हयोः ।
 श्लोऽनध्यायोऽत्र शर्व्वर्यां नाधीयीत कदाचन ॥

तथा ।

अष्टमी हस्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावास्योभयं हन्ति प्रतिपद्बुद्धिनाशिनी ॥
 अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ॥
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सूरिभिः ।
 शास्त्रं न तत्राधीयीत व्रतबन्धं वियर्जयेत् ॥

तात्कालिकानध्यायनिमित्तानां समवाये विशेषमाह गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्तनयितुसन्निपाते त्रग्रहमिति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

विद्युद्गर्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् ।

कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम् ॥ इति ।

अथ अनध्यायापवादः ।

तत्र मनुः ।

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च ॥

कीर्त्तनेऽपि ।

नैत्यके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।

उपाकर्मणि कर्मन्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥

अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतान् विवर्जयेत् ॥

एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।

ब्रह्मणाभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥

अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ॥

अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

ब्रह्मचारिप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ ग्रहयज्ञस्वरूपमभिधीयते ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा । तत्र अयनविपुवो-
परागादिषु नित्यः, गर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु नैमित्तिकः,
विपदपगमसम्पदादिकाम्येषु काम्यः ।

तत्र नित्यनैमित्तिकयोः प्रतिपदोक्तयस्त्वभावे अनुकल्पानि
प्राद्याणि । काम्ये तु प्रतिनिध्यभावात् प्रतिपदोक्तान्देव यस्तूनि ।
तथाच गौनकः ।

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि गौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ।

पुण्येऽहनि शुभे वारे कुर्याद्वा च त्रिजन्मसु ॥

अयने विपुवे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।

ग्रहाणामुपचेष्टानामेतां शान्तिं समाचरेत् ॥

नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यान्नैमित्तिक इतः परम् ।

गर्भाधानादिसंस्कारकर्मेष्वपि विशेषतः ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने ॥

अत्र कार्यारम्भेषु इत्यादौ सर्वेषु निमित्तसप्तमी ज्ञेया ।

आरोग्यस्नानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ।

अभिचारे च यः कुर्याद्ग्रहपूजां विधानतः ।

सोऽभीष्टं फलमाप्नोति निर्विघ्नेन न संशयः ॥ इति ।

तथा ।

क्षीयन्ते विपदः क्षिप्रं वर्द्धन्ते सम्पदोऽखिलाः ।

तापादयो विनश्यन्ति सर्वाः कार्याः प्रदक्षिणाः ॥ इति ।

अथ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायभूतग्रहयज्ञविधानम् ।

हेमाद्रौ स्कान्दे ।

गार्ग्यं सुखासनासीनं कौशिकः परिपृच्छति ।

निखिलां ग्रहशान्तिं मे भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

गार्ग्य उवाच ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ।

पीड्यन्ते ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भुवि मानवाः ॥

शनैश्चरेण सौदासो नरमांसे नियोजितः ।

राहुणा पीडितो राजा नलो भ्रान्तो महीतले ॥

अङ्गारकविरोधेन रामो राष्ट्राद्विवासितः ।

अष्टमेन शशाङ्केन हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥

रविणा सप्तमस्थेन रावणो विनिपातितः ।

गुरुणा जन्मसंस्थेन ऋतो राजा सुयोधनः ॥

पाण्डवा बुधपीडायां विक्रमंणि नियोजिताः ।

षष्ठेनोशनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः ॥

एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैश्च पीडिताः ॥

मात्ये ।

श्रीकामः कान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृध्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् प्रभुः ॥

ग्रहयज्ञास्त्रिधा प्रोक्ताः पुराणश्रुतिकोविदैः ।

प्रथमोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोमस्ततः प्रः ॥

तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
 गृहस्योत्तरपूर्व्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः ।
 रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदक्प्लवम् ॥
 दशहस्तमयाष्टौ वा हस्तान् कुर्व्यान्निधानतः ।
 तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्त्तव्यानि विचक्षणैः ॥ इति ।

स्कान्दे ।

नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।
 चतुरस्रमधोहस्तं योनिवक्तं समेखलम् ।
 चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्दुच्छ्रिता ॥

मात्स्ये ।

वितस्तिमात्रयोनिः स्यात् षट्मणाङ्गुलिविस्तृता ।
 गजोष्ठसदृशी तद्ददायता छिद्रसंयुता ॥
 मेखलोपरि सर्व्वत्र अश्वत्थदलसन्निभा ।
 सा च पश्चिमतो ज्ञेया योनित्वादिति केचन ॥
 मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयटं भवेत् ।
 तस्माच्चोत्तरपूर्व्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ।
 त्रिवप्रं चतुरस्रञ्च वितस्त्युच्छ्रायसम्मितम् ॥

स्थण्डिलं वेदिः, वप्रा मेखलाः ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।
 त्रय(द्वय)ङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ।
 द्वयङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्व्वेषां कथितो बुधैः ॥

स्कान्दे ।

नवग्रहमखे कुर्यादृत्विजश्चतुरः शुभान् ।
 अथवा चैकमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥
 जन्मभूर्गीत्रमग्निश्च वर्णः स्थानं सुखानि च ।
 योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्त्यान्तु मंगधात्ये हिमांशुजः ॥
 सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरसु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ॥
 यस्य यस्य च यज्ञोन्नं तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ।
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥
 भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः ।
 शक्रपूज्योऽङ्घ्रिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ॥
 शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठीनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम् ॥
 आदित्ये कपिली नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 धूम(भूत)केतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
 गुरो चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हार(ट)कः ।
 शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ॥

अथ ग्रहवर्णाः ।

भास्कराङ्गारको रक्तौ शुक्ली शुक्रनिशाकरी ।

सोमपुत्रो गुरुसैव तावुभी पीतकीं स्मृतौ ।
 कृष्णं शनैसरं विद्याच्चित्रा राहुय केतवः ॥

अथ ग्रहस्थानानि ।

मध्ये तु भास्करं विद्याच्छनिं पूर्वदक्षिणे ।
 दक्षिणे लोहितं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
 उत्तरे तु गुरुं विद्यात्पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् ।
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्ग्राह्यं दक्षिणपश्चिमे ।
 पश्चिमोत्तरतः केतुः स्याप्यो वै शुक्लतण्डुलैः ॥

अथ ग्रहधातवः ।

ताम्रकार्त्स्निकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभी ।
 रजतादयसः सीसात्कांस्यात्काय्या यहाः क्रमात् ।
 स्वैर्धर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ॥

स्कान्दे ।

शुक्रार्को प्राङ्मुखो ज्ञेयो गुरुसीम्याबुदङ्मुखो ।
 प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः ॥

प्राङ्मुखापूर्वदृष्टी, उदङ्मुखी वामदृष्टी, प्रत्यङ्मुखः अधोदृष्टिः,
 दक्षिणतोमुखा दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम्, आदित्याभिमुखा
 द्रत्युक्तत्वात् ।

वर्णरूपगुणैर्युक्तान् व्याहृत्यावाहयेत्तु तान् ।

मात्स्ये ।

पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 नान्दीशाङ्गं विधायाथ वृणुयाद्विजस्तथा ॥

नवग्रहमखे विप्राश्चत्वारो वेदवादिनः ।
 अथवा ऋत्विजौ शान्ती द्वावेव श्रुतिकोविदौ ॥
 कार्यावयुतहोमे तु न प्रयुज्येत विस्तरे ।
 देवानां स्थापनं कुर्यान्मण्डपे तु विधानतः ॥
 अग्निप्रणयनङ्गत्वा वेद्यामावाहयेत्पुरान् ।
 देवानां तत्र संस्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥
 आदित्याभिसुखाः सर्वा साधिप्रत्यधिदेवताः ।
 स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नान्तरेण पराङ्मुखाः ॥

नान्तरेण वह्निर्योगिनः सन्निहिता इति व्याख्येयम्, मध्ये
 स्थापनस्योक्तत्वात् ।

अग्निं द्रुतं* दिनेशाय सोमायासु मन्त्र इत्यथ ।
 स्योना पृथिवि‡ भीमाय इदं विष्णु§र्बुधाय च ॥

* अग्निं द्रुतं वृषीमहे हीतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ (१म. १२सू. १ऋक् ।)

† असु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापस्य विश्वभेषजीः ॥ (१म. २३सू. २०ऋक् ।)

‡ स्योना पृथिवि नो भवानृचरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्मं सप्रथाः अप नः शीशुचदधम् ॥ (३५अ. २१म. यजुः ।)

§ इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले(रे) ।

(५५अ. १५म. यजुः ।)

इन्द्रं विष्ठाः* सुरेभ्याय शुक्रज्योतिः† शिताय च ।

प्रजापतेऽथ‡; सौराय आयङ्गोरिति§ राहवे ॥

केतवे ऋद्ध जज्ञानं¶ स्वः स्वमन्त्रैः प्रतिष्ठिताः ।

ईश्वरं भास्करे विद्यादुमां विद्याभिगाकरं ॥

स्कन्दमद्भारके विद्याद्वेषुधे नारायणं विदुः ।

गुरो वेदनिधिं विद्याच्छुक्ते शुको विधीयते ॥

वेदनिधिर्ब्रह्मा ।

गनेश्वरे यमं विद्याद्राहोः कालस्तथैव च ।

चित्रगुप्तोऽधिपः कंतोरत्येतं ग्रहदेवताः ॥

विष्णुधर्मोत्तरं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यो देवो यो ग्रहः स्मृतः ।

अग्निरर्कः स्मृतः सोमो वरुणः परिकीर्तितः ॥

* इन्द्रं विष्ठा अवीरुधन्समुद्रम्यधमं गिरः ।

रथोतम रथोना वाजानां सत्पति पतिम् ॥ (१म. ११५. १५क. १)

† शुक्रज्योतिष्य विष्णुज्योतिष्य सत्यज्योतिष्य ज्योतिष्याऽथ ।

शुक्य अतपाथात्पुष्टाः ॥ (१०म. ८०म. यजुः १)

‡ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विद्या जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामाप्तिं शुद्धमस्तमो अन्तु वयं स्वाम पतयो रथीणाम् ॥

(१०म. १२१५. १०५क. १)

§ आयङ्गीः शशिरक्रमोदसदन् मातरं पुरः ।

पितरश्च प्रयन्त्वः ॥ (३म. ६म. यजुः १)

¶ ऋद्ध जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दिसीमताः सुवर्चा धेन आवः ।

स बुध्ना उपमा अथ्य विष्ठाः सतथ योनिमसतथ विवः ॥ (१३म. १म. यजुः १)

अङ्गारकः कुमारश्च बुधश्च भगवान् हरिः ।
 बृहस्पतिः स्मृतः शक्रः शुक्रो देवी च पार्व्वती ॥
 प्रजापतिः शनैश्वरो राहुर्ज्ञेयो गणाधिपः ।
 विश्वकर्मा स्मृतः केतुर्ये ग्रहास्ते सुराः स्मृताः ॥

स्कान्दे ।

वक्ष्ये स्थानानि देवानामीश्वरादि यथाक्रमम् ।
 सूर्यस्यैवोत्तरे शम्भुममां सोमस्य दक्षिणे ॥
 स्कन्दमङ्गारकस्यैव दक्षिणस्यां निवेशयेत् ।
 सौम्यस्य पश्चिमे विष्णुं विधिं जीवस्य पूर्व्वतः ॥
 इन्द्रमैन्द्रां सितादिव्यान्मन्दस्याग्रे यमो भवेत् ।
 राहोः पूर्व्वोत्तरे कालं सर्व्वभूतभयावहम् ॥
 केतोर्नैर्ऋत्यदिग्भागे चित्रगुप्तं निधापयेत् ।
 उत्तरे शनिसूर्याभ्यां गुरुकेत्वोश्च दक्षिणे ।
 गणाधिपं प्रतिष्ठाप्य सर्व्वदेवनमस्कृतम् ॥

अथ मण्डलानि ।

भानुन्तु मण्डलाकारं सोमन्तु चतुरस्रकम् ।
 अङ्गारकं त्रिकोणञ्च बुधं वाणाकृतिं तथा ॥
 दीर्घचतुरस्रं गुरुं पञ्चास्रं भार्गवं तथा ।
 धनुः शल्यं शनिं विद्याद्राहुं सर्पाकृतिं तथा ॥
 ध्वजाकाराः केतवश्च* गणेशं तत्र रूपिणम् ।

* वर्तुलो भास्करः कार्थी ह्यर्द्धचन्द्रो निशाकरः ।

अङ्गारकस्त्रिकोणन्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा ॥

स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥ इति ।

पने मण्डनाद्याकारेण स्थापनम् ।

द्वादशाङ्गुलमादित्य सोमं तु द्विगुणं लिखेत् ।

भृगुं नवाङ्गुलञ्चैव गुरुञ्चैव षडङ्गुलम् ॥

बुध भूमिसुत सौरि चतुस्त्रिंशद्गुलं तथा ।

सोममर्द्धाङ्गुलं राहुं केतुं कुर्व्यात् षडङ्गुलम् ॥

मात्स्ये ।

विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।

न्यसेन्नन्वैर्गणेशादींस्तथैवाश्विक्वमारकौ ॥

राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।

राहोः केतोर्दक्षिणे च विन्वसेत्क्रमगः सुधीः ॥

स्कान्दे ।

अत स्थापनमन्त्रांश्च कथयाम्यनुपूर्व्वशः ।

ईश्वरं त्रयम्यकांश्चैति श्रीयते चेति* पार्व्वतीम् ॥

पद्म लक्ष्मिर्भुवः काप्ययतुष्कोऽस्तु भार्गव ।

सर्पाकृति शशि कार्प्यो राहुस्तु मकराकृति ।

खड्गाकृतिस्तथा केतु ॥ इति मन्त्रारतत्वे ग्रहाणामाकृतिभेदी दृश्यते ।

* त्रयम्यक यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाङ्कमिव बभूवामृत्वीर्मुञ्चोय मामृतात् ॥ (३१५ ६०म यजु १)

† श्रीयते लक्ष्मीय पद्मावहोरात्रे पार्व्वे नक्षत्राणि रूपसन्धिर्मा व्याप्तम् ।

इष्टमिषाणासुम्न इषाण सर्व्वलोकम्न इषाण ॥ (३१५ २२म यजु १)

यदक्रन्द इति* स्कन्दं विष्णुं विष्णोरराटतः† ।
 आब्रह्मन्निति‡ ब्रह्माणं सज्जीषति § च वासवम् ॥
 यमाय त्वेति¶ च यमं कालं कार्ष्णिं॥रसीति च ।
 चित्रावस्त्रिति मन्त्रेण** चित्रगुप्तं निधापयेत् ॥
 अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्रश्चेन्द्री प्रजापतिः ।
 सर्पो ब्रह्मा च निर्दिष्टा अधिदेवा यथाक्रमम् ॥

* यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन् समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पत्ना हरिणस्य वाह्य उपस्तुत्य स्महि जातन्ते अर्ध्वन् ॥ (२६अ. १२म. यजुः ।)

† विष्णोरराटमसि विष्णोः अर्ध्वं स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि ।

वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ (५अ. २१म. यजुः ।)

‡ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां
 दोग्ध्री धेनुर्वोदान्डानागः सप्तः पुरन्ध्रयोषा जिष्णु रघेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य
 वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न श्रीवधयः पच्यन्तां योग्-
 क्षेमो नः कल्पताम् । (२२अ. २२म. यजुः ।)

§ सज्जीषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विहान् ।

जहि शत्रूँरप मृधो नुदस्वाथाभयं ऋगृहि विश्वतो नः ॥

उपयाम गृहीतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते ।

एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (७अ. ३७म. यजुः ।)

¶ यमाय त्वा । मखाय त्वा । सूर्यस्य त्वा तपसी । देवस्वा सविता मध्वानक्तु । पृथिव्या-
 स्मृष्टशस्याहि । अर्चिरसि शंचिरसि तपोऽसि । (३७अ. ११म. यजुः ।)

॥ कार्ष्णिंरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि ।

समापो अङ्गिरमत समोपधौभिरीषधीः ॥ (६अ. २८म. यजुः ।)

** चित्रावसी स्वस्ति ते पारमशीय । इति तुलापुरुषदानपद्धतौ ।

अग्निं दूतमिति* ह्यग्नेर्वरुणस्य उदुत्तमम्† ।
 स्योना पृथिवि‡ मेदिन्या इदं विष्णुस्तु‡ विष्णवे ॥
 इन्द्रायिन्दो§ इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे¶ शचीस्थितौ ।
 प्रजापते॥ प्रजेशस्य एष ब्रह्मेति** वै विधेः ।
 मन्त्रो नमोऽस्तु सर्पेभ्यः†† सर्पाणां स्थापने मतः ॥
 ग्रहध्यानन्तु ।

पञ्चासनः पद्मकर इत्यादि शतमष्टोत्तरं सदा इत्यन्तं मत्स्य-
 पुराणोक्तमत्र द्रष्टव्यम् ।

अत्र देवाधिदेवानां नैवेद्यं कुसुमानि च ।
 ग्रहवञ्चासनं दानं स्थापनञ्चानुपूर्वशः ॥

* ५४० पृष्ठे ऋगिद्य प्रदर्शिता ।

† उदुत्तम वरुणपाशममृदवाधम वि मध्यमपृथयाय ।

अथावयमादित्यव्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ (१२५ १२५ यजु ।)

‡ ५४० पृष्ठे प्रदर्शित मन्त्रद्वयम् ।

§ इन्द्रायिन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तम ।

ऋतस्य योनिमासदम् ॥ (८म ६४सु २२ऋक् ।)

¶ उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्रति ।

सपत्नीं मे पराधम पति मे केवल कुरु ॥ (१०म १४५सु २ऋक् ।)

॥ ५४१ पृष्ठे ऋगिद्य प्रदर्शिता ।

** एष ब्रह्मा य ऋत्विष इन्द्रो नाम श्रुती गृणी । (५प्र २५ १६ २म साम ।)

†† नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य सर्पेभ्यो नमः ॥ (१३५ ६म यजु ।)

मात्स्ये ।

प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।
 चूतपल्लवसञ्चनं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चमृत्स्ना(भृङ्ग)युतं तथा ।
 स्थापयेद्दत्तं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रांश्च सरांसि च ।
 गजाश्वरथ्यावल्लीकसङ्गमाद्गुदगोकुलात् ॥
 मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वौषधिसमन्विताम् ।
 स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्मवित् ॥

स्नान्दे ।

दिवाकरकुजाभ्यां हि दापयेद्भक्तचन्दनम् ।
 चन्द्रे च भार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥
 कुङ्कुमेन तु संयुक्तं (संरक्तं) चन्दनं जीवसौम्ययोः ।
 अगुरुं चन्दनं दद्याद्ग्राहृभैर्त्वरकजेषु च ॥
 ग्रहवर्णानि पुष्याग्निं गायत्र्या धूपमादहेत् ।
 रवेः कुन्दरुकं धूपं शशिनस्तु घृताप्लुतम् ॥
 भौमे सर्जरसञ्चैव अगुरुश्च बुधे स्मृतः ।
 सिंहलं गुरवे दद्याच्छुक्ते विल्वगिरिं तथा ॥
 गुग्गुलुं मन्दचारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे ।
 उद्दौप्यस्वेति मन्त्रेण दीपं दद्यादतन्द्रितः ॥
 गुडौदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ।
 लोहिताय हविष्यान्नं बुधाय क्षीरषाष्टिकम् ॥

दध्योदनं गुरोर्दद्याच्छुक्राय च घृतीदनम् ।
 मिश्रितं तिलमासैश्च नैवेद्यं तु शनैश्चरे ॥
 राहोर्मासौदनं दद्यात्केतोश्चिचौदनं* तथा ।
 निवेदयित्वाहुतिभिः† ह्रीं सं कुर्यादतन्द्रितः ॥
 प्रादेशमात्रा अर्कस्य सर्वा मध्यार्कसम्भवाः ।
 दधिमध्वाज्यसंयुक्ताः प्रतिदेवञ्च होमयेत् ॥
 पालागीर्ध्वं च सोमाय खादिरोर्लीहिताय च ।
 आपामार्गीर्विधायेति आश्वत्थीश्च वृहस्पतः ॥
 श्रीदुम्बरीश्च शुक्राय मन्दाय च शमीमयीः ।
 दीर्घा राहोः कुशान् केतोर्ह्रीमन्वाङ्गस्ततः परम् ॥

प्रतिदेवञ्च होमयेदिति सर्वत्र योज्यम् । इतरेषां देवानां स्वस्व-
 यहसमिद्धिरिव होमः ।

आकृष्येन‡ सहस्रांशोरिमं देवाणस्तथेन्दवे ।

* अजाक्षीरिण मस्तिष्ना यवाय तिलतण्डुलाः ।

अजकण्ठस्य रक्तेन चित्राथिचान्नसज्जिता ॥ इति शुद्धिदीपिका ।

† निवेद्याहुतिभिः पश्चादिति क-पुस्तके पाठः । स एव युक्तः, ल्यपो दुर्वारत्वात् ।

‡ केतु कृष्ण न केतवे पेशा मर्या अपेशसे ।

समुद्भिरजाययाः ॥ (१म. ६सू. ६च्छक् ।)

§ आकृष्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृत मर्त्यं च ।

हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ (१म ३५सू २च्छक् ।)

¶ इमं देवा असपन्न सुशुद्धं महते चत्ताय महते अष्टौषाय महते यानराज्यादिन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्य पुत्रममुष्ये पुत्रमस्यै विव एव वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

अग्निर्मूर्ध्वेति* भीमाय उद्बुध्यस्व† बुधाय च ।

बृहस्पते अति‡ गुरोः शुक्रायान्नात्§ परिस्रुवः ॥

शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं शन्नो देवी¶ राहदाहृतः ।

कया न॥ इति राहोश्च केतुं क्खणं न** केतवे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तु आकृष्णेनेति** सूर्यस्य इत्यादि समान-
मुक्ता उक्तम् ।

शन्नो देवीति सौरस्य काण्डात्काण्डेति†† राहवे॥ इति।
मात्ये ।

* अग्निर्मूर्ध्ना दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां रीतांसि जिन्वति ॥ (८म. ४४सू. १६ऋक् ।)

† उद्बुध्यस्वाम्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते संसृजियामयञ्च ।

अस्मिन्सप्तमस्य अद्भुत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ (१५अ. ५४म. यजुः ।)

‡ बृहस्पते अति यदर्थो अर्हाद्युमहिभाति क्रवुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छवसकृत प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्वम् ॥ (२६अ. ३म. यजुः ।)

§ अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिवत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् विपानं शुक्रमन्वसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ।

(१९अ. ७५म. यजुः ।)

¶ शन्नो देवीरभि(भी)ष्टये आपो भवन्तु पीतये शंघोरभिस्रवन्तु नः । (३६अ. १२म. यजुः ।)

॥ कया मञ्चिव आभुव दूतीः सदाहृतः सखा ।

कया शचिष्ठया वृता ॥ (२७अ. ३९म. यजुः ।)

** ५४७ पृष्ठे प्रदर्शितौ मन्त्रावितौ ।

†† काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ति परुषः परुषस्परि ।

एवा नो दूर्ध्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ (१०अ. २०म. यजुः ।)

आषो राजेति* रुद्रस्य वलि होमं समाचरेत् ।
 आपो हि छे†त्युमायानु स्योनेति‡: स्वामिन§स्तथा ॥
 विष्णोरिदं विष्णुरिति¶ त्वमित्तेति॥ स्वयम्भुवः ।
 इन्द्रमिद्देवतातय** इन्द्रस्य जुहुयात्पुनः ॥
 तथा यमस्य चायङ्गीरिति†† होमः प्रकीर्तितः ।
 कालस्य ब्रह्म जज्ञान†††मिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥
 चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमिति‡‡: पीराणिका विदुः ।
 अग्नि द्रुतं वृषीमहृ§§ इति वक्त्रेरुदाहृतः ॥
 उदुत्तम वरुणेति¶¶ अपा मन्त्रः प्रकीर्तितः ।

-
- आषो राजानमध्वरस्य होतार मन्वयन् रीदथो ।
अग्निं पुरा सानयिषोरचिनाहिरण्यादपमावधे लक्षध्वम् ॥ (४म २५ १५५क् ।)
 - † ५८ पृष्ठे ऋगिय प्रदर्शिता ।
 - ‡ ५४० पृष्ठे मन्त्रोऽयं प्रदर्शित ।
 - § स्वामिन इत्यत्र मेदिन्या इति तुलापुरुषदानपद्धतौ पाठ , स एव युक्त प्रतीयते ।
 - ¶ ५४० पृष्ठे मन्त्रोऽयं प्रदर्शित ।
 - ॥ त्वमित्ते प्रथा अस्य अग्ने आलस्यै कवि ।
त्व विमश सभिधान दौदिव आवि वासन्ति वेधस ॥ (८म ६०म् ५५५क् ।)
 - ** इन्द्रमिद्देवतातय इन्द्र प्रयत्यध्वरे ।
इन्द्र समीके बनिगो इवामह इन्द्र धनस्य सातये ॥ (८म ६०म् ५५५क् ।)
 - †† ५४१ पृष्ठे प्रदर्शित मन्त्रुदयम् ।
 - ††† अज्ञात यदनाज्ञात यज्ञस्य क्रियते मिथ ।
अग्ने तदस्य कल्पय त्व वेत्य हि यथायथम् ॥ (२६ब्रा १म २५ साम ।)
 - ‡‡ ५४० पृष्ठे ऋगिय प्रदर्शिता ।
 - ¶¶ ५४५ पृष्ठे मन्त्रोऽयं प्रदर्शित ।

भूमिः पृथिव्यन्तरिचं* विष्णोः सहस्रशीर्षेति च† ॥

इन्द्रायेन्दो इतोन्द्रस्योत्तानपर्णे शचीस्थितौ ।

प्रजापते प्रजेशस्य आयङ्गौरिति सर्पके ॥

ब्रह्मणो ब्रह्म जज्ञानमिति मन्वा उदीरिताः ।

आ तू न इन्द्रं‡ विघ्नेशे दुर्गाया जातवेदसे§ ॥

आनो नियुङ्गिर्वायोश्च आदित्यत्नस्य॥ वै दिवः ।

एषो उषा अपूर्व्येति** अश्विनोर्मन्त्र ईरितः ॥

एवञ्च यत्र ग्रहमन्वादौ भेद उक्तस्तत्र तत्तच्छाखापरत्वेन ते ते मन्वा द्रष्टव्याः, सर्वांसु शाखासु ग्रहयज्ञस्योक्तत्वात् । समिधश्च त्रिसध्वक्ता अष्टशतमष्टाविंशतिर्वा होतव्याः ।

* पृथिव्यन्तरिचं धीरापः कनिक्रदत् ।

सिन्धुरापो मरुतो मादयन्तां धर्मो ज्योतिः ॥ (३प्र. २अ. १६म. साम. १)

† सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

‡ स भूमिं विश्वती इत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ (३१अ. १म. यजुः १)

§ आ तू न इन्द्र इवहन्नन्वाकमर्षमार्गाह ।

महान् महीभिरुतिभिः ॥ (३३अ. ६५म. यजुः १)

§ जातवेदसे सुनवास सोममरातीयतो यतो निदहति वेदः ।

स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा नाविव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म. ८६सू. १ऋक् १)

¶ आनो नियुङ्गिः शतिनीभिरध्वरुष सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् ।

वायो अचिन्त्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ (२७अ. २८म. यजुः १)

॥ आ दित्यत्नस्य रेतसो ज्योतिष्यन्ति वासरम् ।

परो यदिध्यते दिवा ॥ (८म. ६सू. ३०ऋक् १)

** एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

मार्षे वामन्निगा वृहत् ॥ (१म. ४६म. १ऋक् १)

तदाह याज्ञवल्करः ।

एकैकस्य ह्यष्टगतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुमर्षिभ्यां दध्ना चापि समन्विताः ॥

चिन्तामणौ ।

समिधां लक्षणं वक्ष्ये मह्यां तामां तथैव च ।

विगीर्णा विदला ङ्गवा वक्राः ससुपिराः कृगाः ।

अतिस्थूलाद्यातिदीर्घाः समिधः कार्थ्यनागनाः ॥

विगीर्णायुक्ष्यं कुर्व्याद्विटला पुत्रनागनी ।

सुपिरा व्याधिजननी कृगा च रिपुवर्द्धनी ॥

दीर्घां विदेशगमनी स्थूला ह्यात्मविनागनी ।

अकृगा सुममाऽस्थूला मारुद्रा च सुपलाशिनी ।

प्रादेशान्नाधिकान्यूनाः समिधः सर्व्वकर्मणि ॥

अर्की नागयति व्याधिं पलाशः सर्व्वकामदः ।

खादिरद्यार्थनाभाय अपामार्गः सुदर्शनः ॥

अश्वत्यः सर्व्वकामाय भौभाग्याय ह्युदुम्बरः ।

गमी गमयते पापं, दूर्व्वायुष्यविवर्द्धनी ।

कुशान् धर्मार्थकामानां रक्षणं रक्षसां विदुः ॥

अष्टोत्तरन्तु साहस्रं गतमष्टाधिकन्तु वा ।

अष्टाविंशतिमष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् ॥ इति ।

मात्स्ये ।

देवानामपि सर्व्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।

स्त्रेण स्त्रेणैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥

होतव्यञ्च घृताद्यत्र चरुभक्तादिकं पुनः ।

मन्त्रैर्दशाहुतीर्दद्याद्धोमो व्याहृतिभिः पुनः ॥

अयमर्थः—होमार्थं सम्पादितेन तिलाज्यादिद्रव्येण ग्रहेभ्यः प्रत्येकं दश दशाहुतीर्दद्यात् । अधिदेवतादीनां प्रत्येकं तिस्रस्त्रिस्त एकेकां वा दद्यात् ।

ततो व्याहृतिभिर्भूः स्वाहेत्याद्याभिश्चतसृभिः*रयुतसंख्यादिक्रमेण जुहुयात् ।

उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदेवतम् ।

हुत्वा तांश्च चरून् सम्यक् ततो होमं समारभेत् ॥

आकृष्णेनेत्यादि सूर्यायेत्यादि । मन्त्रवन्त इति । सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण चरवो मन्त्रवन्तः कार्य्या इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण होमं कृत्वा तदुत्तरकर्त्तव्यमाह ।

होमं कृत्वा ग्रहाणाञ्च हुनेत्त्रिष्टकृतं ततः ।

नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥

मूर्धानमिति मन्त्रेण† दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।

होमशेषं समाप्याथ आचार्य्यीऽथ द्विजैः सह ॥

* भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा एवरूपामिः ।

† मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निं ।

कविं सन्नाजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयंत देवाः ॥

अथाभिपेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।
 पूर्णाकुम्भेन तेनैव हीमान्ते प्रागुदङ्मुखैः ॥
 अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्रग्दामभूपितैः ।
 यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्रपनं द्विजैः ॥

अभिपेकमन्त्राः समुद्रव्येष्टा इत्यादयः* सुरस्त्वामभिपिचन्तु
 इत्यादयः† पौराणाय ग्राह्याः ।

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सर्व्वोपधैः सर्व्वगन्धैः स्रापितो विप्रपुङ्गवैः ॥
 यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविश्रयः ॥
 हीमान्ते दक्षिणां दद्याच्छान्त्यर्थं पुष्टिवर्द्धनीम् ।
 आदित्याय शुभां धेनुं‡ गङ्गुं सोमाय दापयेत् ॥

* ३३५ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† ३५ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ सूर्यादीनां धेनुदानादिमन्त्रा यथाक्रमं प्रदर्शयन्ते ।

तत्र सूर्यस्य—कपिले सर्व्वभूतानां पूजनौयासि रीक्षिणि ।

सौर्यदेवमयो यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य धेनुं सूर्ययागकर्त्रे दद्यात् । एवमुत्तरत्र ।

§ सोमस्य—पुण्यस्त्रं गङ्गं पुण्यानां महत्त्वानाद्य महत्तमम् ।

विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति गङ्गम् ।

भीमाय रक्तहृषभं* सोमपुत्राय काञ्चनम्† ।
 गुरवे पीतवासांसि‡ शुक्रायाश्चन्तु§ दापयेत् ॥
 कृष्णा गौर्गर्भमन्द्वाराय राहवे त्वायसं॥ शुभम् ।
 केतवे छागमांसानि** सर्व्वेषामिव काञ्चनम् ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्यं स्वल्पवित्तस्य वा ग्रहः ।
 तमेव पूजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिः स्वशक्तितः ॥
 यथा ग्रहा द्विजास्तद्वेदेवेदाङ्गपारगाः ।
 तोषयेन्मृदु(मधु)वस्त्रैर्वा तुष्टानेतान् विसर्जयेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।
 यजमानमदाक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

- * कुजस्य—धर्मस्त्वं वषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
 अष्टमूर्त्तैरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति वृषभम् ।
- † बुधस्य—हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम वीजं विभावसोः ।
 अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति सुवर्णम् ।
- ‡ गुरोः—पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वत्तभम् ।
 प्रदानादस्य मे विष्णुः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥ इति पीतवस्त्रम् ।
- § शुकस्य—विष्णुस्त्वमश्रुरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।
 चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ऋश्वम् ।
- ¶ शनेः—यस्मात्त्वं पृथिवी देवी धेनुः केशववल्लभा ।
 सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति कृष्णां धेनुम् ।
- ॥ राहोः—यस्मादायसकर्माणि तवाधीभानि सर्व्वदा ।
 हृत्कार्जलाशुधाहीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्यायसम् ।
- * केतोः—यस्मात्त्वं सर्व्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
 यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति छागं दद्यात् ।

अग्निदग्धं यथा भस्म वातीकृतं विनश्यति ।
 दुरितं मन्त्रनिर्द्दग्धं दानीकृतं तथा नृणाम् ॥
 यथा शस्त्रप्रहारानां कथञ्चं म्यासिवारणम् ।
 एवं दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥
 यथा सनुत्थितं यन्त्रं यन्त्रेण प्रतिहन्यते ।
 एवं समुत्थितं घोरं ग्रीधं शास्त्रा विनश्यति ॥
 अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माङ्गीतधनस्य च ।
 नित्यञ्च नियमस्यस्य सदा सानुगृहा यथाः ॥
 यथा गावो नरेन्द्राय ब्राह्मणाय विग्रेपतः ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते निर्द्दहन्त्यवमानिताः ॥
 यथाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संयत्तराटपि ।
 पारोग्यबलसम्पन्नो जीवेच्च शरदां गतम् ॥
 एवं समये निष्पाद्य देवान् सर्वान् विसर्जयेत् ।
 यान्तु देवगणाः सर्वे पूजाभादाय पार्थिवीम् ।
 इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीय(य)ते ।
 सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमखः स्मृतः ॥

यः प्रतिकूलो ग्रहः स एव तत्तद्दासरे पूज्यः, यस्तु पीडाकर-
 इत्युक्तत्वात् । राहुकेत्वोः पृथग्वासराभावान्मन्दवार एव याह्यः ।

गन्धादीन् मन्दवारे तु पूजयेत्प्रयती नरः ।

इति बौधायनक्रारिकातः ।

तथा ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
निर्व्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्देशाद्भुतेषु च ॥
वश्यकर्माभिचारादौ तथैवोच्चाटनादिके ।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समारभेत् ॥
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥
तस्माद्युतहोमस्य विधानं तु समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रिनिबन्धोक्तमयुतहोमविधानम् ।

अथास्य संक्षेपेण प्रयोगः ।

नवग्रहमखस्त्रिविधः अयुतहोमो लक्षहोमः कोटिहोमश्चेति ॥

तत्र श्रीकामादिग्रहपीडायामुत्पातादौ शान्तिकामोऽभि-
चरंश्च नवग्रहमखाख्यमयुतहोमं कुर्यात् ।

तत्र प्रशस्तेऽहनि सुमुहूर्ते समभृतसम्भारो यजमानः कृत-
नित्यक्रियः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तोऽसुककामः अयुत-
होमेनाहं यज्ञे इति सङ्कल्प्य पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
नान्दीश्राद्धञ्च विधाय ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति प्रथमं
ब्राह्मणवाचनं कुर्यात् । ॐ पुण्याहमिति त्रिः श्रावणं (त्रिः
प्रतिवचनम्) । एवं ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ स्वस्तीति
त्रिः श्रावणम् । ततः ॐ ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ ऋध्यतामिति
पूर्व्ववत् ।

एवं ब्राह्मणवाचनं विधाय ऋत्विजश्चतुरो वेदवेदाङ्गविदो
हो वा हत्वा स्वगृहोक्तविधिना मधुपर्केणार्हयेत् ।

तत आचार्येण यजमानगृहादुत्तरपूर्वदेशे प्रागुदक्प्रवणार्या
भूमावष्टहस्तं मण्डपं चतुर्द्वारं विधिना विधाय तस्य मध्यभागे
हस्तमात्रं कुण्डं योनिमेखलासहितं कृत्वा तस्येगानदेशे ग्रह-
देवतास्थापनाय वेदिका मूर्ध्नि हस्तविस्तृता वितस्त्र्युच्छ्राया
वप्रहयाहता चतुरस्रोदक्प्रवणा कार्या । तस्याः प्रथमो वप्रो-
द्ग्रहणोच्छ्रायः द्वितीयस्त्रग्रहणोच्छ्रायः द्वयपि द्वग्रहणविस्तारौ
कार्यौ ।

ततः स कुण्डमध्ये उपनिषे सिकतोपकीर्णे स्वगृह्योक्तविधिना
भूमंस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहवेद्यां द्वात्रिंशत्सुरानावाहयेत्
प्रत्येकं स्थापयेच्च । तत्र आवाहनं पुष्पतण्डुलैः । ॐ भूर्भुवः
स्वः सूर्य्य इहागच्छ इह तिष्ठेत्यादिप्रयोगेण । ते च सूर्यादयो
नव प्रधानदेवा रुद्रादयो नव अधिदेवाः अग्न्यादयो नव प्रत्यधि-
देवा विनायकादयः पञ्च लोकपाला इति द्वात्रिंशत् । तांश्च
पूर्वोक्तमण्डलादावाधाद्य षोडशोपचारैर्यथोक्तगन्धपुष्पधूपदीप-
नैवेद्यादिभिः सम्पूज्य वेद्या उपरि वितानकं सुशोभितं फलपुष्प-
युतं दद्यात् । यस्य ग्रहस्य यो वर्णस्तस्मै तत्तद्वर्णानि वस्त्र-
कुसुमानुलेपनादीनि यथोक्तानि गुडौदनानि नैवेद्यानि च
दद्यात् । उक्तालाभे सर्व्वेभ्यः पायसं वा दद्यात् ।

ततो वेद्यैशान्यामव्रणत्वादिलक्षणोपेतं तीर्थजलपरिपूरितं
पञ्चपल्लवादिशुतं कुम्भं यवोपरि समन्त्रं निदध्यात् । तत्र वरुणं
सम्पूज्य वह्निर्दध्यक्षतपुष्पमालाविभूषितं (तं) विधाय गङ्गाद्या
आवाहयेत् ।

तत्र मन्वाः ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ इति ।

देवदानवसंवादे इत्यादि प्रसन्नो भव सर्व्वदा इति कलशप्रार्थना
च कार्या ।

ततोऽन्वाधानं कुर्यात् । तत्र आज्यभागान्ते विशेषः ।
आदित्यं सोमं भौमं बुधं बृहस्पतिं शुक्रं शनिं राहुं केतुमिति
प्रधानदेवताः, ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं
चित्रगुप्तमित्यधिदेवताः, अग्निमपो भूमिं विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं
प्रजापतिं सर्पान् ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः, विनायकं दुर्गां
वायुमाकाशमश्विनाविति पञ्च लोकपालांश्च अमुकामुक्त-
संख्याभिरर्कादिसमिद्धिरेकैकया आज्याहुत्या एकैकया चर्वाहुत्या
तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण दशभिर्दशभिराहुतिभिरयुतसंख्याभिश्च
व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिस्तिलाज्याहुतिभिः श्रेष्ठेण खिष्टकृत-
मित्यादि यथाशास्त्रोक्तमन्वाधाय निर्वापकाले प्रतिदैवतं सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण
चतुरश्वतुरो सुष्टीन् निर्वपेत् । एवं प्रोक्षणेऽपि सूर्याय त्वा जुष्टं
(निर्वपामि) प्रोक्षामि इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रक्षालना-
नन्तरं समं विभज्य इदममुष्मा इति यथादैवतं क्रमेण निर्दिशेत् ।

ततः क्रमेण हात्रिंशत्स्थालीषु निधापयेत् । यद्वा ग्रहाणां
नव स्थाल्यः इतरदेवानामेकेति दश स्थाल्यः, यद्वा सर्व्वेषामेकैव ।

इष्माधानानन्तरं यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः । स च बहु-
कर्त्तृके होमे यथाकालं प्रत्याहुतित्यागस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् सर्व-
मेव होम्यद्रव्यजातं मनसा देवताय ध्यात्वा इदं यथादेवतमसु
न ममेत्येवंरूपः प्रापस्तम्यश्रीतसूत्रे तु ऋत्विग्निरपि त्यागः
कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।

तथाच तत्सूत्रम् ।

सर्पिं राज्ये प्रतीयादध्वर्युं कर्त्तारमिति ।

एतद्भाष्यकर्त्ता कपर्दिना तथा व्याख्यातश्च ।

ततो यजमानान्वारध्व आचार्य आघाराज्यभागी हुत्वा
सूर्याद्युद्देशेन प्रादेशमात्राः कनिष्ठिकास्यूनास्त्रिमध्वक्ता अर्कादि-
समिधः आकृष्णेनेत्यादिमन्त्रैर्यथासङ्गं हुत्वा ततोऽन्यूनसंख्याभि-
स्तत्तत्समिद्धिरधिदेवताप्रत्यधिदेवताहोमं कुर्यात् । यद्वा अधि-
देवतादीनां पालाश एव समिधो होतव्याः ।

ततः सुवेण एकैकामाध्याहुतिं मन्त्रैर्जुहुयात् ।

ततश्चरुणामवदानधर्मेण एकैकामाहुतिं जुहुयात् । जाम-
दग्नीनां पञ्चावत्तो भवति ।

ततः सर्वैश्चरुभ्योऽवदाय सोमं राजानमिति मन्त्रेण
स्विष्टकृतं जुहुयात् । एतावदाचार्य एव कुर्वीत ।

* जामदग्नीनामित्यत्र पञ्चावत्तिनामिति श्रीतसूत्रे पाठः ।

† सोमं राजानमयदीऽग्निमन् वारभामहे ।

आदित्यान् विष्णुर्ध्वं ब्रह्माणश्च उहस्यति स्वाहा ॥ (६५. २६. यजुः ।)

ततो होमार्थं कामानुसारेण सर्पिर्यवतिलत्रीह्यादिद्रव्यं
सूर्यादिमन्त्रैः प्रतिदैवतं दशदशाहुतयश्च ऋत्विग्भिस्तां तां
देवतां मनसा ध्यायद्भिरुपांशु प्राङ्मुखैरुदङ्मुखैश्च होतव्याः ।

ततः प्रणवाद्याभिः स्वाहान्ताभिर्व्यस्ताभिः समस्ताभिश्च
व्याहृतिभिरयुतसंख्यं होमं कृतपुरश्चरणाः सावधाना यज-
मानस्य अभीष्टकामाः समृध्यतामिति ध्यायन्तो वाग्यतांश्चन्द्र-
ऋषिदैवतविनियोगज्ञानपूर्वकं समिद्धेऽग्नौ दक्षिणं जान्वाच*
अन्तर्जानुहस्ता यज्ञोपवीतिनः पूर्वाह्न एव प्राङ्मुखा उदङ्मुखा-
वा कुर्युः । होमसंख्या च सम्यक् सावधानैः कार्या । याव-
द्धोमसमाप्तिस्तावत्प्रतिदिनं होमाद्यन्तयोश्चन्दनपुष्पादिभिर्ग्रह-
देवताः पूजयेत् ।

ततः शुभे मुहूर्ते होमसङ्ख्यां समाप्य चतुर्गृहीतेन द्वादश-
गृहीतेन वाज्येन फलवस्त्रकुसुमचन्दनाक्षतपञ्चरत्नसुवर्णादियुतां
पूर्णाहुतिं मूर्धानमिति† मन्त्रेण यजमानान्वारब्ध आचार्यो
जुहुयात् ।

ततो होमशेषं सम्पाद्य यजमानस्य अभीष्टकं कुर्यात् ।
तत्रैवम् । अग्नेः पश्चिमे सकुटुम्बं प्राङ्मुखं पीठोपविष्टं यजमान-
मुदङ्मुखा आचार्यऋत्विजस्तिष्ठन्तः पूर्वस्थापितकलसोदकैः
समङ्गलगीतवाद्यपल्लवदूर्वादिभिरभिषिञ्चेयुः ।

* आच्य अन्वक् क्त्वा नमयित्वेत्यर्थः ।

† ५५२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

तत्र मन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिपिबन्तु
इत्यादयश्च† पौराणाः ।

ततः सर्व्वोपधैः स्नापितो यजमानो मास्यगन्धवस्तधरः
प्रसन्नचेता आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र सूर्याय कपिलां पयस्विनीं धेनुम् ।

कपिले सर्व्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।

तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एवं सोमाय शङ्खम् ।

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विष्टतो यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

भीमाय रक्तवर्णं धुरन्वरं वृषभम् ।

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

बुधाय सुवर्णं सुवर्णपरिमितम् ।

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

गुरवे पीतवस्त्रद्वयम् ।

पीतं वस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।

प्रदानादस्य मे विष्णुस्ततः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

* ३३५ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† ०५ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

शुक्राय श्वेताश्वम् ।

विष्णुस्त्वमश्वरूपेण राजसे पृथिवीतले ।

चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

शनये कृष्णां गाम् ।

यस्मात्त्वं पृथिवी सर्व्वा धेनुः केशववह्नभा ।

सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

राहवे आयसम् ।

यस्मादायसकार्याणि तवाधीनानि सर्व्वदा ।

हलार्गलायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

केतवे छागम् ।

यस्मात्त्वं सर्व्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।

यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एताश्च दक्षिणाः ।

आदित्यस्य दक्षिणा यावता मूल्हेन पूर्णा भवति तावन्मूल्हं सुवर्णम् वा* तत्तद्दानसमकालमेव दातव्यम् । न च सुवर्णमन्त्रः पृथक् पठनीयः । अयं मुख्यो दक्षिणापक्षः । अथवा सर्व्वेभ्यः सूर्यादिभ्यो दक्षिणामेकैकां गां सुवर्णभूषितां गवामङ्गे† खिति मन्त्रेण दद्यात् । अथवा सर्व्वेभ्यः सुवर्णमेव देयम्, येन

* उदानीत् सुवर्णमूल्हं रजतमेव सर्व्वत्र दक्षिणात्वेन व्यवह्रियते ।

† गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवगानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्याद्विह लोके परत्र च ॥ गरुडपुराणम् ।

र्वा शुर्वादितोषस्तद्दद्यात् । सति सामर्थ्ये शय्यारत्नभूमीरपि
दद्यात् ।

तत्र क्रमेण मन्त्राः ।

यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।

शय्या ममाप्यशून्यास्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥

इति शय्यायाः ।

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रकीर्त्तिताः ।

तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

इति रत्नानाम् ।

यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवेदिह ॥ इति भूमेः ।

वस्त्रालङ्कारादि च ऋत्विग्भ्यो यथाश्रद्धं देयम् ।

ततो यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिसमीपे गत्वा देवताः

पूजयित्वा नमस्कुर्यात् ।

तत आचार्यः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”*

“यान्तु देवगणाः सर्वे”† इति मन्त्राभ्यां देवता विसर्जयेत् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्वमेहे ।

उपप्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रः प्राशूर्भवा सखा ॥

(३४अ. ५६म. यजुः १)

† यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय याज्ञिकीम् (पार्ष्णिवीम्) ।

इष्टकामसमृद्धार्थं पुनरागमनाय च ॥

(गुणापुरुषदानपद्धतौ १)

ततो यजमानः प्रतिमाः सोषस्करा मण्डपादि च आचार्याय
समर्पयेत् ।

ततः सभ्यान् पूजयित्वा आचार्यादीन् क्षमापयेत् । प्रति-
दैवतञ्च त्रयस्त्रय एकैको वा ब्राह्मणा भोजयितव्याः । भूरि-
दक्षिणा च देया ।

तत आशिषो गृहीत्वा सर्वान् सविनयं विसृज्य सोत्साहः
ससुहृद्बान्धवो भुञ्जीत इति ।

यत्र एक एव ग्रहः पूज्यते तत्र अधिप्रत्यधिदेवतयोर्विना-
यकादीनाञ्च आवाहनादि कार्यमाहुतीनामयुतसंख्या च ।

एवं कुर्वतः फलमुक्तं मात्स्ये ।

अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तमयुतहोमविधानं समाप्तम् ।

अथ लक्षहोमविधानम् ।

कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ।

सर्वकामाप्तये यस्मान्नक्षहोमं विदुर्बुधाः ॥

पितृणां वल्लभो यस्माद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

अस्माद्दशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ॥

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ।

द्विहस्तविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः ॥

लक्षहोमे भवेत्कुण्डं योनिवत्तं त्रिमेखलम् ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रिता कार्या प्रथमा भेखला बुधैः ॥
 त्रिरङ्गुलोच्छ्रिता तद्वद्वितीया समुदाहृता ।
 चच्छायविस्ताराभ्याश्च तृतीया चतुरङ्गुला ॥
 त्रय(द्वय)ङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरपि गस्यते ।
 तस्य चोत्तरपूर्व्येण वितस्त्रितयसम्मितम् ॥
 प्रागुदक्प्रयणं तद्वच्चतुरस्रं समन्ततः ।
 विष्कम्भाहोच्छ्रितं प्रोक्तं स्थण्डिलं विष्कम्भेण ॥

विष्कम्भो विस्तारः स्थण्डिलं वेदिः ।

संस्थापनाय देवानां वप्रत्रयसमाहृतम् ।
 तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्व्वधत्पुष्यतङ्गुलैः ।
 गरुत्मानधिकस्तत्र सम्पूज्यः श्रियमिच्छता ॥
 सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।
 विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अयं गरुडावाहनमन्त्रः ।

पूर्व्वधत्कुम्भमामन्त्रं तद्वद्दोमं समाचरेत् ।
 सहस्राणां शतं हुत्वा समित्सांख्यादिकं पुनः ॥
 पूर्व्वधदेव समिदाज्यचरुतिलाज्यादिहोमं पूर्व्वीक्ष्णैरेव मन्त्रैः
 कुर्यात् । गरुडमन्त्रस्तु सुपर्णीऽसि गरुत्मानित्यादिरूपः ।
 घृतकुम्भं वसोर्धारां पातयेदनलोपरि ।
 औदुम्बरीमथार्द्राश्च ऋज्वीं कोटरवर्जिताम् ॥
 बाहुमात्रां सुचङ्कत्वा ततः स्तम्भद्वयोपरि ।
 घृतधारां तथा सम्यगग्नेरुपरि पातयेत् ॥

आवयेत् सूक्तमाग्नेयं* वैष्णवं† रौद्र‡मैन्दवम्§ ।

* आग्नेयं सूक्तं यथा—

अग्निं सप्तं वाजम्भरं ददात्यग्निवीरं शूल्यं कर्म्मनिष्ठाम् ।

अग्नी रौद्रसौ विचरत्समञ्जन्नग्निर्नारीं वीरकुञ्चिं पुर न्विम् ॥ १ ॥

अग्नेरप्रसः समिदस्तु भद्राग्निर्मही रौद्रसौ आविवेश ।

अग्निरेकं चीदयत् समत्स्वग्निर्हृत्वाणि दयते पुरुणि ॥ २ ॥

अग्निर्हृभं जरतः कर्णमावाग्निरङ्गो निरदहञ्जरुथम् ।

अग्निरचिं घर्म्म उरुष्यदन्तरग्निर्मृमेधं प्रजया ऋजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निर्द्वाद्द्विविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहसा समीति ।

अग्निर्द्वि वि हव्यमाततानाग्नेर्द्वामानि विभृता पुरुवा ॥ ४ ॥

अग्निमुकथैर्ऋषयो विह्वयन्ते अग्निं नरो यामग्नि वाधितासः ।

अग्निं वयो अन्तरिचे पतन्तोऽग्निः सहसा परियाति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निं विश ईलते मारुषीर्या अग्निं मनुषी नहुषो विजाताः ।

अग्निर्गान्धर्वी पथ्या मृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्धृत आनिपक्ता ॥ ६ ॥

अग्ने ब्रह्म ऋभवस्तत्तुरग्निं महासवीचामा सुवृक्तिम् ।

अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठाग्ने महि द्रविणमायजस्व ॥ ७ ॥ (१०म. ८०सू. १-७ऋक् ।)

तुलापुरुषदानपद्धतौ एतदेव ऋक्सप्तकमग्निसूक्तत्वेन वाचस्पतिना धृतम् ।

† वैष्णवं सूक्तं विष्णोर्नृकमित्यादिकं ५५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

‡ रौद्रं रुद्रसूक्तं यथा—

नमस्ते रुद्र मन्यव उत्तीत इषवे नमः ।

बाहुभ्यासुत ते नमः ॥ (१६अ. १म. यजुः ।)

इत्यादिकं षोडशमन्त्रपर्यन्तम् ।

§ ऐन्दवं सोमसूक्तं यथा—

अषाढं युक्सु घृतनासु पप्रिथु स्वर्षामप्सां वृजकस्य गोपाम् ।

भरेषुजाथ सुक्षितिथु सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुसदेम सोम ॥ २० ॥

सोमो धेनुथु सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्म्मण्यं ददाति ।

सादन्धं विद्व्यं समेधं पिष्टयवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

महावैश्वानरं सम्यग्ज्येष्ठसाम च* पाठयेत् ।
 स्नानञ्च यजमानस्य पूर्व्ववत्स्त्रस्त्रिवाचनम् ॥
 दातव्या यजमानेन पूर्व्ववद्दक्षिणा पृथक् ।
 कामक्रोधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः शान्तचेतसा ॥
 तद्वच्च दश घाष्टौ वा लक्षहोमेऽपि ऋत्विजः ।
 कर्त्तव्याः शक्तितस्तद्वच्चत्वारो वाप्यमत्सराः ॥
 नवग्रहमखात्सर्व्वं लक्षहोमे दशोत्तरम् ।
 दद्याच्च मुनिशार्दूल भूप्रणान्यपि शक्तितः ॥
 शयनानि च वस्त्राणि हैमानि कटकानि च ।
 कर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तितः ॥
 न कुर्याद्दक्षिणाहीनं वित्तशाठ्येन मानवः ।
 अदत्त्वा सोभाम्भोहाहा† कुलक्षयमवाप्नुयात् ॥

त्वमिमा श्रांपथी साम विश्वस्वमपा अजगयस्व गा ।

त्वमातसस्यार्वन्तरिच्च त्व ज्यातिपा वि तमा वषर्षं ॥ २२ ॥

देवेन गो मनसा देव सोम रायी भाग सहसावन्नमिपुभ्य ।

मा त्वातनदौशिषे वीर्य्यस्याभरेभ्य प्रचिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

एतदेव मन्त्रचतुष्टय वाचस्पतिना सोमसूक्तलेन तुलापुरुषदानपद्धतौ धृतम् ।

(३४अ २०-२३म यजु ।)

* ज्येष्ठसाम वाचस्पतिकृततुलापुरुषदानपद्धती १३१।१४ पृष्ठयामुग्य, तद्वानाशक्तौ तु—

सूडान दिवो अरति पृथिव्या यैश्वानरमृत आज्ञातमग्निम् ।

कवि सच्चामतिधि जनानामासन्ना पात्र जनयन्त देवा ॥

इत्यस्य नि यावण कार्य्यमिति वाचस्पति ।

† अदत्त्वा दक्षिणां महादिति क पुस्तके पाठ ।

अन्नदानं यथाशक्ति दातव्यं भृतिमिच्छता ।
 अन्नहीनः कृतो यस्माद्दुर्भिक्षफलदो भवेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनश्च ऋत्विजः ।
 अदक्षिणोऽपि यष्टारं नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥
 न चाप्यल्पधनः कुर्यात्तक्षहोमं नरः क्वचित् ।
 तस्मात्पीडाकरोऽतीव य एव भवति ग्रहः ॥
 तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वी वा त्रोन् वा यथाविधिं ।
 एकमप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं यज्ञपारगम् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन बहून् वा बहुवित्तवान् ॥
 लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्गृहे ।
 यतः सर्वानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्तक्षहोमं यथाविधि ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति परत्रानन्यमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
 भार्यार्थी लभते भार्यां कुमारी च पतिं शुभम् ।
 भ्रष्टराज्यस्तथा राज्यं श्रीकामः श्रियमाप्नुयात् ॥
 यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति पुष्कलम् ।
 निष्कामः कुरुते यस्तु परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति लक्षहोममूलवाक्यानि ।

अथास्य पदतिः ।

नक्षत्रोमे अयुतहोमादेतावान् विगेषः । सहस्रादि पूर्ववत् ।
कुण्डन्तु समन्ततो यजमानस्य द्विहस्तविस्तृतं कार्यम् । तत्र
चेत्रफलेन चतुर्हस्तं भवति । तन्नेखलास्तु क्रमेण द्वित्रिचतु-
रङ्गुलोच्छ्रयाः । तावद्विस्ताराय तिस्रः कार्याः । वेदिस्तु
तदैगान्यां भूर्ध्रिं षट्त्रिंशदङ्गुलविस्तारा चतुरस्रा प्रागुदक्प्रवणा
वप्रत्रयोपरि दशाङ्गुलोच्चा कार्या । तस्याः प्रथमो वप्रो द्व्य-
ङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयतृतीयौ त्र्यङ्गुलोच्छ्रायौ त्रयोऽपि द्व्यङ्गुल-
विस्ताराः कार्याः । एवञ्च वप्रैः सह अष्टादशाङ्गुलोच्छ्रिता
भवति । तत्र देवतावाहनकाले प्रागुक्ताः सूर्याद्या द्वात्रिंश-
द्देवता आवाह्य सर्वेषामुत्तरतः ।

सामध्वनिगरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।

विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पुराणमन्त्रेषु गरुडमावाहयेत् । पूजादि कलसस्थापनञ्च
पूर्ववत् कार्यम् ।

अन्वाधाने . पूर्वोक्तप्रधानदेवताकीर्त्तनान्ते गरुत्मानधिकः
कीर्त्तनीयः । निर्वापेऽपि तदर्धमधिको निर्वापः कार्यः ।
प्रोक्षणेऽप्येवम् । त्रयस्त्रिंशत्स्थाल्यो दशैका वा स्थाली ।

पूर्वोक्तवदेव समिदाज्यचरूपकल्पितद्रव्यैर्दशाहुतिहोमः
कार्यः । प्रोक्षणे सर्वेषां गरुत्मतश्च पूर्वोदिता मन्त्राः । गरुत्त-

तस्य सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति मन्त्रो हेमाद्री ज्ञेयः । इन्द्रमित्र-
मिति वा ।

समिदादिसंख्याव्यतिरेकेण व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः पूर्वव-
देव लक्षसंख्या पूरणीया । पूर्णाहुत्यनन्तरमग्नेरुपरि स्तम्भद्वय-
विस्तृतामौदुम्बरीं सुचं पर्णशाखाविवर्जितां बाहुमात्रां विधाय
तथा तदुपरि शृङ्खलाविधृतेन घृतपूरितेन कुम्भेन अधो यवमात्र-
च्छिद्रेण आज्यं मुञ्चता अग्नेरुपरि वसोर्धारां पातयेत् । तदा
(शये) च आग्नेयरादीनि सूक्तानि* महावैश्वानरज्येष्ठसामनी† च
आवयेत् ।

दक्षिणा च अयुतहोमाद्दशगुणा दशधेन्वादिरूपा देया ।
सूर्याद्युद्देशेन दशगुणाः शय्याश्च । अयुतहोमाद्दशगुणानि
रत्नानि दशगुणा भूमिश्च देया । मन्वाश्च त एव । शक्ति-
मांशैर्ब्रूषणशयनासनवस्त्राणि । हैमकटकस्वर्णाङ्गुलीयपवित्रकण्ठ-
सूत्रादीन्यपि दद्यात् । अयुतहोमाद्दशगुणब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।
विसर्जनादि समानं फलन्तु प्रागेवाभिहितम् ।

इति लक्षहोमपद्धतिः समाप्ता । .

* ५६६ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

† ज्येष्ठसाम ५६७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणम् ।

अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥

पूर्व्ववदुग्रहदेवानामावाहनविसर्जने ।

होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानदाने तथैव च ॥

कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ।

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रञ्च सर्व्वतः ।

योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥

सर्व्वतश्चतुर्हस्तमिति विस्तारायामखातेषु चतुर्हस्तमित्यर्थः ।

योनिवक्त्रद्वयोपेतमिति एकेन योनिवक्त्रेण पश्चिमतो युक्तं

द्वितीयेन दक्षिणतो युक्तमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् ।

वेदिश्च कोटिहोमे स्याद्विस्तारो चतुष्टयी ।

चतुरस्रा समा तद्वक्त्रिभिर्व्वैः समाहृता ।

वप्रप्रमाणं प्रोक्तं वै वेदिकायास्तथोच्छ्रयः ॥

प्रोक्तं लक्षहोमे इति शेषः ।

तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ।

पूर्व्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥

याजुर्व्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।

अथर्व्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥

अष्टौ तु होमकाः कार्य्याः वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥

एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥
 पूर्ववत्पूजयेद्भक्त्या सर्वाभरणभूषणैः ।
 रात्रिसूक्तञ्च* रौद्रञ्च पावमानं† सुमङ्गलम्‡ ॥
 पूर्वतो वह्वृचः शान्तिं पठन्नास्त उदङ्मुखः ।
 शक्रं§ रौद्रञ्च सीम्यञ्च कौष्माण्डं शान्तिमेव च ॥

* रात्रिसूक्तमारत्रि पार्थिवं रज इत्यादिकं १७६।१७७ पृष्ठयोरुक्तम् ।

† पावमानसूक्तं यथा—

सदिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सीम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

इत्यादिकं षष्ठिमन्त्रात्मकं तुलापुरुषदानपद्धतौ १६७ पत्रे मृग्यम् ।

‡ सुमङ्गलसूक्तं यथा—

कनिक्रदज्जनुषं प्रवृवाण इयत्ति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलस्य शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्वा विदत् ॥ १ ॥

मा त्वा श्वेन उव्वधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान् वीरो अस्ता ।

पितृग्रामतु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसी वृहददेम विदधे सुवीराः ॥ ३ ॥

(२म. ४२सू. १-३ऋक् ।)

§ शक्रमिन्द्रसूक्तं यथा—

इन्द्रं विश्वा अवीवधन्त् समुद्रव्यन्चसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यतिं पतिम् ॥ १ ॥

सखे त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्रणोतुमी जितारमपराजितम् ॥ २ ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्धूतयः ।

यदीवाजस्य गोमतः स्तीवभ्यो मंहते मघम् ॥ ३ ॥

पठेत्तु दक्षिणे द्वारि याजुर्वेदिक उत्तमम् ।
 सौपर्णमथ वैराजमाग्नेयं रौद्रसंहिताम् ॥
 ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् ।
 शान्तिसूक्तञ्च सौरञ्च तथा शाकुनकं शुभम् ॥
 पौष्टिकञ्च महाराजमुत्तरेणाप्यथर्व्ववित् ।
 प्रश्नभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्थ्योऽथ पूर्व्ववत् ॥
 स्नाने दाने च मन्त्राः स्युस्त एव मुनिसत्तम ।
 वसोर्धाराविधानञ्च लक्षहोमवद्विष्यते ॥
 अनेन विधिना यस्तु कोटिहोमं समाचरेत् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि ग्रहशान्तित्रयं नरः ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥

पुराभिन्दुयैवा कविरमितीजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो घर्षा वज्री पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

त्व बलस्य गोमतोऽपावरद्विवो विलम् ।

त्वा देवा अविभ्युषन्तुज्यमागास आविषु ॥ ५ ॥

सवाहं शूर रातिभि प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन् गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारव ॥ ६ ॥

मायाभिरिन्द्र मायिन त्व शुष्मवातिरः ।

विदुष्टे तस्य भिधिरास्तेषां अवांसुधिर ॥ ७ ॥

इन्द्रसौभागमोजसाभिसीमा अनूपत ।

सहस्र यस्य राम्य उत वा सन्ति भूयसो ॥ ८ ॥ (१म ११स १-८३क)

एतदेव ऋगष्टक वाचस्पतिना इन्द्रमुक्त्वात्वेन धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्रुते ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्वुदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन यथावच्छिवभाषितम् ॥
 कोटिहोमः प्रकर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्बहु ।
 सर्वानर्थानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्कोटिहोमं यथाविधि ।
 तं स काममवाप्नोति पदञ्चानन्तमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान्

इत्यादिकं फलं लक्षहोमवज्जेयम् ।

तथा ।

ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद्यस्तु न्यायेन मानवः ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं गेहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न तत्र पीडा बालानां न रोगी न च बन्धनम् ॥
 अश्लेषयज्ञफलदमश्लेषाघौघनाशनम् ।
 कोटिहोमं विदुः प्राज्ञा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 अश्वमेधफलम्प्राहुर्लक्षहोमं सुरीत्तमाः ।
 द्वादशाहसमस्तद्वन्नवग्रहमखः स्मृतः ॥

द्वादशाहो यज्ञविशेषस्तत्समस्तत्फलप्रद इत्यर्थः ।

इति कथित इटानीमुखवानन्दहेतुः
 सकलकलुषहारी देवयज्ञाभिषेकः ।
 परिपठति य इत्थं यः शृणोति प्रगल्भा-
 दभिभवति स शत्रूनायुरारोग्ययुक्तः ॥
 इति मात्स्ये कोटिहोममूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः ।

अत्रापि लक्षहोमवदेव अनुष्ठानम् । यदा शीघ्रं समा-
 पयितुमिच्छति तदा उक्ताष्टहोमकर्त्रपेक्षया अधिका अपि यथेष्टं
 वरीतव्याः ।

अत्रापि गरुत्मता सहैव त्रयस्त्रिंशद्देवताः पूज्याः । कुण्डवेदि-
 कयोः कोटिहोमे चतुर्हस्तमित्यादिविशेषो द्रष्टव्यः । ग्रहहोमः
 पूर्ववत् । व्याहृत्याहुतयस्तु कोटिमिता होतव्याः । दक्षिणा
 तु लक्षहोमाच्छतगुणा सहस्रं धेनवः सहस्रं शङ्खा इत्यादि ।
 दानमन्वास्त एव । यद्वा सहस्रं गाः सुवर्णभूषिताः सोपस्कराः
 सूर्याद्युद्देशेन दद्यात् । तन्न एव उक्त एव । अथवा सर्व्वेभ्यः
 सुवर्णं दद्यात् । रत्नादिदानञ्च पूर्व्ववत् । ब्राह्मणभोजनमयुत-
 होमात् सहस्रगुणम् । अन्यत् सर्व्वं लक्षहोमवज्जेयम् ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तानि अयुतहोम-
 लक्षहोम-कोटिहोमविधानानि ।

अथ ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः ।

यथा हेमाद्रौ ।

वृत्तमाप्यायने कुण्डं तथाच वश्यकर्मणि ।
 त्रिमेखलञ्चैकवक्त्रमरत्निर्विस्तरेण तु ॥
 पालाशसमिधः शस्ता मधुगोरोचनान्विताः ।
 चन्दनागुरुणा तद्वल्कुलुमेनाभिषेचिताः ॥
 होमयेन्मधुसर्पिभ्यां विल्वानि कमलानि च ।
 सहस्राणि दशैवोक्तमेतदेव स्वयम्भुवा ॥
 वश्यकर्मणि विल्वानां पद्मानाञ्चैव धर्मवित् ।

सुमित्रियान आप* ओषधय इति होमयेत् ।

न चात्र स्रपनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।
 स्नानं सर्वौषधैः कृत्वा शुक्लपुष्पाम्बरो गृही ॥
 कण्ठसूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ॥
 सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकाञ्चनाः ॥
 अवश्यानि वशीकुर्यात् सर्वशत्रुबलान्यपि ।
 अमित्राण्यपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥
 विद्वेषणेऽभिचारे च त्रिकोणं कुण्डमिष्यते ।
 द्विमेखलं कोणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्व्वतः ॥
 होमं कुर्यात्स्त्रयो विप्रा रक्तमाल्यानुलेपनाः ।
 निवातलोहितोष्णीषा लोहिताम्बरधारिणः ॥

* सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तु । (६३. २२म. यजुः ।)

नरवापसरक्ताज्यपात्रत्रपुसमन्विताः ।

समिधो वामहस्तेन श्येनास्थिलवर्णैर्युताः ॥

हीतव्याः शुक्लकेशैश्च ध्यायद्भिरशिवं रिपोः ।

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तुः तथा हुं फड्ढितीति च ॥

श्येनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं सप्ताभिमन्त्रितम् ।

प्रतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण परिकर्त्तयेत् ॥

द्वेष्टृरूपस्य सकलाङ्गान्यस्त्री च विनिक्षिपेत् ।

ग्रहयज्ञविधानान्ते सदैवाभिचरन्नरः ॥

विद्वेषणं तथा कुर्वन्नेतदेव समाचरेत् ।

इहैव फलद पुंसामेतन्नामुत्र शोभनम् ॥

अमुत्र परलोके न शोभनं नरकहेतुरित्यर्थः ।

तस्माच्छान्तिकरं त्वत्र कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद्दयस्त्वकामेन मानवः ।

स विष्णोः पदमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

यस्त्विदं शृणुयान्नित्यं यावद्येदापि मानवः ।

न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥

ग्रहयज्ञत्रयं गेहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।

न पीडा तत्र बालानां न रोगो न च बन्धगम् ।

अग्नेपयज्ञफलदम् ॥ इत्यादि पूर्ववत् ।

इति ग्रहयज्ञोपयुक्तविशेषाः ।

अथ महान्तोऽयुतहोम-लक्षहोम-कोटिहोमा उच्यन्ते ।

हेमाद्राविव मात्स्ये ।

राज्ञा धर्मप्रसक्तेन प्रजानाञ्च हितेषुना ।
 ग्रहयज्ञः सदा कार्यो लक्षहोमसमन्वितः ॥
 नदीनां सङ्गमेव सुराणामग्रतस्तथा ।
 सुषमे भूमिभागे च देवताधिष्ठिते नृप ॥
 गुरुणा ऋत्विजा चैव सार्द्धं भूमिं परीक्षयेत् ।
 खनेहै तत्र कुण्डञ्च सुषमं हस्तमात्रकम् ॥
 द्विगुणं लक्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम् ।
 ऋत्विजो युग्मशः प्रोक्ता अष्टौ ते वेदपारगाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराशिनोऽपि वा ॥
 वेद्यां निधापयेच्चैव रत्नानि विविधानि च ।
 कुण्डर्क्षपरिधेयाश्च ततोऽग्निञ्च समर्चयेत् ॥

ऋक्षाणि ग्रहाः परिधेयाः प्रणीता इत्यर्थः ।

गायत्र्या दशसाहस्रं मा नः स्तोत्रेति* षड्गुणाः ।
 त्रिंशद्गृहादिमन्त्रैश्च चत्वार्येव तु वैष्णवैः ॥
 कुष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिः (किरिकायां) तु षोडश ।
 होतव्या दशसाहस्रा अथो वै जातवेदसाः ॥

* मा नः स्तोत्रे तन्मये मा न आयुषि मा नी गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नी रुद्र भामिनी वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वां हवामहे ॥ (१६अ. १६म. यजुः ।)

+ जातवेदसे सुगवाम सोममित्यादिकेन ६२ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

श्रिया मन्त्रेण होतव्याः सहस्राणि चतुर्दश ।
 शेषाः पञ्चसहस्राणु होतव्यास्त्रिन्द्रदैवतैः ॥
 हुते गतसहस्रे तु पुष्पसानं विनिर्दिशेत् ।
 कुम्भैः पीडगसंख्येय सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ।
 स्यापयेदयजमानन्तु ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 एवङ्गते तु यत्किञ्चिद्दृष्टपीडासमुद्गमम् ।
 तत्सर्वं नागमायाति दत्त्वा वै दक्षिणां नृप ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रधाना दक्षिणा स्मृता ॥
 हृद्यग्वरययानानि भूमिवासीयुगानि च ।
 अनडुहोगतं दद्यादृत्विजासैव दक्षिणाम् ॥
 यथाविभवसाध्योऽयं वित्तशाब्दं न कारयेत् ।
 मासे पूर्णं समाप्तिन्तु लक्षहोमे भवेदिह ॥
 लक्षहोमे तु राजेन्द्र विधानम्परिकीर्तितम् ।
 इदानीं कोटिहोमस्य शृणु त्वं कथयाम्यहम् ॥
 गङ्गातटेऽथ यमुनासरस्वत्योर्नराधिप ।
 नर्मदावेदिकायाश्च कोटिहोमो विधीयते ॥
 तत्रापि ऋत्विजः कार्य्या रयिनन्दन पीडग ।
 सर्वहोमेपु राजेन्द्र तथा विधिषु पावनीम् ॥
 ऋत्विगाचार्य्यसहितो दीक्षां संवत्सरं स्थितः ।
 चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते कार्तिके वा विशेषतः ॥
 प्रारम्भे कर्मणां यो वा वत्सरे वत्सरे नृप ।
 यजमानः पयोभक्षी फलाशी च तथानघः ॥

यदि वा व्रीहयो माषास्तिलाश्च सह सर्पिषा ।
 पलाशसमिधः शस्ता वसोर्धारा तथोपरि ॥
 मासे च प्रथमे दद्यादृत्विग्भ्यः क्षीरभोजनम् ।
 द्वितीये क्लृशरा देयाः सर्वकामार्थसाधनाः ॥
 संयावकं तृतीये च देयं वै रविनन्दनं ।
 चतुर्थे मीदका देया विप्राणाम्प्रीतिमावहेत्* ॥
 पञ्चमे दधि भक्तञ्च षष्ठे वै श(स)क्तुभोजनम् ।
 अपूपाः सप्तमे देया अष्टमे घृतपूरिकाः ॥
 पिष्टौदनञ्च नवमे दशमे यवपिष्टिकाः ।
 एकादशे समांसन्तु भोजनं रविनन्दन ॥
 द्वादशे त्वथ सम्प्राप्ते मासे रविकुलोद्भव ।
 षड्रसं सह भक्ष्यैश्च भोजनं सार्वकामिकम् ॥
 कृत्वा सुराणां राजेन्द्र पशुघातसमन्वितम् ।
 दानानि सर्वदेवानां प्रीतये स्वयमाचरेत् ॥
 देया द्विजानां राजेन्द्र मासि मासि च दक्षिणा ।
 अहतवासःसंवीतैर्दिनार्द्धे होमयेदलम् ॥
 तस्मिन् सदा स्थितैर्भाव्यं यजमानेन संयुतैः ।
 इन्द्राग्न्यादिसुराणाञ्च प्रीणनं सार्वकामिकम् ॥
 एवञ्चत्वा विधानेन पूर्णाहुतिः शते शते ।
 सहस्रगुणिता देया यावच्छतसहस्रकम् ॥

* प्रीतिहेतवे इति पाठः-साधीयान् ।

पुरोडाशं ततः प्राग् देवतीर्थं च ऋत्विजैः ।
 उक्त्वा सामान्यवाक्यञ्च पुनश्च प्रेषयेद्दिजान् ॥
 प्रीणयित्वा सुरान् सर्वान् पितृभ्यैव यथाक्रमम् ।
 कृत्वा शास्त्रविधानन्तु पिण्डदानं सतर्पणम् ।
 समाप्तौ तस्य होमस्य विप्राणामथ दक्षिणा ॥

देयेति शेषः ।

तुलाश्चैव समाहूत्वा बद्धा शिष्यद्वयं पुनः ।
 आत्मानं तोलयेत्तत्र पत्नीश्चापि द्वितीयके ॥
 सुवर्णेनैव चात्मानं रजतेन तथा प्रियाम् ।
 तोलयित्वा ततो राजन् वित्तशाब्दविषर्जितः ॥
 दत्त्वा शतसहस्रन्तु शुद्धस्य कनकस्य तु ।
 सर्वस्वं वा ददेत्तत्र राजसूयफलं लभेत् ॥
 एवं सर्वोपघाते तु दैवमानुषकारिते ।
 इयं शान्तिस्तवाख्याता यां कृत्वा सुकृती भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रकरणे महायुतहीमोऽप्यस्ति ।

खनेद्दे तत्र कुण्डञ्च सुपमं हस्तमात्रकम् ।

इत्युपक्रमात् ।

स तत्फलमवाप्नोति कृत्वा यज्ञत्रयं नृप ॥

इत्यन्ते उपसंहाराच्च ।

तत्र लक्ष्मीमाहुतीनां दशगुणितो भागो यथायथमाहुति-
 सङ्घरा च कोटिहीमे शतगुणिता लक्ष्मीमाहुतय इति ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डे महाग्रहयज्ञत्रयविधानम् ।

अथ बृहत्पराशरस्मृत्युक्त-महालक्ष्मीकोटिहोमविधानम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः* श्रूयतामयम् ।
 लक्ष्मीहोमविधिः पुण्यः कोटिहोमविधिस्तथा ॥
 स्वयम्भूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातपितामहः ।
 तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥
 ये चे(वे)ह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्या यच्च मण्डपम् ।
 याः समिधो ये च मन्त्रा अन्यत्तत्रैव यज्ञवेत् ॥
 लक्ष्मीहोमविधिं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ।
 युग्माश्च ऋत्विजः कार्य्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥
 नियमव्रतसम्पन्नाः सहिताः पार्थिवेन तु ।
 नित्यं व्रत(जप)पराश्चैव नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराशिनोऽपि वा ॥
 प्राग्वा चोदक्पूर्वे देशे† समं स्थण्डिलमेव च‡ ।
 तत्र वेदिं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गुल§समुच्छ्रिताम् ।
 दक्षिणोत्तर आयामे त्रिरत्निः (त्रिंशत्तु) पूर्वपश्चिमे ॥
 क्षुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिम् ।
 निधापयेद्विरण्यानि रत्नानि विविधानि च ॥

* द्विजेन्द्रा इत्यत्र गरीन्द्रा इति आकरे पाठः ।

† प्राग्वा चोदक्पूर्वदेशेषु इति आकरे पाठः ।

‡ समे स्थण्डिल एव वा इति आकरे पाठः ।

§ पञ्चाङ्गुलित्यत्र पञ्चहस्तेति आकरे पाठः ।

सिकतोपरि देया च तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ।
 ग्रहांश्चैव सनच्चत्रान् प्राच्यां दिशि समर्चयेत् ॥
 अवदानविधानेन स्थालीपाकं प्रकल्पयेत् ।
 आज्यभागाहुतीर्हुत्वा नवाहुत्या तु होमयेत् ॥
 अग्निं सोमञ्च सूर्यञ्च विष्णुञ्चैव प्रजापतिम् ।
 विश्वेदेवान् महेन्द्रञ्च मित्रं स्त्रिष्टुक्तं तथा ॥
 दधिमधुघृताक्ताश्च(नां) समिधश्चैव याज्ञिकः ।
 होमयेच्छतसाहस्रं मन्त्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥
 चतुर्विंशतिर्गायत्रा मा नः स्तोकेति पट् तथा ।
 त्रिंशद्(विंश)ग्रहादिमन्त्रैश्च चतुरो* विष्णुदैवतैः ॥
 कुष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिस्तु† पोडुश ।
 जुहुयाद्दशसाहस्रं जातवेदस इत्यृचा ॥
 पञ्चसहस्राण्यन्यानि जुहुयादिन्द्रदैवतैः ।
 हुते शतसहस्रे तु अभिपेकन्तु कारयेत् ॥
 पुष्याभिपेकवत्प्रोक्तं‡ तदत्रापि शुभप्रदम् ।
 अथ पोडुशकुम्भैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ॥
 सव्वर्षधिःसमायुक्तैः सर्व्वरत्नविभूषितैः ।
 अभिपेकं ततः कुर्व्यात्स्नानमन्त्रैर्यथादितैः ॥

* चतुर इत्यत्र चत्वार्यीति आकरे पाठः ।

† किरिकदैवतैः ममोऽस्तु किरिकेभ्य इति वृहत्पराशरवचनात् किरिकाणां देवत्वव-
 गम्यते । विकिरेहाय इति आकरे पाठः ।

‡ इष्टाभिपेकं यत्प्रोक्तमित्याकरे पाठः ।

समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणा स्मृता ।
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवस्त्रयुगानि च ॥
 अनडुङ्गोशतं दद्याद्दृष्ट्विजाञ्चैव दक्षिणाम् ।
 वृषांश्चैकादश द्वौ वा दश दद्याच्च धेनवः ॥

धेनवो धेनूरित्यर्थः ।

स्वशक्त्या वा प्रदद्याद्गं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ।
 एवङ्गते च यत्किञ्चिद्गृहपीडासमुद्भवम् ॥
 भौममाकाशजं वापि अन्यथा यदि जायते ।
 तत्सर्वं लक्ष्णेन प्रशमं यात्यसंशयम् ॥
 शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजश्च वर्द्धते ।
 वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसङ्घयः ॥

इति बृहत्पराशरे लक्ष्णेमविधानम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

यथा तत्रैव ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ।
 श्रूयतामादरेणायं सर्वकामफलप्रदः ॥
 सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्म्मणि ।
 विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ।
 कार्य्याश्चैव विशेषेण ग्रहयागविधेर्विदः ॥
 एकाङ्गविकलो यश्च धनधान्यापहारकः ।
 सर्वाङ्गविकलो यश्च यजमानं स हिंसति ॥

हिंसति हिनस्तीत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विधिमन्त्रादिविहिताः ।
कार्याथैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञस्य सिद्धये ॥
ग्रहाः फलन्ति नागाय सुराथैव नरेश्वराः ।
अधीताथैव मन्त्राणामष्टोत्तरगतं तथा ॥
स एव ऋत्विग्विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ।
आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य सुहृमुद्दुः ॥
एवङ्गते च यत्किञ्चिद्दृष्टपीडाममुद्भवम् ।
तस्मिन् नागयेत्त्रिप्रं हतद्गः सौहृदं यथा ॥
नक्षा(अस्त्रा)च्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥
पूर्ववद्ब्रह्मदेवानामावाहनविसर्जने ।
होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥
मण्डपस्य च वेद्याय विग्रेपन्तु निबोधत ।
कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रायतं* पुनः ॥
योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ।
द्व्यङ्गुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥
त्र्यङ्गुलेनोच्छ्रिता तद्विहिता मेखला स्मृता ।
उच्छ्रिता मेखलान्या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥
द्विगुणस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ।
वितस्त्रिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलविस्तृता ॥

कूर्मपृष्ठोच्छ्रिता मध्ये पार्श्वतश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ।
 गजोष्ठसदृशी तद्वदायता च्छिद्रसंयुता ॥
 एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते ।
 मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसन्निभा ॥
 वेदी च कोटिहोमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम्* ।
 चतुरस्रा समा तद्वन्नृभिर्विप्रैः समाहृता ॥
 वप्रप्रमाणं पूर्वीकं वेद्याः कार्य्यस्तथोच्छ्रयः ।
 ततः षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
 पूर्वद्वारे तु संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ।
 यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥
 अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ।
 अष्टौ तु होतृकाः (होमकाः) कार्य्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥
 एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
 पूर्ववत्पूजयेद्भक्त्या सर्वाभरणभूषितैः ॥
 रात्रिसूक्तञ्च† सौरञ्च‡ पावमानं§ सुमङ्गलम्॥ ।
 पूर्वद्वारे जपेच्छान्तिं पावमानमुदङ्मुखः ॥

* मण्डपश्च चतुर्मुख इत्याकरे पाठः ।

† रात्रिसूक्तमारान्नि पार्थिवं रज इत्यादिकं २७६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ सौरं सूर्यसूक्तम्—उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । इति विश्वाय सूर्यमित्यादिकं यजुर्वेदे मृग्यम् ।

§ खद्विष्टया मद्विष्टया इत्यादिकं पावमानसूक्तं ५७२ पृष्ठे किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

॥ कनिक्रादज्जनुषमित्यादिकं सुमङ्गलसूक्तं ५७२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

गार्कं० रोद्रश्च०। मीम्यश्च०। कुमाग्नं गान्तिमिव च ।
 पाठयेद्विषदारे यजुर्वेदमनुष्ठानम् ॥
 मोष(ष)र्षमय वैराजमान्नेयं॥ रोद्र(रुद्र)मंहिताम् ।
 ज्येष्ठमामद् तथा गान्तिं हन्दीमः पयिमे पठेत् ॥
 सविधानं तथा गान्तिमयर्षोभरतः पठेत् ।
 पशुभिः सप्तभिर्वायुं ह्योमः काण्येय पूर्व्ववत् ॥
 स्नाने दाने च मन्त्राः स्युस्त एव दिग्भक्तमाः ।
 समोर्धाराविधानश्च लक्ष्मोमवदिष्यते ॥
 अनेन विधिना यजु पशुपूजां समाचरेत् ।
 मन्त्रान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयादापि पशुयागमिमं शुभः ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥
 पशुमेधमहस्त्राणि दग् धाष्टी च धर्मवित् ।
 कृत्वा यःफलमाप्नोति कीटिहीमात्तदयुतं ॥
 ब्रह्महत्वामहस्त्राणि भ्रूवहत्वार्बुदानि च ।
 नग्नान्ति कीटिहीमेन स्वयम्भूयचनं यथा ॥

-
- गार्कमिन्द्रगर्कं ५०१।५०१ पशुवः पदमिन्द्रम् ।
 - । रोद्र रुद्रगर्क ५६६ पशुं पदमिन्द्रम् ।
 - ‡ मीम्यं मीम्यगर्कं ५६६।५६० पशुयो पदमिन्द्रम् ।
 - ‡ आषेयम् अषिगर्क ५६६ पशुं पदमिन्द्रम् ।
 - ¶ ज्येष्ठमाम ५६० पशुं पदमिन्द्रम् ।

तस्मात्सदा भूपतयो विदधु-
 र्वृष्टिप्रजासौख्यबलस्य पुष्ट्यै ।
 आयुष्यद्वैत्र विजयाय कीर्त्यै
 लक्ष्मादिहोमग्रहयागमेनम् ॥

इति श्रीबृहत्पराशरे कोटिहोमविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण लक्ष्महोमकोटिहोमविधानम् ॥

हेमाद्राविव शान्तिकाण्डे देवीपुराणे मनुस्वाच ।

ग्रहपूजा प्रकर्त्तव्या इत्युपक्रम्य—

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं तथा ।

अष्टाविंशतिहोमसु यथाप्राप्ति विधीयते ॥

इत्युक्त्वा अभिहितम् ।

लक्ष्महोमः प्रकर्त्तव्यः सर्व्वपीडानिवारकः ।

गायत्र्या ग्रहमन्त्रैश्च* कुष्माण्डैर्जातवेदसैः† ॥

* ग्रहमन्त्रैः ५४०।५४१ पृष्ठयोः प्रदर्शितैः ।

† “यद्देवा देवद्देवं” इत्यादिकस्य एकविंशत्युचस्य प्रथमानुवाकस्य एकैकया ऋचा, तथा “यददीशं नृणां” इत्यादिकस्य त्रयोदशस्य द्वितीयानुवाकस्य एकैकयच्चा, “आयुष्टे विश्वतोदधत्” इत्यादिकस्य सप्तदशस्य चानुवाकस्य ऋग्भिश्च एवंरूपैः कुष्माण्डमन्त्रैः । इति श्रौतपदार्थनिर्वाचनम् ।

‡

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीथतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नाविव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

इत्यादिकैः सामवेदं मृग्यैः (१म. ९९म. १ऋक्) ।

ऐन्द्रवारुणवाङ्मयवायुमीश्वरैः सवैष्णवैः ।
 होमं गतसहस्रन्तु अष्टोत्कृष्टं विधीयते ॥
 सर्व्वपीडाविनागाय कोटिहोमः शुभावहः ।
 ययत्रीहिष्ठतघोरतिलकद्रुप्रमाधिताः ।
 पद्मजोगीरयिस्वाम्बदना होमे प्रकोर्त्तिताः ॥
 सर्व्वगास्त्रार्घकुगनैर्यहमाद्यप्रपूजकैः ।
 होमः कार्य्यः मदा विप्रैः सर्व्वगान्तिप्रदायकः ॥
 ग्रहकृत्वोपमर्गादि ऋतुनागभयाशुभाः(भम्) ।
 यत्तत्तःकृता पीडा लक्षहोमात्प्रशाम्यति ॥

मङ्गोवाच ।

सर्व्वलोकोपकाराय सहेपात्र तु विस्तारात् ।
 लक्षहोमं प्रयच्छामि यथा प्रोक्तन्तु गन्धुना ॥
 भूमिकम्पे दिशां दाहे ग्रहयुद्ध उपस्थिते ।
 केतुसन्दर्शने चैव आदित्यस्य च कम्पने ॥
 कृष्णवर्णे तथा सूर्ये तथा छिद्रसमन्विते ।
 रक्तवृष्टिस्ताथा नद्यो विपरीता वहन्ति वै ॥
 निर्घातं गगनोद्भूतं वारिमध्यं वहेच्छिला ।
 उपसर्गास्तथा लोके राज्ञां तु चयकारकाः ॥
 यस्य राशौ ग्रहाः पञ्च अथ सप्त सुराधिपाः ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्य्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥

बलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणां पूजनं हितम् ।
सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम् ।
लक्ष्मीं महाहोमं कोटिहोमं पुरोहितम् ॥

महाहोमं महालक्ष्मीहोममित्यर्थः ।

गोभूहिरण्यवस्तान्नित्यदानं शुभावहम् ।
पायसं क्षीरदध्याज्यं देयं नैवेद्यमुत्तमम् ।
एकलिङ्गे प्रकर्त्तव्यमथ विप्रगृहेषु च ॥

एकमेव लिङ्गमेकलिङ्गमिति विग्रहः । वृषविनायकादिरहित-
मित्यर्थः । तदपि प्रत्यङ्मुखं सिद्धलिङ्गम् ।

सिद्धये वनचर्येषु अथवा नृपवेश्मनि ।

ब्राह्मणैः शुचिभिः स्नातैः संयतैर्मन्त्रपारगैः ।

वेदोक्तविधिना कार्यं विजयार्थमनुत्तमम् ॥

बाहुमात्रे ततः कुण्डे जङ्गामात्रेऽथवा पुनः ।

होतव्यं सुरराजेन्द्र नान्येषु विधिरीश्वरः (रीटशः) ॥

अथ ते कथयिष्यामि लक्ष्मीहोमस्य यो विधिः ।

शुभे मनोरमे स्थाने देवतायतनेऽथवा ॥

नृपवेश्मनि कर्त्तव्यं कुण्डं सर्वार्थसाधकम् ॥

चतुर्हस्तं तथा निम्नविस्तारं सुरसत्तम ।

सर्वेषां शुभदं कुण्डं मेखलासंयुतं भवेत् ॥

षोडशाङ्गुलिविस्तारमुच्छ्राये षोडशाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलं भवेदाज्यं चतुर्हस्तस्य कीर्त्तितम् ॥

द्वात्रिंशाङ्गुलविस्तारा दैर्घ्याद्द्विगुणविस्तारा ।

योनिः कुण्डे प्रकर्त्तव्या नाधिका गम्यते क्वचित् ॥
 हस्तमाषे तथा कुण्डे नित्यहोमो विधीयते ।
 लक्षहोमे शुभं खातं चतुर्हस्तं सुराधिप ॥
 यवत्रीहिष्टं चीरं तिलाः कद्गुदनानि च ।
 चूतस्य सुरराजिन्द्र पान्नाग्नः समिधस्तथा ॥
 दूर्वाः कुगाः समा ष्येष्ठा षोडुम्वर्य्यः शुभावहाः ।
 गायत्राः वरुणकेणाथः^१ गम्भवायेत्यनेनः^२ च ॥
 जातवेदमन्त्रेण^३ सह इन्द्रेण चैव हि ।
 महस्त्रगोपेण च^४ तथा हिरण्येन हायापि वा ।
 रुद्रमन्त्रेस्तथा मीरैः पञ्चरात्रागमोदितैः ॥

हिरण्येन नमो हिरण्यवाहये इत्यादिना ॥ ।

होतव्यं शतमष्टौ तु महस्त्रं लक्षसङ्ख्याया ।
 पद्मजोत्पलविष्वादि होमद्रव्यं शुभावहम् ॥
 कम्पनं स्वेदकम्पय अशुपातः प्रजल्पनम् ।
 देवतानां सुराध्यक्ष उत्पाताः क्षयकारकाः ॥

• १४६ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† ६२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ नमः गम्भवाय च मयोभवाय च नमः महाराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतगाय च । (१६५. ४०म. यजु. १)

§ १४५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ ११६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

लक्ष्मिं प्रकुर्वीत कोटिहोममथापि वा ।
 गोदोहं रुद्रभवने महास्नानं शुभावहम् ॥
 अन्यथा नरके घोरे जायते राजविभ्रमः ।
 दुर्भिक्षं शस्यनाशश्च सुखनाशः सुराधिप ॥
 जायते नात्र सन्देहः सत्यं हि मम भाषितम् ।
 ये देवास्ते ग्रहाः सर्वे ये ग्रहास्ते भुजङ्गमाः ॥
 मेघाश्च ते समाख्याता लोके वृष्टिप्रदायकाः ।
 तेषां सम्पूजनान्नित्यं दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ॥ इति ।

अथ गायत्र्या अयुतलक्षादिहोमविधानम् ।

नृसिंहपुराणे ।

दुःस्वप्नदर्शने घोरे ग्रहपीडासु चात्मनः ।
 हसन्तीं प्रतिमां दृष्ट्वा चलन्तीञ्च विशेषतः ॥
 प्रस्वेदयुक्तां प्रतिमां दृष्ट्वा वा नृपनन्दन ।
 तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्धनि ॥
 सन्ततां नरसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेद्विजैः ।
 होमञ्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥
 अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहेऽथवा ।
 नरसिंहं समाराध्य लक्ष्मिन्तु कारयेत् ।
 शान्तिर्भवति राजेन्द्र तस्य तदस्थानवासिनाम् ॥
 अनावृष्टिर्महामारी ज्वरदोषभये तथा ।

तत्क्षणात्रागमायान्ति नरसिंहप्रमादतः ॥
 नरसिंहं समाराध्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 कारयेत्स्रष्टोमन्तु ग्रामेगय पुराधिपः ॥
 दृष्टोपसर्गसरणं प्रजानामात्मनय हि ।
 सम्यगाराधनाशैव नरसिंहस्य मन्दिरे ॥
 शङ्करायतने वापि कोटिहोमं नराधिपः ।
 कारयेत्स्रयत्तैरिषैः सभोजनसदक्षिणैः ।
 कृते तस्मिन् यद्योक्ते तु प्रागच्छति न तं (तद्)भयम् ॥
 एवमादिकस्तोपेतं नरसिंहार्चनं नृप ।
 कुरु त्वं भूपतेः पुत्र यदि वाञ्छसि सङ्गतिम् ॥
 अतः परतरं नास्ति स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
 दरिद्रैर्दुष्करं कर्तुं देवदेवस्य पूजनम् ॥
 मन्थरस्थेषु भूमानि पञ्चपुष्पाणि पार्थिव ।
 तीर्थं नदीप्रवाहेषु देवः साधारणः स्थितः ॥
 मनो नियम्य सम्यग् विष्णोराराधनकर्मणि ।
 भक्त्या प्रपूजयेद्देवं वाञ्छितार्थप्रदायकम् ।
 मनो नियमितं येन तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
 इत्येतद्गुह्यं भृगुचोदितेन
 मया तवेहार्चनमच्युतस्य ।
 दिने दिने त्वं कुरु विष्णुपूजां
 यदस्व चान्यत्कथयामि किन्ती ॥

अहो महत्त्वया प्रीतं विष्ण्वाराधनजं फलम् ।
 मूढास्ते नरशार्दूल ये विष्णुं नार्चयन्ति वै ॥
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुतो ह्येष नरसिंहार्चनक्रमः ।
 विधिवत् पूजयिष्यामि कोटिहोमविधिं वद ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदर्थञ्च पुरा पृष्टः शौनको भृगुणा पुरा ।
 यत्तस्मै कथयामास शौनकस्तद्वदामि ते ॥
 शौनकन्तु सुखासीनं पर्य्यपृच्छद्ब्रह्मसतिः ॥

गुरुरवाच ।

लक्षहोमस्य या भूमिस्तद्विधिश्च विशेषतः ।
 वदस्व सुनिशार्दूल कोटिहोमस्य चैव हि ॥

शौनक उवाच ।

प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शृणु देवपुरोहित ।
 लक्षहोमं तथा भूमिं तद्विधिञ्च विशेषतः ॥
 यज्ञकर्मणि शस्ताया भूमेर्लक्षणमीदृशम् ।
 जरुमात्रं खनित्वा तु शोधयेत्तां विशेषतः ॥
 वराहहतया तत्र मृदाच्छाद्य प्रलेपयेत् ।
 ससिकता समा स्निग्धा पूर्व्वप्लवमथीत्तरम् ॥
 प्रमाणं बाहुमात्रं तु सर्व्वतः कुण्डलक्षणम् ।
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं तुल्यसूत्रेण कारयेत् ॥
 जडै च निखलां कुर्याच्चतुरस्रां सुविस्तराम् ।
 चतुरङ्गुलमात्रं तु उच्छ्रितां सूत्रसूचिताम् ॥

ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् ब्रह्मकर्मसमन्वितान् ।
 आमन्त्रयेद्यथान्यायं यजमानो विगेषतः ॥
 ब्रह्मचर्यं व्रतैर्युक्तस्त्रिरात्रं तैर्द्विजोत्तमैः ।
 अहोरात्रमुपोष्याद्य गायत्रीमयुतं जपेत् ॥
 ते शक्तवाससः स्राताः सुगन्धाः पुष्पधारिणः ।
 निराहाराः सुतपसः सन्तुष्टाः संयतन्द्रियाः ॥
 सर्वत्र च समात्मान एकाग्रमनस्तथा ।
 आरभेद्युस्ततो यज्ञं ततो होममतन्द्रिताः ॥

अथ यज्ञपूजा ।

भूमिमान्निख्य चाभ्युक्ष्य पद्यादग्निं निधापयेत् ।
 ऋद्धोक्तो नैव विधिना ततो होमं तु कारयेत् ॥
 आधारावाच्यभागो च जुहुयात् पूर्वमेव तु ।
 ययधान्यतिलैर्मित्र्यां गायत्र्या प्रथमाहुतिम् ।
 जुहुयादेकचित्तेन स्वाहाकारान्वितं बुधः ॥

धान्यं व्रीहिः यवसात्रिध्यात् ।

गायत्री छन्दसां माता ब्रह्मयोनिः प्रतिष्ठिता ।
 सविता देवता तस्या विश्वामित्र ऋषिस्तथा ॥
 ततो व्याहृतिभिः पद्याञ्जुहुयात्तत्तिलादिकम् ।
 यावत् प्रपूर्यते संख्या लघ्वं वा कोटिरेव वा ॥
 तावद्दिने दिने कुर्यादच्युतार्धनपूर्वकम् ।
 दीनानाथजनेभ्यश्च यजमानः प्रयत्नतः ।
 तावच्च भोजनं दद्याद्यावद्धोमः समाप्यते ॥

समाप्ते दक्षिणां दद्यादृत्विग्भ्यः श्रद्धयान्वितः ।
 यथावित्तमलोभेन ततः शान्त्युदकेन च ।
 प्रोक्षयेद्ग्राममध्ये तु अधिवास्य विशेषतः ॥
 एवं कृते तु ग्रामस्य पुरस्य नगरस्य वा ।
 राष्ट्रस्य च महाभाग राज्ञो जनपदस्य च ।
 सर्व्वाधाप्रशमनी शान्तिर्भवति सर्व्वदा ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्येतच्छौनकेनोक्तं कथितं नृपनन्दन ।
 लक्ष्मणहोमविधिं राजब्राह्मणैकान्तसिद्धिदम् ॥

ग्रामे गृहे वा पुरराष्ट्रदेशे
 द्विजैरयं मन्त्रकृतः पुरा विधिः ।
 तत्रापि शान्तिर्भविता नराणां
 गवाश्वभृत्यैः सह भूपतेश्च ॥

इति श्रीनृसिंहपुराणे अयुतहोमलक्ष्मणहोमकोटिहोमविधानम् ।
 अथ भविष्यपुराणोक्तमुच्यते ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

राजा संवरणः पूर्वं प्रतिष्ठाने पुरीक्षितमे ।
 बभूव स महाभागः शास्त्रास्त्रकुशलो बली ।
 ब्रह्मण्यः पितृभक्तश्च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 तस्याय कुर्व्वतो राज्यं सम्यक् पालयतः प्रजाः ।
 आजगाम महायोगी सनको ब्रह्मणः सुतः ॥
 दत्त्वा तस्यासनं राजा प्रणम्य शिरसा तथा ।

अर्चयित्वा र्व्यपाद्याद्यैरात्मानं विनिवेद्य च ।
 इतिहासपुराणोक्तायकार विविधाः कथाः ॥
 राजर्षीणां पुराणानां * चरितानि यथार्थवित् ।
 तथा कथान्तरं राजा कुर्वन् † सदसि संस्थितम् ॥
 हिताय पृथिवीगानां जगतद्यात्मनस्तथा ।
 †पप्रच्छ विनयोपेतो योगाचार्यं महामतिः ॥

संवरण उवाच ।

भगवन् महदुत्पातसम्भवे भूपकम्पने ।
 निर्घाति पांशुवर्षे च गृहभङ्गे तथैव च ॥
 जन्मनक्षत्रपीडासु अनाश्रुतिभवेपु च ।
 ज्वरेषु ग्रहपीडासु दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ॥
 व्याधीनां सम्भवे याते शरीरे चातिपीडिते ।
 क्लेशे महति चोत्पन्ने किं कर्त्तव्यं नरोत्तम ॥
 स्वर्गस्य साधनं यच्च कीर्त्तिदं धनदं तथा ।
 तद्ब्रूहि मे द्विजश्रेष्ठ तथारोग्यप्रदं नृणाम् ॥

सनक उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि शान्ति कर्म तथोत्तमम् (द्वानुत्तमम्) ।
 कोटिहोमाख्यमतुलं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
 ब्रह्महत्यादिपापानि येन नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
 उत्पाताः प्रशमं यान्ति महत् सम्पद्यते सुखम् ।

* पुराणानामित्यत्र पुराणाश्च इत्याकरे पाठः ।

† कथान्तरमित्यत्र कथान्तरे, कुर्वन्मित्यत्र कार्यमित्याकरे पाठः ।

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना भव ॥
 देवागारे नदीतीरे वने वा भवनेऽपि वा ।
 पर्वते वापि कुर्वीत य इच्छेत् क्षेममात्मनः ॥
 शुभे नक्षत्रयोगे च वारे सर्व्व(पूर्व्व)गुणान्विते ।
 यजमानस्यानुकूले कोटिहोमं समारभेत् (चरेत्) ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 वस्त्रैर्विभूषणैश्चैव गन्धमाल्यानुलेपनैः ।
 प्रणम्य विधिवत्तस्मा आत्मानं विनिवेदयेत् ॥
 त्वं नो गतिः पिता माता त्वं भ्राता त्वं परायणम् ।
 त्वत्प्रसादेन विप्रर्षे सर्व्वं मे स्यान्मनोगतम् ॥
 आपद्विमोक्षाय च मे कुरु यज्ञमनुत्तमम् ।
 कोटिहोमाख्यमतुलं शान्त्यर्थं सार्व्वकामिकम् ॥
 पुरोहितस्ततः प्राज्ञः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
 ब्राह्मणैः सहितः पुण्यैः संयतैः सुसमाहितैः* ॥
 भूमिभागे समे शुद्धे प्रागुदक्प्रवणे तथा ।
 पुण्याहं वाचयेत्पूर्व्वं (कृत्वा)नत्वा विप्रान् सुपूजितान् ।
 ततस्तु सह तै(महितै)र्विप्रैः सूत्रयेन्मण्डपं शुभम् ॥
 उत्तमं शतहस्तं तु तदर्द्धेन तु मध्यमम् ।
 जघन्यं तु तदर्द्धेन शक्तिकालाद्यपेक्षया ॥
 मध्ये तु मण्डपस्यापि कुण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।

* वेदसंघत्तैः पुण्यैर्युक्तैः समाहितैः इत्याकरे पाठः ।

चतुर्हस्तप्रमाणेन आयामेन तथैव च ॥
 मेखनावितयं तस्य हाटगाङ्गुलविस्तृतम् ।
 तत्रमाणां तथा योनिं कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 कुण्डस्य पूर्वभागे तु वेदिं कुर्याद्विचक्षणः ।
 चतुर्हस्तां ममां चैव हस्तमात्रोच्छ्रितां नृप ॥
 स्थानं तत्सर्व्व(भूतानां)देवानां कुर्याद्यत्नेन बुद्धिमान् ।
 उपलिप्य ततो भूमिं मण्डपस्य समीपतः ॥
 विन्यसेत् कनशांस्तत्र जलपूर्णांश्चतुर्दश ।
 अश्वत्थप्लक्ष्मचूताद्यैः पल्लवैरुपशोभितान् ॥
 वितानमुपरिष्ठाञ्च मण्डपस्य प्रकल्पयेत् ।
 स्थापयेद्दिक्षु सर्वांसु तीरणानि विचक्षणः ॥
 एवं सभृतसम्भार (रैः) पुरोधः सुसमाहितः ।
 पुण्याहजयघोषेण होमकर्म समारभेत् ॥
 स्थापयित्वा सुरान् वेद्यां वक्ष्यमाणानरिन्दम ।
 ब्रह्माणं पूर्व्वभागे तु मध्ये देवं जनार्दनम् ॥
 पश्चिमे तु तथा रुद्रान् यस्त्रुत्तरतस्तथा ।
 ऐशान्याञ्च ग्रहान् सर्व्वानाग्नेय्यां मरुतस्तथा ।
 वायुं याम्यां तथैशान्यां लोकपालान् क्रमेण तु ॥
 एवं संस्थाप्य विबुधान् यथास्थानं नृपोत्तम ।
 पूजयेद्विधिवदस्त्रगन्धमाल्यानुलेपनेः ।

* चतुर्हस्त्यत्र अष्टहस्तेषु पाठी युक्तः, कुण्डस्यद्विपद्ये ककुब्भिर्वा कीटी नृपकरमपि
 प्राङ्परि इत्युक्तेः कीटिहोमे अष्टकरपरिमितकुण्डस्योक्तत्वात् । इति भविष्यपुराणटीका ।

वेदोक्तमन्त्रैस्तत्त्रिङ्गैः पुराणोक्तैः पृथक् पृथक् ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतो लोकपास्तथा* ।
 ब्रह्मा जनार्दनश्चैव शूलपाणिर्भगाक्षिहा ॥
 अत्र सन्निहिताः सर्वे भवन्तु सुखभागिनः ।
 पूजां गृह्णन्तु सर्वेऽत्र मया भक्त्योपपादिताम् ।
 कुर्वन्तु च शुभं सर्वे यज्ञकर्तुः समीहितम् ॥
 एवं सम्पूजयित्वा तान् देवान् यत्नेन शुद्धधीः ।
 नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैः फलैर्दीपैः(पत्रैः)स्तथैव च ॥
 ततस्तु तैर्द्विजैः सार्द्धं कुण्डस्य विधिपूर्वकम् ।
 कुर्यात् संस्कारकरणं यथोक्तं वेदचिन्तकैः ॥
 ततः प्रज्वालयेद्दग्निं नाम्नाख्यातं घृतार्चिषम् ।
 नियोजयेद्द्विजांस्तत्र शतसंख्यान्नुपोत्तम ।
 अलाभे च (तु) बहूनाञ्च यथालाभं नियोजयेत् ॥
 विद्यावृद्धान् वयोवृद्धान् गृहस्थान् संयतेन्द्रियान् ।
 स्वकर्मानिरतान् शुद्धान् ज्ञानशीलान् प्रयत्नतः ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं पञ्चास्यं नृप पावकम् ।
 मुखानि तस्य चत्वारि सप्तजिह्वानि पार्थिव ॥
 एकजिह्वमथैकन्तु तत् स्मृतं सर्वकामदम् ।
 धूमायमाने न वृथा होतव्यं ज्वलितेऽनले ॥

* लोकपालास्तथा ग्रहाः इत्याकरे पाठः ।

† यज्ञकर्त्तृसमाहिताः इत्याकरे पाठः ।

‡ प्रज्वालयेदित्यत्र समाह्वयेदित्याकरे पाठः ।

ः ऋग्भिः पूर्वामुखैर्होमो यजुर्भिद्योत्तरामुखैः ।
 सामभिः पश्चिमे कार्यांऽथर्वभिर्दक्षिणामुखैः ॥
 ऋग्भिर्ऋग्वेदिभिरिति व्याख्येयमेवं परत्रापि बोध्यम् ।
 आघारावाज्यभागौ च पूर्वं हुत्वा विचक्षणः ।
 परीतेः च परिस्त्रीणं कल्पिते च तथासने ॥
 ब्रह्माणं पूर्वमप्येतत् सर्वं पद्यात् समारभेत् ।
 होमो व्याहृतिभिश्चैव सर्वस्तत्र विधोयते ॥
 प्रणवादिभिस्तल्लिङ्गैः स्वाहाकारान्तयोजितैः ।
 जुहुयात्सर्वदेवानां वेद्यां ये चोपकल्पिताः ॥
 एवं प्रकल्पयेद्दिहान् (यज्ञं) कोटिहोमाख्यमुत्तमम् ।
 तिलाः कृष्णा घृताभ्यक्ताः किञ्चिदुयवसमन्विताः ।
 होतव्याः कोटिहोमे तु समिधस्य पलाशजाः ॥
 पूर्णं पूर्णं सहस्रे तु दद्यात् पूर्णाहुतिं शुभाम् ।
 पञ्चमे तन्मुखे राजन् सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पूर्णाहुत्यः समाख्याताः कोटिहोमे नराधिप ।
 सहस्राणि ऋष्येष्ठ दश आस्तद्विशारदैः ॥
 प्रारम्भदिनमारभ्य ब्राह्मणैर्ब्रह्मचारिभिः ।
 भाव्यं सयजमानैस्तु अथवा सपुरोहितैः ॥
 क्रोधलोभादयो दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 यजमानेन राजेन्द्र सर्वान् कामानभीषता ॥
 इति भविष्योत्तरे कोटिहोमविधानम् ।

अत्र ग्रहयज्ञे यजमानेन आचार्यादिभ्यः श्रेयःसम्पादनं
कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते संस्कारकाण्डे ग्रहयज्ञप्रकरणे ।
यथा ।

आचार्यप्रभृतिभ्यश्च ग्रहार्चनफलं ततः ।

समिदाज्यचरूणाञ्च तिलहोमफलं ततः ॥

ब्रह्मत्वे कुम्भपूजायां चार्चनस्य फलञ्च यत् ।

लोकपमला गणेशाद्यास्तत्र या अङ्गदेवताः ॥

तासां जपफले तद्दृग्गृह्णीयाज्जलपूर्वकम् ।

ततस्तेभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः ॥

आचार्याङ्गं जापकेभ्यो ब्रह्मणे चाथ तुष्टये ।

आज्यं निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणान् भोजयेन्नतः ॥ इति ।

एवं सति साकाङ्क्षाणामन्यतः पूरणमिति न्यायेन परस्पर-
समुच्चयेन नवग्रहमखप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

तोरणपूजा द्वारपूजा स्तम्भप्रतिष्ठादिमूलवाक्यानि शारदा-
तिलके द्रष्टव्यानि ग्रन्थविस्तरभयान्नात्रोच्यन्ते ।

अथ शतमुखादिकोटिहोमविधानम् ।

भविष्योत्तरे संवरण उवाच ।

बहुत्वात्कर्मणां ब्रह्मन् कोटिहोमः सुदुष्करः ।

कार्ये गुरुलघीयस्वात्* पर्वकालाद्यपेक्षया ॥

* कार्याद्गुरुतया यस्मादित्याकरे पाठः ।

कालेन महता चैव शक्यः प्राप्तुं कथञ्चन ।
 नियमाद्ब्रह्मचर्याद्वा दुष्करो हीति मे मतिः ॥
 निरोधो ब्राह्मणानाञ्च भृश्याटिः सुदुष्करः ।
 एतद्विज्ञाय मे ब्रह्मन् यदि शास्त्रेषु पठ्यते ।
 कोटिहोमस्य सहस्रं वद मे ब्राह्मसम्भय ॥

सनक उवाच ।

शताननो दशमुखो द्विमुखैकमुखस्तथा ।
 चतुर्विधो महाराज कोटिहोमो विधीयते ॥
 कार्यस्य गुरुतां ज्ञात्वा नैकव्यमथ पर्वणः* ।
 यथा सहस्रपतः कार्यः कोटिहोमस्तथा नृणु ॥
 पर्वणसन्दसूर्यपक्षणरूपस्येत्यर्थः ।

कृत्वा कुण्डशतं दिव्यं यद्योक्तं हस्तसम्मितम् ।
 एकैकस्मिन्शततः कुण्डे दश(शतं) विप्रान्नियोजयेत् ।
 सद्यः पक्षे तु विप्राणां सहस्रं परिकीर्तितम् ॥
 एकैकस्मिन् कुण्डे प्रतिलक्षं दश(शतं) ब्राह्मणा इति कोटिहोमे
 सहस्रं ब्राह्मणा भवन्तीति प्रचयशिष्टसंख्यानुवादोऽयम् ।
 एकस्थानप्रणीतेऽग्नौ सर्वत्र परिभाषिते ।
 होमं कुर्युर्द्विजाः सर्व्वं कुण्डे कुण्डे यद्योदितम् ॥
 यथा कुण्डबहुत्वेऽपि राजसूर्ये महाकृतौ ।
 न चैवाग्निबहुत्वं स्यान्न च यज्ञो विभिद्यते ।
 तथा कुण्डशतेऽप्यत्र घृतार्च्चिपि नियोजिते(नियोजयेत्) ॥

घृतार्चिषि अग्नी ।

एक एव भवेद्द्वयज्ञः कोटिहोमो न संशयः ।

एवं यः क्रियते क्षिप्रं व्याकुलैः कार्य्यगौरवात् ।

शताननः स विज्ञेयः कोटिहोमो मखोत्तमः ॥

अत्र सर्वापि इतिकर्तव्यता पूर्ववत् । कुण्डानां हस्तसम्मित-
मिति हस्तमात्रता तु घृतार्चिषि नियोजिते इत्युक्तत्वाद्घृतादि-
शीघ्रदाहिहोमद्रव्यविषया । तिलादौ तु शतांशस्य लक्षत्वेन
लक्षहोमोक्तं कुण्डं कार्य्यम् ।

तदुक्तम् ।

अयुते त्वथ होतव्ये कुण्डं स्याद्वस्तमात्रकम् ।

द्विगुणं लक्षहोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणम् ॥

इति प्राक् । अर्थात् परिमाणमिति कात्यायनपरिभाषीक्तैः
स्वतन्त्रस्य ईदृशस्य च लक्षहोमस्य अविशेषाच्च । अत्र सहस्र-
ब्राह्मणसंख्या ऋत्विङ्गात्रविषया । ऋत्विगाचार्य्यसहित इति
पूर्वोक्तस्याचार्य्यस्य विशेषाभिधाने बाधकाभावात् । तेन
आचार्य्येण एकस्मिन् कुण्डे अग्नी प्रणीते सति तमग्निमन्त्रेषु
कुण्डेषु विहृत्य प्रतिकुण्डं दश दश ऋत्विजो जुहुयुरिति शत-
मुखः ।

अथ दशमुखः ।

तत्रैव ।

स्वल्पैरहोभिः कार्य्यः स्याद्वर्षाकालादिकेऽपि वा ।

तदा दशमुखः कार्य्यः कोटिहोमो महामते(विजानता) ॥

विप्राणां द्वे गते तत्र सुविभव्य नियोजयेत् ।

ते च विज्ञातगीताः स्युर्दत्त(व्रत)यन्तो जितेन्द्रियाः ॥

अत्र पक्षे च एकस्मिन् कुण्डे दगनघहोमाः सम्पद्यन्ते ।

तत्र ।

लघाहं त्रिकरं कुण्डं नघहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दगनघाहुती क्रमात् ॥

इति तन्त्रान्तरोक्तं कुण्डं प्राद्यम् । प्रतिकुण्डमृत्विजां विंगतिः
स्याप्या । अन्यत् मन्त्रं पूर्व्वयत् ।

इति भविष्योत्तरे दगसुखः ।

अथ द्विसुखः कथ्यते ।

यथा तत्रैव ।

अथ कुण्डद्वयहृत्वा विभव्य च विभायसुम् ।

होमं कुर्युर्द्विजा भूयः संस्कृत्य विधिपूर्व्वकम् ॥

गतं तत्र नियोज्यं स्याद्विप्राणां प्रविभव्य वै ।

यदा मासेऽर्दमासे वा* कार्यकाल उपस्थिते ।

तदा तु द्विसुखः कार्यः कोटिहोमो विचक्षणैः ॥

अत्र प्रतिकुण्डं पञ्चाशदृत्विजः । भूयः संस्कृत्येत्युक्त्वा द्वितीय-
कुण्डेऽपि मन्त्रैरग्निं स्थापयेदिति गम्यते । कुण्डन्तु पट्टस्तं
तन्त्रान्तरोक्तेः ।

इति द्विसुखः ।

शारदातिलके तु ।

द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ।
 दशलक्षे तु षड्दस्तं कौट्यामष्टकरं स्मृतम् ॥
 एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।
 लक्षाणां दशकं यावत्तावद्दस्तेन वर्द्धयेत् ।
 दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहीमे विधीयते ॥ इति ।

अथ एकमुखः ।

तत्रैव ।

यदा तु स्वेच्छया यज्ञं यजमानः समापयेत् ।
 कालेन महता राजंस्तदा चैकमुखो भवेत् ॥
 एककुण्डस्थितो वङ्गिरेकचित्तैः समाहितैः ।
 यथालाभस्थितैर्विप्रैर्ज्ञान(ज्ञात)शीलैर्विचक्षणैः ॥

हीतव्य इति शेषः ।

न संख्यानियमश्चात्र ब्राह्मणानां नृपोत्तम ।
 न कालनियमश्चैव स्वेच्छया यज्ञ उच्यते ॥
 आहृत्या कर्तुंकामस्य चातुर्मास्यादिकर्मवत्* ।
 सदा प्रसक्तः† कर्तव्यो यज्ञोऽयं सार्वकालिकः ॥
 अयमेकमुखो राजन् कालेन बहुना भवेत् ।
 बहुविघ्नस्तु(श्च) कालेन तस्मात्सङ्क्षेपमाचरेत् ॥

* आहृत्या सर्वकामस्य चातुर्मास्यानुकर्मवत् इत्याकरे पाठः ।

† सत्प्रसक्तौ इत्याकरे पाठः ।

यतो हि चित्तमायुश्च वित्तस्यैवास्थिरं सदा ।

अतः सङ्घेपतः सर्व्वं धर्मकार्य्यं प्रशस्यते ॥

ततः समाप्ते यज्ञे तु कारयेत् सुमहोत्सवम् ।

गृह्यतूर्त्यनिनादेन वेद(ब्रह्म.घोषपरवेण(स्वनेन) च ॥

एतत्सर्व्वं गतमुखादिपक्षेऽपि साधारणं बोध्यम् ।

ततश्च दक्षयेद्दिप्रान् होतृंश्च ग्रहयान्वितः ।

दक्षयेद्दक्षिणाभिस्तोपयेत् ।

निष्कैश्च कर्षणैश्चैव मण्डनैर्विविधैरपि(नृप) ।

दक्षयेदिति पूर्व्वेणान्वयः ।

गोगतश्चैव दातव्यमश्वानाश्च गतं तथा ।

सहस्रश्च सुवर्णस्य सर्व्वेषामपि दापयेत् ॥

ग्रामैर्गजैरथैरश्वैः पूजयेच्च पुरोहितम् ।

दीनान्धकृपणान् सर्व्वान्^१ वस्त्रान्नैद्यापि पूजयेत् ॥

ततश्चावभृये स्त्रायात्तैर्घटैः पूर्व्वकल्पितैः ।

लक्षहोमोक्तमन्त्रेण सदा विजयकारिणा ॥

एवं समाप्येत्पुण्यं कोटिहोममखं शुभम् ।

तस्यारोग्यं वित्तपुत्रराष्ट्रवृद्धिसाधैव च ।

सर्व्वपापक्षयश्चैव जायते नृपसत्तम ॥

अनावृष्टिभयश्चैव उत्पातभयमेव च ।

दुर्भिक्षं ग्रहपीडा च प्रशमं याति भूतले ॥

० यतो हि चित्तचित्तायमायुश्चैवास्थिरमित्याकरे पाठः ।

† कृपणानायाति क-पुस्तके पाठः ।

एतत्पुण्यं पापहरं सर्वकामफलप्रदम् ।
 सनकार्ख्येन मुनिना पार्थिवाय निवेदितम् ॥
 सर्वापचारः*शमनं भवने वने वा
 ये कारयन्ति मनुजा नृप कोटिहोमम् ।
 भोगानवाप्य मनसोऽभिमतान् प्रकामं
 ते यान्ति शक्रसदनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥

अत्र केचिच्चतुरोऽपि कोटिहोमप्रकारान् राजाधिकारानिच्छन्ति ।
 गोशतशताश्वसहस्रसुवर्णग्रामादिदानस्य अन्येन कर्तुमशक्य-
 त्वात् । शिष्टास्तु फलवाक्ये मनुजा इति श्रवणात् दानातिरिक्ते
 राजसमधनस्य ब्राह्मणादेरपि चात्ताधिकारः राजदत्तग्रामादि-
 दानस्यापि सम्भवादित्याहुः । न च—ग्रामैर्गजैरथैरश्वैः पूजयेच्च
 पुरोहितम्—इति वचनाद्राजमात्रस्य अत्ताधिकार इति वाच्यम् ।
 पुरोहितशब्दस्य तुलादानवाक्ये गुरुशब्दस्येव आचार्यपरत्वान्न
 काप्यनुपपत्तिरिति वदन्ति ।

इति भविष्योत्तरे शतमुखदशमुखद्विमुखैकमुखकोटिहोमविधानं
 समाप्तम् ।

अथ ग्रहमण्डलकल्पनम् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे वज्र उवाच ।

एकैकस्येदमुक्तान्ते विधानं ग्रहपूजने ।

सर्वग्रहाणां यजने(पूजायां) विधानं मम कीर्तय ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सर्वग्रहाणां यजने मण्डलस्य विधिं शृणु ।
 आदावेव नरव्याघ्र यागं वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 प्रागायतन्तु कर्त्तव्यमादौ रेखाद्वयं नृप ।
 तस्योपरि तथा कार्यमपरं तूत्तरायतम् ॥
 एवङ्गते यदुत्पन्नं मध्ये तु चतुरस्रकम् ।
 तटस्त्रिभ्यः प्रकर्त्तव्यं तथा रेखाचतुष्टयम् ॥
 एवङ्गते सम्भवति भगणं द्वादशक्षयम् ।
 त्रयोदशं तथा तस्य ध्रुवस्थानन्तु मध्यमम् ॥
 प्राच्यां दिशि महीनाथ भेषन्तु परिकल्पयेत् ।
 रागिस्थानानि सर्वाणि रागिवर्णेन रक्षयेत् ॥
 रागिवर्णानथो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
 अरुणश्च सितश्चैव हरितः पाटलस्तथा ।
 आपाण्डुश्च विचित्रश्च कृष्णश्च कपिलस्तथा ॥
 पिङ्गलः कपिलो बभ्रुर्मलिनश्च यथाक्रमम् ।
 भेषादीनां विनिर्दिष्टा वर्णाः पार्थिवसत्तम ॥
 आकाशवर्णङ्कर्त्तव्यं ध्रुवस्थानन्तथैव च ।
 ध्रुवस्थाने महीनाथ देवतासप्तकं न्यसेत् ।
 मण्डलैः शुकुलवर्णैश्च दिग्विभागं निबोध मे ॥
 ध्रुवस्य मण्डल मध्ये कुवेरस्यैव चोत्तरि ।
 मण्डलं गगनस्यात्र भागे प्रागुत्तरि भवेत् ॥
 प्राग्भागे च तथा राजन्मण्डलं ब्रह्मणः स्मृतम् ।

प्राग्दक्षिणे तथा भागे दिशमूर्द्धां प्रकल्पयेत् ॥
 दक्षिणे च तथा भागे याम्यं वै परिकल्पयेत् ।
 भार्गवं नैर्ऋते कार्यं भुवो भूपाल मण्डलम् ॥
 शेषस्य तु तथा कार्यम्रतीचां दिशि मण्डलम् ।
 दिग्धस्तात्तु या तस्या मण्डलं पश्चिमीत्तरे ॥
 ग्रहधारवशाद्राजन् यस्मिन्नाशी व्यवस्थितः ।
 मण्डलं तस्य कर्त्तव्यं तस्मिन्नेव यथाविधि ॥
 न्यासः कार्यो ग्रहेन्द्राणां देवताभिः सहानघ ।
 आदित्यात्मसमे राशी केतोः कुर्यात्तु मण्डलम् ॥
 राशी सवर्णे तद्वर्णं यस्य स्यान्मण्डलं नृप ।
 उत्पाद्यः परिधिस्तत्र रङ्गेणान्येन पार्थिव ॥
 गन्धचूर्णयुता रङ्गाः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 राशिचक्रं समग्रन्तु रेखया परिवारयेत् ॥
 नक्षत्राणां तंतः कार्यो न्यासः पार्थिवसत्तम ।
 राशी राशी यथास्थानं रेखया परिवारितम् ।
 राशी राशावतो वक्ष्ये नक्षत्राणां समाश्रयम् ॥
 अश्विनी भरणी चैव कृत्तिकांशन्तुरीयकम् ।
 मेषराशी विनिर्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 पादत्रयं कृत्तिकानां रोहिणी सकला तथा ।
 मृगर्क्षस्य तथैवाङ्गं ज्ञेयं वृषसमाश्रयम् ॥
 मृगर्क्षाङ्गं तथैवाङ्गं अदित्याश्वरणत्रयम् ।
 नित्यमेव समुद्दिष्टं मिथुनस्य समाश्रयम् ॥

पादं पुनर्वसोः पुष्यं मापं कर्कटकाश्रयम् ।
 पित्रं भाग्य(भग)मघार्थ्यम्नः पादं सिंहाश्रयं भवेत् ॥
 पादश्रयमघार्थ्यम्नो हस्तं त्यादृदन्तं तथा ।
 कन्यारागो विनिर्दिष्टं नित्यं पार्थिवमत्तम ॥
 शिवाहंश्च तथा स्याती विगात्राचरणश्रयम् ।
 तुल्यारागो विनिर्दिष्टं मुनिभिस्सास्वदर्गिभिः ॥
 विगात्राचरणं भैषं गात्रं हृदिकम् श्रुतम् ।
 मूलमाप्यं तथा पादो वैश्वदेवस्य धन्विभि ॥
 पादश्रयं वैश्वदेवादाह्नां० येष्वयमेव च ।
 धनिष्ठाहंश्च मकरे नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥
 धनिष्ठाहं गतभिषा चक्षुश्च चरणश्रयम् ।
 कुम्भारागो विनिर्दिष्टं सततं पार्थिवोत्तम ॥
 पादमात्रपदं सर्व्वमादिग्रभं(र्षुभं) नराधिप ।
 पौण्यश्च कथितं मीने मुनिभिस्सास्वदर्गिभिः ॥
 भक्षकपूजने राजश्रुतस्य च पृथक् पृथक् ।
 राशिचक्रस्य याज्ञेन एकैकं तारकं म्यसेत् ॥
 प्रागुक्तवर्षैर्भूपाल न्यासः कार्य्यो यथाविधि ।
 ताराचक्रस्य विन्यासो रश्मया परिवार्य्यते ॥
 नक्षत्रदेवतान्यासो यद्भिः कार्य्यः समस्ततः ।
 यथा नक्षत्रसामीप्यमृक्षवर्णैः पृथक् पृथक् ।

तस्यापि लेखा कर्त्तव्या वृत्ता व्योप्यति मण्डलम् ॥

लेखावाहिनं विन्यासं दिगीशानान्तु कारयेत् ।

दिशाच्च पार्थिवश्रेष्ठ यथावदनुपूर्वशः ॥

स्वाश्रयर्क्षसमं वर्णं दिगीशानान्तु कारयेत् ।

उत्तरस्यान्तु कर्त्तव्यं धनदस्य तु मण्डलम् ।

रुक्मवर्णं प्रयत्नेन दिशां वर्णमतः शृणु ॥

उत्तरा च भवेच्छुक्ला रक्ता प्राची प्रकीर्त्तिता ।

दक्षिणा पीतवर्णा स्यात्कृष्णा ज्ञेया च पश्चिमा ॥

पद्मवर्णा तथैशानी ताम्रा स्यात्पूर्वदक्षिणा ।

पालाशी च विनिर्दिष्टा तथा दक्षिणपश्चिमा ॥

नीलोत्पलसवर्णा तु वायव्या च प्रकीर्त्तिता ॥

दिग्मण्डलान्तु तद्विद्वाँल्लेखया परिवेष्टयेत् ।

वृत्तया वेष्टयेद्विद्वाँ(वृत्ताँ)ल्लेखया चतुरस्रया ॥

तन्मध्ये शङ्खपद्माद्यैर्मण्डलैरुपशोभयेत् ।

लेखाविधानं द्विगुणं सर्वत्रैव तु कल्पयेत् ॥

मण्डलस्य तु कोणेषु उदकुम्भान्नवान् दृढान् ।

फलपल्लवसञ्चनान् गन्धपुष्पादिचर्चितान् ।

चतुरो विन्यसेद्विद्वान्नित्यमेव विचक्षणः ॥

लेखासु विन्यसेद्राजन् पताकाश्च ध्वजांस्तथा ॥

छत्राणि च सवर्णानि ग्रहेन्द्राणां पृथक् पृथक् ॥

स्थानान्तु विज्ञाय यथावदत्र

कार्यं तथा मण्डलकप्रमाणम् ।

सा तूत्तमाङ्गुलिः सप्तधवा सैव तु मध्यमा ।

षड्यवा साधमा प्रोक्ता मानाङ्गुलिमितीरितम् ॥

सा अष्टयवात्मिका इत्यर्थः ।

विन्यस्तैस्त्रिंशत्त्रिंशत्गुणैर्वैर्मानाङ्गुलिः स्मृता* ।

कर्तुं(शिष्य)र्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिमध्यतः ॥

पर्वणोरन्तरा ह्यैर्घ्यं मात्राङ्गुलमुदाहृतम् ।

विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृतम् ॥

चतुर्धा विभजेदेको भागो मुष्ट्यङ्गुलिः स्मृता ।

यत्किञ्चित्पुरुषायामं विभज्य दशधा पुनः ॥

एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमङ्गुलम् ।

देहलब्धाङ्गुलं नाम जानीयात्तस्य तत् पुनः ॥

उच्छायः प्रतिमायाः स्यान्महामानाङ्गुलाश्रयः ।

महामानाङ्गुलं यत्तन्मात्राङ्गुलिमितीरितम् ॥

मानान्तराङ्गुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कारयेत् (कल्पयेत्) ।

प्रासादादींश्च तैर्नैव कुर्यान्मानान्तरेण वा ॥

षेदिकापीठशिविकारथादीनां विधिः पुनः ।

मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ॥

यागोपकरणान्येवं कुर्यान्मानाङ्गुलेन वै ।

होमाङ्गानि सुवादीनि कुण्डं मुष्ट्यङ्गुलाश्रयम् ।

देहलब्धाङ्गुलेनाथ कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां ये हस्ताः परिकीर्तिताः ।

षट्महाष्टयवैर्मानाद्गुर्नेर्मान् प्रयोजयेत् ॥
 यत्नमानाद्गुष्ठपर्वप्रमाणेनाधिकेन वा ।
 प्रामादाराम(वाम)वेग्मानि विष्णुहस्तप्रमाणतः ।
 तद्भागारामचेष्टाणां क्रोगानां शिवदस्ततः ॥
 नवानामपि कुण्डानां विधानं भ्यामपूर्वकम् ।
 निम्नाणं विधिवदस्ये माधकानां हितेष्यया ॥
 चयोदगाद्गुनं त्यक्त्वा वेदिकायायतुर्दिग्म् ।
 कुण्डानि गणनीक्तानि विदध्याद्विधिवद्गुरुः ॥
 पूर्वार्धदसु काष्ठासु रम्याकाराण्यनुक्रमात् ।
 चतुःकोणं भगाकारं चन्द्रार्धं त्रिकोणकम् ।
 हस्तं पद्मं पद्माभम् षष्टास्रं नामतो विदुः ॥
 पुरन्दरेगयोर्मध्ये हस्तं वा चतुरस्रकम् ॥
 तदाचार्येण निर्दिष्टं नवमं कुण्डमुत्तमम् ॥
 कुण्डानि चतुरस्राणि हस्तनानालतीनि वाः ॥
 नव पद्माय वैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणाश्वितम् ॥
 यत्रोपदिशति कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि ।
 वेदान्त्रमर्धचन्द्रश्च हस्तं पद्मनिभं तथा ॥

० सान् परिक्लृप्तयेदिति क पुस्तके पाठः ।

† क्रियासारे च—चतुरस्रं योनिमर्धचन्द्रं चारं तुवर्गुणम् ।

पद्मस्य पद्मजाकारमष्टास्रं तानि नामतः ।

आचार्यकुपदं मध्ये श्याद्वीरोपतिमर्धचन्द्रयोः ॥

‡ श्रीमद्भूरपि—शस्तानि तानि हस्तानि चतुरस्राणि वा सदा ।

कुर्यात्कुण्डानि चत्वारि प्रागादिषु विचक्षणः ।
 पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिगोचरं द्विजः ॥
 एकं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्यां कारयेद्बुधः* ।
 चतुरस्रं भवेत् कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ॥
 हस्तमात्राणि सर्वाणि दीक्षासु स्थापनादिषु ।
 नित्यहोमे च साहस्रे कुर्यात् कुण्डानि सर्वदा ॥
 द्विहस्तादिककुण्डानां प्रकारस्तूच्यते बुधैः ।
 द्विहस्तकुण्डदोःकोटिस्त्रयस्त्रिंशन्मिताङ्गुलिः ॥
 यवाः सप्तमिता यूकाश्चतस्रो लिच्छिकास्तथा ।
 कोटिबाह्वु चैकचत्वारिंशदङ्गुलिसन्मिता ॥
 यवा यूकास्तथा लिच्छा वेदसंख्यास्त्रिहस्तके ।
 नागवेदाङ्गुलीन्मानं चतुरस्रं चतुष्करे ॥
 अङ्गुलानि त्रिपञ्चाशद्-यवाः पञ्चाथ लिच्छिकाः ।
 चतस्रोऽप्यथ विज्ञेयाः पञ्चहस्तोन्मिते बुधैः ॥
 षड्हस्ते चाष्टपञ्चाशदङ्गुलानि यवौ तथा ।
 यूके लिच्छाश्चतस्रस्तु विज्ञेया गणकीत्तमैः† ॥
 त्रिषष्टाङ्गुलसंयुक्ता यवाः स्युः सप्तहस्तके ।
 अष्टहस्ते सप्तषडङ्गुलानि मुनयो यवाः(ऽपि वा) ॥

* एककुण्डपत्रे चतुरस्रं वृत्तं वा तत्कार्यं तदुक्तं क्रियासारे—

चतुरस्रं भवेत्कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ।

स्थिरार्चने चरार्चायां नित्ये हवनकर्म्मणि ॥

† ज्ञेया गणनिकीत्तमैः इति घ-पुस्तके प्राठः ।

शून्ययूकायतस्त्रोऽपि निष्ठा कोटिभुजोन्मिते(मते) ।
 क्षामप्रत्यङ्गुलीमंख्ये भुजकोटिनवोन्मिते ॥
 दशकोटिमिते कुण्डे पञ्चमगाङ्गुलानि च ।
 यथाः मगाथ यूकेका निष्ठा तु करणी मताः ॥
 सत्वेत्यं चतुरस्रन्तु योन्याद्यप्युक्तमार्गतः ।
 दशहस्ता तु कुण्डानां रचनोक्ता मया स्फुटम् ॥
 दक्षपयिमतो नालमायामि चतुरङ्गुलम् ।
 विधाय रन्ध्रमध्यस्थमेखलोपरि गोभनम् ।
 सञ्जीतन्वागुमारिण कर्त्तव्यं तन्वयिषमैः ॥

७ कुण्डानां दिग्नादिकरणीनां गणितान्येवमादौधतया अपरापि तत्रगाभी मदर्शते यथा—

एकदशदशमं चतुर्विंशद्विंशकं ।
 एकाष्टाविंशतिगतात्तिसप्तम्याथ मयता ।
 एकचत्वारिंशदङ्गुलयम् स्थान्द्विदशकं ॥ ७ ॥
 अष्टचत्वारिंशता स्यात्तुर्दशैः करणत्रय ॥ ८ ॥
 तृतीयांशान्मचतु पञ्चाशत् पञ्चदशकं ॥ ५ ॥
 चतुरैकाविंशतिगतात्तिसप्तम्याथ मयता ॥ ६ ॥
 सप्तदशे अष्टदशता विपदि, करणी मता ॥ ७ ॥
 कना सप्तदशांशभ्यां चतुष्टयं चाष्टदशकं ॥ ८ ॥
 क्षामप्रत्यङ्गुला कार्या करणी भवदशकं ॥ ९ ॥
 दिग्गोमीना दयोनाय दशहस्ते पडद्वय ।
 एष दशान् कुण्डानां करण्युक्ता मया स्फुटा ॥

(शरदातिलकटीकायां राघवभट्ट १)

पूर्वकुण्डश्रवःकोटिरुत्तरस्येति कल्पना ।
 विज्ञेया सर्वदा तज्जैर्द्विहस्तादिविधिस्वयम् ॥
 कुण्डानां यच्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः ।
 विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखलाकण्डनाभयः* ॥
 इन्द्राग्नियमदिकुण्डे योनिः सौम्यमुखी स्मृता ।
 योनिः पूर्वमुखान्येषु पूर्वैशान्यन्तरा भवेत् ॥
 नार्पयेत्कुण्डकोणेषु योनिं तान्तु विधानवित् ।
 कुण्डानां मध्यदेशे तु कल्पयेत्पङ्कजाकृतिम् ॥
 नाभिर्यदा कुण्डरूपो मानमस्य निगद्यते ।
 मुद्गरतन्त्रे कहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः† ॥
 नेत्रार्णवाङ्गुलोपेतः कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
 यवहयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
 योनिकुण्डे योनिमञ्जकुण्डे नाभिं विवर्जयेत् ।
 नाभिक्षेत्रं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ॥
 वहिरंशद्वयेनाष्टौ दलानि परिकल्पयेत् ।

* महाकपिलपञ्चरात्रे तु स्पष्टमेकीकृतं यथा—

कुण्डषड्भागिका त्वाद्या द्वितीयाष्टांशका स्मृता ।

तृतीया द्वादशंश स्यात् ॥ इति ।

योगिनीहृदयेऽपि—

मेखलाः शृणु मे देवि हस्तादिषु विशेषतः ।

पश्चात्कार्कांशसम्भागैर्मिताः स्युर्गोपिताः शुभाः ॥ इति ।

† उच्चत्वविस्तारंभ्याम् । (राघवंभट्टः ।)

ध्वजायप्राप्तये तिर्यग्गूर्धमेकाङ्गुनीयकम् ॥
 निखनेत्सर्वकुण्डानां ध्वजायः कीर्तितो बुधैः ।
 स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः ॥
 ध्वजायहीनं यत्कुण्डं प्रीतिं कर्तुरनिष्टकम् ।
 तस्माद्गुरुः प्रयत्नेन ध्वजायं पूर्वमानयेत् ॥
 विस्तरेण गुणितद्वैध्यं कुण्डेषु फलं भवेत् ।
 तत्पृथग्वसुभिर्भक्तो शेषमायो ध्वजादिकः ॥
 ध्वजायरहितं कुण्डं मत्सु)सक्षणमपि त्यजेत् ।
 इत्थं ध्वजायमिच्छन्ति याज्ञिकाः कुण्डकर्मणि ॥
 अन्ये धूमायमिच्छन्ति देवज्ञाः कुण्डकर्मणि ।
 अग्निस्थानं होमकुण्डं शान्नापाकगृहाणि च ।
 धूमे कुर्व्यात्प्रयत्नेन याज्ञिकानां गृहे(हं) तथा ॥
 तस्माद्भुजायधूमायकुण्डे देये(यं) विचक्षणैः ।
 चतुरस्रं चतुःकोष्ठे(कोणं) सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा ।
 हस्तामानेन तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत् ॥
 पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः(मतः) खनेत् ।
 पञ्चदशमिति ज्ञात्वा यथारुचि समाचरेत् ॥

● यावान् कुण्डस्य विस्तारस्तावागत्याम ईरितः ।

तिर्यग्गूर्धं ध्वजायार्थं सर्वमेकाङ्गुनाधिकम् ॥ इति कुण्डमन्त्रे पाठः ।

† सर्वसिद्धिदफलपदमिति म-पुत्र.के पाठः ।

‡ व्यासि दैव्यं हस्तेऽष्टाभिः शेषेऽवायो ध्वजादिकः । इति कुण्डमन्त्रे पाठः ।

सहस्रद्वितये कुण्डे पञ्चविंशाङ्गुलानि(लेन) च ।
 यवौ(वा) यूकात्रयं लिच्छा भूमितः परिकीर्त्तिता ॥
 अङ्गुलं भूर्यवौ द्वौ तु त्रयो यूकाश्च लिच्छिकाः ।
 द्विसहस्रादिद्वद्वौ तु हस्तं(स्ते) संयोजयेत् सुधीः ॥
 दशसाहस्रिके होमे चतुस्त्रिंशन्मिताङ्गुलैः ।
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं कुण्डं महर्षिभिः ॥
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं हस्तप्रमाणके ।
 कुण्डे त्वयुतहोमोक्ते संयोज्यञ्चैवमङ्गुलम्(मण्डलम्) ॥
 षड्यवा एकयूकाद्या लिच्छा अयुतवृद्धितः ।
 यावन्नक्षो भवेत्पूर्णस्तावदेवम्प्रकल्पयेत् ॥
 कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।
 मेखलाः पञ्च वा तिस्रश्चैका वाथ भवेदिह ॥
 उत्तमन्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।
 त्रिमेखलं भवेन्मध्यं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥
 षड्वाणाब्धिन्निनेत्रैस्तु मिताः स्युः पञ्चमेखलाः ।
 यद्वा मनीषिभिः प्रोक्तमुत्तमं स्यात्त्रिमेखलम् ।
 द्विमेखलं भवेन्मध्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥
 प्रथमा द्व्यङ्गुलायामा उन्नता सा नवाङ्गुलैः ।
 मध्या तु त्र्यङ्गुला वाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुलैः ॥
 अङ्गुलैः पञ्चभिर्वेदमितैः स्यान्मेखलाद्वयम् ।
 एका षड्ङ्गुलोत्थेधविस्तारा मेखला मता ।
 चतुर्भिरङ्गुलैः सा स्यादुन्नतिश्च समन्ततः ॥

तस्याधोपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः ।
 अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णसु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यो वप्रः सोऽपि तृतीयकः ।
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णसोन्नतश्च समन्ततः ॥
 तयोरभ्यन्तर्ग(रन्वतरे)णात्र कुण्डं कुर्याद्यथावृत्ति ।
 आद्या सत्त्वगुणा प्रोक्ता राजभी च ततः परा ॥
 तामसी स्यात्तृतीया च देवा विष्णादयः क्रमात् ।
 खाताद्वाघ्निऽङ्गुलमितः कण्ठः कुण्डेष्वय विधिः ॥
 कुण्डे द्विद्वस्ते तास्ताः स्युस्तर्काधिगुणसम्मिताः ।
 कुण्डे त्रिद्वस्ते ता ज्ञेया मुनिभूतगुणाङ्गुलाः ॥
 अधिद्वस्ते तु कुण्डे ता नागतकयुगाङ्गुलाः ।
 कुण्डे पञ्चकरे नन्दसप्तभूताङ्गुलैः स्मृताः ॥
 ताः स्युः कुण्डे ऋतुकरे दिग्व्यस्यष्टाङ्गुलान्विताः ।
 कुण्डे सप्तकरे दंशगनवसप्ताङ्गुला मताः ॥
 कुण्डे वसुकरे ताः स्युर्भानुपंग्व(पंग्व)ष्टकाङ्गुलाः ।
 कुण्डे नयकरे विश्वरुद्रनन्दाङ्गुलाः स्मृताः ॥
 दिग्घस्तप्रमिते कुण्डे मनुभानुदशाङ्गुलाः ।
 उल्लेधायामतो ज्ञेया मेखला सर्वतो बुधैः ॥
 एवं तैऽभिहितस्तात मेखलानां सुनिश्चयः ।
 होमकल्पुरतः स्याप्या दक्षिणि पश्चिमेऽपि वा ॥
 मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धाक्षंशविस्तृता ।
 उन्नतिर्द्वारङ्गुलेनास्याः कुण्डोष्ठी बोधिपत्रवत् ॥

एकेकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
 यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥
 कुम्भद्वयसमायुक्तं मध्ये त्वाज्यधृतिस्तथा ।
 अग्रेण कुण्डाभिमुखी किञ्चिदुत्सृष्टमेखला ॥
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम् ।
 त्रिद्वेकाङ्गुलिविस्तारः क्रमात्पूनाग्रमिष्यते ॥
 अश्विसंख्याङ्गुलोपेतामुच्छ्रायायामतः समाम् ।
 वेदिं विधाय तस्यान्तु अन्यनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 अथ मुष्ट्यादिकुण्डानां विनियोगं वदामि ते ।
 मुष्टिमात्रं शतार्धं स्याच्छते, वै रत्निमात्रकम् ।
 सहस्रके हस्तमात्रं अयुते तु द्विहस्तकम् ॥
 लक्षार्धं त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।
 प्रोक्तं पञ्चकरं कुण्डं दशलक्षहृतिष्वपि ॥
 षड्दसं लक्षविंशत्यां कौट्यार्धं सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे दशकरं प्रोक्तं कुण्डं महर्षिभिः ।
 दशहस्तान्न हि परं कुण्डमस्ति महीतले ॥
 सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।
 पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धेन्वाभं शुभप्रदम् ।
 शत्रुक्षयकरं त्रयस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्मणि ॥
 क्खेदमारणयोः कुण्डं षड्दसं पद्मसन्निभम् ।
 पुष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम् ॥

ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भोगे भगाकृतिम् ।
 चन्द्रार्धं सारणे याम्ये नैर्ऋत्याश्च त्रिकोणकम् ॥
 वारुण्यां गान्तिके वृत्तं पङ्क्याश्चाटनेऽनिले ।
 उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रोद्यामष्टास्रमीरितम् ।
 चतुरस्रन्तु सर्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः ॥
 कुण्डस्य रूपं जानीयात्परमं प्रकृतेर्वपुः ।
 प्राच्या गिर समाख्यातं बाह्य दक्षिणमीम्ययो ।
 उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे ॥
 कुण्डं तन्त्रोक्तमार्गेण निम्नायाय सनक्षणम् ।
 रक्तमृच्छालिपिष्ठाभ्यां भूपयेदक्प्रियं यथा ॥
 खाताधिके भयेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
 वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
 मेखलारहिते शोकोऽप्यधिके वित्तसङ्घयः ।
 भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विवर्जितम् ॥
 अनेकदोषदं कुण्डं तत्र न्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 दिग्देशकुण्डनिर्मुक्तो योऽनलो लौकिको हि स ।
 तस्माद्दिग्देशकुण्डानि सद्वाद्याण्युक्तलक्षणैः ॥
 कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाचरेत् ।
 हस्तमात्रेण तत्कुर्याद्वातुभिश्च सुशोभितम् ।
 अङ्गुलीत्सेधसंयुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

इति कुण्डनिर्माणविधिः ।

अथ स्थण्डिलम् ।

यथाह वशिष्ठसंहितायाम् ।

अथाग्निकार्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
स्थण्डिलं बालुकाभिर्वा रक्तमृद्रजसापि वा ॥ इति ।

शुल्बकारिकायाञ्च ।

कुर्त्याच्छतार्धेऽङ्गुलिमानमूर्द्धकं
शताहुतौ द्वाङ्गुलमानमुच्छ्रयम् ।
वेदाङ्गुलार्धन्तु सहस्रहोमके
वस्त्रङ्गुलान्येव तथैव चायुते ॥
लक्षाहुतौ स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं
चोर्द्धं विदध्यात्प्रयुते च विंशतिम् ।
तत्त्वाङ्गुलं कोटिमखे तथोच्छ्रितं
तथाव्युदेनाधिकमानमाहुः* ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायेन प्रकृतिगतधर्माणां मेखला-
योऽन्यादीनां स्थण्डिलेऽपि प्राप्तिरस्तीति निश्चितम् ।

अतएव बोधायनेनोक्तम् ।

कुण्डवन्मेखलाङ्गुत्वा योनिङ्गुत्वा ततः परम् ।

बोधायनमते प्रोक्तं स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ॥

कुण्डाभावे तु होमार्थं स्थण्डिलं पीठमेव वा (च) ।

होमार्थं स्थण्डिलं पीठं कार्यमित्याह शौनकः ॥ इति ।

* तथाव्युदे चाधिकमानमेव इति ग-पुस्तके पाठः ।

अत्र योनिमेखलाभावः यदा द्विहस्तं क्रियते तदा द्विहस्तमात्रं
स्यात् । पीठं द्वादशाङ्गुलं लिखेत् अर्कमाने प्रादेशमात्रम् । एवं
पीठार्धसिद्धिः स्यात् । पीठस्य स्रग्दिल्लमानतो ज्ञेयमुच्छ्राये
द्वादशाङ्गुलं कार्यम् ।

अथ प्राचीसाधनम् ।

श्रवणस्योदये प्राची प्राची स्यात् कृत्तिकोदये ।
चित्रास्वात्यन्तरे प्राची न प्राची चन्द्रसूर्ययोः ॥
रात्री संसाधयेत्प्राचीं साधकेन्द्रः प्रमाणतः ।
कृत्तिका श्रवणं पुष्यं चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
एतप्राच्या दिशो रूपं युगमाप्नोदिते पुनः ॥ इति ।
इति प्राचीसाधनविधानम् ।

अथ कुण्डमण्डपविधानम् ।

श्रीश्वर उवाच ।

अथ मण्डपनिर्माणं वक्ष्यामि विधिपूर्वकम् ।
यच्चनो यज्ञसम्पत्तिहेतुं सर्व्वफलप्रदम् ॥
नक्षत्राशिवाराणामानुकूल्ये(मनुकूले) शुभेऽहनि ।
विघ्नराजं समाराध्य कृत्वा पुण्याहवाचनम् ॥

ससुद्रगानदीतीरे सङ्गमे वा शिवालये ।
 आरामे विष्णुगहे वा देवखातादिसन्निधौ ॥
 गृहस्थेशानभागे वा मण्डपं रचयेद्दृढम् ।
 तत्र भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः ॥
 स्फुटिता च सशल्या च वल्मीका रोहिणी तथा ।
 दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्तुरायुर्धनापहा ॥
 स्फुटिता मरणं कुर्याद्दूषरा धननाशिनी ।
 सशल्या क्लेशदा नित्यं विषमा शत्रुभीतिदा* ॥
 ईशकोणप्लवा सा च कर्तुः श्रीदा सुनिश्चितम् ।
 पूर्वप्लवा वृद्धिकरी बल(वर)दा तूत्तरप्लवा ॥
 विद्वेषं मरणं व्याधिं कुर्यादग्निप्लवा सही ।
 धर्मराजप्लवा भूमिर्नित्यं मृत्युभयप्रदा ॥
 गृहक्षयकरी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ।
 धनहानिकरी पृथ्वी कीर्त्तिदा वरुणप्लवा ।
 वातप्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्देगकारिणी† ॥
 सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां (संवत्सरं) वृषैः सह ।

* शत्रुतो भयमिति क-पुस्तके पाठः ।

† क्रियासारि तु—श्वेता तु ब्राह्मणी पृथ्वी रक्ता वै क्षत्रिया दृता ।

वैश्या पीता तु विज्ञेया कृष्णा शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥

ब्राह्मणी घृतगन्धा स्यात् क्षत्रिया रसगन्धिनी ।

वैश्या तित्ता च विज्ञेया शूद्रा स्यात्कटुका च या ॥

ब्राह्मणी भूः कुशीपिता क्षत्रिया स्याच्छराकुला ।

कुशकाश्राकुला वैश्या शूद्रा सर्वदण्डाकुला ॥ (शेषं परपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
 बाहू कण्डूयमाने तु निर्दिशेत्सोहृष्टलाम् ।
 हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेत्क्षणं कथितं तव ॥
 स्वामिनो मरणं विद्याद्विदेशगमनं तथा ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शल्यमुत्पाटयेन्नरः ॥
 ऊरू कण्डूयमाने तु कांस्यशल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तमात्रेण* सन्तिष्ठेत्क्षणं कथितं तव ॥
 असाध्वी च भवेद्भार्या यशोहानिश्च जायते ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 हस्तौ(स्तं) कण्डूयमाने तु कङ्कालञ्च विनिर्दिशेत् ।
 त्रिहस्तेन च सन्तिष्ठेत्खन्यमाने न चान्यथा ॥
 अग्निदाहश्च रोगश्च सशल्ये मरणं तथा (भवेत्) ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 पृष्ठं कण्डूयमाने तु बहु(बाहु)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा ।
 स्वामिनाशो भवेत्तत्र भार्या वा जायतेऽसती ॥
 पादौ कण्डूयमाने तु हस्त(हस्ति)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वितयमानेन† लभ्यते नात्र संशयः ।
 गीनाशो राजदण्डश्च शस्यहानिश्च जायते ॥
 झुच्चिं कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत् ।

* हस्तेनैकेन इति शारदातिलकटीकायां पाठः।

† सार्धहस्तेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा । इति ख-पुस्तके पाठः।

हस्तत्रि(दि)तयमानेन लभ्यते नात्र संग्रहः ।
 भुजङ्गदंशो यत्र म्याच्छन्यं तत्र समुदरेत् ॥
 जानू कण्डूयमाने तु भग्मगन्धं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेत्सङ्गं कथितं तय ॥
 अग्निदाहो मनस्तापः क्लेशदुःखभयानि च ।
 करोत्येवंविधदुःखं तस्यात्तद्वै समुदरेत् ॥
 गोशृङ्गं पीतमण्डूकः गह्वः शुक्तिश्च कच्छपः ।
 गम्बूकश्च प्रगम्ताः स्युर्याद्यान्या रत्नजातयः ।
 अद्धारश्च तुषं केसमस्यि गन्धं समुदरेत् ॥
 खुन्दमाने जलं यायच्छन्यटोषो विनश्यति (न विद्यते) ।
 दूरादूर(दूरनीच)स्थितं वारि रुनितुं नैव शक्यते ॥
 पञ्चदशं प्रखातव्यं गन्धटोषोपशान्तये ।
 गन्धोद्धारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुपमं यथा ॥
 इत्थं भूमिं परीक्ष्याथ कुर्व्यात्प्राचीविशोधनम् ।
 भानोर्गत्या दिशो ज्ञात्वा कुर्व्यात्कर्मणि देशिकः ॥
 वासुवैपम्यतो यत्र सम्यक् न ज्ञायते ककुप् ।
 तत्र गह्वं प्रतिष्ठाप्य जानीयाच्छुद्धिदिक्स्थितिम् ॥
 तद्गत्यादिपरिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथाविधि ।
 सुपमे (कु)भूतले कृत्वा वृत्तं भ्रमणरूपतः ।
 तन्माध्यविन्दौ गह्वं तं स्थापयेद्वादशाङ्गुलम् ॥
 अग्रच्छायान्वयवशाहते पूर्व्यापरद्वये ।
 पूर्व्यापरद्वये कृत्वा चिह्ने तदभितस्तथा ॥

सममानपरिभ्रान्त्या कृत्वा द्वैतद्वयं पुनः ।
 तयोः संश्लेषसञ्जातमध्यदक्षोत्तरस्थिते ॥
 सन्धिद्वयेऽथ प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये तु विन्यसेत् ।
 सूत्रं दक्षोत्तरं तेषामग्रैः(ग्रे) प्राच्यादि कल्पयेत् ॥
 एवमाशापरिज्ञानं समाख्यातं यथा स्फुटम् ।
 ज्ञात्वैवं मण्डपादीनि कुर्यात्सम्यग्विचक्षणः* ॥

* पाठकानां बोधवैशद्यार्थम् अन्येऽपि कतिचित् शङ्कुस्थापनप्रकारा दर्शयन्ते यथा—

क्रियासारे—कृत्वा भूमिं सप्तां तत्र दत्तं हस्तमितं समम् ।
 द्वादशाङ्गुलमानीचं शङ्कुं खदिरनिर्मितम् ॥
 अलाभे यज्ञवार्त्तं वा तत्र संस्थापयेत्सुधीः ।
 तच्छाया संस्पृशेदयत्र तन्मध्ये मध्यमं स्मृतम् ॥
 तिर्यक् प्रसारयेत् सूत्रं मध्ये याम्योत्तरे स्मृते ।
 कांशाः स्युरन्वे चलारश्चतुःसूत्रप्रसारणात् ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः यथा—

विधुवे तु गते सूर्ये शङ्कुमानं समाचरेत् ।
 खदिरं विन्यसेच्छङ्कुं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
 निश्चलीकृत्य हस्तव्यं गृहीत्वा लीहसुद्वरम् ।
 अष्टधा च स्वयं हन्यात्प्रशस्तं क्रमशी लघुम् ॥
 हन्यमाने यदा शङ्कौ हस्तात्पतति सुद्वरम् ।
 तदा ताडयितुः शीकी जायते दुलरी महान् ॥
 मौञ्जकौशिकार्पासं प्राणिकालजमेव वा ।
 चतुर्यवपरौणाहं सूत्रं शङ्कौ तु वेष्टयेत् ॥
 वेष्टमानं यदा सूत्रं शङ्कुं मुञ्चति तत्क्षणम् ।
 पुत्रस्य मरणं विद्याच्छिन्ने वै स्वविनाशनम् ॥ इति ।

यदि कुर्याद्यथादृष्टं विपन्नो निरयं व्रजेत् ॥
 रात्रौ संसाधयेत्पार्श्वीं साधकेन्द्रः प्रमाणतः ।
 छत्तिका त्रयणं पुष्यं चित्रास्त्रात्योर्यदन्तरम् ॥
 एतन्नाद्या दिगो रूपं युगमाशोदिते पुनः ।

मयेनाप्युक्तं—

शङ्कुः सागदुर्भेः प्रीतन्मशाद्यं चित्रशतकम् ।
 सप्तदशत्वादिगादी तु स्यापयेत्सममुराभे ॥
 शङ्कुद्विगुणसामिग तन्मध्यं वस्तुन लिपित् ।
 पूर्वापराभयोन्हाया यदा तन्मध्यमालगा ॥
 तद्विन्दुद्वयं तु पूर्वापरदिनिष्यते ।
 विन्दुद्वयान्तरभालगफरद्वयपुष्टगम् ॥
 दक्षिणोत्तरं मृषमिष मृषद्वयं ज्यमेत् ।
 तदयाम्यपरान्तानि मृषाणि च विनिश्चिपेत् ।
 मृषाणि स्यपतिः प्राङ् प्रागुत्तरसुखानि च ॥ इति ।

इयमोर्षपञ्चरात्रेऽपि—

भूमिं शीयसमाहृत्वा दर्पणीदरसन्निभाम् ।
 चादशाङ्गुलसामिगं स च इत्तन् भासयेत् ॥
 मध्ये तु नियन् शङ्कुं स्याप्य ष्छायां निरीचयेत् ।
 इत्तरेखा तु या बाह्यशङ्कुच्छाया प्रकल्पिता ॥
 प्रवेशनिर्गमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
 शङ्कुच्छायायश्चित्राभ्यां प्राक्प्रतीच्यो प्रसादयेत् ॥
 प्राक्प्रतीच्योगते मूर्ध्नि उदग्याम्यन्तु साधयेत् ।
 विषुवे विमलश्रीन्नि शङ्कुना साधयेद्द्विगम् ॥
 शरदसन्तयोरेवमादित्यासाधयेद्द्विगम् ।
 मार्चो वा पुष्यवेधेन चित्रास्त्रात्यन्तरिण वा ॥ इति ।

कथितं ते महाप्राज्ञ शिल्पिशास्त्रानुसारतः ॥
 अथैषां साधनं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 नवानां मण्डपानाञ्च वास्तुशास्त्रेण कीर्तितम् ।
 प्राक्प्रत्यगयनं सूत्रं न्यसेन्मण्डपमानतः ॥
 उदग्दक्षिणसूत्रार्थं मत्स्यौ द्वौ परिलिखयेत् ।
 प्रागङ्गप्रत्यगङ्गे च हस्तं दत्त्वा विचक्षणः ॥
 शफरस्य पुच्छचिह्ने मध्यच्छिन्ने (चिह्ने) प्रसारितम् ।
 उदग्दक्षिणसूत्रं स्यादुक्तमानप्रमाणतः ॥
 क्षेत्रार्द्धमानसूत्रार्द्धदिक्षु चिह्नं समालिखेत् ।
 तच्चिह्नन्तु समाश्रित्य प्रतिलोमानुलोमतः ॥
 क्षेत्रार्द्धमानसूत्राग्रात् सूत्राणि प्रतिपादयेत् ।
 एवं स्यात् सूत्रपातेन चतुरस्रं शुभावहम् ॥
 यद्वा सूत्रानुसारिण कर्तव्यं चतुरस्रकम् ।
 नवानां मण्डपानान्तु निर्माणं शास्त्रनोदितम् ॥
 श्रेष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैर्वचिम महामते ।
 चतुर्विंशतिहस्ताङ्गो गहनो मण्डपो भवेत् ॥
 द्वाविंशत्या भवेद्दक्षो घर्घरो विंशतिकरैः* ।
 सुधोषश्चाष्टदशभिः कलाभिः कामराजकः ॥
 मनुसंख्यैः काञ्चनस्तु विरामोऽर्कमितैः करैः ।
 हस्तैस्तु दशभिर्घोरो वसुभिस्तु घनो भवेत् ॥

* विंशत्या घघरो भवेदिति पाठो युक्तः ।

ज्येष्ठमध्यमहीनैश्च मानैस्त्रैस्त्रे च मण्डपाः ।
 यद्दार्कहस्तमारभ्य द्विद्विष्टङ्गा तु ते क्रमात् ॥
 अष्टाविंगतिहस्तास्ताः प्रोक्ता वै नवमण्डपाः ।
 यद्दोत्तमं मानमाष्टुर्हस्तपोङ्गकं तथा ॥
 चतुर्दशमित्तैर्हस्तैर्मध्यमं परिकीर्तितम् ।
 हीन द्वादशहस्तैश्च मानमुक्तं मनीषिभिः ॥
 ऋण वर्णानुपूर्व्येण मण्डपान् शुभलक्षणान् ।
 हस्तैर्विंशतिभिः कार्यो मण्डपस्त्वपज्जनानाम् ॥
 द्वादशभिर्वाहुजातानां विगामकर्मितैः करैः ।
 दशभिस्तुर्य्यवर्णानां वसुभिर्हीनवर्णिनाम् ॥
 सर्वेषां त्राहणादीनां प्रोक्तं कार्यानुसारतः ।
 स्थनादर्काङ्गुलीच्छ्रायं मण्डपं स्थूलमीरितम् ॥
 यावत्करप्रमाणम् मण्डपः कर्तृसम्मतः ।
 तावद्दृष्ट्वा रसनां कुर्यात्ताश्च चतुर्गुणाम् ॥
 पुनस्तां त्रिगुणाङ्गुला तदङ्गुलैर्वर्कसम्मतान् ।
 शङ्खनिधाय सर्वां तां चतुर्दिक्षु प्रसारयेत् ॥
 स्तम्भास्तत्र निखातव्याः सुदृढा द्वादशाभिः ।
 पञ्चहस्तसमुच्छ्राया लक्षणीकफलप्रदाः ॥

० अष्टहस्तसमुच्छ्राया सम्याया द्वादशमित्त ।

पञ्चहस्तप्रमाणास्ति विच्छिद्रा सत्कव शुभा ॥

इति शाब्दाविलकी पाठ ।

चत्वारो मध्यतो* रोप्या मूर्ध्नि चूडान्विताः शुभाः ।
 अष्टहस्तसमुच्छ्राया रोप्यास्ते पञ्चमांशकैः ॥
 निष्छिद्रा ऋजवः सर्वे सारदारुमयाः शुभाः ।
 यन्नियवृत्तो वेणुर्वा क्रमुकः स्तम्भकर्मणि ॥
 अन्ये विशुद्धवृत्ता वा भवेयुर्नान्यभूरुहाः ॥
 गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलश्च (स्फुटितश्च) पुरातनः ।
 असौम्यभूमिजनितः सन्त्याज्यः स्तम्भकर्मणि ॥
 कटैः सद्भिश्च सञ्छाद्यः समन्तात्सुहृत्सुरपि ॥
 द्वारवर्जं शुभैर्वशैर्नारिकेलदलैस्तथा ।
 भित्तिश्च परितस्तस्य कुर्यादित्याहुरर्थिनः ॥
 नियमोऽयं समाख्यातः स्थिरलिङ्गक्रियादिषु ।
 मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखाभिस्तु विचक्षणः ॥
 अथैताः सम्प्रवक्ष्यामि षोडश स्तम्भदेवताः ।
 ईशान्यादिक्रमेणैव पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रभानुजनाईनाः ।
 पितरः सर्पसेनान्यः पृषदश्चो निशापतिः ॥
 प्रचेता वसुसीरी च वाक्पतिस्त्वष्टृनन्दनः ।
 एते देवाः समाख्याताः स्तम्भकर्मणि सूरिभिः ॥

* मध्यतः मध्ये वेदिकीणेष्वित्यर्थः । तदुक्तं सिद्धान्तशिखरे—

मध्ये स्तम्भचतुष्कं स्यात्तन्मध्ये वेदिका मता । इति ।

अन्यत्रापि—वेदिकीणेषु विन्यस्येत् स्तम्भान् वेदस्वरूपकान् । इति ।

दिक्षु द्वाराणि चत्वारि विदध्यात्पञ्चमांगतः ।
 यद्वा द्वाराणि चत्वारि मध्ये या विदधीत वै ॥
 कनीयसि स्याद्विकरं(रे) चतुरद्रुल्लसहितः ।
 मध्यमोत्तमयोर्द्वारं वासुगाम्ने प्रकीर्तितम् ॥
 चूतपद्मवमानाख्यं वितानैरुपगोभितम् ।
 विचित्रवस्त्रमञ्ज्यं घण्टाभिद्य विराजितम् ॥
 सफलैः कटलीन्तग्नैः क्रमुकैर्नारिकेलकैः ।
 फलैर्नानाविधैर्भोज्यैर्दर्पणैश्चामरैरपि ।
 भूपितं मण्डपं कुर्यान्नानापुष्पसुगोभितम् ॥
 कलशैर्घण्टिकाभिद्य साधारैः करकैस्तथा ।
 अन्यैश्च भूपणैश्चापि भूपयेन्मन्त्रिसत्तमः ॥
 आख्यातैः साधनैः क्लृप्तः सरलः मममानकः ।
 मनोज्ञो मण्डपो योऽसौ कर्मकर्तुः शुभावहः ॥
 अनुक्तसाधनैः क्लृप्तो यदि वा कुटिलाकृतिः ।
 मानाधिकोऽयथा न्यूनो मण्डपः कर्तृनाशनः ॥
 इति मण्डपनिर्माणाविधानम् ।

अथ तीरणनिर्माणाविधानम् ।

द्वारेषु तीरणानि स्युः क्रमात् क्षीरमहीरुहाम्* ।
 मण्डपाद्वाह्यदेशे च हस्तमानेन तानि वै ॥

* क्षीरमहीरुहां षटोदुम्बराश्रयप्रदानाम् । न्ययोधोदुम्बराश्रयप्रदाः क्षीरमहीरुहाः षण्युक्तेः ।

देवास्तोरणरूपेण संस्थिता यज्ञमण्डपे ।
 विघ्नविध्वंसनार्थञ्च रक्षार्थञ्चाध्वरस्य च ॥
 बहुपात्तोरणम्नाद्यां यज्ञाङ्गं दक्षिणे मतम् ।
 वारुणे बोधिसम्भूतं कौवेर्यां वै जटी भवेत् ॥
 एकमेषामलाभे स्यात्तदभावे शमीद्रुमः ।
 जम्बूखदिरसाराश्च ताली वा तोरणे स्मृताः* ॥
 सुशोभनं नाम पूर्वं अग्निमीलेति† मन्वितम् ।
 इषे त्वेति च‡ मन्त्रेण सुभद्राख्यन्तु दक्षिणे ॥
 सुकर्माख्यन्तु वारुण्यामग्न आयाहि मन्त्रतः§ ।
 शनो देवीति¶ मन्त्रेण सुहोत्रन्तूत्तरे न्यसेत् ॥

* सिद्धान्तशेखरे तु—न्यग्रोधतोरणं पूर्वं यास्ये चौदुम्बरं मतम् ।

पश्चिमेऽन्वत्यसम्भूतसुत्तरे इक्षतोरणम् ।

पूर्वं वा इक्षसम्भूतं न्यग्रोधयोत्तरे मतः ॥ इति ।

सोमशम्भुरपि—इक्षोदुम्बरकाश्चत्यवटजालोरणाः क्रमात् ।

पूर्वादितो विधातव्या यद्वाद्यन्तविपर्ययः ।

अलाभादिकमवैषां सर्वाणासु निवेशयेत् ॥

† अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रदधातमम् ॥ (१म. १सू. १०८क.)

‡ इषे त्वोज्जे त्वा वायव स्य देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतसाय कर्मणि ।

(१अ. १म. यजुः ।)

§ अग्न आयाहि वीतये यज्ञानो ह्य्यदातये ।

निहोता ससि वरिहि पि ॥ (६म. १६सू. १०८क.)

¶ शनो देवीरभोऽद्य आपो भवन्तु पीतये ।

शंघोरभिसवन्तु नः ॥ (६अ. १२म. यजुः ।)

पश्चिमद्वारमारभ्य तोरणानि निवेशयेत् ।
 स्वभोष्णायः स्मृतस्तोत्रां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ॥
 दिग्गुणप्रमाणेन तत्परीणाद् ईरितः ।
 तिर्य्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्हमानतः ॥
 तोरणं (ध)घटयित्वैव(मूर्द्धं) मूर्ध्नि गूलत्रयं न्यसेत् ७ ।
 ऋचु ये मध्यगृहं स्यात् किञ्चिदकं तु पक्षयोः ॥
 गैवे एयं समाख्यातं वामुगाम्भविगारदैः १० ।
 एकैकः कलमः स्याप्यः पूर्व्यादि प्रति तोरणम् ॥
 मण्डपे कलमो द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् ।
 गालितोदकसम्पूर्णा(संस्त्राया)वान्त्रपक्षवगोभितौ ॥
 गन्धपुष्पाभ्यरोपेती सर्व्वोपधिसमन्वितौ ।
 प्रतिकोणं तथैकैकं स्थापयेत्कलमं शुभम् ॥
 ध्रुवं धरां याक्पतिश्च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्य तु कोणस्यकलमेषु क्रमादमी ॥
 अमृतो दुर्जययैथ सिद्धार्थो महत्तस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्यकुम्भेषु शक्राद्यास्तम्भनूत्तमैः ॥
 पूर्व्वे ऋग्वेदिनी विप्री पठेतां नियमात्ततः(सः)॥१॥ ।

• अतःपरं—शुभे गवाहृण देव्यं तुरीयांशिन विस्थितिः ।

शेषांश्च द्वादशाना षड्विंशत्याहृणरहितः ॥ इति श्लोक आकरे द्वादशे ।

+ वैश्वे त् विशेषो यथा वामुगाम्भे—

मसके द्वादशांशिन शङ्खक्रमादांशुजम् ।

प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत्तेषां स्वदाहजम् ॥

1 . ऋचयात् गूलजापकैरिति ख पुस्तके पाठः ।

श्रीसूक्तं* पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् ॥
 ऐन्द्रञ्च† सोमकाध्यायं रक्षोघ्नं देशिकान्नया ।
 दक्षिणे च यजुर्वेदं रुद्राध्यायस्य पाठकौ ॥
 तथा पुरुषसूक्तञ्च श्लोकाध्यायं सशक्तियम् ।
 मण्डलब्राह्मणञ्चैव प्रेरितौ गुरुणा पुनः ॥
 पश्चिमे सामगौ विप्रौ वृणुयात्सूक्तजापकौ ।
 सूक्तमाङ्गिरसं रुद्रसूक्तं वै त्वपराजितम् ॥
 पठेतां तौ महाप्राज्ञौ संदिष्टौ देशिकेन तौ ।
 उत्तरे चाथर्वविदौ वृणुयान्मन्त्रजापकौ ॥
 देवीञ्च मधुसूक्तञ्च शान्तिकाध्यायमेव च ।
 यावत्कर्म समाप्येत पठेद्युस्ते द्विजोत्तमाः ।
 इत्थं चतुर्षु द्वारेषु स्थापयेद्द्वारपालकान् ॥
 इति तोरणनिर्माणप्रकरणम् ।

अथ वेदिनिर्माणविधानम् ।

ततो मण्डपसूत्रन्तु त्रिगुणं परिकल्पयेत् ।

पूर्वादिषु क्रमात्तस्य भागेनैकेन‡ वेदिका ॥

* श्रीसूक्तं ३६४।३६५ पृष्ठयोरुक्तम् ।

† पावमानसूक्त-सुमङ्गलसूक्त-ऐन्द्रसूक्तानि ५७२।५७३ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

‡ मध्यभागेन इति शारदातिलकटीकायां पाठः, फलतस्तस्य नवमभागेन वेदिका भवति, तदुक्तं सिद्धान्तशिखरे—नवांशं मण्डपं कृत्वा मध्यभागेन वेदिका । इति राघवः ।

मण्डपस्य नयांगस्तु वेदिका वै स्मृता बुधैः ।
 तुलापुरुपदानादौ मध्यभागे तु वेदिका ॥
 गान्तिके पौष्टिके विप्र गियकीर्णे प्रगम्यते ।
 चतुर्थांगोच्छ्रितस्तस्या राजहस्तोच्छ्रयोऽथवा ॥
 लक्षणं राजहस्तस्य कथयामि तयानघ ।
 पणवत्याङ्गुलैर्विम दण्डहस्तः स्मृतो बुधैः ॥
 वेदनेत्राङ्गुलैः प्रोक्तो वंगहस्तो मनीषिभिः ।
 राजहस्तो विंगसंख्याङ्गुलैः सद्भिरुदाहृतः ॥
 स्वामिहस्तो भवेदष्टचन्द्रार्कैरङ्गुलैस्तथा ॥
 दर्पणोदरसङ्काशा निम्नोन्नतविवर्जिता ।
 शुभाकारा च या वेदी कर्तुः कामफलप्रदा ॥
 वक्रपाश्र्वा क्लिन्नमध्या परुषा दृगशोभना ।
 मानहीनाधिका यासी कर्तुः कामविनाशिनी ॥
 पक्ताभिर्वाप्यपक्ताभिरिष्टकाभिर्दृढं यथा ।
 चतुरस्रा चतुष्कोणा तदभावे ऋदापि वा ।
 एवं द्वित्राङ्गुलैर्हीना क्षत्रयिष्टशूद्रजन्मानाम् ।
 इति तेऽभिहितं तात वेदीलक्षणमद्भुतम्* ॥
 इति वेदिनिर्माणप्रकरणम् ।

• सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः--

वेदी चतुर्विधा तत्र चतुरसा च पश्चिमी ।

श्रीधरी सर्व्वतोभद्रा दीक्षासु स्यापनादिषु ॥

चतुरसा चतुष्कोणा वेदी सर्व्वफलप्रदा ।

तद्गागादिप्रतिष्ठायां पश्चिमी पञ्चसन्निभा ॥ (शेषं परपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

अथ ध्वजारोपणविधानम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणमुत्तमम् ।
 यत्कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयात् ॥
 यातुधाना गुह्यकाश्च कुष्माण्डाः खेचरास्तथा ।
 चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम् ॥
 ध्वजेन रहिते ब्रह्मन् मण्डपे तु त्वया भवेत् ।
 पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैः ॥
 रक्षणेन विना यद्वत्त्वेन नश्यति वीजिनः ।
 ध्वजं विना देवगृहं तथा (नश्यति) नश्येत सर्व्वथा ॥
 विष्णुपारिषदाः क्रूराः कुष्माण्डास्तु ग्रहाः स्मृताः ।
 पूजादिकन्तु गृह्णन्ति देवं दृष्ट्वा न (त्व)रक्षितम् ॥
 दृष्ट्वा ध्वजांस्तु देवस्य मण्डपे ज्वलनप्रभान् ।
 नश्यन्ति सर्व्वतश्चार्कं(सर्व्वे ते चार्कं)रश्मिचीणं यथा तमः ॥
 ध्वजानां लक्षणं सम्यगुक्तं ते तु यथा तथा ।
 मण्डपस्य वह्निर्दण्डैर्दशहस्तायतैः सह ।
 पूर्व्वोद्यष्टसु काष्ठासु* ध्वजान् संस्थापयेत्क्रमात् ॥
 तेषां हस्तद्वयं व्यासो मध्यश्च करसन्धितः ।
 व्यासार्धं शिखरं पुच्छं हस्तत्रितयमानकम् ॥

राज्ञां स्यात्सर्व्वतोभद्रा चतुर्भद्राभिषेचने ।

विवाहे श्रीधरी वेदी विंशत्यससमन्विता ॥ इति ।

* पूर्व्वोद्यष्टहरित्स्वष्टाविति क्रियासारे पाठः ।

मत्स्याभं गिखरं प्रोक्तं पुच्छन्तु स्यात्त्रिकोणकम् ।
 तयोर्मध्यं चतुष्कोणं ध्वजमेवं प्रकल्पयेत् ॥
 मातङ्गयस्तमहिपसिंहमत्स्यैणवाजिनः ।
 वृषभश्च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमात्त्रिखेत् ॥
 अथवा दिग्गजानष्टावैरावतपुरःसरान् ।
 ध्वजेषु विलिखेद्दुक्तधातुभिर्य सलक्षणान् ।
 एवं ध्वजानां कथितं लक्षणञ्च शुभावहम् ॥
 प्रतिकाठं पताकासु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विगत्यद्गुलविस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांग(पर्व्वांग)वेगिताः ।
 पताका आयुधाकाराः पुष्यगन्धसमन्विताः ॥
 पीतोऽरुणोऽसितो धूम्रः शुक्लो धूम्रसितावुभौ ।
 गोरोऽरुणः क्रमादेते वर्णास्तासां प्रकीर्त्तिताः ॥
 अतः परं पवच्यामि दिक्पालानां महामते ।
 उपचारान् यथागतिं मन्त्रावाहनपूर्वकम् ॥

* आयुधादाय इति सीमशम् ।

† पीतो रक्तोऽथ कृष्णः शकतनुमदृशः श्वेतधूम्रौ सिताभः

शुक्लो धूम्रौ विचित्रौ ध्वज इति हरितां पालकानां मङ्गलात् । इति कुण्डप्रदीपः ।

‡ दिक्पालानामायुधानि वाहनाणि वर्णाय यथा कुण्डकल्पदुर्गम्—

स्यादिन्द्रः करिवाहनः कुलिशभम्बराणां पिशङ्गद्युति-

स्वाघोष्यामजवाहरोऽग्निज(निज)रुचिः शक्रायुधो हथिवाहः ।

याम्यां दण्डकरो यमय महिपाण्डोऽङ्गनाभसया

नैर्हृत्वां करवालभद्रिकं विजः सिंहाधिरुदोऽसितः ॥

एहि सर्वाभिराध्यत्त गन्धर्वाद्यैः परिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं नो भगवन् पूर्वस्यां दिशि ते नमः ॥
 एवमावाह्य गन्धाद्यैः परिपूज्य ततो गुरुः ।
 पताका पीतवर्णाभा आशुः शिशानमन्वतः* ।
 चातारमितिमन्त्रेण† ध्वजं तत्रैव विन्यसेत् ॥
 एहि पावक लोकेश सिद्धसाध्यगणैः सह ।
 अध्वरं रक्ष सततमाग्नेय्यां दिशि ते नमः ॥
 अग्निं दूतं‡ समुच्चार्य पताकां तत्र विन्यसेत् ।
 त्वन्नो अग्न ऋचा§ भूपो ध्वजं तत्रैव रोपयेत् ॥
 एहि वैवस्वत धर्मं प्राज्ञाशुभनिवारक ।
 शिवाय पाहि यज्ञं नो नमस्ते भगवन्विभो ॥
 कृष्णवर्णां पताकाञ्च आयं गौरितिमन्वतः¶ ।

वाक्स्थ्यां भूषणो हिमद्युतिरपां मायश्च पाशान्वितो
 वायव्यां मृगवाहनोऽङ्गुशकरो वायुः शुकाभः स्मृतः ।
 कौर्वेथ्यां नरवाहनो दिशि गदापाणिर्विचित्रस्तथा
 रौद्रां सहृषवाहनः शशिनिभः स्याच्छूलभृच्छङ्करः ।
 हंसस्थोऽरुणकः कमण्डलुकारः शक्रेशयीरन्तरा-
 ऽनन्तोऽपांपतिरक्षसोर्ध्वनिभस्तर्षाधिरुद्धोऽरिभृत् ॥

* आगुः शिशानः—मन्त्रीऽयं ११८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† १४३ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ अग्निं दूतं हवीमहे, अग्निं दूतं पुरोदधे—इति मन्त्रद्वयं ३४५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ त्वन्नो अग्ने इत्यादिको मन्त्रः ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ आयं गौः पृन्निरक्तमीदसदन् मातरं पुरः ।

पितरश्च प्रयन्सः ॥ (३अ. ६म. यजुः ।)

दक्षिणस्यां ध्वजं दद्यात् सुगन्तु(सुगन्तु)मनुनात्र तु ॥
 एहि रक्षोगणैः साहं निऋतेश ममाध्वरम् ।
 पाहि प्रेतपिशाचेभ्यो लोकनाथ नमोऽस्तु ते ॥
 पताकां श्वेतवर्णाभामसुन्वन्तेतिमन्वतः* ।
 दद्याद्भुजश्च तत्रैव एष ते निऋतेश्चि ॥
 एहि वारिचराधीश गन्धर्वादिपरिष्टुत ।
 प्रतीच्यामध्वरं नोऽद्य पाहि तुभ्यं नमो नमः ॥
 पताकां शुकपिच्छाभामिमं मे वरुणेश्चि ॥ च ।
 ध्वजं सम्पूज्य वै दद्यात् तत्त्वायामीति मन्वतः‡ ॥
 एह्येहि त्वं जगन्नाथ सिद्धसङ्घैर्ममाध्वरम् ।
 वायव्यां पाहि सुप्रीतो नमस्तुभ्यं पुनः पुनः ॥
 पताकां धूम्रसङ्काशां प्रदद्यात्प्राणदाऋचाणा ।

* असुन्वन्तमयजमानं—मन्त्रोऽयं १८२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† एष ते निऋतेश्चि भागलं जुषस्व स्वाहा । अग्निदेवेभ्यो देवेभ्यः पुरःसदभ्यः स
 यमनेवेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासदभ्यः स्वाहा । विश्वदेवनेवेभ्यो देवेभ्यः पयासदभ्यः स
 मित्रावरुणनेवेभ्यो वा मरुतेवेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासदभ्यः स्वाहा । सोमनेवेभ्यो देवेभ्य स
 सदभ्यो दूरसदभ्यः स्वाहा ।

‡ इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृदय ।

त्वामवस्युराचके ॥ (२१अ. १म. यजुः ।)

§ मन्त्रोऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ प्राणदा अपानदा व्यानदा वचोदा वरिषोदाः ।

अन्याऽस्ते अक्षतपन्तु हितयः ।

पावकी अघभ्यं शिवो भव ॥ (१७अ. १३म. यजुः ।)

विधानपारिजाते

वायो ये ते(ति)* ध्वजं चारु न्यसेत्तत्र विधानवित् ॥
 एहि सोम सुराध्यक्ष नक्षत्रैः पितृभिः सह ।
 गृहाण पूजां भगवन् पाहि यज्ञं नमोऽस्तु ते ॥
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण* पताकां धवलां न्यसेत् ।
 सोमो राजिति मन्त्रेण* ध्वजं दद्यात्तथोत्तरे ॥
 एहि विश्वेश्वर विभो गणैः साधुं समाध्वरे ।
 यज्ञसिद्धेयं गृहाणैमां सपर्यां भवते नमः ॥
 पताकां शुश्रूवर्णाभां तमीशानिति मन्त्रतः § ।
 तत्रैव च ध्वजं दद्यादभि त्वेति ऋचा द्विजः ॥
 एह्यनन्त महासत्त्व नागकन्यापरिश्रुत ।
 रक्षाध्वरं समेशान यक्षोरगणैः सह ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि ।

नियुत्वान् सोमपीतये ॥ (२७अ. ३२म. यजुः ।)

आप्यायस्वेत्यथं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्त्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ (१०म. १०९सू. २ऋक् ।)

तमीशानेति मन्त्रोऽयं ६३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अभि त्वेति पूर्वप्रतीका बहवो मन्त्रा ऋग्वेदे दृश्यन्ते यजुषि चैकः स यथा—

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानस्य जगतः खट्वंशमीशानमिन्द्र तस्युषः ॥ (२७अ. ३५म. यजुः ।)

ऋग्वेदीयमन्त्राणां बहुत्वादेक एव प्रदर्शयते यथा—

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवतत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्त्तो यथासमि ॥ (१०म. १७४सू. ३ऋक् ।)

पताकां गौरवर्णाभां नमोऽस्तु सर्पमन्त्रतः* ।
 पाशिनैर्ऋतयोर्मध्ये चित्रो वोऽस्त्विति† च ध्वजम् ॥
 एहि ब्रह्मन् सुरेशेज्य लोकनाथ शिखामणि ।
 विशाध्वर नो भगवन् पाहि तुभ्यं नमोऽस्तु तैः‡ ॥
 पताकामरुणा तत्र दद्याद्ब्रह्मेति मन्त्रतः § ।
 ईशानपूर्वयोर्मध्ये पञ्चवर्षध्वज तथा ॥
 इन्द्रस्य वृष्णो मन्त्रेण दद्याज्जलदसन्निभम् ।
 किङ्किणीजालसंयुक्तं भण्डपोपरि मध्यतः ॥
 त्रिहस्तविस्तृतं कुर्याद्दृशहस्तायतं पुनः ।
 एवं ध्वजविधि प्रोक्तः समासेन मयानघ ॥
 इति ध्वजपताकानिर्माणप्रकरणम् ।

अथ योनिमेखलाप्रकरणम् ।

प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहे ।

(पञ्च) त्रिद्वैप्रकमेखलोच्छ्राय ज्ञात्वा शेषं खनेदिति ।

- * नमोऽस्त्विति मन्त्रोऽय २२२ पृष्ठे उक्तः ।
 † चित्रो वोऽस्तु यामयिच कर्तुं सुदानव ।
 मरुतो अहिभागव ॥ (१०म १०२सू १५८क) ।
 ‡ नमोऽस्तु ते इत्यत्र नमो नम इति पाठो युक्तः, तुभ्यमित्यनेन पीनरुक्त्वापत्तेः ।
 § ब्रह्म जज्ञान प्रथम पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो यन् आव ।
 स बुध्ना उपमा अस्य विष्ठा सतश्च योनिमसतश्च विव ॥ (१२अ ३म यजु ।)
 ¶ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्याना मरुता शर्ष उग्रम् ।
 महामनसा भुवमन्त्रवाणां धीरो देवाना जयतामुदस्थात् ॥ (१०म १०३सू ८८क) ॥

वैश्वकर्माप्याह ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तो निम्नं तिष्यङ्गुलेन तु ।

उन्नताद्या नवाङ्गुलैरिति ॥

। एवाह हिमेखलापक्षे ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तः खातं सप्तदशैव तु ।

उन्नताद्याः सप्ताङ्गुलैरिति ॥

हिमेखलापक्षे खातमष्टादशाङ्गुलैरिति । उन्नताद्याः षड्ङ्गुलै-
ति च ।

अथ पञ्चमेखलापक्षः ।

सन्मानमुक्तं लक्षणसङ्गहे ।

मेखलाः पञ्च वा कार्याः षट्पञ्चाब्धित्तिपक्षकैः । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

षड्वाणाब्धिवह्निनेत्रैर्मिताः स्युरिति ।

अथ त्रिमेखलापक्षः ।

वेदाग्निनयनाङ्गुलैरिति ।

अथ हिमेखलापक्षः ।

पिङ्गलामते ।

कुण्डषष्ठांशेन कुण्डाष्टमांशेन वा ।

एकमेखलापक्षे हेमाद्रौ ।

कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम्

मेखलाः पञ्च वा तिस्रो वैका वाथ भवेदिह

उत्तमं त्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।

त्रिमेखलं भवेन्मध्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥

शारदातिलकेऽपि ।

खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

द्व्यङ्गुलः कुण्डकण्ठः स्यान्मेखलाखातमध्यतः ॥

मेखलैकायवा तिस्रः कुर्यात्* कुण्डे प्रयत्नतः ।

कुण्डानामाकृतिर्यादृक्त्वाद्ग्वै मेखलाकृतिः ॥

अथ रामवाजपीये ।

षट्पञ्चवेदगुणपक्षलघेसु पञ्च

स्युर्मेखला इतर एष च पञ्च इष्टः ।

तुङ्गादिमाङ्गलवतस्तुदिपूलवोन-

तुङ्गाः परा अथच विस्तृतिसन्मितोच्चाः ॥

प्रतिष्ठासारसङ्घेऽपि ।

(पञ्च)त्रिद्वेयकमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् । इति ।

यत्तु शारदातिलके ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।

तन्मेखलया सहेति बोद्धव्यम् ।

अथ योनिलक्षणम् ।

यदा पञ्च तदा ह्येवं षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः ।

अङ्गुलैः पञ्च कार्य्याः स्युरुन्नता विस्तृताथ ताः ॥

कण्ठादिंशाङ्गुला तुङ्गा पूर्वा षष्ठ्युपङ्गुला ।

चतुर्दशभवेपुद्दिपर्व्वतुल्याः पराः पराः (परापराः) ॥

* कुर्यादित्यत्र कार्य्या इति पाठ साधूयान् ।

मेखलामध्यतो योनिः कुण्डचंग्रेण विस्तृता ।
 कुण्डार्धेनोन्नताः सर्वाः संस्थाप्या मेखलोपरि ॥
 दशाङ्गुलाथवा योनिर्दीर्घीञ्चा कुण्डपश्चिमे ।
 सप्ताङ्गुला च विस्तीर्णा कर्तव्याश्वत्यपत्रवत् ॥
 एकाङ्गुलप्रमाणेन पृथूञ्चा योनिमेखला ।
 अन्तर्विलोन्नता कुण्डप्रविष्टैकाङ्गुलाधरा ॥
 कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रया ।
 गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता ॥
 योनिमध्यगतं लिङ्गं तुङ्गं पृथुकराङ्गुलम् ॥
 ऋत्पिण्डहितयं तस्याः पार्श्वयोः कुम्भिकुम्भवत् ।
 एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्याद्दीर्घमधोमुखम् ।
 एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ॥
 यवद्वयप्रमाणेन योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ।
 तस्माद्द्वारेऽस्य (वाराह्य) नासाभं योनिमध्ये मुखं स्मृतम् ॥
 एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ।
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम् ॥
 त्रिद्वेकाङ्गुलविस्तारः क्रमाद्दूनाग्र) नालाग्रमिष्यते
 अश्विसंख्याङ्गुलोपितामुच्छ्रायायामतः समाम् ॥
 वेदिं विधाय तस्यान्तु न्यस्तनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 नाभिः पञ्चामाविशेत्कुण्डमध्ये
 तन्नकुण्डाकारकृतीत्तमा वा ।

कुण्डाकांगमुहताय दिनिघ्ना

म ज्यासः स्याद्विमतो कल्पनीयः ॥

नाभिषेपं विधा भित्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।

वहिरंगद्वयेनाटो दक्षान्नुपरि कल्पयेत् ० ॥

इति धीनिमेघनाप्रकरणम् ।

अथ पापघ्नघणम् ।

तत्र सुरुतघणम् ।

श्रीपर्शीगिंगपागीकणादिराम्यपलागजाः ।

वैकटगतगमीगानश्रीगण्ड्राग्यवृषजाः ॥

पङ्क्तिगदङ्गुना दीर्घा सुग्योषा च पङ्क्तुना ।

धिगन्वद्गुलको दण्डः श्रुतस्तस्यागु वर्तुलः ॥

विस्तारि दण्डुना प्रोक्ता परिणादि पङ्क्तुना ।

तन्मूलं कलगाकारं रामवेदाङ्गुलैर्गितम् ॥

त्यक्ता वेदाङ्गुलैर्(ङ्गुलं)मूलं दण्डुलं सृष्ट पागगम् ।

दण्डापेष्टाङ्गुना वेदिर्दण्डुना वेदिमेखला ॥

वेदिकावैश्विता वेदिपीठी च चतुरङ्गुना ।

द्वित्रयङ्गुलं श्रुतं खातं वर्तुलं चतुरङ्गुलम् ॥

पङ्क्ते शृगपदाकारं कर्णिकासहितं वद्विः ।

द्व(त्रय)ङ्गुलो वेदितः कण्ठो वेदिभिभागविस्तारः ॥

• दधानि परिकल्पयेदिति च पुस्तके पाठः ।

कण्ठात्सप्ताङ्गुलं नालं द्वाङ्गुलं पृथुलञ्च तत् ।

कनिष्ठिकापरीणाह्रमाज्यनिर्गमनं हितम् (हि तत्) ॥

इति सुग्लक्षणम् ।

अथ सुवलक्षणम् ।

यज्जा सुग्या सुवस्तज्जो*हास्तिकोऽङ्गुष्ठगण्डिक(का)म् ।

अवटं गोपदाकारं कर्षपूरितपुष्करम् ॥

मूलाग्रगण्डिकाक्रान्तो दण्डो नालाकृतिः शुभः ।

अवटं गजकुम्भाभं श्लक्ष्णं दण्डेन वा युतम् ॥

इति सुवलक्षणम् ।

* यज्जा सुग्या सुवस्तज्ज इत्यनेन सुक्सुवयोरिकवृक्षोपादानकत्वं निर्णीयते, दृश्यते च बहुषु ग्रन्थेषु वैपरीत्यम् (भिन्नोपादानकत्वम्) एतयोः । एवञ्चान् सन्देहे यथासम्भवं तन्निरसनाय अन्यान्यपि तल्लक्षणानि प्रदर्शयन्ते यथा —

खादिरेण सुवः कार्यः पालाशी तु जुह्वर्भवेत् ।

त्वक्प्रदेशे विलि स्यातामन्वैर्वा यन्त्रियैर्द्रुमैः ॥

तदभावे पलाशस्य पर्णाभ्यां ह्ययते हविः ।

पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिप्पलीङ्गवैः ॥

सुग्लक्षणम्—आयामं पञ्चधा कृत्वा चतुर्धा वायती हयीः ।

उपान्यः पात्रमित्युक्ती हविराश्रयभावतः ॥

उपान्यभागे विस्तारः स्वदैर्घ्येण समो भवेत् ।

सोऽञ्जल्याकृतिरुद्दिष्टो विलमत्र च वर्तुलम् ॥

पङ्कजुलं बाहुमात्रां तदङ्गेन च निम्नता ।

अरविमाने हस्तस्य तलमानं विलं स्यूतम् ॥

वगिष्ठमंहितायाश्च कुण्डलक्षयमीरितम् ।
 गृहस्येमानभागे च मण्डपं कारयेद्बुधः ।
 पङ्खादगाष्टभिर्द्वैतैः ० षोडशैर्वा समस्ततः ॥

विलाराहेन निम्नस्यादन्वभागेऽपि स्थित्यं ।
 भागेऽन्विने भवेददोषा देव्यांहेन च विख्याता ॥
 तस्या मुरं दसमुरं दस्योहमुरमेव वा ।
 विष्णोःपामिका तावद्व्यंकाराद्युदपत ॥
 कर्षो मगुपिरी पोषापात्रंयोपोदितो तथा ।
 विलस्य बुधे पद्म म्यादय दृष्ट्या लक्ष्यम् ॥
 चवगिष्टाण्यो ही वा भागो दृष्ट इतोऽप्यत ।
 तस्य मूर्त्ते भवेत् षट् पश्चिमादि मवाद्भुज ॥
 अन्ते पश्चाद्भुज द्वाप्यो यन्तुतो यन्तुतो भवेत् ।
 दृष्ट एषं शुचं काकपुच्छत्वं मगुदीरितम् ॥
 यदाग्रीभ शुचं कार्यं इति बीधायनऽमवोत् ।
 मातृान्तरात्तु विज्ञेय विज्ञेयान्तरमवा यत् ॥
 प्रादेशमावतापि व्याहीधायनमतादित ।
 दृष्टो भागद्वयेन व्याप्यात्र भागद्वयेन च ॥
 ऊर्ध्वंभक्तिं भागेन यीवा भेति यथार्थत ।
 शुचं यद्दं शुचेषु स्युदत्तादृष्या अप्यापि वा ॥

मण्डपस्य सुवर्णवसाह—

अर्धाङ्गुलमितच्छिद्र सुवस्तद्भुजबुधवान् ।
 अद्भुतपर्वण्यो यदा कर्तं तन्मात्रपुष्करम् ॥
 आयाम पक्षधा कृत्वा विभाग दृष्टमेव च ।
 द्विभागं पुष्कर प्रोक्तं दृष्ट्या लक्ष्यमुत्तमम् ॥

• दशहादशभिर्द्वैतरिति न पुनर्की पाठ ।

चतुर्द्वारसमायुक्तं तीरणाद्यैरलङ्कितम् ।
 कुण्डं तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् ॥
 वितस्तिद्वयखातं यत्कुण्डं तच्चतुरङ्गुलम् ।
 विप्राणां चक्षियाणां तदङ्गुलत्रयसंयुतम् ।
 वैश्यानां द्व्यङ्गुलाधिक्यं शूद्राणां हस्तमात्रकम् ॥
 प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता ।
 चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याश्चोन्नतिश्च समन्ततः ॥
 तस्याश्चोपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः ।
 अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णस्तु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यी वप्रः सोऽपि तृतीयकः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णश्चोन्नतश्च तथाविधः ॥
 योनिस्तु पश्चिमे भागे प्राङ्मुखी मध्यसंस्थिता ।
 षडङ्गुलैश्च विस्तीर्णा चायता द्वादशाङ्गुलैः ।
 पृष्ठीन्नता गजोष्ठी(व) च सच्छिद्रा मध्यमोन्नता ॥
 कण्ठोर्ध्वं यवमात्रं स्यात्कुण्डे चरकमात्रके ।
 कण्ठो यत्नेन कर्त्तव्यो भुक्तिसुक्तिफलेभ्युभिः ॥
 नाभिरप्यथवा कुण्डमेकमेखलकं भवेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तं कुण्डमिष्टार्थसिद्धिदम् ॥
 अनेकदोषदं कुण्डं यत्तत्र्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 इषुमात्रं स्थण्डिलं वा सङ्घिम्ने होमकर्म्मणि ।
 कुर्वीत विधिवत्प्राज्ञो होमं तत्र च कारयेत् ॥

अथ आयाः ।

ध्वजो धूम्रश्च सिंहश्च श्वानश्च वृषभस्तथा ।

खरो गजश्च काकश्च अष्टायायाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति त्रीसारसङ्ग्रहे कुण्डमण्डपादिलक्षणं समाप्तम् ।

अथ पूर्णाहुतिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते आश्वलायनकारिका ।

धान्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत् सूचम् ।

तथा चान्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ।

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः ॥ इति ।

शौनकस्तु ।

आयायेत्यादिभिर्हुत्वा समुद्राद्रूर्ध्वं सूक्ततः ।

सन्ततामाज्यधारां तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥ इति ।

ऋग्विधाने तु ।

समुद्राद्रूर्ध्वं सूक्तोत्थं संयतात्मा जितेन्द्रियः ।

विज्योतिषेतिः ज्वलयेत् पूर्णाहुत्या हुताशनम् ॥

• आयायेति पूर्वप्रतीकः कथिदपि मन्त्रो गोपलभ्यते, अथ वा यस्तेत्यादिभिरिति पाठ-
ल्यने वदन्ती मन्त्रा इत्यन्ते, तेषु एक एव प्रदृश्यते । यथा—

आ यस्ते सर्पिरासते अथे शमसि धायसे ।

एषु सुवसुत श्व आचित्त मर्त्येषु धाः ॥ (५म. ०५. २४८क.)

† ६१ षष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ विज्योतिषा इहता भाव्यधिराविर्विशानि इणते महित्वा ।

मादेवीर्माया. सद्यते दुरेवा. शिशते शृङ्गे रचसे विनिसे ॥ (५म. २५. २४८क.)

अत्र इतिकर्तव्यतामाह सङ्ग्रहकारः ।

एवं यथोचितं शक्त्या हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् ।
 घृतेनापूर्थं सृगर्तमूर्ध्वक्त्वास्तुचि स्तुवम् ॥
 निधायाधोमुखं न्यस्येत् स्तुवाग्रे कुसुमाक्षतम् ।
 पश्चाद्दामपुरोदक्षकराभ्यांशङ्खमुद्रया ॥
 गृहीत्वा स्तुक्स्तुवौ मन्त्री स्तुवाग्रन्यस्तलोचनः ।
 ऋजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥
 स्थिरधीर्जुहुयादग्नी यवप्रमितधारया ।
 पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्व्वकर्मप्रपूरणी ॥

इति पूर्णाहुतिविधानम् ।

हरेः प्रसादमासाद्य ग्रहयज्ञो निरूपितः ।
 ग्राहग्रस्तद्विपेन्द्रस्य मोचकस्तेन तुष्यतु ॥
 मनोरथाभिवर्षिण्या विदुषामनुकम्पया ।
 विधानपारिजातेऽत्र द्वितीयः स्तवकोऽभवत् ॥
 अहो अस्य निबन्धस्य महिमा किमु वर्ण्यते ।
 यतः श्रीमदनन्तोऽस्य हरिः कारयिता मया ॥
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि देशे देशे महान्त्यपि ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्व्वतः ॥
 इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमन्नागदेवभट्टसूनुना

श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते निबन्धे

द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ।

तृतीयः स्तवकः ।

ॐ गवेगाय नमः ।

यन्ते यन्नातमं विष्णुं मत्प्रज्ञानस्वरूपिणम् ।

गङ्गादिष्वग्नापादास(वरण)मनन्तं विघ्ननागनम् ॥

अयेदानीं तृतीयस्तवकः प्रारभ्यते । तत्रादौ गृहस्यसम्यग्धीनि
विधानाग्नि निरूप्यन्ते ।

तत्रादौ तावद्गुरुगान्तिविधानम् ।

तथाच गौनकीये ।

बुद्धिगीनगुणोपेतां कन्यकामन्यगौतजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्षांश्च विवर्षेद्विधिपूर्वकम् ॥

कन्योद्दहनकाले तु आ(सा)नुकम्प्यं गुरोर्न चेत् ।

ग्राह्यस्योपनायेऽपि(नयने) गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥

सु(मी)वर्णेन गुरुहृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

ऐशान्ये धान्यरागौ च कुम्भं तत्र निधापयेत् ॥

मदनं मधुपुष्पाणि पत्रपालागसर्पवान् ।

मांशी गुडुष्यपामार्गविद्धृङ्गीगद्धिनीवचाः ॥

सहदेवी विष्णुक्रान्ता सर्व्वीवधिगतायरीः ।

छात्वाऽयभागपर्यन्तं स्वस्वशाखीकृतमन्त्रतः ॥

ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ।

देवपूजोत्तरी काले ततः कुम्भाभिमन्त्रणम् ॥

अश्वत्थसमिधाभ्यर्च्य पायसं सर्पिरन्वितम् ।
 यवव्रीहितिलान् साज्यान् मन्त्रेष्वैव बृहस्पतेः ।
 अष्टोत्तरशतं सर्व्वं हुत्वा श्रेष्ठं समापयेत् ॥
 दारपुत्रसमेतस्य त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 कुम्भाभिमन्त्रेणीतैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः* ॥
 प्रतिमां कुम्भं वस्त्रञ्च आचार्याय प्रदापयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छुभदः स्याद्बृहस्पतिः ॥

राशिफलमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नष्टात्मजा धनवती सुभगा कुशीला
 पुत्तान्विता हतधवा सुभगा विपुत्ता ।
 स्वामिप्रिया विकल्पुत्रधना धनाढ्या
 बन्ध्या भवेत् सुरगुरौ पुरुषश्च नारी† ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

गुरुद्विपञ्चसप्तायनवस्थः शुभदः स्मृतः ।

पूजया दिक्त्रिषष्टाद्यो नार्काष्टादिगतः शुभः ॥ इति ।

एवं शुभाशुभं निरीक्ष्य अशुभत्वे शान्तिं विदधीत ।

तदुच्यते ।

विवाहोपनयनाभ्यां प्राक् शुभे दिने संभृतसंभारो यजमानः
 पीठोपविष्टः प्राणानायस्य देशादिकं स्मृत्वा संस्कार्य्यमात्मदक्षिण-
 भागे उपवेश्य अस्य कुमारस्य असुकस्थानस्थितबृहस्पतिजनित-

* ३३२ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† पुरुषश्च नारीत्यत्र क्रमशोऽभिजन्म इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

विरुद्धफननिश्चिहारा आयुरारोग्याटिमिदये दिजत्वाधिकारत्व-
मिदये च हृद्यप्रतिगान्तिं करिष्ये इति मद्दस्य ।

कन्यापद्ये तु ।

अस्याः कन्याया अमुकरागिस्थितगुरुजन्यमर्च्यारिष्टनिराम-
दारा पुद्यान्मिहृदिपूर्वकं जीवपतित्वनामर्थं विवाहाधि-
कारमिदयर्थं च हृद्यप्रतिगान्तिं करिष्ये इति मद्दस्य स्वस्तिपावनं
कृत्वा स्यण्डिनीपत्नेपाद्याज्यभागान्तं कर्म कृत्वा गुरुं पूजयेत् ।

तदयथा ।

स्यण्डिनेगानभागे दीर्घचतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र तण्डुल-
पुञ्जादो सुवर्णनिर्मितं हृद्यप्रतिं हृद्यस्यते अतीति मन्त्रेण
प्रतिठाप्य पश्चात्तादिदानपूर्वकं पूजयित्वा तदुत्तरभागे कुम्भं
स्थापयित्वा तत्र मदनमधुपुष्पाद्योपधानि प्रक्षिप्य जनेनापूष्ये
यात आयात्वित्यस्य याताथनतुला यायुर्गायत्री यायुनियोजने
विनियोग इति ऋष्याद्युल्लेखपूर्वकं यात आयातु मन्त्रेण
सप्त यायून् नियोजयेत् । समुद्रादूर्गिरित्यस्य वामदेव आप-
न्निद्रुप् मिन्धुनियोजने विनियोगः । समुद्रादूर्गिमन्त्रेणः

- ० हृद्यस्ये अतिददर्वी अर्चादद्युमदविभाति क्रतुमन्त्रेण ।
यद्दीदयन्त्रम अतपजात तदक्यामु द्रवितं धेदि चिन्म ॥
उपयाम मदीतीऽमि हृद्यस्यते स्या ।
एष मी धीनिर्हृद्यस्यते स्या ॥ (१६५. १५. यशुः ।)
- † यात आयातु मियत्रं गन्धु मयीधु मी हृदि ।
प्र ए आयूषि तारियत् ॥ (१०५. १८६५. १५७६ ।)
- ‡ ६१ पक्षे प्रदर्शितम् ।

सप्त सिन्धून्नियोजयेत् । स्योना पृथिवीत्यस्य मेधातिथिर्भूमि-
र्गायत्री सृत्पक्षेपे विनियोगः । स्योना पृथिवीति मन्त्रेण*
सृदः सप्त विनिक्षिपेत् ।

गोरोचनं पञ्चरत्नं पञ्चहस्तत्रयस्तथा ।

नदी उभयतोयानां† बालुकाश्च विनिक्षिपेत् ॥

अथ कुम्भो वरुणमावाह्य संपूज्य च गङ्गे च यमुने चैव‡
इत्यादि मन्त्रजातेन गङ्गाद्यावाहनं कार्यम् ।

ततो देवदानवसंवादे इत्यादि मन्त्रेण § कलशप्रार्थना

* स्योना पृथिवि भगवानृचरा निवेशनी ।

यच्छानः शर्म सप्रथाः ॥ (५५. २१म. यजुः ।)

† नद्या उभयतीराणामित्येव पाठः साधीयान् ।

‡ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

§ देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।

उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विष्टतो विष्णुना स्वयम् ॥

त्वत्तोये सर्व्वतीर्थानि देवाः सर्व्वे त्वयि स्थिताः ।

शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वञ्च प्रजापतिः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतकाः ।

त्वयि तिष्ठन्ति कलस यतः कामफलप्रदाः ॥

त्त्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ।

सान्निध्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्व्वदा ॥ इति ।

कलसस्य मुखे ब्रह्मा श्रीवायाञ्च महेश्वरः ।

मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥

शेषास्तु देवताः सर्व्वा वीष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।

पृथिव्यां सर्व्वतीर्थानि कलसे निवसन्ति हि ॥

कुम्भमेकं तथा वस्त्रे पद्ममट्टदनं निवेत् ।
 सुवर्णं न रविं कृत्वा दिभुजं पद्मधारिणम् ॥
 कृत्वाज्यभागपर्यन्तं तन्त्रं कृत्वा तु पूर्व्वयत् ।
 स्वगाग्नीहोत्रविधानेन प्राचार्यो होममाचरेत् ॥
 प्राकृष्णेनेति मन्त्रेण० समिदाज्यचरुं हुनेत् ।
 षटोत्तरमहस्रं वा षटोत्तरगतन्तु वा ॥
 यथवीर्द्धितं हुत्वाद्य होमशेषं समापयेत् ।
 दारपुत्रममेतन्तु ऋत्विक् तमभिषेचयेत् ॥
 कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः^१ ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादन्येभ्यश्च स्वगतितः ॥
 प्रतिमां वस्त्रे कुम्भश्च प्राचार्याय प्रदापयेत् ।
 एवं यः कुरुते गान्तिं तस्य (मन्वी)दोषो विनश्यति ॥
 कन्यायिवाद्यकालेऽपि दुष्टः पूज्यस्तथैव (च) सः ।
 एवं यो यो षष्टौ दुष्टस्तत्तच्छान्तिं समाचरेत् ॥ इति ।
 इति दुष्टस्थानस्थितादित्यगान्तिविधानम् ।

अथ गोदानव्रतविधानम् ।

प्राग्ज्ञानायनकारिकायाम् ।

गोदानं बौलवत्कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते ।
 षड्विपवेगनं नास्ति श्मश्रूणामुन्दनं^२ भवेत् ॥

• ११ षष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ११२ षष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ चन्दनमित्यत्र वापनमित्याकरे पाठः ।

जीवो बृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः ।

वाचस्पतिर्देवमन्वी शुभं कुर्याः सदा मम ॥ इति ।

अथ प्रतिमादानम् ।

देशादि संकीर्त्य मया कृतया अनया बृहस्पतिशान्त्या सकल-
मनोरथसिद्धये कृतं बृहस्पतिपूजनं होमोऽभिषेकश्च तस्य
श्रेयसो यथावन्मयि प्रतिष्ठासिद्धयर्थमिमां बृहस्पतिप्रतिमां सुवर्ण-
दक्षिणासहितां सोपस्कारां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्यभिधाय
आचार्याय प्रयच्छेत् ।

एतत्कर्माङ्गत्वेन अपरान् ब्राह्मणानपि भोजयेत् । यथा-
शक्ति तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तदाशिषश्च गृह्णीयात् । एवङ्गते
सर्वारिष्टशान्तिर्भवतीत्याह शौनकः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते ब्राह्मणजातेर्विवाहो-
पनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितबृहस्पतिशान्तिविधानं समाप्तम् ।

रमालालितपादाब्जं रामं रघुकुलोद्बहम् ।

गुणतो देशतश्चैव कालतोऽनन्तमाश्रये ॥

अथ विवाहोपनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

यदाह शौनकीये ।

ब्राह्मणस्योपनयने नानुकूल्ये भवेद्रविः ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि उक्ताश्चैव महर्षिभिः ॥

उपनयनात् पूर्व्वेद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

गृहस्थेशानदिग्भागे गोमयेनोपलेपयेत् ॥

यमर्थमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च ।
पाषाण्योशात्मना चैव मन्यादीन्पुष्पकम्पयेत् ॥

श्रुत्वन्तर्हसि ।

पधीत्य (पठित्वा) चतुरो वेदांस्त्रीन् द्वौ वैकमयापि वा ।
तोषयेदक्षिणाभिन्नु गुरुं भक्त्या विचक्षणः ॥
धनं पिशा(पुष्पा)दिवन्भुभ्यः समाहृत्याथ वा परात् ।
राजभ्यो वा गुरुं भक्त्या तोषयेत् साधको व्रती ॥ इति ।

सदृष्टेऽपि ।

पाहरिष्यामि कं तेष्यं भवतो वचनादिह ।
त्वयोक्तं हि करिष्यामि कृतार्यः स्यां गृष्टे त्विति ॥
तेनोक्तञ्च तथा कृत्वा धानं गिष्यः समाचरेत् ।
अन्नमयेन मे वत्स त्वद्गुणैरग्नि तोषितः ।
गृष्टाय त्वनुजानामीऽत्यनुज्ञातोऽपि वा चरेत् ॥ इति ।

पञ्च गुरवे दातव्यो वरो मनुना दर्शितः ।

अपूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीति धर्मवित् ।
स्त्रास्यंनु गुरुणाज्ञातः गतवा गुर्वर्थमाहरेत् ॥
क्षेत्रं हिरण्यं गामग्रं छद्योपानहयं ततः ।
धान्यं वासांमि शाकं वा गुरवे प्रीतिमायहन् ॥ इति ।

अयं वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्याविक्रयार्थः । वेदाक्षरस्य
मूल्यासम्भवात् ।

• गृष्टं गण्डानुज्ञानामीति संयज्ञे पाठः ।

† क्षत्रोपासकमन्त्र इति मनुस्मृतिपाठो पाठः ।

विधानपारिजाते

अदितिः श्मश्रूणि वंपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे ।
 पिच्छूलादिविधानञ्च श्मश्रुपक्षे भवेदिह ॥
 निर्मार्ज्जने विशेषोऽयं श्मश्रूणीति शिरो मुखम् ।
 शासनेनापि तस्यायं विशेषः प्रेष उच्यते ॥
 केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विति ।
 स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ ॥
 आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः ।
 अहं* वरं ददामीति दद्यान्नोमिथुनं ततः ॥
 श्वः पूर्व्ववद्भृतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ।
 व्रतेष्वेतेषु सर्व्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥ इति ।

अन्यः सर्व्वोऽपि विशेषः स्वस्वशाखासूत्रतोऽवगन्तव्यः ।
 इति गोदानव्रतविधानम् ।

अथ समावर्त्तनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
 गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥
 व्रतपक्षेऽपि शब्दार्थमारख्याध्ययने कृते ।
 विद्यान्ते गुरुमाहाहं क(क्वि)मर्थं करवाणि ते ॥

* गुरोरित्यत्र गुरुरिति, अहमित्यत्र उक्तेति च आकरे प्राठः ।

विद्युधवारः ७ ।

प्योतिपेऽपि ।

भीमभानुजयोर्वारि नद्यपे च व्रतोदिते ।

चन्द्रताराविशुद्धौ च ममावर्त्तनमिष्यते ॥

एवं मङ्गलादिशुद्धिं विधाय स्वस्वशास्त्रोक्तविधिना समा-
वर्त्तनविधिरनुष्ठातव्यः ।

एतत्समावर्त्तनविधानं गोचादिधर्मोपप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धः
कुर्यात् । शुचिना कर्म कर्त्तव्यमिति यचनात् ।

तथाचाप्र बोधायनः ।

गोचाचमनमभ्यासन्दनदर्भभिघान्निकार्थ्यराहित्यशूद्रादि-
स्पर्शन-कौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्याग-
दिवान्वाप ऊग्रधारण-पादुकाधारोक्षण-वनमानाधारणो-
दत्तनानुलेपनास्त्रनज्जन्क्रीडासूतनृत्यगीतवादाद्यभिरति-
पापगुहादिमन्त्रापण-पर्युषितभोजनादि- ब्रह्मचारि- व्रत-
लोपादि-सकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृष्णवयं चरेत् ।
सहाय्याद्वृत्तिहोमश्च कुर्यात् ।

प्रथमं व्यस्तसमस्ताभिर्व्याद्वृत्तिभिरतस्त प्राज्याद्युतीर्णत्वा
ॐ भूर्गन्धे च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे
चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ सुरादित्याय च
दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवः सुवयन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च

तथाच छन्दोगश्रुतिः ।

यद्यस्मा इलामङ्गिः* परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेत-
देव† ततो भूय इति ।

तापनीयश्रुतिरपि ।

सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते । इति ।

हारीतस्मृतिरपि ।

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यदृत्वा त्वनृणी भवेत् ॥ इति ।

एतस्य काल उक्तः श्रीधरीये ।

वागीशादिति सीम्यपीष्णदिनकृन्मित्रीत्तरारोहिणी-

गोविन्देषु शशाङ्गभानुगुरुविष्णुक्रांशहोरादिषु ।

रिक्तां पर्वं तथाष्टमीं प्रतिपदं मेषञ्च कीटं हरिं

हित्वा शुद्धियुतेऽष्टमेऽङ्गि विमले कुर्यात्समावर्तनम्‡ ॥ इति ।

* इला पृथ्वी ।

† एतद्विद्याग्रहणम् ।

‡ मदनरत्ने मारदोऽपि—

अथोत्तरायणे जीवशक्रयोर्दृश्यमानयोः ।

द्विजातीनां गुरोर्गोच्छान्निवृत्तानां यतात्मनाम् ॥

मिषोत्तरादितीज्यान्धररीन्दुरविधादेषु ।

मेषकेन्दुज्ञार्थ्यशुक्रवारलग्नांशकेषु च ॥

अथवा वीजमक्षवारलग्नांशकेष्वपि ।

प्रतिपत्यर्वरिक्ताख्या अष्टमीञ्च दिनचयम् ।

हित्वान्यदिवसे कार्यं समावर्तनमङ्गलम् (मण्डनम्) ॥ इति ।

इति मनूक्तेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेभ्यः । जनने त्वा-
गीचं नाम्येव ।

इति ब्रह्मचारिधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथ स्नातकधर्मनिरूपणम् ।

तत्र शौनकः ।

समाहृतमिमं यस्मिन् पूजयिष्यन्ति वान्धवाः ।

मधुपर्कप्रदानायैस्तद्गृहे तां निगां वसेत् ॥ इति ।

क्रात्यायनगृहेऽपि स्नातकस्य मधुपर्कपूजा उक्ता ।

तथाच तत्सूत्रम् ।

पङ्क्या भवन्ति आचार्य ऋत्विग्वैषाह्यो राजा प्रियः

स्नातक इति ।

सूत्रान्तरे तु विशेष उक्तः ।

स्नात्वैयं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत सुखस्यः प्रयतात्मवान् ॥

निःस्त्रो रोगार्हितो भीतस्वापन्नोऽन्यैश्च कारणैः ।

स्नातकः प्रयतो वस्त्रं न त्यजेदिति वै श्रुतिः ॥

नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः ।

जापी तीर्थरतो वा स्यात् स्नातको लौक्यवर्जितः ॥

आह्वे निमन्त्रितो गच्छेत्कुर्व्यात् पट्कर्म च (कर्मणि पट्)द्विजः ।

येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न लोपयेत् ॥

दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । ॐ पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा ।
 ॐ पाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा । ॐ यज्ञं पाहि विभावसो
 स्वाहा । ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा (१०प्र, ५अनु, तैत्ति-
 रीयारण्यकम्) ।

ॐ पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इहायुषा । पुनर्नः पाह्यत्-
 हसः स्वाहा । (१२अ, ८म, यजुः ।)

ॐ यज्ञं पाह्यत्हसः स्वाहा । ॐ सह रथ्या निवर्त्तस्व अग्ने
 पिष्वस्व धारया । विश्वप्सूरा विश्वतस्परि स्वाहा । (१२अ,
 १०म, यजुः ।)

“पुनर्व्याहृतिभिर्हुने”दिति वचनात् पुनरपि होमः कार्यः ।

यत्तु मनुनीक्तम् ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

तदबुद्धिविषयमिति द्रष्टव्यम् ।

धर्मलोपबाहुल्ये प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने ।

तं वो धिया जपेन्मन्त्रं* लक्ष्मैव शिवालये ।

ब्रह्मचारिणो धर्मश्च न्यूनश्चेत्पूर्णं(मेति च)तामियात् ॥ इति ।

समावर्त्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रमाशीचं कार्यम् ।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

* तं वो धियेति मन्त्रोऽयं ५०६ षष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ स्नातकेन वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्याह गौतमः ।

वैश्वदेवं गृहस्यस्य प्रातरारम्भं भवेत् ।

स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक् पाको गृहे यदि ॥ इति ।

अन्येऽपि तद्वर्गाः कूर्मपुराणे दर्शिताः । यथा—

यन्प्रोपयीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

एवञ्चोष्णीपमाले च० पादुके वाप्युपानही ॥

रीप्ते च कुण्डले येणुं० कृत्तकेगनखः शुचिः ।

श्वाध्याये नित्ययुक्तः श्वाहृदिर्मास्यं न धारयेत् ॥

शक्ताम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्णमन्वयक्षामा भवेत्तु विभवे सति ।

न रत्नमुख्यणश्चान्यधृतं वासो न कन्यिकाम् ॥ इति ।

धारयेदिति शेषः ।

मनुरपि ।

उपानही च वासय धृतमन्थैर्न धारयेत् ।

उपयीतमलङ्कारं स्रजं करकमेय च ॥

न च्छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ।

न मृक्षोष्टञ्च मृश्रीयात्र च्छिन्द्यात् करजैस्तृणम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे तु ।

स्नातः समुदहेत्कन्यां प्रव्रजेद्वा तदिच्छुकः ।

० एषं चोष्णीपममलमित्याकरे पाठः ।

† वेद्यमित्यथ वेदमित्याकरे पाठः । दर्भसृष्टिमिति यदर्थः । वेदमित्यनन्तरं विभयादित्युक्तम् ।

शकला जुहुयात्प्रातर्मन्त्रस्तत्काम्यमेव च ।

कुर्याद्यज्ञान् विधिप्रोक्तान् स्नातको न तु यज्ञभाक् ॥ इति ।

अत्र वङ्गं न त्यजेदित्युक्तत्वात् शकला जुहुयात्प्रातरित्युक्तत्वाच्च
प्रातःकाले सन्ध्यावन्दनान्तरभग्निकार्यं कृत्वा शकला हुत्वा
सायंकालेऽप्यग्निकार्यं कर्त्तव्यमिति सूचितम् ।

स्नातकस्य अग्निकार्यविधिबोधायनेन विशिष्योक्तः ।

स एष ओपनयनात् उपनयनात्प्रभृति व्याहृतिभिः
षड्भिरेव (ह्य) हुत्वा आ समावर्त्तनात्समावर्त्तनप्रभृति
आज्येन ह्य आ पाणिग्रहणात्पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहि-
भिर्यवैर्वा तेनैकेनाहुतीर्जुहोति इति ।

शकलहोममन्त्रास्तैत्तिरीयारण्यके पठिताः । यथा—

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैन-
सोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
यद्विवा च नक्तञ्चैनश्चकम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च
जाग्रतश्चैनश्चकम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्सुषुप्ताश्च जाग्र-
तश्चैनश्चकम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विद्वांसश्चाविद्वांस-
श्चैनश्चकम तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजन-
मसि स्वाहा । यदो देवाश्चकम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती
देवहेङ्गनम् । अरा वायो नो अभिदुच्छुनाय ते तस्मिन्तदेनो
वसवो निधेतन स्वाहा ॥ इति । (१० प्र, ६० अनु, तैत्तिरीयारण्यकं) ।

संपहे तु ।

शूद्राणां राजपुत्राणां मौञ्जरभावेऽस्त्रवन्धनम् ।

मौञ्जीवन्ध्यात्कतिप्यादौ कार्यं भीमदिनं विना ॥ इति ।

इत्यस्त्रवन्धनविधिः ।

अघेदानीं सार्यवेदाध्ययनवता ब्रह्मचर्येण अपाकतर्पणस्य
स्नातकस्य देवपित्रर्षापाकरणस्य कर्त्तव्यत्वात्तदधिकारप्रापको
विवाहोऽभिधीयते ।

श्रूयते धैवं तैत्तिरीयके ।

जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्म-

चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पित्रेभ्यः । एष

वा चतुर्णो यः पुत्रो यञ्चा ब्रह्मचारी चेति ।

अथ मनुः ।

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणांविताम् ॥

वेदानधीत्य यज्ञेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्त्तनपूर्व्वन्तु लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा ।

नासौ तत्फलमाप्नोति चाश्रमेण वहिष्कृतः ॥ इति ।

अत्र प्राधान्येन प्रथमं तावत्कुलं परीक्षणीयम् ।

वनस्थो वा भवेद्विप्रः सुखस्थो विधिना शुचिः ॥

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते* हि सः ॥ इति ।

अत्र विवाहार्थं काम्यजप उक्त ऋग्विधाने ।

सुषुमं प्रजपेत्सूक्तमथ सम्यक् शिवालये ।

अयुतन्तु जपेत्कन्यां षण्मासाँल्लभते नरः ॥ इति ।

सकुलमिति नकुलं ब्रूयाद्गालमिति कपालं मण्डिधनुरिति
इन्द्रधनुरित्यादि स्नातकविशेषनियमाः स्वस्वसूत्रादेरवगन्तव्याः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

स्नातकधर्मविधानं समाप्तम् ।

अथ ऋषिकारिकावन्धः ।

ज्योतिर्निबन्धे ।

ऋषिकारिकावन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् ।

विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥

जीवे शुक्ले च भूपुक्षे चन्द्रताराबलान्विते ।

मौञ्जीवन्धर्चतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥

* प्रायश्चित्ती सन् ईयते इत्यर्थः इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

+ प्रजापतिः श्रियां यश्च इत्यादीनि असी मे कामः समुध्यतामित्यन्तानि अथोविंशति-
वाक्यानि सुषुमसूक्तत्वेन संस्काररत्नमालायां धृतानि ।

यिकर्मणा च जीवन्ती विकृताः कृपणास्तथा ॥
 प्रवह्येराः शूरेयं राजकिल्बिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मन्वादानिष्ठाय कदर्थ्याय विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येपु वंगेपु स्त्रीप्रजाप्रमवास्तथा ।
 पतिप्रयस्य सुधासिन्धुस्ता यत्नेन विवर्जयेत् ॥
 महास्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्पन्ने दगैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

यसोऽपि ।

चतुर्दश कुलानोमान्यपियाद्यानि निर्दिशेत् ।
 अनाप्येयं ब्राह्मणानामृत्विजाश्चैव वर्जयेत् ॥
 अत्युष्कमतिशुभ्रमतिवर्णश्च वर्जयेत् ।
 हीनाङ्गमधिकाङ्गश्च आमयावि कुलश्च यत् ।
 शिब्रि(म्बि)त्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ॥
 सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाश्च यत्कुलम् ।
 अपस्मारिकुलं यश्च यश्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥

हीनाङ्गादिकुलवर्जनं तथाविधापत्यगद्वया ।

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।
 यथागीला भवेत् माता तच्छीला नृप कन्यका ॥

इति भारतवचनात् ।

विष्णुः । ।

अग्नें पित्रा परीक्षेत माया कन्यां परीक्षयेत् ।
 लृणाद्भूमिं परीक्षेत आचारिण कुलं तथा ॥ इति ।

तथाचाश्वलायनकारिकागृह्यम् ।

कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तादिति ।
अत्राग्रवचने समग्रेषु बधूवरगुणेषु सत्स्वपि दुष्कुलत्वं त्याज्यमिति
कथयितुं परीक्षोपायमाह । ये मातृत इति । मातृतः पञ्चमे
विद्यादिमन्तः पुरुषा ये च पितृतः पञ्च विद्यातपःसञ्चरितवन्तो
यत्र विद्यन्ते तादृशं कुलमिति यथा पुरस्ताद्दृश ये ये कर्मण्युक्ता
अस्माभिरिति शेषः । एवं दशपुरुषशुद्धं कुलमित्युक्तं भवति ।

अत्र भगवाञ्छौनकः ।

लब्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्षाञ्च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

मनुरपि ।

उत्तमैरुत्तमो नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमवमानवमांस्तजेत् ॥

उत्तमानाह स एव ।

विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलस(मुद्गवाः)मन्विताः ॥

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शनः ।

लोभरागद्वेषामर्षमानमोहविवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनस्तथा ॥

वज्र्या यथा ।

ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीवा ये वा नास्तिकवृत्तयः ।

तथा कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति ॥

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेग(दन्तां)दगनां मृदङ्गीमुदहेत् स्त्रियम् ॥

यस्या षड्रेषु षड्रुम्यादिष्वपि यैगुण्यं नास्ति सा अव्यङ्गाङ्गी
तामुदहेदिति सर्व्ववान्वयः ।

नोदहेत्कपिनां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नान्नीमिकां नातिनीमां न वाचानां न पिङ्गलाम् ॥

नर्च(न च)हृत्तनदीनाम्नीं नान्त्य(न च)पर्व्वतनामिकाम् ।

न पृथ्विप्रेष्यनाम्नीं नच भीषणनामिकाम् ॥

कपिना रक्ततण्डुनवर्णा पिङ्गला अग्नियर्णा वाचाला बहुनिन्द्य-
वादिनी ।

विष्णुपुराणेऽपि ।

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुपाकृतिम् ।

न घर्घरस्वरां चामां तथा काकस्वरां न च ॥ इति ।

काशीखण्डेऽपि ।

सदा गृही सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि ।

अतः सुखसमृद्धयर्थमादी लक्षणमीचयेत् ॥

आपादन्तलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् ।

शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि तु मे शृणु ॥

स्त्रीणां पादतलं त्रिगुणं मांसलं मृदुलं (शुभं) समम् ।

अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् ॥

कुलापकर्षकारणमाह मनुः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलेः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्यारम्भोपसेवया ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्ति(के)क्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्वतः ॥ इति ॥

मन्वतो वेदैः । इत्यमादौ कुलं परीच्य कन्यालक्षणानि परी-
क्षितव्यानि । अपरीच्य विवाहे दोषश्रवणात् ।

तदुक्तं बौधायनेन ।

वर्जयेत्सर्व्वथा भूष्णुरशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यमपि ।

बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेतेति ।

आपस्तम्बगृह्येऽपि ।

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरिति ।

तानि च लक्षणानि वाह्यान्तरभेदेन द्विधा भिद्यन्ते ।

तत्र वाह्यानाह शातातपः ।

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुषिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

नारदोऽपि ।

मृगाक्षी मृगगुह्या च मृगशीवा मृगोदरी ।

तथा हंसगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥

मृदुभाषा च या नारी मृदुपाद(पाणि)तलाङ्गुलिः ।

वैधव्यं रोमगैर्युक्तं दीर्भाग्यं चिपिटैरपि ।
 मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः ॥
 नितम्बविम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः ।
 महाभोगाय सम्प्रीकृत्वादन्योऽगर्भणे मतः ॥
 शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
 यामोन्नतनु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः ॥
 यस्तिः प्रगस्ता विपुला मृष्टी श्लोकममुन्नता ।
 रोमगा च गिराला च रेखाद्वा नैव शोभना ॥
 गम्भीरा दक्षिणावर्ता नाभिः स्यात् सुखमम्पदे ।
 यामावर्ता च निर्गमांसा महावैधव्यसृचिका ॥
 घृते सुतान् यद्गन्तारी पृथुकुचिः सुखास्पदम् ।
 चितीगं जनयेत्पुत्रं मण्डूकाकारकुचिणा ॥
 उन्नतेन बलीभाजा सावर्त्तनापि कुचिणा ।
 बन्ध्या प्रव्रजिता दासी कृमादयोपा भवेदिह ॥
 समैः समांसैर्मृदुभिर्योपिग्नाग्नास्थिभिः शुभैः ।
 पार्श्वैः सोभाप्यसुखयोर्निधानं स्यादसंगयम् ॥
 यस्या दृश्यगिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते ।
 निरपत्या च दुःशीला सा भवेद्दुःखभागिनी ॥
 उदरेणातितुच्छेन विगिरेण मृदुत्वचा ।
 योपिद्भवति भोगाद्या नित्यं मिष्टान्नसेविनी ॥
 कुम्भाकारं दरिद्राया जठरश्च मृदङ्गवत् ।
 कृष्णण्डाभं यवाभश्च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥

रुक्षं विवर्णं परुषं खण्डितं प्रतिविम्बितम् ।
 शूर्पाकारं विशुष्कञ्च दुःखदीर्भाग्यसूचकम् ॥
 चक्रस्वस्तिकशङ्खालध्वजमीनातपत्रवत् ।
 यस्याः पादतले रेखा सा भवेत्क्षितिपाङ्गना ॥
 उत्तमो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलो बहुभोगदः ।
 वक्रो ऋस्वश्च विपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः ॥
 परस्परसमारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् ।
 हत्वा बह्वनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् ॥
 यस्याः पथि समायान्त्या रजो भूमेः समुच्चरेत् ।
 सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशनी ॥
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् ।
 सा निहत्य पतिं योषा द्वितीयं कुरुते पतिम् ॥
 अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् ।
 पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्वयम् ॥
 प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठादतिरेकिणी ।
 कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः ॥
 रोमहीने तथा स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले ।
 सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ॥
 वृत्तं पिशितसम्भ्रमं जानुयुग्मं प्रशस्यते ।
 निर्भांसं खैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् ॥
 विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनैः ।
 सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्गभाः ॥

विधवा बहुरेखेण द्विरेखेण दरिद्रिणी ।
 भिक्षुकी सुपिराष्येन नारी करतलेन वै ॥
 विलोम विगिरं गम्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् ।
 वैधव्यहेतुं रोमाष्यं निर्गमांसं सायुमत्त्यजेत् ॥
 मत्स्येन सुभगा नारी स्वम्निकेन च सुप्रजा ।
 पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् ॥
 अद्भुतमूलात्रिर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
 यस्याः सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत्सुधीः ॥
 शुभदः करजोऽद्भुतो वृत्तो वृत्तनखो ऋदुः ।
 अद्भुत्यश्च सुपर्वाणो दीर्घवृत्ताः क्रमात्कृगाः ॥
 अतिह्रस्वाः कृगा वक्रा विरला रोगहेतुकाः ।
 दुःखायाद्भुल्लयः स्त्रीणां बहुपर्ष्वसमन्विताः ॥
 अरुणाः सगिष्ठास्तृणाः करजाः सुदृगः शुभाः ।
 नखेषु विन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वरिणीस्त्रियाः ॥
 पुरुषा अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ।
 अन्तर्निमग्नवंगस्थि पृष्ठं स्यान्मांसलं शुभम् ॥
 पृष्ठेन रोमयुक्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
 भुग्नेनावनतेनापि सगिरेणापि दुःखि(ता)नी ॥
 ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समुन्नता ।
 मांसलो वर्तुलः कण्ठः प्रगस्त्यतुरङ्गुलः ॥
 स्थूलग्रीवा च विधवा वक्रग्रीवा च किङ्करी ।
 चिवुकं द्ध्रुङ्गुलं गस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम् ॥

सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भंगा ।
 प्रलम्बजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् ॥
 मध्ये क्षामा च सुभगा भोगाढ्या सबलित्रया ।
 ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा शर्मनर्मभाक् ॥
 निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
 ऐश्वर्यमथ वैधव्यं प्रियमेव च सा (भवेत्) लभेत् ॥
 विस्तीर्णहृदया योषा पुंस्वली निर्दया तथा ।
 उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति सुनिश्चितम् ॥
 घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ ।
 स्थूलाङ्गी विरली शुष्कौ वामोरूपां न शर्मदौ ॥
 दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्त्रिणी(त्व)ष्वग्रणीर्मता ।
 वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यशालिनीम् ॥
 पीवराभ्याञ्च जत्रुभ्यां धनधान्यनिधिर्वधूः ।
 श्लथाभ्याञ्च निमग्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी ॥
 आबद्धावनतौ स्कन्धावदीर्घावक्त्रशो शुभौ ।
 वक्रौ स्थूली च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ ॥
 कक्षौ सुसूक्ष्मरोमाणौ तुङ्गौ स्निग्धौ च मांसलौ ।
 शस्तौ न शस्तौ गम्भीरौ शिरालौ खेदमेदुरौ ॥
 अम्भोजमुकुलाकारं स्वङ्गुष्ठाङ्गुलि सन्नखम् ।
 हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते ॥
 मृदुमध्मोत्तरं रक्तं तलं पाण्योररन्ध्रकम् ।
 प्रशस्तं पञ्चरेखाढ्यमल्परेखं शुभप्रदम् ॥

सोमन्तः सरलः शम्भो भौलिः शम्भः समुन्नतः ।
 गजकुम्भेनिभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः ॥
 स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
 विशालेनापि गिरसा भवेद्दोर्भाग्यभाजनम् ॥
 केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः क्षिग्धा सुकीमनाः ।
 किञ्चिदाकुञ्चितायाश्च कुटिलायातिगोभनाः ॥
 भ्रुवोरन्तर्जलाटे च मगको राज्यसूचकः ।
 वामे कपोले मगकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः ॥
 तिलकं लाञ्छनश्चापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
 यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने ।
 वामे च यस्याः कन्याय पुत्रान् सूते यथाक्रमम् ॥ इति
 नारदीयसंहितायामपि ।

पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
 विशालनेत्रा रक्तोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥
 अद्भुतं कुलिश चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ।
 पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते सुखम् ॥
 यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं तथा ।
 अपि दासकुली जाता राजपत्नी भविष्यति ॥
 यस्याश्च कुञ्चिताः केशा मुखश्च परिमण्डलम् ।
 नाभिस्य दक्षिणावर्त्ता सा नारी प्रियभाक् सदा ॥
 दीर्घाङ्गुला च या नारी दीर्घकेशा च या भवेत् ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति धनधान्य(सुता)समन्वितम् ॥

स्थूलं द्विधा विभक्तञ्च आयतं रोमशं त्यजेत् ।
 शस्तौ कपोलौ वामाच्याः पीनी वृत्तौ समुन्नतौ ॥
 रोमशौ परुषौ निम्नौ निर्झांसौ (परिवर्जयेत्) च विगर्हितौ ।
 समं समांसं सुस्निग्धं स्वामीदं वर्तुलं सुखम् ॥
 ज्वलितवदनच्छायं धन्यानामिह जायते ।
 क्लृप्तः प्रलम्बः स्फुटितो रुक्षो दौर्भाग्यसूचकः ॥
 श्यावः स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रदः ।
 मसृणो मत्तकाशिन्या उत्तरोष्ठः शुभो मतः ॥
 गोक्षीरसन्निभा दन्ताः प्रशस्तास्तालु कोमलम् ।
 सितं तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥
 ललनालोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके ।
 गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपद्मणी ॥
 उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ।
 पुंश्वली वामकाणाक्षी बन्ध्या दक्षिणकाणिका ॥
 भ्रुवौ सुवर्तुले धन्ये कृष्णस्निग्धे सुसंहते ।
 प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाकृती ॥
 समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ।
 स्थूला सा मध्यमम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ॥
 लम्बकर्णौ शुभावर्तौ शुभदौ च सुखप्रदौ ।
 शङ्कुलीरहितौ निन्द्यौ शिरालौ कुटिलाकृती ॥
 भालः शिराविरहितो (निर्लोमो) निर्झलोऽर्धेन्दुसन्निभः ।
 अनिम्नस्त्रङ्गुलो नार्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् ॥

अथ जननक्षत्रफलम् ।

तथाच वगिठभंदितायाम् ।

सुरंगताराजनिता धवापजं

द्विदिवताराजनिता च देवरम् ।

नैरुत्तमभोद्भुतसुतः सुता वा

क्षिप्रादवश्यां गशुरं मिहन्ति ॥

अथ विवाहः ।

प्राग्गनायनशुद्धपरिगिष्टे ।

मनक्षणी० वरो मक्षणवर्ती कन्यां यवीयसीमसपिण्डा-
ममगोत्रजामविरुहसम्बन्धासुपयच्छेत् ।

पितृतः सतपुरुषं मापिण्डं माहृतः पञ्चपुरुषम् । भृगवयाह्नि-
रमय प्रवराक्षाधिकर्षियोगे सगोत्राः । एकर्षियोगे इतरैतरं
दम्पत्योर्मिथः पितृमाहृतमाभ्ये विरुहसंबन्धो यथा । भाव्या-
न्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्रमा चेति । केचिन्माहृतगोत्रजां निषे-
धन्ति तदपत्यममगोत्रं स्यादिति ।

यात्रयस्करोऽपि ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्राह्मणतीमसमानार्पगोत्रजाम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न
भवति सा अनन्यपूर्विका । अनेन पुनर्भवे व्यावर्त्यन्ते ।

कृष्णा श्यामा च या नारी गौरवर्णा च सुप्रभा ।
स्निग्धाङ्गी स्निग्धनयना सा कन्या लभते सुखम् ॥

तथा ।

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयः स्त्रीणां पद्मिनी चोत्तमावधिः ॥
नीलोत्पलदलश्यामा (फुल्ल)स्निग्धचम्पकसुप्रभा ।
वर्णद्वयेन संयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् ॥
स्निग्धचम्पकगात्रा या नीलोत्पलदलप्रभा ।
सुग(न्धा)न्धी च विशालाक्षी निद्राभोजनदुर्लभा ॥
पूर्वीकलक्षणैर्युक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत्* ।
गीतवाद्ययुता चित्रविद्या परभृतस्त्रना† ॥
क्षाममध्या स्निग्धनेत्रा स्वल्पाहारा च चित्रिणी ।
चलज्ञाता क्रोधपरा व्यग्रकारी च शङ्खिनी ॥
विशालकर्णा स्वल्पाक्षी स्थूलदेहा श्लथस्तनी ।
बह्वाशी बहुनेत्रा च क्रोधशीला च हस्तिनी ॥
उत्तमा पद्मिनी प्रोक्ता मध्यमा चित्रिणी तथा ।
शङ्खिनी त्वधमा प्रोक्ता हस्तिनी त्वधमाधमा ॥

इति कन्यालक्षणानि ।

*

चकितमृगदृशभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे

सुरतवयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गि ।

इत्यादिकञ्च पद्मिनीलक्षणं सामुद्रकादौ मृग्यम् ।

†

चित्रविद्या या कोकिलस्त्रना इति ख-पुस्तके पाठः ।

एतदुक्तं भवति । सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः
सापिण्डे हेतुः । तथाच देवदत्तस्यैकस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः
पङ्भिः तथा पुत्रादिभिः पङ्भिः सह सापिण्डम् । नन्वेवं
सति भ्रातृपितृव्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात् परिगणितेषु
अनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यं देवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र
विवक्षितत्वात् । तथाच । देवदत्तकर्तृकपिण्डक्रियायां ये
देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृव्य-
मातुलादिः कर्तृकपिण्डक्रियायामप्यनुप्रविशतीति अस्ति तस्य
तैः सह सापिण्डमिति । तद्भाष्यार्थानामपि भर्तृकर्तृक-
पिण्डदानक्रियायां सहाधिकारित्वात्* सापिण्डमिति ।
तदिदं नि(र्वाह)वापसापिण्डम् । अपरे पुनरवयवसापिण्ड-
माहुः । तथाहि । समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते
सपिण्डास्तेषां भावः सापिण्डम् । तत्र पुत्रस्य साक्षात्पितृ-
देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डम् तथा पितामहादिभि-
रपि पितृहारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा मातृष्वस्र-
मातुलादिभिरपि मातामहदेहावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-
पितृष्वस्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा पत्या
सह एकशरीरारम्भकतया स्त्रियाः । एवं भ्रातृभाष्यार्थाणा-
मपि एकशरीरावयवारब्धैः स्वप्नपतिभिः सह एकशरीरा-
रम्भकत्वेन । एवञ्च साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवा-

* आदिपदेन मातुलभागिनेयादयस्तर्थादयथ गृह्यन्ते ।

† सहकर्तृकत्वादिति ख पुस्तके पाठः ।

ताञ्चीक्ताः काश्यपेन ।

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥

बौधायनसूत्रेऽपि ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमपदं नीता

भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूस्तां

गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत । इति ।

वरचक्षुर्मनसोराह्लादकरी कान्ता । समान एकः पिण्डो यस्याः

सा सपिण्डा तादृशी न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डता च

सप्तपुरुषावसायिनी तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः

पितृपितामह प्रपितामहाः त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः ।

तथाच मात्स्ये ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम्* ॥

* मार्कण्डेयेऽपि—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनस्त्वेते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः ॥

पञ्चमे सप्तमे चैव शेषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि तेः विज्ञेयाः शूद्रताङ्गताः ॥

इति मरीचिस्मृतिविरोधाच्च ।

वृहद्विष्णुरपि ।

पञ्चमास्तममाहा यः कन्यकामुद्दहेद्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रामपि चोद्दहन् ॥ इति ।

अनेनैतदुक्तं भवति पितृपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरि-
गणनायां सप्तमाद्दूर्ध्वं बधूवरयोर्विवाहो नैव दुष्यति । तथा
मातृपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां बधूवरयोर्माता
चेत्पञ्चमी न भवति तदा विवाहो नैव दुष्यतीति ।

बध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्ड्यं तन्निवर्त्तते^१ ॥

* ते च सन्तानिनः सर्वे इति उदाहृतत्वे पाठः ।

† यतः सन्तानभेदः स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् । तमारभ्य बध्वा वरस्य वा तातः
पिता यदि सप्तमो भवेत्तयोर्बधूवरयोर्माता कूटस्थाद्यदि पञ्चमी भवेत्तदा सापिण्ड्यं निवर्त्तं
भवतीत्यर्थः । तदयं निर्गन्तित्यर्थः । पितृदारकसापिण्ड्यविचारे सप्तमाद्दूर्ध्वं सापिण्ड्य-
निवर्त्तितः । मातृदारकसापिण्ड्यविचारे तु पञ्चमाद्दूर्ध्वमिति । संगृहीतोऽयमर्थो विश्वरूपनिबन्धे —

एवमुक्तप्रकारेण सप्तमापितृतस्तथा ।

ऊर्ध्वमेव विवाहत्वं पञ्चमान्मातृतस्तथा ॥

सन्तानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च ।

समादायैव गणयेद्वर यावच्च कन्यकाम् ॥

अत्रोदाहरणं यथा । कूटस्थो मूलपुरुषो देवदत्तः । १ । तत्पुत्रो ब्रह्मदत्तः । २ । तत्पुत्रो
विष्णुदत्तः । ३ । तत्पुत्रः शिवदत्तः । ४ । तत्पुत्रो मित्रदत्तः । ५ । तत्पुत्रो हरदत्तः । ६ ।
तत्पुत्रो यज्ञदत्तः । ७ । तत्पुत्रः श्रीदत्तोऽष्टम इति पितृदारकं सापिण्ड्यं वरविषये । (परपृष्ठे)

नव्येन सापिण्डं योजनीयम् । उक्तं द्विविधसापिण्डं यस्यां
नास्ति सेयमसपिण्डा ।

नन्वेवं सति न काप्युदाहः सम्भवति सर्वत्र सापिण्डस्य
कथञ्चिदुयोजयितुं शक्यत्वात् । विधात्शरीरावयवानुवृत्ते-
र्दुष्परिहरत्वात् । बहु स्यां प्रजायेय इति श्रुतेरिति चेत् सत्यम् ।
अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकुचित-
त्वेन अत ऊर्ध्वं सापिण्डनिवृत्तिः “पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मातृतः
पितृतस्तथा” इति याज्ञवल्क्योक्तेः मातृपक्षे पञ्चमात्पुरुषात्
पितृपक्षे सप्तमात्पुरुषादूर्ध्वं सापिण्डं निवर्त्तते इत्यध्याहृत्य योज-
नीयम् । एवं सापिण्डे सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कोचिते
एतस्मादूर्ध्वं सापिण्डस्य नानुवृत्तिरिति निष्कर्षः ।

पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

सपिण्डता निवर्त्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति देवलयाज्ञवल्क्योक्तेः । एवं मनुगौतमपराशरवचनान्यपि
एवमेव योन्यानि ।

यत्तु विष्णुपुराणे ।

पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् ।

गृहस्थ उद्गृहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति पराशरवचनं तत्सप्तमीं पञ्चमीमतीत्य इत्यध्याहृत्य व्याख्ये-
यम्* । अन्यथा याज्ञवल्क्यादिनानास्मृतिविरोधः स्यात् ।

गान्धर्वाटिविवाहेषु पिष्टगोत्रेण धर्मवित् ॥ इति ।
एवञ्च मति गान्धर्वाटिविवाहे सगमपद(प्रक्रमे)क्रमणे पिष्टगोत्र-
सापिण्डग्रनिवृत्तिर्भवतीति द्रष्टव्यम् ।

गान्धर्वाटिविवाहेऽपि होम उक्त आश्वलायनगृह्यपरिगिष्टे ।

गान्धर्वोसुरर्षेणावा विवाहाय सराक्षसाः ।

पूर्वं परिणयस्त्रीषां पयाहोमो विधीयते ॥ इति ।

यथा दुष्मन्तेन राज्ञा गकुत्सलायां गान्धर्वेण परिणीतायां कण्वेन
प्रयासात् प्रतिनिवृत्त्य पयाहोमः कृतः । एतेन मातुलसुता-
विवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।

मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

ममानप्रवराञ्चैव द्विजयान्द्रायणं चरेत् ॥

इति गातातपयचनम् ।

पैष्टवस्त्रीयां भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुस्य म्नातुरास्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति मनुवचनम् । पिष्टपत्न्यः स्र्वा मातरस्तद्गातरो मातुला-
स्तद्दुहितरश्च भगिन्यन्नादपत्यानि भागिनेयभागिनेय्यादीनि इति
सुमन्तुप्रभृतियचनानि च न विरुद्धानि स्युः तेषां गान्धर्वादि-
विवाहविवाहितकन्याविषयत्वात् । तत्र गोत्रसापिण्डग्रयो-
रनिवृत्तेः ।

अत्र प्रमाणं श्रुतिर्यथा ।

ॐ आयाहीन्द्र पथिभिरोलितेभि-

र्यज्ञमित्रो भागधेयं क्षुपस्व ।

इति स्मरणात् ।

ननु असपिण्डामिति न वक्तव्यम् असमानार्षगोत्रजामित्यने-
नैव तादृशविवाहनिषेधसिद्धेः । सत्यम् । तथापि या अत्य-
सपिण्डा भवति सैव उद्वाहकर्मणि प्रशस्तेति वक्तुं तथा निर्देशः ।

तथाच मनुः ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

या पितुरसगोत्रा चेति चकारादसपिण्डा सा दारकर्मणि
प्रशस्ता इत्यस्यार्थः । नन्वत्र मातृग्रहणं व्यर्थं पितृगोत्र-
सापिण्डनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्डनिषेधसिद्धेः । तस्याः
पृथक्सपिण्डगोत्रयोरभावात् ।

एकत्वं या गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्गृह्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

इति वचनादिति चेत्, मैवम् । गान्धर्व्यादिविवाहेषु कन्या-
प्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्डयोरनिवृत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तुर्गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ।

मूलपुरुषो देवदत्त एव । १ । तत्पुत्री मातृदत्तः । २ । तत्पुत्री रुद्रदत्तः । ३ । तत्पुत्री
भानुदत्तः । ४ । तत्कन्या श्रीदेवी । ५ । तत्कन्या श्रीदत्तभक्ता । ६ । इति मातृदारकसापिण्डा-
मधुविषये । अत्र अष्टमः श्रीदत्तः षष्ठीं श्रीदत्तभक्तासुवर्हेत् । मूलपुरुषमारभ्य मध्ये कन्या-
सन्तावपि एवमेष त्रयम् । इति संस्काररत्नमाला ।

गृहीतोऽयं विवाहः । ऋग्वेदे यमयमीसंवादोऽपि अत्रार्थं
प्रमाणं यथा ।

यमस्य मा यस्यं काम आगन्त्
समाने योनौ सहश्रेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां
वि चिहहेव रथ्येव चक्रा ॥

(१०म, १०सू, ७ऋक् ।)

यमस्य तव कामोऽभिलाषो मा मां प्रति आगन् आगच्छतु ।
समोपरि तव यमस्य सम्भोगिच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं
समाने योनावेकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहश्रेय्याय सहशय-
नार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं
प्रकाशयति एवं तन्वमात्मीयं शरीरं रिरिच्यां विविच्यां त्वदर्थं
प्रकाशयेयमित्यर्थः । चिदिति पादपूरणे विहहेव वृह उद्यमने ।
धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव
चक्रा रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

षट्त्रिंशन्मते तु स्यष्टमेवोक्तं यथा ।

तृतीयां पितृतः कन्यां तृतीयां मातृतस्तथा ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः* ॥

* केचिदयं विवाहोऽनुकल्पत्वेन स्मृतिपूक्त इत्याहुः । तथाहि नारदः—

मातृतः पञ्चमाहर्हं पितृतः सप्तमात्तथा ।

गृहस्य उहृद्वेत्कन्यामन्यथा गुरुतल्पगः ॥ (परशु)

तृप्तां जुहुर्मातुलस्यैव योषा

भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥

अस्यार्थः । हे इन्द्र पथिभिरीलितेभिः स्तुतैर्भागैर्नीऽस्माकम् इमं यज्ञमायाहि आगत्य च अस्माभिर्दीयमानमिमं भागधेयं जुषस्व । एते यजमानास्तृप्तामाज्यादीनां संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जुहु-
स्यक्तवन्तः । ओ हाक् त्यागे इति धातो रूपम् । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् । यथा मातुलस्य योषा कन्या दौहित्यस्य भागः भज-
नीया परिणेतुं योग्येत्यर्थः । यथा वा पैतृष्वसेयी पौत्रस्य
भागः । तथायं तव भागो वपाख्य इति । एवं सिद्धानुवाद-
स्यापि विधिकल्पकत्वम् प्रमाणान्तरेण तद्विधानात् ।

शतपथब्राह्मणमपि ।

तस्माद्दु समानादेकपुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते उत हि
तृतीये पुरुषे संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै इति ध्यान-
काण्डे अष्टमाध्याये समान्नातम् ।

अस्यार्थः । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यो
भोग्यः अद् भक्षणे इति धातोस्तृणि यति च पदद्वयं सिद्धम् ।
तौ द्वा उत्पद्य चैवं मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीये चतुर्थे
वा संगच्छावहै विवहावहै इति । यद्यप्ययमर्थवादः तथापि
मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे प्रमाणम् । विरुद्धवचनानां
मातृसपिण्डविषयत्वस्योपवर्णितत्वात् । तस्माद्विरुद्धार्थवादेन
अनिन्दितत्वात् तृतीये संगच्छावहा इत्य(त्र)स्य अपूर्वार्थत्वेन
मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्पते । तस्मात् श्रुत्यनु-

वेदाच्चेति चकारेण मन्वादियचनानि समुशीयन्ते ।

तथाच मनुः ।

चेनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायास्ततां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ इति ।

मातातपोऽपि ।

मातृष्वसुतां केचित्पितृष्वसुतां तथा ।

विवदन्ति कचिद्देशे सद्भोष्यापि सपिण्डताम् ॥

सहस्रतिथ ।

उदूक्षते दक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

मापिण्डमपि सद्भोष्य प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनार्त् ॥

आयाहीन्द्र इत्यादिका श्रुतिः पूर्वसुक्तैव । तस्मान् मातुलकन्या-
परिणयोऽमपिण्डाया अमभवे चतुर्थादिपरिणयस्य प्रागुक्तश्रुति-
स्मृत्युपपद्यदक्षिणात्यगिष्ठाचारार्त् कर्त्तव्याविति माधयाचार्या
आहुः । इदञ्च यस्मिन् देशे अविगीतं तत्रैव कार्यं नान्यत्र ।
तथाप्ययं मातुलकन्याविवाहो यद्देशेऽविगीतस्तद्देशे(श्यै)गीयैरेव
कार्यः ।

तदुक्तं नृसिंहचर्यायां वीधायनेन ।

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तद्योत्तरतः । यानि दक्षि-

णतस्तान्यनुव्याख्यास्यामी यथा दक्षिणदेशे अनुपनीतेन

भाष्येया च सह भोजनं पर्युपितभोजनं मातुलसुतायाः

पितृष्वसुतायाः परिणयस्य । तथा उत्तरदेशे सिन्धु-

पारगमनम् उभयतोदक्लिर्व्यवहारं कर्णाविक्रय आयुध-

यस्तु देशानुरू(पे)प्येण कुलमार्गेण वोढहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाच्चैतत्प्रदृश्यते ॥

स्मृतिचन्द्रिकाप्रयोगपारिजातापराकार्कादयोऽप्येवं मेनिरे । चतु-
विंशतिमतेऽप्येवमेवास्ति ।

पैठीनसिरपि ।

पञ्चमीं माहृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः । त्रीन्

माहृतः पञ्च पितृतो वेति । वेदाच्चैतत् प्रदृश्यते इति ।

तेन स्वाध्वं तेऽवत त उ नो अधिवोचत ।

मा नः पथः पितृगान्मानवादधिदूरं नैष्ट परावतः ॥

(८म, ३० सू, ३ ऋक् ।)

इत्यादिको वेदः । पितृगत् पितुरागतात् पथो दूरं
नोऽस्मान् मा नैष्ट मापनयत इति देवान् प्रति प्रार्थना ।

इति सुखापचमुक्त्वा स एवाह—

समावर्त्य सवर्णान्तु लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।

कुले महति सभृतां लक्षणैश्च समन्विताम् ॥

ब्राह्मिण तु विवाहेन शीलरूपसमन्विताम् ।

पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव माहृतः पितृतस्तथा ॥

दशभिः पुरुषैः खगातां श्रीत्रियाणां महाकुलात् ।

उदहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पितृपत्तेऽप्ययं विधिः ।

सप्तमीञ्च तथा षष्ठीं पञ्चमीञ्च तथैव च ॥

एवमुदाहृत्यैत्कन्यां न दीपः शाकटायनः ।

द्वितीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मतुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

केचिदिदं कलौ निपिहं “गोत्रान्मातृसपिण्डान्तु विवाहो गोवध-
स्तया” इति माधवोदाहृतब्रह्मपुराणवचनादित्याहुः । तदेतदपरे
न चमन्ते । तस्य माध्यन्दिनविषयत्वात् ।

तथाच सत्यापाठवचनम् ।

मातृगोत्रसापिण्डवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव तेषामेव
एतादृशाचारोपलब्धेर्न क्षुद्रोपद्रव इति ।

विश्वरूपनिबन्धे अन्योऽपि विशेष उक्तः । यथा ।

कूटस्वमारभ्य पितृच मातृ-

विवाहसापिण्डमतः परम्नात् ।

पष्ठेऽपि वापि भवेद्विवाहो

निर्वाप्य(प)सापिण्डमिह प्रशस्तम् ।

स्यात्सप्तमे वाप्यथ पञ्चमे वा

यद्दोभयत्रापि च पञ्चमे वा ॥ इति ।

स्मृत्यर्णवे तु ।

कन्या चतुर्थी च वरश्च पञ्चमो

वरश्चतुर्थी न तु पञ्चमीं वहित् ।

पित्रे वहेत्यञ्चमपष्ठयोर्वा

कन्या द्वितीयापि तथा चतुर्थी ॥

पराशरोऽपि ।

चतुर्थीमुद्दहेत्कन्यां चतुर्थीः पञ्चमोऽपि वा ।

पाराशर्यमतेः पठ्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥ इति ।

विक्रयः* समुद्रयानञ्च । मध्यदेशे द्विजाः कर्मकराः
शिल्पिनश्च । पूर्वदेशे द्विजा मत्स्यादाः स्त्रियो व्यभिचारिण्यो
रजस्वलाश्च सृश्या इत्यादयः स्वस्वदेशे धर्मा अन्यत्र
अधर्मा इति । तत्रेतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति† ।

* सायुधौयकमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन्नुत्तरदेशे मातुलसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । तथेतर-
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे ऊर्णाविक्रयसीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । कुतः
देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्येत्यर्थः ।

ब्रह्मस्तिरपि—

उद्भूयते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपाशैव सृश्या नृणां रजस्वलाः ।
सजाताश्चापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ।
सर्वदेशेष्वनाचारी रथ्याताम्बूलचूर्वणम् ॥

देवलोऽपि—

यस्मिन्देशे त्वनाचारी न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो नान्यदेशे स ईरितः ॥
यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मलं धर्मं न विचारयेत् ॥ इति ।

ननु शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहोऽपि प्रसज्येत प्रजापतेराचरणात् । तथाच श्रुतिः—

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् । इति ।

मीवं न देवचरितं चरेदिति वचनात् ।

अतएव वीधायनः—

अनुष्ठितान् यद्वैवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तत्तदुक्तं धर्ममाचरेत् ॥ इति ।

अतएव मनुः ।

यस्यासु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता* ।

नोपयच्छेत्तु तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ इति ।

यत्र तु नैव तदाशङ्का तामभ्राटकामुपयच्छेत् । शतं दुहित्व-
मते दत्त्वा उपयच्छेदिति कात्यायनगृह्यसूत्रात् ।

मनुरपि ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्न्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्रधाकरम् ॥ इति ।

अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्वादिविवाह इव पित्रादिभिः सह
सापिण्ड्यसगोत्रत्वानिवृत्तिः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति लोगाक्षिम्भरणात् । अतः कारणाद्भ्राटकमतीमुपयच्छे-
(ते)दिति । असमानार्पणगोत्रजामिति समाने आर्पणगोत्रे यस्य
तज्जाता या न भवति सा असमानार्पणगोत्रजा तामसमान-
प्रवरजामसमानगोत्रजाञ्च । ऋषेरिदमार्पणं प्रवरः गोत्रप्रवर्त्तकस्य
मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगण इत्यर्थः । यथा गोत्रप्रवर्त्तकस्य भर-
हाजस्य व्यावर्त्तकावङ्गिरोवृहस्पती । अतएव आङ्गिरसवार्हस्पत्य-

* यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवानिति न ज्ञायेत सां नोपयच्छेत् । न विज्ञायेत
वा पितेल्लेखेर्वरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनापि पितुः सदस्यमात्रात् कन्या पुत्रिका भवतीति
गम्यते । अतएव गौतमः । अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां तस्यश्यामोपयच्छेदभावकामिति ।
अभिसन्धिर्गूढसदस्यः ।

अन्यत्रापि बोधायनः ।

धात्रीपुत्रीं धात्रीभगिनीम् इष्टपुत्रीमिष्टभगिनीमिष्ट-
मातुलसुतां ज्येष्ठभ्रातृभार्याभगिनीं स्वभार्यासहोदरा-
मिष्टपितृष्वसृभगिनीमिष्टमातृष्वसृभगिनीं* पितृव्यपत्नी-
भगिनीं सुषाभगिनीं सपत्नीमातृभगिनीं सपत्नीमातृ-
भगिनीकन्यां परवाग्दत्तां सम्बन्धिनीभगिनीं सम्बन्धि-
कन्याञ्च नोदहेत् ।

वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।

सपिण्डगोत्रां ज्ञात्वोद्धा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥

तां मातृवत्पालयेच्च गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।

अज्ञानाच्चैन्दवैः शुष्येन्नर्भस्तज्जस्तु काश्यपः ॥ इति ।

दत्तके विशेषमाह गौतमः ।

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवस्तुः सपिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी मातुर्गोत्रत्वं पालकस्य च ॥ इति ।

जनकपक्षे सप्तमी जननीपक्षे पञ्चमीत्यर्थः ।

पालकपक्षे तु पैठिनसिः ।

त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य उदहेदिति ।

एवं प्रसक्तमुक्त्वा प्रकृतमनुस्त्रियते । यवीयसीमिति वयसा
वपुषा च न्यूनामित्यर्थः । अरोगिणीमचिकित्स्या राजयक्ष्मादिरोग-
रहिताम् । भ्रातृमतीन् ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता विद्यते यस्याः
सा भ्रातृमती ताम्, अनेन पुत्रिकाकरणशङ्का व्युदस्यते ।

* इष्टपितृभगिनीमिष्टमातृभगिनीमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

भृग्वङ्गिरीगणस्यऽपि जमदग्नी च गौतमे ।
भरद्वाजे मियो ह्येकः पाणिग्राहं निधारयेत् ॥

यथा ।

वशिष्ठो ह्ये च विज्ञेयो ब्रह्मपुत्रोऽथ गापतः ।
मित्रायरुणिरित्येव वाशिष्ठो विप्रदान्तरात् ॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपरागरव्यासशुकादयः ।

ज्ञेयो (विवेक)विशेषस्त्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः ॥

अतएव भिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नगरीरत्वाच्च वशिष्ठवाशिष्ठगणयोर्विवाह-
इति । जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाह-
एवमत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र विवाह इति । गोत्र-
प्रवर्तकाय प्राधान्येन अष्टौ मुनयः । अगस्त्याष्टमाः सप्त
ऋषयः ।

तथाच वीधायनः ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

एषां सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गौत्रमित्याचक्षते
इति । इदञ्च प्रयरेष्वेकार्थनुप्रवेगस्योपलक्षकमिति मन्तव्यम् ।
अन्यथा केवलभार्गवेषु आष्टिषेणादियु केवलाङ्गिरसेषु हारीतादियु
विश्वामित्रादिमूलऋषिव्यप्येवं व्याप्तेः । तदपत्याभावात् ।

प्रवरसङ्ग्रहकारस्तु अष्टादशगणानाह । ते यथा ।

जामदग्न्यो वीतहृद्यो वैश्यो गृत्समदाह्वयः ।

वाध्वश्रुवो गौतमश्चैव भरद्वाजः कपिस्तथा ॥

भारद्वाजगोत्रमिति प्रयुञ्जते । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । गोत्रन्तु
वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या बध्वा येन वरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं
वा नास्ति सा तेन विवाह्या ।

क्वचिन्नोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा वाधूलमौन-
मौकादीनां भिन्नगोत्राणां भार्गववैतहव्यसावेतसेति प्रवरस्य
ऐक्यात्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय असमानार्पणगोत्रजा-
मित्युक्तम् । क्वचित्तु प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यमस्ति । तद्यथा हारि-
(री)तानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्यात्सम्बरीषयौव-
नाश्वेति च । अत्र आङ्गिरसमान्यात्प्रवरभेदेऽपि यौवनाश्व-
गोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहो मा भूदिति असमानगोत्र-
ग्रहणम् ।

अत्र विशेषमाह प्रवरसूत्रकारः ।

एक एव ऋषिर्थावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वं भृगुमङ्गिरसं विना* ॥

* अन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति निर्णयसिन्धौ प्रवरदर्पणे च पाठः ।

स्मृत्यर्थसारे तु—

त्रि(त्री)यमाणतया वापि सत्तया वानुवर्त्तनम् ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्वीचं तस्य कथ्यते ॥

भृग्वङ्गिरीगणेषु विशेषमाह स्मृत्यन्तरे—

(पञ्चाशे) पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरीगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥

शेषेषु भिन्नगोत्रेषु एकोऽपि समानः प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः । इति निर्णयसिन्धुः ।

वाध्रुश्वस्य गणस्तस्मिन्नुवाहो न परस्परम् ॥
जामदग्न्यादयः पञ्च गणा भृगुगणाः स्मृताः ।
तथाप्येषां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

गौतमः ।

गौतमोऽपास्य श्रीतप्यः कचीवानौगिजस्तथा ।
वृहदुक्ष्यो वामदेवो गोत्रनामानि सप्त च ।
गौतमस्य गणस्तस्मिन् विवाहो न परस्परम् ॥

भरद्वाजः ।

भरद्वाजः कुशङ्गाम्निवेश्योज्ज्वलयमतः कतः ।
गैशिरः पक्षिशङ्गी च चन्दनश्च वृहस्पतिः ॥
सर्वस्तम्बः कपिर्मातर्वचसो गार्ग्यसैनकी ।
भरद्वाजगणाः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् ।
अस्मिन् परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥

कपिः ।

कपिश्च महदुक्षीय उदीयस्त्रीणि केवलम् ।
अयं कपिगणोऽन्योन्यमस्मिन्न हि करग्रहः ॥

हारीतः ।

हारीतो यौवनाश्वथ मान्धातुः कुत्सनासकः ।
पिङ्गलः शङ्खदर्भो च भौमश्च गजनासकः ॥
अश्वरीपो दशैतानि हारीतस्य गणः स्मृतः ।
अस्मिन् परस्परं पाणिग्रहणं न शुभं मतम्* ॥

हारीतो मौद्गल्यकण्ठी विरूपो विष्णुवृद्धकः ।
 अत्रिर्विश्वामित्रकौञ्ची वशिष्ठः कश्यपाह्वयः ।
 अगस्त्यश्चेति मुनयो ह्यष्टादशगणाः स्मृताः ॥

तत्र जामदग्न्यो विविच्यते ।

जामदग्न्यश्च वत्सश्च श्रीवत्सश्चप्रवनाह्वयः ।
 आप्तवानौर्व्वसावर्णिजीवन्तो देवरातकः ॥
 वीतशायनशाखाख्यो वैरोहित्यो वटाह्वयः ।
 मन्तुः प्राचीनयोग्यः स्यादार्ष्टिषेणस्वनूपकः ॥
 एतानि भार्गवाख्यानि दश सप्तोत्तराणि च ।
 जामदग्न्यगणे त्वस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥

वीतहव्यः ।

वीतहव्यो यास्कमौनमीकवाधूलसंज्ञकाः ।
 सावेतसः षड्देतानि भार्गवाख्यान्वयो गणः(णी) ।
 वीतहव्यस्य चान्योऽन्यं न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

वैख्यः ।

वैख्यः पार्थश्च गोत्रे द्वे भवतो भार्गवाह्वयः ।
 एष वैख्यगणस्तत्र नान्योऽन्यं वै करग्रहः ॥

गृत्समदः ।

उभगोदो(वै) गृत्समदः शौनकी भार्गवाह्वयः ।
 गणे गृत्समदे चास्मिन्नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥

वाध्युश्वः ।

वाध्युश्वो मित्रयुश्चैव उभौ भार्गवनामकौ ।

आत्रेयाख्यो विवाहोऽस्मिन्न विधेयो मिथोऽशुभः ॥

विश्वामित्रः ।

विश्वामित्रो देवरातो मनुस्तनुच भीलकिः ।
 वानकिचकितोलूकी याज्ञवल्करय नारदः ॥
 बृहदग्निः कालयवौ वगनो बहुलोहितो ।
 गानकायन (धा)चायर्ष्यौ कामकायनपूरणो ॥
 गिलादनोऽग्निदेवय दमनः कोगिकोऽष्टकः ।
 आच्यो माधुच्छन्दस्य देवयवधनश्रयो ॥
 शुद्धः कतः शैशिरय वारिधायोऽघमर्षणः ।
 सूरुः पनय धूम्राख्यो जठरयैष हव्यकः ॥
 षष्टात्रिंशच्च गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।
 एतस्मिन्नपि चान्योऽन्यं न कुर्यात्पाणिपीडनम् ॥

वशिष्ठः ।

वशिष्ठ इन्द्रप्रमदो भरहाजस्तु सङ्घतिः ।
 कौण्डिन्यः पूतिमापय गौरीवित्तः पराशरः ॥
 मैत्रावरुणिशक्ती द्वौ उपमन्युर्गणस्तथा ।
 एकादश वशिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दीर्घहः ॥

कश्यपः ।

कश्यपो रेभरैभौ च शाण्डिल्यो देवलोऽसितः ।
 सङ्घतिः पूतिमापयावत्तारो नैध्रुवो दश ।
 गोत्राणि काश्यपगणस्तत्रान्योऽन्यं न दीर्घहः ॥

मौद्गल्यः ।

मौद्गल्यतार्क्ष्यभार्म्यश्वास्त्रीणि गोत्राण्यमूनि हि ।
मौद्गल्यस्य गणस्तस्मिन्न मिथः पाणिपीडनम् ॥

कखः ।

कखोऽजपीठ इत्येते गोत्रे कखगणः स्मृतः ।
अस्मिन् परस्परं पाणिग्रहणं न हि (नैव) शोभनम् ॥

विरूपः ।

विरूपोऽष्टादंष्ट्रिनामा पृषदश्वश्च मौद्गलः ।
चत्वारोमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः ।
परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इतीरितम् ॥

विष्णुवृद्धः ।

विष्णुवृद्धः पौरकुत्सस्तसदस्यः कतस्तथा ।
मद्रणो भद्रणाख्यश्च बादरायणसंज्ञकः ॥
साकत्य(ल्य)काप्यौपमित्यौ गविः सात्यकितालुकौ ।
निचुन्दश्चेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च ॥
विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ।
गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाङ्गिरसां गणाः ।
तथाप्येषां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

अग्निः ।

तदेतंज्ञोत्रनवकमग्निश्चाप्यर्चनानसः ।
श्यावाश्वो वापरन्ध्रश्च गविष्ठिरधनन्धयी ॥
सुमङ्गलोऽतिथिर्वीजवापश्चाग्निगणो ह्ययम् ।

तेषां गोत्रद्वयं मुक्ता वशिष्ठं काश्यपं तथा ।
सर्वत्रापि विवाहाः स्युरिति वेदविदो विदुः ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे ।

सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।
तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दीपकत् ॥ इति ।

तत् स्वगोत्राज्ञाद्विषयम् ।

यतः (ततः) ।

गुरोः सगोत्रप्रवरा नोदाह्या चक्षवैश्वयोः ।
स्वगोत्राद्यनभिज्ञैश्च विप्रैराचार्यैर्गोत्रजा ॥

इति विशेषस्मरणम् ।

तथा ।

द्वामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुदाहः शुद्धगैरियोस्तथा ॥
असम्प्रज्ञातवन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।

पक्षे चास्मिन् विवाहोऽपि सगोत्रैः सह नेष्यते ॥ इति ।

अथ ये सगोत्रप्रवरां कन्यामुदहेयुस्तेषां निष्कृतिरुक्ता प्रयोग-
पारिजाते । सगोत्रां समानप्रवरां कामतः परिणीय तस्यां
प्रजामुत्पाद्य गुरुतल्पगवतं चरेत् । प्रजाश्च चण्डालेषु निक्षिपेत् ।
अकामतस्तत्कच्छम् । प्रजाया भरद्वाजगोत्रान्तर्भावः । प्रजा-
नुत्पादे चान्द्रायणं विवाहमात्रे कच्छं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्ते
अष्टोत्तरशतं मिन्दाहोमः* परित्यक्ताश्च तां जननीवद्भवेदिति ।

अगस्त्यः ।

त्रीण्यगस्त्यो वीत(हव्यो)वहो दार्ढ्यच्युत इति स्मृतः ।

एषोऽगस्त्यगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥

जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।

न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

भरहाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।

कतशैशिरशुक्लैश्च न विवाहः परस्परम् ॥

काश्यपेयगणस्यापि वाशिष्ठस्य गणस्य च ।

सङ्घतिपूतिमाषाभ्यां नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥

आत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।

धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥

भारहाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।

विवाहो न विधेयः स्यादन्योऽन्यञ्च कदाचन ॥

मीनल्यस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।

परस्परं न कुर्वीत पाणिग्रहणसत्क्रियाम् ॥

आनष्टयोराकुलयः खा(स्वा)नयो राजवारयः ।

सराश्वाहा(ह्री)नजाश्चैव बाहवस्तदनन्तरम् ॥

तथाशामुनयः प्रीक्ताः सौरन्ध्रा राजसेवकाः ।

खात्तियुग्माश्च(खायुल्लिङ्गाश्च)लोगात्तिस्तथैव शरदम्बकाः ॥

एते त्रयोदश प्रातर्वशिष्ठा निशि कश्यपाः ।

गायत्रीयोनिस्वन्धावङ्गीकृत्य प्रवर्तकाः ।

अहर्वशिष्ठतां रात्रौ कश्यपत्वमपि स्वयम् ॥

चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विधिमेवं समाप्य तु ।
 कृताशीर्वचनो विप्रैर्दक्षिणाभिः सुतोषयेत् ॥
 प्रणम्य विसृजेदेनान् पश्चाद्भोजयते ततः ।
 कृत्वेल्यं पुनरुद्वाहं न किल्विषमवाप्नुयात् ॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु सद्गृहं स नराधमः ।
 प्रजेस्त पिष्टभिः सार्द्धं नरकानेकविंशतिम् ॥
 मातृनाम्नीविवाहे तु विशेषोऽत्राभिधीयते ।
 परिवर्त्यैव नामास्याः पुनरुद्वाहमाचरेत् ॥
 नैवं विवोदुरेनः स्यादित्येवं मुनयो विदुः ।
 त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुद्वाहकर्मणि ॥
 सगोत्रापरिणीतौ तु परित्यागो विधीयते ।

सगोत्राशब्दस्तु समानप्रवराया उपलक्षकः, न समानप्रवरा-
 मिलुपक्रमवाक्यात् । एवञ्च मातृसमाननाम्नीविवाहे पुन-
 रुद्वाहमात्रं न तत्परित्याग इति गम्यते । इतरत्र तु ज्ञाना-
 ज्ञातमप्यपत्यं चाण्डालकेषु विनिक्षिपेत् ।

रक्षित्वा जननीवत्तां गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।

मोहाज्ञातमपत्यन्तु काश्यपत्वं प्रपद्यते ।

ऐन्दवद्वयतः शुष्येन्निन्दाहुत्या च तत्पिता ॥ इति ।

दुहित्वेनेति । भारद्वाजाय काश्यपाय वा इमाममुकनान्त्रीं
 कन्यां दुहित्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युक्त्वा दद्यादित्यर्थः ।
 घृतकुम्भस्य गर्भे इत्यत्र सामीप्ये सप्तमी तादृशकुम्भसम्भवे तु
 अधिकरणत्वमेव । प्रत्याम्नायमिति । कच्छे गामेकिकां दद्या-

अत्र विश्वादर्शे विशेष उक्तः ।

अज्ञानाद्यदि चोद्वाहः प्रायश्चित्तं तथैव च ।

सगीतप्रवरायाश्च ततः सङ्ग्रहणे विधिः ॥

षट्त्रिंशन्मते च ।

समानप्रवरां मातृसगीतां मातृनामिकाम् ।

परिणीय सपिण्डां वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

प्रायश्चित्तं वदन्त्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ।

मोहोद्वाहे तु दम्पत्योरिकं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तस्य परिणीतौ विधीयते ।

कन्यादातुर्भवेत्कच्छं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।

व्रतस्य करणाशक्तौ प्रत्याञ्जायं समाचरेत् ॥

चीर्णव्रतां दुहितरं पिता चीर्णव्रतः शुचिः ।

भारद्वाजेषु विप्रेषु कश्यपेष्वथवा क्षिपेत् ॥

दुहितृत्वेन संगृह्य भारद्वाजोऽथ काश्यपः ।

घृतकुम्भस्य गर्भे च तामादध्याद्विधानतः ॥

जातकर्माह्वया*वन्नप्राशनं चीलमेव च ।

विधाय मधुपर्कञ्च मन्त्रमात्रेण मन्त्रद्वित् ॥

मुहूर्त्ते विप्रकथिते शुचिं तामप्यलङ्कृताम् ।

संस्कृतार्थयमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥

वैवाहिकानथो मन्त्रानशेषानप्यतन्द्रितः ।

स्वगृहोक्तक्रमेणैव पठेद्घृतवधूकरः ॥

तस्य राक्षिमनुरादिः सर्वेषां प्रवरास्वावर्त्तरन् आवाप-
धर्मित्वादिति । ४ ।

जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्पेयो भार्गवच्यावनाप्रवानौर्व-
जामदग्न्येति* । वत्सश्रोवत्सयोश्च तथैव । आर्ष्टिपेणानां भार्गव-
च्यावनाप्रवानौर्वार्ष्टिपेणेति । विदानां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्व-
विदेति । याम्कवाधूनमोनमोकशार्कराक्षिसार्ष्टिसावर्णिगान-
द्वायनजैमिनिदैवत्यायनानां भार्गववैतह्व्यसावतसेति । शैता-
(न्या)नां भार्गववै(शै)न्यपार्थेति । मित्रयुवां भार्गवदैवोदासवाध्नु-
येति त्रिप्रवरं वा । शुनकानां गृत्समदेति त्रिप्रवरं वा भार्गव-
शोनकगार्त्समदेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति । उ(त)-
घष्यानामाङ्गिरसौ(त)चप्यगौतमेति । रङ्गगणानामाङ्गिरसराङ्ग-
गण्यगौतमेति† । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । वृह-
दुक्थानामाङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति । पृषदश्वानामाङ्गिरस-
पार्षदश्ववैरूपेति । अष्टादंष्ट्रं हैके वृषते । अतीत्याङ्गिरसमष्टा-
दंष्ट्रपौरकुत्सत्रासदस्यवेति‡ । ऋचाणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभार-
द्वाजवान्दनमातवचमेति । कचीवतामाङ्गिरसौ(त)चप्यगौतमौ-
शिजकाचीवतेति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौ(त)चप्यदैर्घतममेति ।
भारद्वाजाग्निवेद्यानामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति । मुहलाना-

* अत परम् अथ ए जामदग्न्यानां भार्गवच्यावनाप्रवानेति इत्यधिक सूत्रमाकरे
दृश्यते ।

† सोमराजकानामाङ्गिरससोमराज्यगौतमेति अधिकोऽत्र आकरे दृश्यते ।

‡ अष्टादष्टपार्षदश्ववैरूपेति आकरे पाठ ।

त्तिस्त्रश्चान्द्रायणे तु ताः । इति स्मृत्युक्तमित्यर्थः । ऐन्दवद्वयत-
श्चान्द्रायणद्वयादित्यर्थः । मिन्दाहुत्येत्यत्र जातावेकवचनं मिन्दा-
हुतिद्वयेनेत्यर्थः ।

तन्मन्वसु ।

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्निश्चक्षुरदात् ।

मिन्दा च मे अमिन्दा च मे तन्म उभयव्रतमित्याहुतिद्वयम् ॥

तथाच त्रिकाण्डमण्डनः ।

परिणीतसगोत्रायामज्ञानाञ्जनितः शिशुः ।

काश्यपी न तु चाण्डालः पितुः कञ्चत्रयं स्मृतम्* ।

मिन्दाहुती द्वे जुहुयाद्ब्रतान्ते दीप्तपावके† ॥ इति ।

पुनरुद्वाहे नोत्तरायणादिकालनियमः । सार्वकालिकमेके
विवाहमित्याश्वलायनसूत्रात् । अस्य वचनस्येदृशस्थल एव
चरितार्थत्वादिति ।

अथेदानीं प्रवरज्ञानार्थं प्रवराध्यायः प्रस्तूयते ।

सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः कथं ह्याप्रीसूक्तानि
भवेयुः कथं प्रयाजा इति । १ ।

अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकस्तन्वाणां व्यापित्वात् । २ ।

गृहपतिगोत्रान्वया विशेषाः । ३ ।

* कञ्चान्दपादत इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† अन्यत्रापि—सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिक्षिपेत् ।

गुरुतल्पव्रतङ्गत्वा तां रक्षेज्जननीमिव ।

उद्गृह्याज्ञानतस्तुल्यगोत्रां चान्द्रायणश्चरेत् ॥

अथ अतीणामात्रेयार्चनानसंस्थावाश्चेति । गविष्ठिराणामात्रेय-
गाविष्ठिरपौर्वातिथेति* । चिकित्त गालव कालव मनुतन्तु कुशि-
काना वैश्वामित्रदेवरातीदलेति । श्रीमत(श्रीतमत)कामकाय-
नानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवोदासेति† । धनञ्जयानां वैश्वामि-
त्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साञ्जेति‡ । पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति ।
कताना वैश्वामित्रकाल्याक्कीलेति । अधर्मर्षणाना वैश्वामित्राध-
मर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति§ । शाल-
ङ्गायन-शा(ल)लाक्ष लोहिताक्ष लोहितजङ्गूनां वैश्वामित्र माधु-
च्छन्दस धानञ्जयेति । वैश्वामित्र शालङ्गायन-कौशिकेति वा ।
काश्यपाना काश्यपावत्सारसितेति । निध्रुवाणा काश्यपावत्सार-
नैध्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति । शाण्डिल्यानां
काश्यपावत्सारदेवलेति । शाण्डिल्यासितदेवलेति वा । वाशि-
ष्ठेति वशिष्ठानां येऽन्य उपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य ¶ । उपमन्यूनां
वाशिष्ठभरद्वास्त्रिन्द्रप्रमदेति । पराशराणां वाशिष्ठशाक्त्यपारा-
शर्येति । कुण्डिनाना वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । अगस्ती-
नामागस्त्यदार्यच्युतेभ्यवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदार्यच्युत-

* गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसंस्थावाश्चेति प्रवरसञ्ज्ञया पाठ ।

† देवोदासित्वत्र देवसरसिति आकरे पाठ ।

‡ अत पर रोहिणाना वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति, अष्टकानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साष्टकेति च आकरे पाठो दृश्यते ।

§ रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति आकरे अधिक पाठ ।

¶ उपमन्युपराशरकुण्डिनातिरिक्त्वा वाशिष्ठा एकापेया ।

माङ्गिरसभार्ग्यश्वमौद्गल्येति । तार्क्ष्यं हैके ब्रुवते । अतीत्याङ्गिर-
 रसं तार्क्ष्यभार्ग्यश्वमौद्गल्येति । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुक्त्व्य-
 त्रासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाजगार्गशैत्येति
 आङ्गिरसशैत्यगार्ग्येति वा । हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवाना-
 माङ्गिरसाम्बरीषयीवनाश्वेति । मान्वातारं हैके ब्रुवते । अती-
 त्याङ्गिरसं मान्वात्राम्बरीषयीवनाश्वेति । सङ्घतिपूतिमाष-
 तण्डि(श)शाम्बु-शैव(भैम)गवानामाङ्गिरस-गौरिवीत-साङ्घत्येति ।
 (शाक्तयो वा मूलं) शाक्त्यगौरिवीतसाङ्घत्येति । कण्ठानामाङ्गि-
 रसाजमीढ(ह्ल)काखेति । घोरमुहैके ब्रुवते । अवक्तृष्याज-
 मीढमाङ्गिरसघौरकाखेति । कपीनामाङ्गिरसाम(हृद्य)हीय-
 वीरुक्षयसेति ।

अथ शौङ्गशैशिरयः । तत्र ये द्विप्रवाचना* भरद्वाजाः
 (शौ)शुङ्गाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृणोतैकमितरतो
 द्वावितरतः । द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः । न हि चतुर्णां प्रवरो-
 ऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् । आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाज-
 कात्याक्वीलेति† ।

कपी प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ
 स्वतन्त्र एकोऽस्यपरोऽस्वतन्त्रः ।
 तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं
 मियो भरद्वाजकुलेन चाहुः ॥

* ऋषिद्वयव्यपदेश्याः ।

† कात्याक्वीलेत्यत्र शुङ्गभारद्वाजेति ख-पुस्तके पाठः ।

द्वार्षेयाणां त्रार्षेयसन्निपाते न विवाहः । त्रार्षेयाणां पञ्च-
र्षेयसन्निपाते न विवाहः* ।

एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते ।

अत्रयश्च वशिष्ठश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् ॥

जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा ।

विश्वामित्रः कश्यपश्च वशिष्ठोऽगस्तिरष्टमः ॥

एषामष्टानामृषीणां* यदपत्यं तन्नोत्रमुच्यते ।

इति प्रवराध्यायः कन्यालक्षणानि च ।

अथ वरलक्षणान्युच्यन्ते ।

तत्र आश्वलायनसृष्टम् ।

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति ।

* अत्र द्वार्षेयाणां द्वार्षेयसन्निपाते न विवाहः पञ्चार्षेयाणां त्रार्षेयसन्निपाते न विवाह-
इति पाठो युक्तः ।

द्वार्षेयसन्निपातान्न त्रार्षेयाणां करयहः ।

त्रार्षेयसन्निपातान्न पञ्चार्षेयकरयहः ।

भृग्वङ्गिरीगणेश्वेवं श्रेण्वेकोऽपि वारयेत् ॥

(इत्यभिनवमाधवीयवचनात् ।)

वीधायनोऽपि—

अध्विन्यन्वन्तरे गीतकृतोऽष्टौ मुनयः स्मृताः ।

जमदग्निप्रभृतयो न भृग्वङ्गिरसौ तथा ॥

तेषां मध्ये तथाष्टानां यस्यापत्यमृषित्वभाक् ।

मदस्य गीतमुदितं सदृष्टं पाणिनेर्वचः ॥

सौमवाहेति । दर्भवाहानामागस्त्यदार्यच्युतदर्भवाहेति । साम्भ-
वा(हानां)हनानामागस्त्यदार्यच्युतसाम्भ(वाहे)वाहनति । यज्ञ-
वाहानामागस्त्यदार्यच्युत(य)याज्ञवाहेति ।

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्धं* प्रवृणीरन्
मानवैलपीरूरवसेति† शस्त्राणि तान्यदक्षिणानि । तेषां मते
ज्योतिष्टोमः (ष्टु)पुष्ट्यशमनीयः सहस्रदक्षिणः अन्यो वा प्रज्ञात-
दक्षिणः दक्षिणावता (ष्टु)पुष्ट्यशमनीये अत्रेति विज्ञायते स एव
हेतुः प्रकृतिभावे ।

भृगूनां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।

शैनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते ॥

यस्यां वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।

दीर्घतमास्तथीतथ्यः कक्षीवां(श्वैव गोत्रजाः)श्वीभिजस्तथा ॥

भरद्वाजाग्निवेश्यर्क्षाः शौङ्गाः कात्याश्च शैशिराः ।

एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानिके वदन्ति वै ॥

पृषदश्वा मुद्गला विष्णुवृद्धा

कण्वोऽगस्त्यो हरितः सङ्घतिश्च ।

यस्कश्वैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च ॥

* सार्धं सहाभेयमित्यर्थः । अत्र सार्धमिति आकरे पाठः ।

† क्षत्रियास्तावद्विविधाः केषाञ्चिन्मनुकृती न सन्ति केषाञ्चित् सन्ति । येषां सन्ति
आत्मीयमेव ते प्रवृणीरन्, येषां तु न सन्ति ते पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन्निति—पञ्चदशसुपन्यस्य
पुरोहितप्रवरानेव सर्वे क्षत्रियाः प्रवृणीरन्निति सिद्धान्तमाह । (प्रवरमञ्जरी ।)

अत्र ब्रह्मचारिग्रहणम् अस्त्वलितब्रह्मचर्येणैव प्रथमविवाहः
कार्य इत्येतत्परम् । ब्रह्मचर्यस्त्वलने तु नैर्ऋत्यं पशुमालभ्य
कन्यामुदहेत् ।

अतएव याज्ञवल्क्यः ।

अविभूतब्रह्मचर्या लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् । इति ।

सामुद्रिकलक्षणपरीक्षायाः प्रागायुः परीक्षणायमित्युक्तं सद्वहे ।

पूर्वमायुः परीक्षेत पञ्चालक्षणमादिशेत् ।

आयुर्हीननराणां (च) हि लक्षणैः किम्ययोजनम् ॥

वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।

निर्द्दिष्टं लक्षणं तेषां सामुद्रवचनं यथा ॥

रेखाः पञ्च ललाटे तु स्त्रिया वा पुरुषस्य च ।

शतवर्षाणि जीवेच्च ऐश्वर्यञ्चाधिगच्छति ॥

चतसृभिः शीतिः स्यात्तिसृभिः सप्ततिर्भवेत् ।

द्वाभ्यां षष्टिर्बिर्निर्द्दिष्टा चत्वारिंशत्तथैकया ।

अरेखेण ललाटेन त्रिंशदायुर्भवेदिति ॥

इत्यादिग्रन्थेन आयुःपरीक्षां कृत्वा अङ्गपरीक्षां कुर्यात् ।

यः कन्यापालनकृत्वा करोति यदि विक्रयम् ।

विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥

कन्यासूत्रं पुरीषञ्च सन्न भवति पातकौ ।

कृमिभिर्दृश्यते काकैर्योवदिन्द्रायतुर्दृश ॥

सदन्ते व्याधयोनी स लभेज्जन्म सुनियतम् ।

विक्रौणाति मांसभारं वहत्येव दिवाग्निशम् ॥

• चतसृभिसित्सृभिरिति रेखाभिरिति शेषः ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु ।

ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सम्पदः क्रमाः* ।

कन्यादाने तथा आद्वे न विद्या तत्र कारणम् ॥ इति ।

अत्र कुलग्रहणं कुलस्य प्राधान्यप्रतिपादनपरं न तु इतरगुण-
निषेधनपरम् ।

अतएव यमः ।

कुलञ्च शीलञ्च वयश्च रूपं

विद्याञ्च वित्तञ्च सनाथताञ्च† ।

एतान् गुणान् सप्त परीच्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ इति ।

लैङ्गिऽपि ।

दातव्या श्रीत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

कन्या त्वधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे‡ ॥ इति ।

* सपदक्रमा इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† नाथशब्देन पोषकाः पित्रादय उच्यन्ते ।

‡ ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ।

दरिद्राय च मूर्खाय रीगिणे कुत्सिताय च ॥

अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ।

पङ्गुलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ॥

जडाय चैव मूकाय क्लीवायात्यन्तपापिने ।

ब्रह्महत्यां लभेत्सोऽपि यः स्वकन्यां प्रयच्छति ॥

शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ।

वैष्णवाय सुतांदत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥ (परपृष्ठे)

विपुलावत्युच्छायी सुश्लिष्टी तौ च वृत(स्त)वन्तौ ॥
करिकरसदृशरूपावाजानुलम्बिनौ च समौ पीनौ ।
बाहू पृथ्वीशानामधमानां रोमशौ क्रस्वी ॥

अथ ललाटलक्षणम् ।

त्रिशूलं पट्टिगं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
श्रीवत्सस्त्रस्तिकाद्यं वा स भोगैश्वर्यवान् भवेत् ॥

अथ गिरोलक्षणम् ।

घटमूर्धा ध्वानरुचिर्हिमस्तकः पापकृदनेत्यक्तः ।
निम्नं गिरथ महतां बहुनिम्नमनर्थाय भवति ॥

अथ केशलक्षणम् ।

एककूपजैः स्निग्धैररूक्षैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः ।
' सृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाज इन्द्रो वा ॥ इति ।

अथ सर्वंगात्रलक्षणम् ।

यद्यद्गात्रं (रुक्षं) परुषं मांसहीनं गिरावनद्धम् ।
तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥

स्कान्दे काशीखण्डेऽपि ।

आनीय कुङ्कुमारक्तं सूत्रञ्च त्रिगुणीकृतम् ।
स्मृत्वा शिवौ गणाध्यक्षमूर्द्धाभूतमुदङ्मुखः ।
मुनिः परिमसौ बालमापादतलमस्तकम् ॥

तिर्य्यगूर्द्धं समो माने योऽष्टोत्तरशताङ्गुलः ।

स भवेत् पृथिवीपालस्तत्समो वा न संशयः ॥

अत्र तिर्य्यक्प्रमाणं प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यां द्रष्टव्यम् ।

अथ सामुद्रकलक्षणम् ।

तच्च पादादिकेशान्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि ।

शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखी वक्रौ शिरासन्तती
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणी दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।

मार्गायोत्(कलिकौ)कटकौ कंषायसदृशौ वंशस्य विच्छित्तिदौ
ब्रह्मघ्नौ परिदग्धसृद्युतितली पीतावगम्यारतौ ॥ इति ।

अथ अङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अङ्गुष्ठौ पृथुली येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ।

क्षशावतिकृशाङ्गुष्ठास्ते नरा ध्वानशालिनः ॥

चिपिटैर्विकृतैर्भुग्नैरङ्गुष्ठैरतिनिन्दिताः ।

यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ॥

स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ।

कनिष्ठायान्तु दीर्घायां सुवर्णस्य तु भागिनः ॥

विकृतैः स्फुटितैः स्थूलैर्नखैर्दारिद्र्यभागिनः ।

बहु(न्धु)हत्यां प्रकुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ।

सूक्ष्मैरुपचितैस्तास्त्रैर्नखैर्भूपतयो मताः ॥

जङ्गालक्षणमाह मिहिरः ।

प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्गा

द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।

उपचितसमजानवश्च भूपा

धनरहिताः श्वश्रुगालतुल्यजङ्गाः ॥

अथ बाहुलक्षणम् ।

राज्यभोगाय सम्प्रोक्तौ पादौ चाध्वनि कोमली ॥
 दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं पृथुलिङ्गेन निर्धनम् ।
 क्लृप्तलिङ्गेन सौभाग्यं ऋत्विजलिङ्गेन भूपतिः ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्य(मा)गा ।
 तर्जनीं व्याप्य तिष्ठे(त)त्तु शतजीवी भवेन्नरः ॥

अनामिकापर्श्वमतिक्रमेत् चेत्
 कनिष्ठिका वर्षशतञ्च जीवति ।
 समे त्वशीतिर्विषमे तु सप्ततिः
 पर्वाङ्गुलीने खलु षष्टिमादिशेत् ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थो यवो यस्य विराजते ।
 उत्पन्नभाग्यभोगी स्यात् स नरः सुखभाग्भवेत् ॥
 रेखाभिर्वहुभिः क्लेशमल्याभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिर्धनमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखभाग्भवेत् ॥
 अतिमेधोऽतिकीर्त्तिश्च विजयी च सुखी तथा ।
 अतिस्निग्धा च दृष्टिः स्यात् स नरोऽल्पायुषो भवेत् ॥
 अङ्गुशं (कलशं) कुण्डलं चक्रं यस्य पादतले भवेत् ।
 तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं शीघ्रमेव न संशयः ॥
 धारैका मूत्रणे यस्य दक्षिणावर्त्तिनी (यदि) भवेत् ।
 गन्धश्च मीनमधुनोर्यदि वीर्यं तदा नृपः ॥

तथा रेखाफलमपि ।

मत्स्ये शतं विजानीयान्मकरे तु सहस्रकम् ।
 पद्मे कोटिं विजानीयाच्छङ्खे कोटिसहस्रकम् ॥

अन्यत्रापि ।

पञ्चदीर्घं चतुर्ऋतं पञ्चसूक्ष्मं पङ्कजतम् ।
 सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
 ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं जङ्घे चैव च ऋस्रक्त्रे ।
 ऋस्रानि यस्य चत्वारि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
 सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्तकेशनखत्वचः ।
 पञ्चसूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजोविनः ॥
 कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः ।
 एतत्सर्वं विनिर्द्दिष्टमुन्नतं सुप्रशस्तकम् ॥
 नेत्रान्तं करपादञ्च अधरोष्ठञ्च तालुकम् ।
 जिह्वा नखाश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावहाः ।
 स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥

सत्त्वमाशय इत्यर्थः ।

ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
 उरोविशालो धनधान्यभोगी
 शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
 कटौ विशालो बहुपुत्रभोगी
 विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥

तथा ।

चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् ।
 त्वचः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम् ॥
 कमठीपृष्ठकठिनावकर्मकरणी करौ ।

पाराशरे ।

कन्यां (यच्छति) ददाति वृद्धाय नीचाय धनलिपया ।

कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

यस्य दारिद्र्यादिना कन्यां शुल्केन ददाति तस्य प्रायश्चित्तमुक्त-
मृग्विधाने ।

महत्त्वरोमवर्गे च लक्ष्मिद्विष्णुमन्दिरे ।

कन्याविक्रयदोषसु प्रणश्यति न संशयः ॥ इति ।

अथ परिवेत्तादिनिर्णय उच्यते ।

तत्र मनुः ।

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविन्दति* ।

ते सर्वे नरकं यान्ति दाढयाजकपञ्चमाः ॥

तेषां लक्षणान्यपि स एवाह ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

अग्रजे अनूढे अकृताग्निहोत्रे च स्थिते सतीत्यर्थः ।

तथाच मनुः ।

अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसङ्ग्रहम् ।

कुरुते परिवेत्ता स परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

गर्गोऽत्र विशेषमाह ।

* परिविन्दति इत्यत्र परिविद्यते इति मनुमहिताया पाठ ।

अतिकृष्णमतिश्वेतमतिरक्तं तथैव च ।

इत्यंवर्यो नरो रोगी सागरस्य वचो यथा ॥ इति ।

यान्नवल्करोऽपि ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रीत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्ष्यः पुंस्त्वे तु* युवा धीमान् जनप्रियः ॥ इति ।

पुंस्त्वपरीक्षोपायमाह नारदः ।

यस्याप्सु प्लवते वीजं क्लादि मूत्रञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यात्तत्रणैरेभिर्विपरीतस्तु (विपरीते तु) षण्डकः ॥

वीजं वीर्यं रेत इति वा पाठः । क्लादि ध्वनिमत् ।

परीक्षाकारणमपि स एवाह ।

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः ।

क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति ॥

कन्यानर्हानाह कात्यायनः ।

उन्नत्ताः पतिताश्चैव कुष्ठिषण्ड(स्त्र)सगीत्रजाः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनाश्च तथापस्मारदूषिताः ॥

अवेद्याश्चैव दूरस्था मोक्षमार्गानुसारिणः ।

शूरा निवृत्ताश्चैतेभ्यो न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

अत्यासन्नेऽतिदू(रे च)रस्थे सत्याद्ये चातिदुर्लभे ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥

* यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे इति घ-पुस्तके पाठः ।

एकमाहप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।

दोषः स्यात्सर्व्वर्षेषु न दोषो भिन्नमाहयु ॥ इति ।

एकमाहप्रसूतानामपि क्वचिदपवादमाह बृहस्पतिः ।

विवाहानधिकारी स्याज्जेष्ठकन्या यदि स्थिता ।

तदनुष्ठां विना वापि कनिष्ठामुद्दहेत्तदा ॥

कालप्रतीक्षणं तस्या रजोऽदुष्टं न तिष्ठति ॥

कात्यायनोऽपि ।

देशान्तरस्य० क्लीवैकवृषणांय० सद्दोदरान्॥॥ ।

वेश्या(निष्ठां)विष्टांय पतित(तांशू)शूद्रतुस्यातिऽरोगिणः ।

जङ्गामूकान्धधिरकुलवामन(खञ्ज)कुण्डकान् ॥ ॥

वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिवां व्यवधायकः ।

महामयन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ।

दगराचेषु या वाचां यत्र न श्युतेऽपवा ॥ इति बृहस्पतिः ।

बृहस्पतिस्तु—

देशान्तरं वदन्त्येके पट्टियोजनमायतम् ।

अत्वारिंशद्दन्त्येके त्रिंशदिके तथैव च ॥

† एकवृषण एकान्तः परविशेष इति रत्नाकरः ।

‡ वृषणानसद्दोदरानिति निर्णयसिन्धौ उद्दहत्तत्त्वे च पाठः, स एव साधीयान् ।

§ शूद्रतुस्यात्माह मतुः—

गोरक्षकान् बाणिकजास्तथा कारुकुशोलवान् ।

प्रियाण् वाक्पिकांथैव विमान् शूद्रवदाचरेत् ॥ इति ।

¶ जङ्गी विकलान्तःकरणः द्विताद्वितावधारणाद्यम इति यावत् इति मिताक्षरा ।

॥ कुण्डकानित्यत्र खेलकानिति पाठः भग्नपादानिति सदर्थः । संस्काररवमाला । कुण्ड-
कान् सर्व्वक्रियालसान् कुण्डी मन्दः क्रियासु य इत्यमरोक्तेः ।

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्द्वारसङ्ग्रहम् ।

आवसथं तथाधानं पतितस्तु तदा भवेत्* ॥

यत्तु हारीतः ।

सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

इत्याह । तदाज्ञाविषयम् ।

अग्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

इति सुमन्तूक्तेश्च । अत्र आधानग्रहणादनुज्ञायामपि न
विवाहः । इदं सोदरपरं सोदर्याभावे न दोषः ।

तथाच शातातपः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नाम् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

सापत्ना अन्यमाहजाः । परनारीसुताः (त्रैत्रजादयः) दत्तकादयः ।

कार्ष्णाजिनिस्तु ।

उन्नतः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव च ।

राजयक्ष्मा मयावी च न (योग्यः) न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥

कन्याविषये गर्गः ।

* पतितस्त्वन्यथा भवेत् इति घ-पुस्तके पाठः ।

पादं कृच्छ्रपादम् ।

पारागरे तु विगेष उक्तः ।

द्वौ कृच्छ्रौ परिविच्छेसु दत्तायाः कृच्छ्र एव तु ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं दातुः स्याद्विज्ञेयं चान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्र परिविच्छिगद्दः परिवेत्तुपन्नकः ।

कृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुर्वे परिविच्छेत्साथैव च ।

इति यमस्मृतेः ।

प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं परिवेत्तुः कर्त्तव्यमुक्तं यगिष्ठेन ।

परिवेत्ता दाता च कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै तां

दत्त्वा पुनर्निर्विशेत् अन्यामुद्दहेत् तां नैवोपयच्छेत्तिति ।

कनिष्ठापतिस्तु तस्मै ज्येष्ठाय तां नियेद्य तेनानुज्ञातां तासुद्दहेत्

तु त्वज्जदित्वर्थः । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे

भगिन्योर्यिवाद्द्व्युत्क्रमे चानुसन्धेयः ।

अतएव गौतमः ।

परिविच्छिपरिवेत्तृपर्याङ्घ्रितपर्यायाणामग्नेदिधीपुपतीनां

संयत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ।

अग्नेदिधीपुपत्यादौ विगेषो यगिष्ठेनोक्तः ।

कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा अग्नेदिधीपुपतिर्निर्विशेत् तां

चोपयच्छेत् । दिधीपुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा

तस्मै तां दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति ।

अग्नेदिधीष्वादेर्लक्षणं देवलीनोक्तम् ।

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्धतेऽनुजा ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च* कृषिसक्तान्नृपस्य च ।

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणः†स्तथा ।

कुलटो‡ऋत्तचौरां(रोगां)श्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ इति ।

मदनपारिजाते देशान्तरस्थितस्य विशेष उक्तो वशिष्ठेन ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि§ ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्ष-
माणः प्रायश्चित्ती भवतीति ।

अनिविष्टमकृतविवाहमित्यर्थः । तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे द्वादश-
वर्षाणि । कदाचिच्छ्रूयमाणे दश । नदीपर्वतचौराद्याकुल-
देशस्थेऽश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

गर्गस्तु ।

प्रोषितन्तु प्रतीक्षित वर्षत्रयमपि त्वरन् ।

प्रोषितं यद्यशृण्वानस्तदाव्दान्ते¶ समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥

* अभार्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धान् नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिर्बुधैः सख्यपान् ।

† कामतः कारिणः श्रौतस्मार्त्तानिरपेक्षस्वच्छन्दव्यवहारिणः ।

‡ कुलं परकुलम् अटति इति कुलटः परकुलाटनशीलः दत्तक इति यावत् इति नारा-
यणमहामहोपाध्यायाः ।

§ धर्मार्थमर्थार्थं वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य द्वादशवर्षप्रतीक्षा ।

तथाच स्मृतिः—

द्वादशैव तु वर्षाणि व्यायान् धर्मार्थयोर्गतः ।

न्यायः प्रतीक्षितं भ्रात्रा श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

¶ यद्यशृण्वानमव्दान्तिसमाचरेदित्युदाहृतत्वे पाठः, अशृण्वानमश्रूयमाणमिति परिशिष्ट-
प्रकाशकारः, अशृण्वान इति रत्नाकरः, प्रोषितस्य वार्त्तामशृण्वन् वर्षं प्रतीक्ष्य परिणयनं
कुर्यादिति तदर्थः ।

याष्टवर्षा भवेद्दोरी पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनी ।
 पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुदहेत्विजः ॥
 रोहिणी नववर्षा स्याद्धनधान्यवियर्द्धनी ।
 तामुदहेत् मतिमान् विंशद्वर्षयरेण तु ॥
 ऊर्ध्वं दशाष्टाद् या कन्या प्रायजोदगर्नात्तु मा ।
 गान्धारी स्यात्समुदाह्या चिरं जीवितुमिच्छताम् ॥
 प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयादिह ।
 ऋतुमत्यां तु तिष्ठत्यां दीपः पितरमृच्छति ॥ इति ।

नग्निकालक्षणं यथा स्मृतिभास्करे ।

यायश्च मन्त्रां जानाति कन्या पुरुषसन्निधौ ।
 योन्यादीनामगूढे(ष्टौ)त तायद्भवति नग्निका ॥

सद्गृहे तु ।

यायश्चेनं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांशुभिः ।
 यावद्दोषं न जानाति तायद्भवति नग्निका ॥ इति ।

संवर्त्तन्तु ।

अष्टवर्षा भवेद्दोरी नवमे नग्निका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषणी मता ॥ इति ।

इदं नग्निकालक्षणमीपचारिकं रोहिणीति वा पाठः । तस्मात्
 पूर्वं पूर्वं श्रेय इति केचित् । अन्ये तु कन्यारक्षणस्य महा-
 याससाध्यत्वादुत्तरोत्तरं श्रेयः पौड्गोपहणायहणवदित्याहुः ।

• उदहेत् उदाहयेदिति अन्तर्भूतशब्दं, परंश्लेष्य द्वतीयानुपपत्ते ।

† जीवितुमिच्छता इति च पुनर्के पाठः ।

या साग्रेदिधीषुर्ज्ञेया पूर्वा वै दिधीषुः स्मृता ॥ इति ।
 अग्रेदिधीषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायाम-
 न्येनोढायां पञ्चात्तामेवोदहेत् । दिधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
 चरित्वा स्त्रोढां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्ववोद्रे दत्त्वा अन्या-
 मुदहेदिति मिताचरा कल्पतरुश्च* ।

इति परिवेत्तादिनिर्णयः ।

अथेदानीमेवंलक्षणलक्षितयोर्बधूवरयोर्विवाहकालप्रमाणम् ।

तत्र नारदः ।

युग्मेऽव्दे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् ।
 तत्तु पुंसामयुग्मेऽव्दे व्यत्यये नाशनं† तयोः‡ ॥

शौनकः ।

कुलशीलवयोवृत्तरूपाढ्यां नग्निकां शुभाम् ।
 विधिना चोदहेत्कन्यां (सर्ब्ब)धर्मकामार्थसिद्धये ॥
 सप्ताब्दात्कन्यकानान्नी शैशवी स्याच्छुभान्विता ।
 तामष्टादशवर्षेण वरेण विवहेत्पुमान् ॥

* व्याख्यानतरमपि स्मृत्यर्थसारे—कनिष्ठापतिर्द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्त्रोढामिव ज्येष्ठी-
 वाहे जात उदहेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्त्रोढां कनिष्ठापतये ब्रह्मचार्याहत-
 भैक्षवन्निवेद्य तदनुज्ञातां तां ज्येष्ठामिव उदहेदिति ।

† पुंसां युग्मेऽव्दे स्त्रीणामयुग्मेऽव्दे इत्येवंरूपे व्यत्यये ।

‡ स्मृत्यन्तरे च—

गर्भाधानाज्जन्मती वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।

कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा ॥ इति ।

एकादिके तु विधवा भवतीह कन्या
नदन्यरे तु शुभदं पृथुगैलरोधे ॥ इति ।

अन्यत्र ।

भ्रातृयुग्मे स्वसृयुग्मे भ्रातृस्वसृयुग्मे तथा* ।
न जातु मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन् मण्डपेऽहनि ॥
एकस्मिन् वासरे प्राप्ते न कुर्याद्यभजातयोः ।
क्षीरक्षैव विवाहश्च मीक्षीवन्धनमेव च ॥

यत्तु† नारदः ।

पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् ।
पुत्रान्तरस्य कुर्वीत नोहाहमिति सूरयः ॥

तदभिन्नमाहविषयम् ।

विवाहस्वेकजातानां परमासाभ्यन्तरे यदि ।
असंगयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

इति वराहसंहितायां विशेषोक्तेः ।

तथा ।

नैवैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ।
नैवं कदाचिदुहाहो नैकदा मुण्डनद्वयम् ॥
। एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः ।

। न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्याच्च कदाचन ॥ इति ।

एवञ्च भिन्नमाहकयोः पुत्रयोः पुत्रोर्वा एकस्य विवाहोप-

* भ्रातृस्वसृयुग्मे इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† यत्तु इत्यत्र मङ्गले तु इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

तथाच मरीचिः ।

गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम् ॥

प्राप्नोतीति शेषः ।

इति विधानपारिजाते बधूवरविवाहकालनिरूपणम् ।

अथेदानीम् एकमाहजादीनां विवाहकालनिर्णयः प्रस्तूयते ।

प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

एकमाहप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे यदि* ।

विवाहं नैव कुर्वीत कृते त्वेको विनश्यति ॥

नारदः ।

एकमाहजयोरैकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानक्रियां कुर्यान्माहभेदे समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे ।

विवाहस्त्वेकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।

नाशं करोत्येकवर्षे स्यादिका विधवा तयोः ॥

उदयो लग्नमित्यर्थः ।

अस्य देशव्यवस्था उच्यते ।

एकोदरीकरतलग्रहणं यदि स्या-

देकोदरस्थवरयोः कुलनाशनञ्च ।

* एकस्मिन्नेव वासरे इति घ-पुस्तके पाठः ।

कचिदपवादमाह मदनरत्ने ।

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्यादृश्य प्रयेगनम् ।

तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहमुक्त्वा प्रगस्यते ॥

सायनीये अन्योऽपि विगेषः ।

एकस्मिन्क्षेत्रे भूते द्विशुभं नैव कारयेत् ।

यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र स्यादशुभं ध्रुवम् ॥

अदभेदे प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

फागुने चैत्रमासे तु पुष्पोद्वाहोपनायने ।

भेदाददृश्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलक्षणम् ॥

संहिताप्रदीपे ।

ऊर्ध्वं विवाहात्तु सुतस्य नैव

कार्यो विवाहो दुहितुः समारम्भम् ।

अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयश्च

स्रुपा प्रवेशा स्वगृहं न चादी ॥

ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः ।

कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मण्डनान्न तु मुण्डनम् ।

प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥

प्रवेशनिर्गमादिलक्षणमाह गर्गः ।

* अथ तुशब्देन विवाहभित्तमेकोदरविषयं मङ्गलत्रयमदभेदेऽपि न भवतीति ज्ञाप्यते इति गोपीनाथः ।

† ऋतुत्रयविलक्षणमिति क-पुस्तके पाठः ।

नयनानन्तरं दिनचतुष्टयमतिक्रम्य अन्यस्य विवाहोपनयने
कुर्यादिति तात्पर्यम् ।

एकोदरप्रसूतानान्तु विशेष उच्यते संहितासारावल्याम् ।

न मण्डनान्मुण्डनमूर्द्धमिष्टं

न पुत्रयो(र्मु)र्मण्डनमेकवर्षे ।

न पुंविवाहोर्द्धुं ऋतुत्रयेऽपि

विवाहकार्यं दुहितुश्च कुर्यात् ॥

तथा ।

न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनञ्च

गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।

गोत्रैकत्वञ्च सापिण्डे सति द्रष्टव्यम् ।

तथाच द्वद्ववशिष्टः । नारदोऽपि ।

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।

न तयोर्व्रतमुद्वाहान् मण्डनादपि मुण्डनम्

नैकस्मिन् वत्सरे कार्यौ गेहोद्वाहौ कथञ्चन ॥

गेहशब्दस्तदारम्भतत्त्ववैशयोरूपलक्षकः ।

तथाच ज्योतिषे ।

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

षण्मासमध्ये सुनयः समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

* न कार्यं व्रतमुद्वाहान् मङ्गले नाप्यमङ्गलम् । इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।
मङ्गलं विनाहादि, अमङ्गलं याच्चादि ।

नद्यन्तरे त्वेकदिने केऽप्याहुः सद्दृष्टे च शुभम् ॥

कश्यपः ।

मीम्नोबन्धस्तघोदाहः परामामाभ्यन्तरेऽपि वा ।

पुद्गुरदाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषकृत् ॥

चराहमिद्विरय ।

उदाह्य पुर्घी न पिता विदध्यात्

पुघरन्तरस्योदहनं कदापि ।

यायशतुयं दिनमथ पूर्व्यं

; समाम्य चान्योदहनं विदध्यात् ॥

तथा ।

विवाहमध्ये यदि चेतघयाह-

स्तत्र स्तमुस्याः पितरी न यास्ति ।

वृत्ते विवाहे परतमु कुर्व्या-

च्छ्राहं स्वधाभिर्न तु दूपयेत्तम् ॥

सासिकानि तु वृद्धयं पूर्वमेव कार्याणीत्याह मेधातिथिः ।

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

* ज्योतिर्विवरणे तु अतिमद्दृष्टे एकोदरयोर्व्येकादि कर्त्तव्यतांता—

न मतिपिद्द मप्र मग्नासे मद्दृष्टे मद्दति ।

• एकोदरसम्भवयोरेकादि भिन्नमण्डपे काले ॥

यमयीय विशेषः धृत्यकरे—

एकदिन् वासरे चैव वासरे मण्डपे तथा ।

कर्त्तव्यं मद्दत्तं स्वमीर्धाम्नीयमलजातयोः ॥ इति ।

पुत्तोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।
 मुण्डनं चीलमित्युक्तं व्रतोद्वाही तु (मङ्गलम्)मुण्डनम् ॥
 चीलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेन्मण्डनात्परम् ॥
 मौञ्जी चीभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम्* ।
 अभिन्ने वत्सरेऽपि स्यादहर्भेदन्तु कारयेत् ।
 अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

सदनरत्ने वशिष्ठोऽपि ।

द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभन्तु पञ्चान्नवभिर्दिनेस्तु ।

आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्यविभेदतो वा ॥

चतुर्थदिनादर्वाग्निषये वशिष्ठः ।

एकलग्ने द्विलग्ने वा द्वे गृहे यत्र शोभने ।

तयोरेको विनष्टः स्याद्द्वर्द्धते न यथास्थितम् ॥

द्वे शोभने द्वौ विवाही ।

तथा ।

एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यद्वयं भवेत् ।

भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत् ॥

कुर्वन्ति मुनयः केचिदेकस्मिन्† वत्सरे लघु ।

गुरु वा लघु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकन्तु यत् ॥

सङ्कटे तु ज्योतिरर्णवे ।

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्वाहने भवेन्नाशः ।

* मौञ्ज्यां मुण्डनमङ्गं न प्रधानमिति मौञ्जी न मुण्डनमित्याशयः ।

† एकस्मिन्नित्यत्र अन्यस्मिन्निति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

कृत्वा लग्नं रहः पयात् कन्धोदाद्येति (मन्वते) चापरि ॥

कुम्भविवाहविधिस्तु सूर्यारुणसंवादे ।

विवाहात्पूर्वदिवसे चन्द्रतारावनान्विते ।

विवाहक्षे, होक्ते) च मन्यन्त्याः कुम्भेन सह चोदहेत् ॥

पिता सङ्क्षयवाचा च विवाहविधिपूर्वकम् ।

सूत्रेणावेष्टयेत् पयाद्गतन्तुविधानतः ।

कुङ्कुमान्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥

प्रार्थयेत्तु ततः कुम्भं मन्त्रेणानेन मानवः ।

वरुणाङ्ग (समुद्भूत) स्वरूपाय ॥ सर्वजीवसमाश्रय ॥

पतिं जीवय कन्यायायिरं पुत्रसुखं कुरु ।

देहि विष्णो यरं देव कन्यां पालय दुःखतः ॥

ततोऽन्तहारवस्त्राभ्यां वराय प्रतिपादयेत् ।

अथ कुम्भं विनिःसार्यं प्रभज्य सलिलागये ।

ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपद्मववारिभिः ॥ इति ।

अथ विष्णुमूर्त्तिदानम् ।

शुभवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः॥ ।

निर्गमितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राञ्जसंयुताम् ॥

* विवाहोक्ते तथा लघे इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† स्वरूपार्थेति सम्बोधनपठ स्वरूपम् अयते प्राप्नोतीति पचायत् । स्वरूपस्त्वमिति सङ्घर्षेणानामण्टीकायां पाठः ।

‡ यथाशक्तिसमन्वितामिति च पुस्तके पाठः ।

आचतुर्थान्ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत्* ॥

अतिसङ्कटे तु ।

जड्विं विवाहाच्छुभदो नरस्य
नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं
नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥

तथा सङ्कहे ।

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कुष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दद्यात्पयस्विनीम् ।
चूडोपनयनोद्वाह प्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥
अथ वैधव्ययोगे शान्तिमाह मार्कण्डेयपुराणे ।
बाल्यवैधव्ययोगे तु† कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः‡ ।

* स्मृत्यन्तरेऽपि—प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपक्वेष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः ॥

वृद्धिं विनापकर्षे दीषमाह उग्रनाः—

वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् ।

स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥ इति ।

† बाल्यवैधव्ययोगानाह मकरन्दे गुणाकरः—

त्यक्ता धवेनोष्णकरेऽस्तसंस्थे बाल्येऽपि भीमे विधवा प्रदिष्टा ।

पापग्रहालीकनवर्गयाते कन्यैव बन्ध्या भवतीति सूती ॥

अन्यत्रापि—लग्ने व्यथे च पातालि जामित्रे चाष्टमे कुजे ।

कन्या भर्तुर्विनाशाय भर्ता कन्याविनाशदः ॥ इति ।

‡ कुम्भ इत्युपलक्षणं तेन मन्यन्त्यपि ग्राह्या, दुर्बलः स चाश्रित्य एव नान्यः, प्रतिमा विष्णु-
प्रतिमां सा च शिरोभुजाद्यवयवयुता सौवर्णी न शालग्रामशिला । इति गोपीनाथः ।

अथ गुरौ सिंहस्य प्रतिचार्यादित्वे च
कार्याकार्यविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते शीपतिः ।

यदि गुरुरतिचारी जीवसंवत्सरान्ते
भवति च अधिमासे सिंहसंस्थे च जीवे ।
अनुगतरविरास्ते नीचगे निर्जिते वा
उपनयनमनिष्टं यज्ञयात्राविवाहः ॥ इति ।

सिंहस्य विशेषमाह लक्षः ।

गुरुर्मघायां पुरुषं निहन्ति
भगे स्त्रियं हन्ति यदन्ति गर्गाः ।
सिंहस्य चान्योत्तरपादसंस्थ-
स्तथा च जीवस्य सुतं निहन्ति ॥

अथ देशव्यवस्था ।

तथाचागस्यः ।

सिंहस्थिते देवगुरौ विवाहं
नेच्छन्ति यात्रां मुनयो व्रतञ्च ।
कलिङ्गवङ्गेष्वथ मागधेषु
दोषः प्रयुक्तो न तथान्यदेशे ॥

शैतमोऽपि ।

कण्ठीरवस्ये धिपणे विवाहं
कुर्यान्न यात्रां व्रतबन्धदीप्ताम् ।

सर्व्वलक्षणसंपूर्णां पीतवासीद्वयान्विताम् ।
 सदक्षिणाञ्च तां दद्याद्ब्राह्मणायथ मन्वतः* ॥
 यन्मया प्राचि जनुषि भ्र(न्या)त्या पतिसमागमम् ।
 विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ॥
 प्राप्नुवत्या (प्राप्यमाणं) महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ।
 वैधव्याद्यतिदुःखौघघाताय सुखलब्धये ॥
 बहुसौभाग्यलब्धे च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
 सौवर्णीमर्चितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ॥
 अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रजपेत् (मनुं) ततः ।
 एवमस्त्विति तस्योक्तिं† गृहीत्वा रूग्णं विशेत् ।
 ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता ऋगीदृशः‡ ॥
 इति विधानपारिजाते विवाहोपनयनोपयोगि-
 निर्णयविधानम् ।

* इमं मन्त्रमुदीरयन् इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

+ तस्योक्तिमित्यत्र विप्राशीरिति सुहृत्तच्चिन्तामणी पाठः ।

‡ ननु पुनर्भूदीर्घिषूद्धा इत्यमरोक्तेर्दिःपरिणीतायाः कन्यायाः पुनर्भूत्वेन महादीपः सम्भवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

स्वर्णान्बुपिप्लानाञ्च प्रतिमा विष्णुरूपिणी ।

तया सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न आयते ॥

इति विधानखण्डम् ।

यदोकस्यापि मूढत्वे शुभकर्म न दोषकृत् ।
 हयोर्मूढत्वमेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 द्विजन्मादिशुभे कार्ये शुक्रमीढ्यं न दोषदम् ।
 त्रैवर्षिकानामेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 चक्षियाणां विशेषेण भृत्यानां राजसेविनाम् ।
 मीढ्यदोषं न पश्येत दीक्षाणामेव कारयेत् ॥
 भ्राति(नि)पातियु कार्येषु राज्ञां तत्कर्मकारिणाम् ।
 विवाहादीनि कार्याणि मीढ्येऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
 शान्तिं कृत्वा तयोस्तदृच्छुक्रदेवेन्द्रमन्त्रिणोः ।
 होमैर्दानैर्जपैर्वापि तयोर्ददितमन्त्रकैः ॥ इति ।

तयोः समसप्तके निषेध उच्यते बृहस्पतिना ।

यदा जीयसितौ वक्त्रे(क्रे) परस्परनिरीक्षितौ ।
 सप्तमस्यो तदा दोषो मूढत्वादतिरिच्यते ॥

अस्य देगभेदेन व्यवस्था चोक्ता सहृहे ।

समदृष्टिर्गुरोः शुक्रे नर्मदोत्तरतो भवेत् ।
 नर्मदायाम्यभागे तु समदृष्टिर्न दुष्यति ॥ इति ।

तयोर्वाख्यबृहत्वे निषेध उक्तस्तत्रैव ।

बालः शुक्रो हरेत्कन्यां क्षीणः (बृहः) शुक्रः पतिं हरेत् ।
 बालो बृहस्पतिः पुंसां क्षीणः स्त्रीणां न शोभनः ॥ इति ।

तद्दिनसंख्यामाह नारदः ।

पथात्प्रागुदितः शुक्रो दशविदिवसं शिशुः ।
 बृहः पञ्चदिनं पक्षं गुरुः पञ्चन्तु सर्व्वतः ॥

गोदावरीमुत्तरतो हि दोषा
गोदावरीदक्षिणतो न सन्ति ॥

कण्ठीरवः सिंहः । गोदावरीमारभ्येति शेषः* ।
देवलसु ।

व्रतबन्धं प्रतिष्ठां विवाहं मन्दिरप्रवेशञ्च ।
यात्राञ्च याम्यदेशे कुर्यादाचार्ये न (सिंहस्थे) सिंहांशि* ॥

आर्यो बृहस्पतिः ।

अथ गुरुशुक्रास्तमयनिर्णयः ।

तत्र श्रीलल्लः ।

अस्तमिते भृगुतनये नारी स्त्रियते बृहस्पती पुरुषः ।
दम्पत्योः सहमरणं पाणिग्रहणोदिते केती ॥

अत्र विशेषमाह अगस्त्यः ।

एको मूढो भवेदन्यः स्त्रीञ्चमित्रांशगो यदि ।
स्वराशिमूर्त्तिगश्चैव मूढदोषो विनश्यति ॥

मूर्त्तिगो लग्नग इत्यर्थः ।

बृहस्पतिसु ।

* ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

सिंहे गुरौ सिंहनवांशकोर्द्धं गोदावरीदक्षिणकूलजातैः ।

उद्वाहकालाल्यर्थदोषभौतैः कार्थ्यो विवाहश्चावनी व्रवोति ॥

+ सिंहांशि इत्यत्र नवांशक्रमेण सिंहांशो बोध्यः । अतएव सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्र-
वती भवेदित्युक्तम् । भगदैवत्यप्रथमपादस्य सिंहांशत्वेन परित्याज्यत्वात् तद्व्यतिरिक्तं भग-
दैवत्यं ग्राह्यम् ।

विवाहे बलमावश्यं दम्पत्योर्गुरुसूर्ययोः ।

न चेतपूजां प्रकुर्वीत दुष्कलप्रदयोस्तयोः ॥ इति ।

शुर्वादित्यशान्ती स्तवकारम्भे एव उक्ते । अन्येषां दुष्टग्रहाणाञ्च
नवग्रहमखोक्तप्रकारेण शान्तिः कार्या इति ।

अथ अष्टादश कूटा उच्यन्ते ।

तत्र वृहस्पतिः ।

विवाहसमये कानि सुखासीनं शुचिं द्विजम् ।

दैवज्ञं भक्तितो गत्वा संपूज्यादौ यथावन्मम् ।

उडुनी नामनी चोक्ता संपृच्छेत्सकृदेव तम् ॥

दिनं गणश्च माहेन्द्रं स्त्रीदैर्घ्यं योनिरेव च ।

राशिराश्वधिपो वश्यं रज्जुकूटश्च ते दश ॥

पुनश्च भूतलिङ्गे च जातिगोत्रखगास्तथा ।

योगिन्यासौ च दैवश्च पुनरष्टौ विशेपतः ।

पुनश्च वर्णकूटश्च माहेन्द्रश्च ततः परम् ॥

गर्गः ।

माहेन्द्रं गणकूटश्च दिनकूटश्च योनिजम् ।

स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटश्च वश्यं वर्णाख्यकूटकम् ॥

राशिराश्वधिपाख्ये च वेधो नाद्याख्यकूटकम् ।

भूतलिङ्गाख्यकूटश्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम् ।

योगिनीगोत्रकूटश्च कूटान्यष्टादशैव तु ॥

एतेषां प्रत्येकं लक्षणानि ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यानि ग्रन्थगौरव-
भयान्न लिखन्ति ।

लक्ष्मोऽपि ।

पञ्चादभ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् ।
पचं वृद्धस्तु पूर्वत्र पञ्चाहं पश्चिमे स्थितः* ॥

तथा ।

उपरागनिवृत्ती तु यावत् स्याद्दिनसप्तकम् ।
रवीन्द्रोर्दृष्टिपाते च क्रूरग्रहयुते च मे ॥
अग्न्याधानं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ।
तथोदयास्ते माङ्गल्ये दिनानां नवकं त्यजेत् ।
खण्डग्रहे ग्रहदिने तथा पूर्वापरं दिनम् ॥ इति ।

नारदः ।

कन्यकावरयोः सर्व्वे ग्रहाः शोभनतां गताः ।
यदि तत्रैव कर्त्तव्यो विवाहः शुभमिच्छता ॥

गर्गः ।

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।
द्वयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण निश्चितम् ॥ इति ।

बृहस्पतिसु ।

पुंसो भानुस्त्रिषष्टाये शनिभीमौ च शोभनौ ।
अन्यत्र शान्तिमेषां कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

* पचं वृद्धस्तु पूर्व्वेण दशाहं पश्चिमेन तु ।

प्रत्यग्बालो दशाहस्तु पूर्व्वेण च दिनत्रयम् ॥

एवञ्च सति भरणी रोहिणी चार्द्रा पुष्या अश्लेषा मघा हस्तः
स्वाती विशाखा अनुराधा श्रवणं धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा उत्तर-
भाद्रपदा रेवती चेति पञ्चदशमक्षत्रेषु स्त्रीपुंनक्षत्रैक्येऽपि शुभमिति
भावः ।

अत्रापि विशेष उक्तः सहृहे ।

दम्पत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपादे शुभावहम् ।

दम्पत्योरेकपादे तु वर्षान्ते मरणं ध्रुवम् ॥ इति ।

भूवाणनन्दहृत्प्राय रसदिग्वह्निगैलजाः ।

वेदा वसुगिवादित्या घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥

यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।

विवाहे सर्त्रमाङ्गल्ये चीलादी व्रतबन्धने ।

घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥

एवं ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रकारेण अष्टादशकूटान् ज्ञात्वा आभ्यन्तर-
लक्षणार्थं शकुनं पश्येत् ।

तथाचीत्तं सहृहे ।

मनोऽनुकूले प्रथमं प्रसिद्धे

लब्ध्वा तु पथादथ सम्पदय ।

ततो निमित्ते शकुनादिनिश्चयं

सञ्चिन्त्य पथाहर उदहेत्ताम् ॥ इति ।

तस्मादाभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं निमित्तं पश्येत् ।

तदुक्तमाश्वलायनगृह्ये ।

दुर्ज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्ने प्रथमं

अथ एकराशिनक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र गर्गः ।

एकराशौ हि नक्षत्रे पौरुषी प्रथमा भवेत् ।
अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेद्दिनश्यति ॥
भवनद्वययुक्तर्क्षे पूर्वं पुंसां शुभावहम् ।
पञ्चाङ्गागतं स्त्रीणामन्यथा चेद्दिनाशकृत् ॥

तथा । नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
स्तदा विवाहे च तयोर्विनाशः* ।
पुंनामपूर्वं शुभदं विवाहे
पुत्रादिसम्पत्तिविवृद्धिकारि ॥

अत्र वर्ज्यनक्षत्राणि यथा ।

एकराशौ द्विनक्षत्रे कृत्तिका यस्य तारका ।
धनिष्ठा शततारा च पुष्याश्लेषञ्च वर्जयेत् ॥

एकनक्षत्रयोगे भृगुः ।

रोहिण्यार्द्रामघेन्द्राग्नीतिथ्यश्रवणपौष्णभम् ।
उत्तराप्रोष्ठपाञ्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभनाः ॥

अन्यच्च ।

अजैकपान्मितवसुर्हिदेव-
प्रभञ्जनान्त्यार्कभुजङ्गमानि ।
सुकुन्दजीवान्तकभानि नूनं
शुभानि योषिन्नरजन्मभैक्ये ॥

* न दम्पती तत्र सुखं लभेतामिति ज्योतिरर्णवे पाठः ।

पुराणं वीक्ष्य विधिना यत्फलं लभते नरः ।
 किं किं पुराणं वीक्ष्यं स्यादर्शनीयं तथैव किम् ॥
 । प्रगुप्तः कीदृशः श्लोको ह्यप्रगुप्तस्य कीदृशः ।
 कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥
 पूजा च कीदृशी तत्र कार्या निर्णयदर्शने ।
 इति रामस्य वचनं श्रुत्वा प्राह सदाशिवः ॥
 पुराणपूजनार्हसु स्वगात्राध्ययने रतः ।
 मीमांसातत्त्वविज्ञानः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥
 शतरुद्रि(श्री)यजापी च साम्निचिन्तितवाचकः ।
 यजुर्वेदी विगेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः ॥
 शीतानपत्रलिखितं देवलिप्यन्वितं शुभम् ।
 ब्रह्मप्रतिपञ्चन्द्रयुगपत्प्रणवाक्षरम् ॥
 प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोरपपूजिताः ।
 रेखिका तु भवेदेव मकारस्तस्य पार्श्वतः ॥
 शिरोभागसुपक्रम्य सकोणाधःप्रलम्बिनी ।
 अकारः स हि विज्ञेयः पट्टिका दक्षरेखया ॥
 वामे पङ्क्त्वक्रविन्दू हाविकार इति कीर्तितः ।
 तस्य वामशिरोभागलम्बिन्या ई उदाहृतः ॥
 सवर्णाक्षरे शिरोरेखा अव्यक्ता प्रणवं धिना ।
 एवमन्यानि वर्णानि अक्षराणीति वै विदुः ॥
 लिप्यानयैव लिखितं पुराणान्तु प्रशस्यते ।

* प्रागूर्ध्व रेखयो. वामे प्रणवस्याधयोजिका इति पद्मपुराणे पाठः ।

ऋते सत्यम्प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजानातिः
 तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यत्सत्यं तदृश्यतामिति
 पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामिकं गृहाणेति ।
 क्षेत्राच्चेदुभयतःशस्याद्गृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्य-
 तीति विद्यात् । गोष्ठात्प्रशुमती वेदिपुरीषाद्गृह्यवर्चस्त्रिणी
 अविदासिनो ऋदात्सर्व्वसम्पन्ना देवनाक्तितवी चतुष्पथा-
 द्विप्रवाजिनी ईरिणादध्वन्या श्मशानात्प्रतिघ्नीति ।

उभयतःशस्यादिति । यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिवत्सरं द्विवारं (शस्यं)
 धान्यमुत्पद्यते तदुभयतःशस्यं तस्मादित्यर्थः । अविदासिनः
 अशोष्यात् । दीव्यन्ति यत्र तद्देवनं द्यूतस्थानं तस्मात् । चतुर्णां
 पथां समाहारश्चतुष्पथं तस्मात् । ईरिणमूषरप्रदेशस्तस्मात् ।
 श्मशानं प्रसिद्धम् । एतेभ्यः स्थानेभ्यो मृदः पृथगुपादाय पृथक्
 पृथक् पिण्डान् कृत्वा नामभिरङ्कयित्वा शुद्धपात्रे निक्षिप्य गन्ध-
 पुष्पैरभ्यर्च्य यदियमित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वरो वा तदीयो वा
 स्वाभीष्टदेवतां ध्यात्वा एषामिकं गृहाणेति कुमारीं ब्रूयात् ।
 यदि सा क्षेत्रादाहृतं पिण्डं प्रतिगृहीयात् तदाऽस्याः प्रजा
 अन्नवती भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादिपिण्डादौ ज्ञेयम् ।
 तथाच आद्येषु चतुर्षु पिण्डेषु शुभफलम् । अन्येषु त्रतुर्षु
 अशुभमिति ।

पुराणेषु शकुनं दृष्ट्वा वा पाणिग्रहः कार्य्य इति ।

तथाचोक्तं प्रयोगपारिजाते शिवराघवसंवादे ।

श्रीराम उवाच ।

वत्सरान्तादधारभ्य पञ्चवर्षादिधः शुभाम्* ।
 भनूढां वाटुतुमतीं कन्यां यत्नेन पूजयेत् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपताम्बूलभूषणैः ॥
 पाठयेदथ वै मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ।
 सत्यं ब्रूहि प्रियं ब्रूहि भगवति सरस्वति ॥
 नमस्ते नमस्त इति गायत्र्या च कुमार्यया ।
 गायत्रानुक्रमार्यास्तु दूर्व्यायुग्मन्तु कामयेत् ॥
 सन्निधौ पुस्तकस्या(थ)धः सहस्र परमे(मि)त्यृचा ।
 दूर्व्यायुग्मत्रयं दद्यात्तस्या हस्ते विचक्षणः ॥
 सा क्षिपेत्पुस्तके सन्धी शलाकात्रयमत्र तु ।
 विस्मज्य तां ततो दद्यात्पुष्पाङ्गलिमतन्द्रितः ॥
 आदाय पुस्तकं नत्वा देवीं ध्यायेत्समाहितः ।
 विद्वद्भिः प्रेक्षणं कुर्याद्देवेभ्यो नम इत्यथ ॥
 पत्रयोर्मध्यमः श्लोकः कार्यसंसिद्धिसूचकः ।
 पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि राघव ।
 पत्रान्तरे पठेच्छ्लोकं विविच्यार्थमुदीरयेत् ॥
 शनैः शनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्यायाञ्च शनैः शनैः ।
 त्वरेह तु न कर्त्तव्या रुष्यति त्वरया च गीः ॥
 निश्चित्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्थश्च मानसे ।
 यथार्थमेव वक्तव्यं विचिन्त्य† रघुनन्दन ॥

* पञ्चमाह्वरारादृष्टे दशवर्षादिधः शुभामिति पञ्चपुराणे पाठः ।

† प्रतीप तत्र वक्तव्यं विविच्य इति पञ्चपुराणे पाठः ।

ब्राह्मणं वैष्णवञ्चैव आदित्यं नारदं तथा ॥
 मार्कण्डेयमथाग्नेयं कौर्मं वामनमेव च ।
 गारुडं (लि)लैङ्गमाख्यानं(तं) तथा भागवतं स्मृतम् ॥
 वाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।
 विमुच्य पुस्तके रज्जुं पीठे (पटे) निक्षिप्य संस्कृते ॥
 धीतवस्त्रधरः स्नात्वा कुशहस्तो द्विजोत्तमः* ।
 आदावात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा सङ्कल्पमेव च ॥
 अङ्गुशङ्खाक्षसूत्रञ्च पाशं पुस्तकमेव च ।
 धारयन्तीं सितां ध्यायेत्प्रसन्नास्यां सरस्वतीम् ॥
 गीर्वाणसदृशाकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं शुक्लाम्बरधरं हरम् ॥
 हरिञ्च देवदेवेशं स्तूयमानं पुराणकैः ।
 ध्यात्वैवं पूजकः सम्यगादौ पूजां समारभेत् ॥
 आपो वा इति मन्त्रेण कलशस्याभिमन्त्रणम् ॥
 तज्जलन्तु गृहीत्वाथ पूजाद्रव्याण्यथामृशेत् ॥
 तत्सद्ब्रह्मेति मन्त्रेण प्रशस्य(स्त) प्रणवेन तु ।
 आत्मानं सर्वपात्राणि तत आवाहयेदिति ॥
 यहागिति त्वेनैव भारतीषोडशार्चनम् ।
 पुरुषसूक्तेन वा कुर्यात् पुस्तके षोडशार्चनम् ॥

* अक्षिरक्तीधनोऽम्बरः इति पञ्चपुराणे पाठः ॥

† गायत्र्या वा समर्चयेदिति पञ्चपुराणे पाठः ।

विसर्गान्ते तु पूर्वार्द्धे व्ययायासौ भविष्यतः ।
 सङ्कल्पितफलाभावो ह्यध्यायस्य समापने ॥
 काण्डादेशु समाप्ती तु स्यात्तत्कार्यस्य नागनम् ।
 पुराणस्य समाप्ती तु तद्देशस्य विपर्ययः ।
 क्षुते पुस्तकपाते वा श्राद्धे मस्तकादिके ॥
 वक्तावमाननं याति ततः शकुननागनम् ।
 पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूजां विधाय च ।
 प्रातःकाले परेद्युय शकुने रघुनन्दन ॥
 प्रश्नानामीक्षणं च कार्यं सद्यःकानमथापि वा ।
 सर्वेषु तु पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥
 वैष्णवं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे ।
 सुत्या(सत्या)दिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥
 स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चाल्पतः ।
 किन्तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं सर्वदैव तत्* ॥
 सदाचारविहीनेन पूजितं यदि तत्(फलं) भवेत् ।
 तदा त्वशुभमायाति शकुनेनैव शुध्यति† ॥ इति ।

तस्माद्विष्णादिपुराणं पूर्वोक्तविधिना संपूज्य शकुनमवलोक्य
 तत्प्रश्नैरेव मनः सन्तोषं नयेत्तदेवं कन्यां निश्चिनुयात् ।

इति श्रीविधानपारिजाते पुराणशकुनविधानं समाप्तम् ।

* पश्चात्तद्विषयमिति पद्मपुराणे पाठः ।

† नैव किञ्चित् इति च पुस्तके पाठः ।

‡ शकुन नैव सिध्यति इति पद्मपुराणे पाठः ।

यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ ।
 पुस्तकस्थञ्च हित्वैव पूजकः स द्विजोत्तमः ॥
 तत्तथैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ।
 दैवागतो हि सः श्लोको दैवं हि बलवत्तरम् ॥
 उपश्रुतिषु यद्वच्च नापराधो द्विजस्य तु ।
 विस्मयस्तन्न कर्त्तव्यो दैवस्य कुटिला गतिः ॥
 पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे वोत्तरचारिणि* ।
 तमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयन्तु पठेदथ ।
 ततस्तृतीयपाठः स्यात्ततः कार्यं विवेचनम् ॥
 अविसर्गान्तपूर्वार्द्धस्तवर्गेतरपञ्चमः ।
 स्तुति(लिङ्वर्जितः)लिङ्गिर्जितः श्लोकः शंकुनेषु प्रशस्यते ॥
 अध्यायानां समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः ।
 उक्तानुकथनञ्चैव यूपस्तन्त्रं (ह्यपस्तुतं) तथैव च ॥
 दग्धपत्रं (न लिखितं) नष्टलिपिः सन्दिग्धाक्षरमेव च ।
 एतानि शंकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥
 प्रश्नो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकार(प्रभेद)तः ।
 दीप्तं हि द्विविधं ज्ञेयं हितस्थितिविनाशयोः ॥
 शान्तं हि द्विविधं ज्ञेयं (शान्तस्य) उत्पत्तिस्थितिवृद्धितः ।
 तत्र शान्तं प्रशस्तं स्यात्तत्तत् पूर्वलक्षणैः ॥
 यथोक्तं यादृशं योग्यं विचार्यं तादृशं बुधैः ।
 स्तुति(श्रुति)वैराग्यपरयोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ॥

* यत्पदविपर्यासे पत्रे चोत्पन्नवारिणि इति पञ्चपुराणे पाठः ।

नारदसु ।

माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासाः शुभावहाः ।
 मध्यमौ कार्तिको मार्गशीर्षको निन्दिताः परे* ॥
 न कदाचिद्दृशन्ते भानोराद्राप्रवेशनात् ।
 विवाहो देवतानाञ्च प्रतिष्ठा चोपनयनम् ॥
 अप्रबुद्धो हृषीकेशो यावत्तावन्न मङ्गलम् ।
 उत्सवे वासुदेवस्य दिवसे नान्यमङ्गलम् ॥
 आद्यगर्भस्य ज्यैष्ठमासो निषिद्ध इति श्रीपतिराह ।

जन्ममासि न तु जन्ममे तथा
 नैव जन्मदिवसे च कारयेत् ।
 आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा
 ज्यैष्ठमासि न तु जातु मङ्गलम् ॥

रत्नकोशेऽपि ।

जन्मर्त्तं जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् ।
 ज्यैष्ठमास्याद्यगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि ॥
 विवाहे चोपनयने जन्ममासं विवर्जयेत् ।
 विशेषाज्जन्मपक्षन्तु वशिष्ठाद्यैरुदाहृतम् ॥

नारदसु । ;

न जन्ममासे जन्मर्त्तं न जन्मदिवसे न च ।
 आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः ॥

* कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमावितरेऽधमाः, इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

अथ विवाहकालविधानम् ।

तत्र आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

उदगयने आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे* नक्षत्रे चीलकर्म्मोप-
नयनगोदानविवाहाः । सार्वकालिकमेके विवाह-
मिति ।

कात्यायनगृह्यमपि ।

विवाह उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्थाः
पाणिं गृह्णीयात्त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु‡ स्वाती मृगशिरसि
रोहिण्यां वेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

अर्के कर्कटकन्यकाघटधनुर्युक्ते भृगौ मन्विणि
स्मृतिज्योतिषि शीतरोचिषि नलोद्रेका(?)वरिक्ते तिथौ ।
रोहिण्युत्तररेवतीपितृमरुन्मित्रेन्दुहस्तासुरे
ज्याराकर्किजवासरादिरहितेषूद्वाहकर्म्मारभेत् ॥

* कल्याणं ज्योतिःशास्त्राविरोधीति वृत्तिकृतम् ।

† ज्योतिर्निवन्धेऽपि—

सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं श्रौतकादयः ।

एतच्च सार्वकालिकत्वमासुराद्यधर्म्यं विवाहविषयमिति केचित् । आसन्नसूकालकन्यातिषय-
मित्यन्ये ।

‡ उत्तरफल्गुनीहस्तचित्रा इति त्रीणि, उत्तराषाढाश्रवणधनिष्ठा इति त्रीणि, उत्तरभाद्र-
पदारैवत्यश्विन्य इति च त्रीणि इति हरिहरः ।

प्रत्यर्कपरिवर्षेन्द्रघापाभ्रध्वनयो यदि ।

दोषाय मङ्गले नूनमदोषाय च कालजाः ॥ इति ।

तथा ।

पौषादि चतुरो मासान् (प्रोक्ता) ज्ञेया हृष्टिरकालजा ।
लक्ष्मोऽपि ।

निर्घातेः भूमिचलने ग्रहयुद्धे तमीदृशी ।

अशुभे पञ्चदिवसमन्यत्रैकदिनं (तथा) त्यजेत् ।

दुःस्वप्ने दुर्निमित्तादौ न कदाचिच्छुभं भवेत् ॥ इति ।

तथा ।

भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति हृष्टियाद्दे कृते सति ।

ततः पूर्वञ्चोक्तदोष इति ज्योतिर्विदो विदुः ॥

अन्यत्रापि ।

त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तौ पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादियु कार्येषु नाद्यः षोडश षोडश ॥ इति ।

विपुवतोरयनयोर्दिनत्रयं

हरिपदेषु षडशीतिमुखेषु ।

पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमा-

न्नाङ्गिकाय खलु षोडशेति च ॥

यदाकारिणे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।

पतव्यधः सनिर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥

इत्युक्तमथ ।

तथा ।

न जन्मभे जन्मगृहे दिने वा
 कुर्याद्विवाहं न च जन्ममासे ।
 ज्येष्ठर्क्षे ज्येष्ठसुताङ्गनां
 मिथो विशेषान्न तु शुक्रमासे ॥

शुक्रमासो ज्येष्ठमासः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्णावतू इति श्रुतेः । ज्येष्ठे
 शुक्र इत्यमरोक्तेश्च ।

तथा ।

चन्द्रताराबलैर्युक्ते काले पाण्डिग्रही यदि ।
 शुभलग्ने शुभैर्युक्ते तदा वृद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

शुक्लपक्षे चन्द्रप्राधान्यमाह श्रीपतिः ।

शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्वलीया-
 न्न प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र ।
 शक्त्या युक्ते विद्यमानेऽपि हि पत्न्यौ
 न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि दृष्टम् ॥

कृष्णपक्षे ताराप्राधान्यं स एवाह ।

न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मिप्रभावः
 कथितमिति हि तारावीर्यमत्र प्रधानम् ।
 अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा
 भवति हि खलु भर्तुः सर्वकार्येषु योषा ॥ इति ।

नारदः ।

अकालजा भवेयुश्चेद्विद्युन्नीहारवृष्टयः ।

द्रव्येण चात्मसात्कृत्य परकीयान्तु कन्यकाम् ।

धर्मेण विधिना कन्यां दत्त्वाथ सदृशे वरे ।

द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम् ॥ इति ।

सदृशवरलक्षणमाह नारदः ।

सवर्णमनुरूपञ्च कुलशीलबल(वयः)श्रुतैः ।

सहधर्मं चरेयातां पुत्रांशोत्पादयेति च ॥

सवर्णं वरं प्राप्येत्यध्याहृत्य अन्वेतव्यम् । एतच्च असति रजोदर्शने
द्रष्टव्यम् ।

यतः कात्यायनिः ।

। माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ इति ।

मरीचिसु ।

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणी भद्रमोहितः ।

असम्भाष्यो ह्यपांक्षेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वृषलीपतिलक्षणमुक्तं हारीतेन ।

। पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृताः* ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्हृषलीपतिः ॥

अत्र प्रायश्चित्तपूर्वकं विवाहमाह शौनकः ।

कन्याभृतमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्म(वान्)जः ।

तया च कारयित्वा तामुद्वेदानृशंस्यधीः ॥

विषुवती तुलामेषी अयने मकरकर्कटौ हरिपदानि वृषसिंह-
दृशिककुम्भाः षडशीतिमुखाः मिथुनकन्याधनुर्मीनाः । अन्य-
दुपयुक्तं तिथिवारनक्षत्रयोगकरणलग्नादि ज्योतिःशास्त्रतोऽव-
गन्तव्यम् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

विवाहकालनिर्णयः ।

अथेदानीं लग्नविचारानन्तरं कन्यादानस्य कर्त्तव्यत्वात्
तत्कर्त्तृनिर्णयो निरूप्यते ।

तत्र नारदः ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च स्वकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः ।

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत् ॥

प्रकृतिस्थत्वं सर्वविशेषणम् ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाम्ने प्रकृतिस्थः परः परः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । प्रकृतिस्थ उन्मादादिदोषरहित इत्यर्थः ।

दातरि कन्यादानाभावात् कन्यादानाशक्तौ व्याघ्रपादाचार्य्यं

आह ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सृष्ट्वा दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तल्लः षड्वंश्यान् सममात्मना ॥

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ इति ।

अयं भावः—एतेष्वष्टसु विवाहेषु आद्यौ द्वौ ब्राह्मणानामेव तेषां केवलं प्रतिग्रहात्विज्यसंयोगात् । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियाणामेव पुराणे तथादर्शनाद्दुहसंयोगाच्च । आसुरो वैश्यानां तेषां (द्रव्य)-द्रविणसंयोगात् । अन्ये त्रयोऽनियताः ।

तत्र पैशाचो निन्दितः । तथाच बृहन्ननुः ।

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शक्ता गान्धर्वराक्षसौ ।

क्षत्रियस्यासुरो वैश्ये शुद्धे चान्त्यसु गर्हितः ॥ इति ।

नन्वासुरवदार्षो विवाहोऽपि क्रयक्रीतत्वान्निन्द्य इति चेत् न । गोमिथुनस्य शुल्करूपत्वाभावात् । शुल्कं नाम देशकालानुरोधेन कन्यामूल्यतया परिकल्पितं द्रव्यम् । न तस्य सर्वदा इयत्तास्ति तस्य न्यूनाधिकभावदर्शनात् । गोमिथुनन्तु सदा एकरूपमेव अतो न विक्रयदोषोऽपिेति भावः ।

तथाच मनुः ।

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पो वापि महान् वापि विक्रयस्तावदेव न ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यं त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः ॥ इति ।

समर्थेन वेदशास्त्राभिज्ञेन । अकृते तु होमे न भार्यापतिभावः ।

पिता ऋतूनतीतांसु गणयेदादितः सुधीः ।
 दानावधि गृहे यत्नात्तां रक्षेत रजोवतीम् ॥
 दद्यात्तद्वृतसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।
 दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥
 दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिस्त्रः सदक्षिणम् ।
 तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
 उपोष्यान्त्यदिने* कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
 अष्टष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ।
 तामुद्वहन् वरश्चापि कुष्माण्डैर्जुहुयाद्भविः ॥
 इति श्रीविधानपारिजाते कन्यादादरजस्रलादाननिर्णयः ॥

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः ।

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राजसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥ इति ।
 एतेषां लक्षणमुक्तं याज्ञवल्क्येन ।
 ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घता ।
 तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
 यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोयुगम् ।
 चतुर्दश-प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥

* अन्यदिने इत्यत्र षिदिनमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

प्राङ्मुखासीनाया दाढजातिवान्धवोपेतायाः कन्यायाः
 पाणौ फलं (निधाय) प्रदाय (कन्यावरणकाले) कल्याणे
 काले हृषीरत्रासीनाः प्रत्यङ्मुखा वशिष्ठगोत्रोद्भवाय
 अमुष्य प्रपौत्राय अमुष्य पौत्राय अमुष्य पुत्राय श्रुत-
 शीलनाम्ने वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य
 पौत्रीममुष्य पुत्रो सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां भार्या-
 त्वाय हृषीमहे इति ब्रूयुः । अथ दाता भार्याजाति-
 वन्धुसमेती यथोक्तमनूय हृषीध्वमिति ब्रूयात् । एवं
 त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्यामीति चोच्चैस्त्रिर्ब्रूयात् । अथ
 ब्राह्मणा उक्तस्वस्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्य-
 मस्तु अक्षतञ्चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुः श्रेयः गान्तिः
 पुष्टिस्तुष्टियास्तु इत्युक्ते तद्दः सत्यमस्त्विति त्रिरनूच(द्य)
 समानीव आकृतिः प्रसुग्मन्ता धियसानस्य सक्षणीत्वैताः*
 पठेयुः । पुरन्ध्रः कन्यायै कल्याणान् कुलधर्माचारान्
 कुर्युः ।

अथ तिथ्यादिकमाह श्रीधरीये नारदः ।

पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।

विवाहमस्योदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥

भूपणैः फलताम्बूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

शुक्लाम्बरैर्गीतवाद्यैर्विप्राशीर्वचनैः सह ॥

* प्रसुग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि वरिभिराष्ट अभिपु प्रसीदतः ।

अथाकमिन्द्र उभयं जुगोपति यत् सौम्यस्थाम्बसो बुधोपति ॥ (१०म. ३२म. १३६व् ।)

तदुक्तं वशिष्ठबोधायनाभ्याम् ।

बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्कृताः ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

कृते तु होमे प्रायश्चित्तमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमनुमोदनम् ।

वाहनं भोजनञ्चैव वर्जयेत्सर्ब्वथा द्विजः ॥

आसुरे तूपवासः स्याद्दान्धर्व्वे च त्रिरात्रकम् ।

राक्षसे चैव पैशाचे कार्य्यं चान्द्रायणं तथा ॥

इति निन्द्यविवाहेषु वरस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

प्रशस्तविवाहचतुष्टयेऽपि तारतम्यमाह बोधायनः ।

तेषां चत्वारः पूर्वं ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वंः पूर्वंः श्रेयान्

इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् इति ।

इति विधानपारिजाते विवाहभेदाः ।

अथेदानीमुक्तविवाहेषु ब्राह्मणविवाहाङ्गभूतं

वाग्दानविधानं प्रस्तूयते ।

तदुक्तमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

कन्यां परिणेष्यमानो द्वौ चतुरोऽष्टौ वा वरपितुराप्तान्

प्रशस्ताकारकर्मणो नृक्षरा ऋजवः सन्तु पत्या इति प्रहि-

णुयात्ते च तावतीभिः पुरन्ध्रीभिः सहिता मङ्गलगीत-

तूर्याभ्यां सुशकुनपूर्व्वकं कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने

। अभ्यागच्छेत्तथोदायां दत्तं पूर्व्ववरी हरेत् ॥ इति ।

अयं भावः । कन्या पूर्व्वं यस्मै प्रतिश्रुता तस्यामन्येनानूदायां
स एव तां लभेत अन्येनोदायान्तु पूर्व्वदत्तं शुक्लमात्रं हरेत्
कन्यामिति ।

वशिष्ठस्तु ।

अङ्घ्रिष वाचा दत्तायां स्त्रियेतादी वरी यदि ।

न च तौ दम्पती स्यातां कुमारी पितुरेव सा ॥ इति ।

यत्तु पराशरः ।

नष्टे प्रव्रजिते क्लीबेः मृते च पतिते पत्नी ।

पञ्चस्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ इति ॥

तद्वाग्दत्ताविषयम् ।

वमोऽङ्घ्रि ।

वरयित्वा तु यः कश्चिन्नृणश्चेत्पुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्दरम् ॥ इति ।

यत्तु यान्नवल्केनोक्तम् ।

सक्तप्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् । इति ।

तददुष्टवराभिप्रायम् ।

दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टयेद्दरो राज्ञा स दण्डप्रचौरदण्डवत् ॥

इति नारदोक्तेः ।

अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबे दशदोषविवर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निद्विजसन्निधौ ॥

गच्छेच्च कन्यकागेहं वरः प्रणयपूर्वकम् ।
 तदा कुर्यात्पिता तस्माः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥
 कुलशीलवर्योरूप-वृत्तविद्यायुताय च ।
 वराय रूपसंयुक्तां कन्यां दद्याद्यवीयसीम् ॥
 संपूज्य प्रार्थयित्वा च शचीं देवीं गुणाश्रयाम् ।
 त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यां गन्धमाल्याम्बरान्विताम् ॥
 विलासिनीसहस्रीघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
 एवंविधां कुमारीं सा पूजान्ते प्रार्थयेदि(ति)दम् ॥
 देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
 विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभञ्च देहि मे ॥

इति विधानपारिजाते वाग्दानविधानम् ।

अथैतदुपयुक्तमुच्यते ।

वाग्दाने जाते वरो यदि देशान्तरं गच्छेत्तदाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥ इति ।

प्रतिगृह्य वाचा स्वीकृत्येत्यर्थः । त्रीनृतून् षण्मासान् ।

आर्षविवाहे तु विशेषमाह स एव ।

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्वीधनं यतः ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै(विधानतः) ततः परम् ॥

कात्यायनोऽपि ।

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायान्तु तत्र वै ।

पुरागतञ्च सर्वेषां लभते यदिमां सुताम् ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदोद्वाहो नैव कार्यः स्वपक्षत्रयदो यतः ॥

वृद्धशौनकः ।

वरबध्नीः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः* ।
एतेषां प्रतिकूलञ्च महाविघ्नकरं(प्रदं) भवेत् ॥
पिता मातामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पितामहस्य वै भ्राता तत्सुतो वा तथा स्त्रियः ॥
एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिद्रूचुर्न तद्भवेत् ॥

माण्डव्यः ।

वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते ।
विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशस्थितिमिच्छता ॥

सङ्कटादौ तु मेधातिथिः ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदा संवत्सराद्रूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥

स्मृतिरत्रावल्याम् ।

जनद्विवापिके प्रेते न तस्य प्रतिकूलता ।
शान्तिः स्याच्छुभदा नृणां कुष्माण्डगणहीमतः ॥
पितुरब्धमशौचं स्यात् परमासान् मातुरेव च ।
तदूर्ध्वं भ्रातुरेव स्यात्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषान्तु सपिण्डानामाशौचं माससम्मितम् ।

* पितृव्यस्य सोदर इति क-पुस्तके पाठः ।

इति दानसमये तथैव प्रतिश्रुतत्वाच्च । वरस्य दुष्टत्वे तु ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आत्रजेत् ।

इति याज्ञवल्करवचनम् । यस्मै पूर्वं वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्
कुलशीलादितः प्रशस्ततरो करो लभ्येत तदा तस्मै देयान
पूर्वस्मै इत्येतत्परम् ।

इति वाग्दानोपयुक्तविधानम् ।

अथ प्रतिकूलविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पञ्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य कस्यचित् ।

तदा न मङ्गलं कुर्यान्नारीवैधव्यभीतितः ॥

मेधातिथिनिबन्धे ।

बधूवरार्थं घटिते सुनिश्चये

वरस्य गेहे त्वथ कन्यकायाः ।

मृत्युर्यदि स्यान्ननुजस्य कस्यचि-

त्तदा न कार्यं खलु जातु मङ्गलम् ॥

अत्र मङ्गलशब्देन विवाहश्चेत्यते बुधैः ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पञ्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः ।

तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥

भृगुसंहितायाम् ।

अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
 यः करोति शुभं पूर्वाह्निस्रस्तस्य पदे पटे ॥
 दम्पत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
 पित्रव्यस्तादृशस्यैव पितामहपितामही ॥
 पित्रव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनी या विवाहिता ।
 कृते वाङ्निषये पद्यादेपां मध्ये तु मानवः ।
 मृतो भवति यः कश्चित्प्रतिकूलं तदुच्यते ॥
 प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 नारी वैधव्यमाप्नोति ह्यन्यथा कारयेद्यदि ।
 अतो दोषविनागाय गान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्रकथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 पूजयेत्प्रयतो देवान् यथाशक्ति हिरण्यमान् ।
 लक्ष्मीं हरिं शिवां शम्भुं मृत्युञ्जैव विगेषतः ॥
 श्रीसूक्तेनः त्रियं विष्णुमिदं विष्णुरिति* चतुष्पा ।
 गौरीर्मिमायेतिः‡ शिवां त्रयस्यैकेन§ महेश्वरम् ॥

* हिरण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतसङ्गाम् ।
 चन्द्रां हिरण्यवर्षीं लक्ष्मीं जातवेदो म भावह ॥

इत्यादिकेन २६४।२६५ पद्ययोरुक्तेन ।

† इदं विष्णुविचक्रमे त्रैधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांगुलि ॥ इत्यादिकेन षट्कथयेत् ।

‡ गौरीर्मिमाय सलिलाग्नि सत्त्वैकपदो द्विपदो सा चतुष्पदी ।

अष्टापदो भवपदो बभ्रुवपी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ (१म. १२४सु. ४१श्लो.)

§ पद्मवक्त्रं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

कर्वाणकमिव बभ्रुवत् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ (१म. ६०म. यजु. १)

तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमन्तरा ।

शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत् पुनः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यं लग्नं यावद्वत्तुत्रयम् ।

प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्त्तव्यं बहुविप्लवे ॥

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।

विवाहस्तु ततः पञ्चात्तयोरेव विधीयते ॥

ज्योतिःसागरे ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।

प्रौढायामपि कन्यायां नातिकूलं प्रतीयते ॥

मेधातिथिनिबन्धे तु ।

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रातिकूल्यं स्वगोत्रिणाम् ।

प्रवेशान्निर्गमो यद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे तु शुभं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरे तु ।

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।

दुर्दानवर्त्तिनश्चैव प्रातिकूल्यं न विद्यते ॥

सङ्गटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।

शान्तिं कृत्वा गणेशस्य पूजनं शुभदं भवेत् ॥

वाङ्निघये कृते पथात्पितरो निधनं गतौ ।
 तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यान्नान्येषां ममुरवधीत् ॥
 कृते वाङ्निघये वध्वा वरस्य विषये मृतिः ।
 अमङ्गल्यं न मेघ्यं स्यात्तयोरायुःक्षयो यतः ॥
 टम्पत्योः पितरो भ्राता ह्युपनीतः सद्योदरः ।
 पितृव्यस्तत्सुतस्यैव पितामहस्य तद्बधुः ॥
 एतेषां यदि चेत्कसिन्मृतो भवति मानवः ।
 न तदा मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यगदया ॥
 कृते वाङ्निघये पुंसां मरणं यस्य कस्यचित् ।
 तं वंशं वहमानघेदिविवाहः गौनको न तु ॥
 प्रेतकार्यमनिर्वर्त्य पाचतुर्थे भवेत्तदा ।
 पञ्चमे तु भवेत्पुंसि ततः शुभतरं भवेत् ॥
 तस्मिन् वरे न दातव्या यस्य प्राङ्निघयो भवेत् ।
 प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं मातृके पैतृके तथा ॥

कृते निघये वाग्दानमङ्गलेऽपि यदि क्षयो दिव्यभौमान्तरिक्षो-
 ल्कापाताय तदा शान्तिकं गृह्यसूत्रोक्तकञ्च कृत्वा यमं पूजये-
 त्मङ्गलं चाधिराह ।

वाङ्निघये कृते वरमरणे तु अत्रिः ।

अग्निर्वाचा च दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता सा कुमारी पितुरेव च ॥

न मन्त्रोपनीता मन्त्रैर्न विवाहिता ।

परं मृत्योऽनु मन्त्रेण* मृत्युं संपूजयेत्ततः ।
 वासश्च गन्धपुष्पाद्यानुपचारान् प्रकल्पयेत् ॥
 अथाज्यभागपर्यन्तमुपलेपादिपूर्वकम् ।
 दूर्वातिलाज्यचरुणा हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 मृत्युर्नश्यतु सौख्यायुर्दम्पत्योर्वर्द्धतामिति ॥
 ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा घृतेन च विचक्षणः ।
 स्निष्टकृत्वापि होतव्या प्रायश्चित्ताहुतिस्तथा ॥
 एवं समाप्य होमन्तु दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।
 गां हिरण्यञ्च वासांसि दत्त्वा दोषात्प्रमुच्यते ॥
 ऐश्वर्यकीर्त्तिजननं पुत्रपौत्रविवर्द्धनम् ।
 सर्वमृत्युमतिक्रम्य परमायुरवाप्नुयात् ॥
 इति गर्गोक्तप्रतिकूलशान्तिविधानम् ।

अन्यत्रापि ।

पितृमातृस्त्रिया भ्रातृपुत्राणामन्ततः क्रमात् ।
 वर्षार्द्धार्द्धार्द्धमृत्युञ्जय विवाहादि विधीयते ॥
 प्रतिकूलक्रियायाञ्च वर्षेऽन्यस्मिन् करग्रहः ।
 निमित्तशकुनैः प्रश्नैः कर्त्तव्य इति केचन ॥
 प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं निषेधः प्रतिकूलतः ।
 कन्यान्यत्र प्रदातव्या पाराशरवचो यथा ॥

* परं मृत्यो अनुपरेहि पत्यां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् ।

चक्षुषते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषी मोत वीरान् ॥ (५अ. ७म. यजु. १)

विधानपारिजातस्य प्रथमखण्डे
 धृतानामृषीणां संग्रहकाराणाञ्च
 अकारादिवर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।



अ

अगस्त्यः ७३८,१४ । ७४०,१२ ।

अत्रिः ४८७,८ । ५०१,१ । ७६८,१८ ।

आ

आपस्तम्बः ४६८,१ । ४७०,१७ । ४८७,१६ । ४८५,४ ।
 ५००,१५ ।

आश्वलायनः ४५४,१२ । ४८२,५,१२ । ५२५,१३ ।

उ

उग्रनाः ५३,१४ । ५३०,१५ ।

क

कश्यपः ४८,८ । ५२,३ । ५३,१ । २४०,१३ । ७३५,२ ।

कात्यायनः ५०,१८ । ४३०,१२ । ४८०,१६ । ४८५,१७ ।
 ४८८,४ । ५११,३ । ५१३,१५ । ५१७,१ । ७२२,१३ ।
 ७२५,७ । ७३३,१५ । ७६२,२० ।

कात्यायनिः ७५७,८ ।

तथा ।

मृते जनन्या जनकेऽङ्गना वा
 वर्षे द्वितीये न करोति मङ्गलम् (शोभनम्) ।
 करोति मर्त्यः प्रकरोति शोभनं
 वदन्ति गर्गाङ्गिरकश्यपाद्याः ॥
 इति विधानमालायां प्रतिकूलविधानम् ।

समाप्तोऽयं प्रथमः खण्डः ।

ज्योतिःपराशरः ५१३.१० ।

ज्योतिर्वशिष्ठः २४४,१४ ।

त

त्रिकाण्डमांडनः ७१०,७ । ७६०,५ ।

द

दत्तः ४८,२ । ४६२,१३ । ५०८,३ ।

देवराजः २५०,४ ।

देवलः ५४,१५ । ४१४,१८ । ४४५,८ । ७२७,२१ । ७४०,४ ।

न

नारदः २६८,१७ । २७३,८ । ३२८,७ । ४०३,१० । ४०५,१० ।

४४६,२.११ । ४७३,४ । ४७४,३.७ । ४७६,६ । ४७७,८,२२ ।

४७८,१५ । ५२६,७ । ५२८,५ । ६७६,१८ । ७२२,६ ।

७२८,८ । ७३०,१० । ७३१,८ । ७३७,१२ । ७४१,२० ।

७४२,१० । ७५३,१.१७ । ७५४,२१ । ७५६,८ । ७५७,४ ।

७६१,१६ । ७६२,१३ । ७६३,२० ।

नृसिंहः ४७३,८ ।

नृसिंहप्रसादः ४७८,८ ।

प

पराशरः ४८,२० । ८८,८ । २५०,१ । ४८३,१५ । ४८०,१५ ।

४८१,६ । ४८६,८ । ५२२,११ । ६८७,१८ । ७६३,८ ।

पाराशरः ४६७,१० । ५०८,१२ । ७२३,१ । ७२७,२ ।

काष्णाजिनिः ६७,७ । २६७,१६ । ५१५,५ । ७२४,१८ ।

काश्यपः ४६१,१ । ६८६,१ ।

कुक्कुटाचार्यः २६१,७ ।

ग

गर्गः २४४,८ । २४५,३ । ३०८,१६ । ३१३,७ । ३२२,१४ ।

३२३,१ । ३२६,५ । ४०१,१६ । ४२२,२ । ४४२,१६ ।

४५१,२० । ४६१,१० । ४६३,१३ । ४७१,६ । ४७२,६ ।

४७५,१२ । ४७८,११ । ४७९,१६ । ५०७,११ । ५१४,१ ।

७२३,२० । ७२४,२१ । ७२६,१० । ७३०,७ । ७३३,१८ ।

७४२,१३ । ७४३,१५ । ७४४,२ ।

गार्ग्यः ५१०,१६ ।

गोभिलः ४७५,४ । ५१४,१० । ५१६,२० ।

गौतमः ५४,१४ । २४६,१४ । ४६७,२,१६ । ४६८,३,१४,१६ ।

४६७,१३ । ५३०,१ । ५३३,२२ । ६६८,१२ । ७२७,१४ ।

७३६,१६ ।

च

चण्डेश्वरः ४७५,१७ ।

ज

जातूकर्णः ६५,११ । ६८,१ ।

जाबालः २७२,६,१६ ।

जैमिनिः ४८०,१७ । ४८१,३ ।

मार्कण्डेयः ३०६,१३ । ४४७,११,२० । ४८०,१० ।

मिहिरः ७१८,१७ ।

सुहलः २४८ १८ ।

मेधातिथिः ७६५,१३ ।

य

यज्ञपार्श्वः २७२,१८ ।

यमः ८५,१८ । ४६१,५ । ४८१,२० । ४८४,१२ । ४८७,३ ।

५००,७ । ५०५,११ । ५२२,१८ । ५२८,१७ । ५३०,६ ।

६७५,८ । ७१६,६ । ७२७,७ । ७६३,११ ।

यान्नवसक्त्यः २३,१४ । ३०,१७ । ३३,४ । ५४,४ । ८२,३ ।

२४३,१ । ३०८,५ । ४७०,३ । ४८२,४,२० । ४८७,१६ ।

५०५,१ । ५०७,१४ । ५१७,८ । ५१८,२ । ५२१,२ ।

५२३,४ । ५३१,१४ । ५५१,१ । ६६४,१४ । ६८५,१६ ।

७१७,४ । ७२२,३ । ७५६,१८ । ७५८,१५ । ७६३,१५ ।

योगीश्वरः ५०३,१७ ।

र

राघवभट्टः २७३,१७ ।

राजमार्त्तण्डः ४६३,८ । ४७२,८ । ४७४,१६ । ४७७,१८ ।

ल

लंलः ४७८,१८ । ७३८,८ । ७४०,८ । ७४२,१ । ७५५,५ ।

लिङ्गातुः ४६२,४ ।

लोगाक्षिः ४४६,७ । ६८८,१३ ।

धुलस्त्यः २४७,३ । २७१,३ ।
 पैठीनसिः ६६४,५ । ६६८,१६ ।
 प्रजापतिः ५२,१२ । २६८,२० ।
 प्रवरसङ्ग्रहकारः ७०१,२० ।
 प्रवरसूत्रकारः ७००,१२ ।

व

वैधायनः ७१,१ । २३१,१३ । २७४,१६ । ४८६,१५ । ५१५,८ ।
 ५२६,११ । ६२४,१६ । ६६७,६ । ६७०,६ । ६७६,८ ।
 ६६५,१७ । ७०१,१३ । ७६०,१,६ ।

भ

भृगुः ४८३,१६ । ५११,६ । ७४४,१४ ।

म

मण्डनः ४८०,६ ।

मनुः ५४,६ । २६७,१० । ३०६,८ । ३१०,१४ । ४६६,२ ।
 ४६८,२१ । ४७०,७ । ४७१,३ । ४८८,१६ । ४८९,१७ ।
 ४८५,६ । ४८६,१७ । ४८८,३,१८ । ५००,२ । ५०१,४,१३ ।
 ५०४,४,६ । ५०७,१७ । ५१२,६,११ । ५१६,४ । ५२१,४ ।
 ६६५,१४ । ६६८,११ । ६६९,११ । ६७१,१३ । ६७३,१२ ।
 ६७४,१२ । ६७६,१ । ६८०,५ । ६८१,१५ । ६८५,२ ।
 ६८६,१,६ । ७२३,६,१६ । ७५८,१२ । ७५९,१७ ।

मरीचिः २७४,८ । ७३०,१ । ७५७,१२ ।

माण्डव्यः ७६५,१० ।

व्यामः २४८,४,८ । २६८,३ । ३०६,५ । ४४३,१ । ४७५,७ ।
 ४८१,८ । ४८५,२० । ५१०,३ । ५१५,११ । ५१६,१,१७ ।
 ५१८,१८ । ५२२,१५ ।

श

शङ्खः २७३,६ । ४४५,११ । ४४६,८ । ४८३,८ ।
 शातातपः ८४,६ । २०१,१० । ४८८,१ । ५०५,१४ । ५०७,२० ।
 ६०६,१६ । ६८१,१२ । ६८५,५ । ७२४,१४ ।

शालङ्कायनः ४४५,१४ ।

शौनकः ६७,१७ । ८७,१८ । २३८,८ । ४२६,५ । ४८१,६ ।
 ४८४,१ । ४८७,१८ । ५०८,१३ । ५३५,७ । ६५३,१० ।
 ६६८,५ । ६७१,१ । ७२८,११ । ७५७,१८ ।

शौनकेयः २२०,१२ ।

श्रीधरः २७०,१ । ३०८,३ । ४३२,७ । ४३७,८ । ४४२,८ ।
 ४४३,५ । ४४६,१७ । ४६४,८ ।

श्रीनृसिंहः ४३२,१४ ।

श्रीपतिः ४३१,१४ । ४७८,४ । ७३८,३ । ७५३,७ । ७५४,११ ।

स

संवर्त्तः ५४,८ । ४८५,१२ । ७२८,१५ ।

सत्यव्रतः ८८,४ ।

सत्यापादः ६८७,४ ।

सुदर्शनभाष्यकारः ४७०,१५ ।

सुमन्तुः ७२४,१२ ।

व

वराहमिहिरः ७३५,५ ।

वशिष्ठः १४,२ । ८७,१७ । २४८,११ । २६७,८ । ४२८,५ ।

४४७,६ । ४६७,१६ । ४७३,१३ । ४७४,१० । ४८५,२ ।

५०४,११ । ५११,८ । ५१८,७ । ७२६,४ । ७२७,८,१७ ।

७३४,७,१० । ७६०,१ । ७६३,५ ।

विज्ञानेश्वरः २७१,१४ ।

विश्वकर्म ६४६,१ ।

विष्णुः ४७०,८ । ४८८,१८ । ४८९,८ । ५००,१८ । ६७५,२० ।

वृद्धगार्ग्यः ३८८,५ । ४१२,१३ । ४१४,११ । ४८१,१५ ।

वृद्धगौतमः २३६,४ । ४८०,७ ।

वृद्धमनुः ५१०,२१ । ७२५,३ । ७५८,८ ।

वृद्धवशिष्ठः ३३३,१० । ७२४,८ । ७३२,१२ ।

वृद्धशौनकः ७६५,३ ।

बृहत्पराशरः १८२,११ । ५८२,१ । ५८४,१२ । ५८८,५ ।

बृहद्द्वयमः ५०७,३ ।

बृहद्विष्णुः ४८५,६ । ६८८,४ ।

बृहत्सतिः ८५,१६ । २४२,१८ । २६८,२० । ३०८,२ । ४३१,७ ।

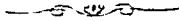
४३७,४ । ४३८,१५ । ४४२,१३ । ४७१,१८ । ४७३,२१ ।

४७६,२० । ४७७,११ । ४८०,१ । ४८४,२० । ५११,१८ ।

६८५,८ । ७४०,१६ । ७४१,११ । ७४२,१६ । ७४३,६ ।

वैजवापः २६७,१३ । २६८,७ ।

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।



अ

अद्भुतमागरः १८०, १३ ।

अर्णवः ४४६, ६ ।

आ

आदित्यपुराणम् २६८, १४ ।

आदिपुराणम् ४८०, १ ।

आपस्तम्बगृह्यम् ६०३, १३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ८७, ६ । ४७०, १२ ।

आश्वलायनकारिका ८६, १३ । ४६२, ८ । ४८६, ११ । ४८८, १३ ।

५१४, १६ । ६५३, ६ । ६६३, १७ । ६७४, २ ।

आश्वलायनगृह्यम् ४८७, ७ । ६०३, ११ । ७१५, १० । ७४५, २१ ।

७५२, २ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ३०८, १४ । ६८५, ८ । ६८९, ४ ।

७६०, १६ ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ८४, १५ । ८६, ८ ।

ह

हरदत्तः ४३८,६ ।

हारीतः २६८,१० । ४९८,१४ । ५०५,४ । ५०८,१७ ।

५१७,१२ । ५३०,८ । ५३३,१२ । ७२४,३ । ७५७,१५ ।

हिमाद्रिः ८८,१५ । १२०,८ । १२५,५ । २०४,१६ । २६७,१३ ।

३८१,७ । ४२८,५ । ४४५,८ । ४७१,१४ । ४८०,७ ।

५१४,८ । ५३६,२ । ५७१,१२ । ५७६,२ । ५७८,२ ।

५८१,२२ । ५८८,७ । ६१३,३ । ६४६,१८ ।

—

छ

छन्दोगपरिशिष्टम् १७,७ ।

छन्दोगश्रुतिः ६६६,१ ।

ज

ज्योतिःप्रकाशः ७६६,२ ।

ज्योतिःशान्त्रम् ३०७,११ । ४३१,६ । ५२०,२ । ६५६,८ ।

६५७,८ । ६६७,२ । ७३२,१७ ।

ज्योतिःमागरः ७६६,१० ।

ज्योतिरर्णवः ७३४,१८ ।

ज्योतिर्निवन्धः ३०८,१८ । ४००,१० । ४०३,१७ । ४७३,८ ।

४७४,१८ । ४७५,७ । ४७६,१२ । ४७७,८,१४ । ४७८,२२ ।

६७२,१२ । ७३३,१५ ।

त

तत्त्वसागरसंहिता १७८,१६ ।

तापनीयश्रुतिः ६६६,४ ।

तैत्तिरीयम् ७७,१ । ६७३,८ ।

तैत्तिरीयारण्यकम् ६६८,३ । ६७०,११ ।

त्रिस्थलीसेतुः ४८०,४ ।

द

दीपिका ४४७,१ । ४६४,२० ।

देवीपुराणम् ५८८,७ ।

ऋ

ऋग्विधानम् २४०,५ । २५०,११ । २६५,११ । २७६,४ ।

६६८,१५ । ६७२,४ । ७२३,५ ।

ऋग्वेदः ६८३,१ ।

ऋग्वेदपरिशिष्टम् ६२,१२ ।

क

कपिलसंहिता ४४८,५ ।

कर्म्मविपाकसमुच्चयः २५४,१५ ।

कात्यायनगृह्यम् ६६८,८ । ७५२,६ ।

कात्यायनसूत्रम् ८५,१ । ८६,११ । ३०८,१० । ३१०,७ ।

कालविधानम् ७७,११ ।

कालादर्शः ४७१,१६ । ५१६,१० ।

कालिकापुराणम् ४२५,१४ ।

काशीखण्डम् ६७७,१५ । ७१८,१६ ।

काश्यपीयम् ५१२,१४ ।

कूर्म्मपुराणम् ४८४,१५ । ५२४,१४ । ६७१,४ ।

कौर्म्मम् ५३४,८ ।

क्रियाकालोत्तरम् २५२,३ । २५५,११ ।

ख

खादिरगृह्यम् ५१७,१५ ।

च

चिन्तामणिः ५७१,४ ।

भ

भविष्यपुराणम् ३०८,७ । ४३१,१० । ४८६,२ । ५०१,१० ।

५८६,१५ ।

भविष्योत्तरम् ८८,१५ । १२५,५ । ५१४,१८ । ६०२,१७ ।

६०५,८ ।

भागवतम् ४१५,१ ।

भृगुसंहिता ७६४,२२ ।

म

मत्स्यपुराणम् २०४,१६ । ५३१,१ । ५७१,२ ।

मदनमहार्णवः ४०,१७ । २०१,१० । २३६,४ । ४३६,८ ।

मदनरत्नम् ४४६,७ । ४८०,१४ । ७३३,१ । ७३४,७ ।

महार्णवः २३८,१० ।

मात्स्यम् ५३६,१७ । ५३७,१०,१८ । ५३८,२० । ५४३,७ ।

५४६,२ । ५५१,२० । ५७८,२ । ६८६,१० ।

मानवसंहिता ३८३,८ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ४५०,२ । ६८०,१६ । ७३६,११ ।

मिताक्षरा ५०,४ ।

मुहूर्त्तदीपिका २४३,१२ ।

बेधातिथिनिबन्धः ७६४,११ । ७६६,१३ ।

य

यजुर्वेदः ६६८,६,८ ।

न

नारदसंहिता ३५०,१२ । ६८०,१२ ।

नारायणपद्धतिः ३१०,२१ ।

नृसिंहपुराणम् ५६२,१० ।

प

पद्मपुराणम् १३,१८ । २४०,१३ । २४५,१४ । ४२०,२० ।

पाणिनीयशिक्षा ५२२,६ ।

पारस्करसूत्रम् २५०,१५ ।

प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहः ६४५,१३ । ६४७,१२ ।

प्रयोगपारिजातः २१,४ । २३६,६ । २४७,८ । २६७,८ ।

३०६,५ । ३१३,७ । ४०१,१६ । ४२२,२ । ४२५,८ ।

४३३,१८ । ४४०,१४ । ४८२,५ । ५१०,१५ । ६५३,६ ।

७३०,७ । ७३६,३ ।

प्रयोगरत्नम् ४६६,१२ । ४८१,१८ ।

प्रयोगसारः ४३२,१ ।

व

बालतन्त्रम् ३०४,२ ।

बीधायनसूत्रम् ६८६,७ ।

ब्रह्मजामलम् ४२१,२ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ५३३,४ ।

ब्राह्मम् ४५२,१४ । ४८१,१२ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् २३,३ । ५५,२ । १०८,१८ । ४३८,५ ।
 ४४४,११ । ४५३,१ । ४६४,१२ । ४६८,८ । ५४१,१० ।
 ५४८,५ । ६०८,१८ । ६१२,३ ।

विष्णुपुराणम् ५११,८ । ६००,१२ । ६८८,१६ ।

सप्तशतकम् ४०१,२२ ।

सहस्रार्थसंहिता १८४,२ ।

श

शतपथशास्त्रम् ६८२,११ ।

शान्तिकाण्डम् १२०,८ ।

शारदात्मकम् ३३,६ । ६०६,१ । ६१३,७ । ६४०,२,१४ ।

शिशुरक्षारत्नम् २५१,५ ।

शुल्यकारिका ६२४,५ ।

शौनर्कायम् २१,३ । ३३३,५ । ४०८,२ । ४५४,१० । ४५०,३ ।

६५५,० । ६६२,१० ।

श्रीधरोपम् ८५,४ । ०४८,८ । ४३८,१५ । ४५०,१३ । ६६६,८ ।

०५२,१० । ०६१,१६ ।

ष

षट्त्रिंशत्शतम् ६८३,१६ । ००८,४ ।

स

संहिताप्रदीपः ०३३,१० ।

संहितासारावली ०३२,३ ।

र

- रत्नकोषः २४४,११ । ७५३,१२ ।
 रत्नमाला ३१२,७ । ५२०,११ ।
 रत्नसङ्ग्रहः ४७३,१७ । ४७४,३ ।
 रामवाजपीयं ६४७,७ ।

ल

- लक्षणसङ्ग्रहः ६४६,१० ।
 लिङ्गवाशिष्ठम् २०५,१२ ।
 लुब्धजातकम् ४५८,१ ।
 लैङ्गम् (लिङ्गपुराणम्) ७१६,११ ।

व

- वराहसंहिता ४२,२ । ७३१,१४ ।
 वशिष्ठसंहिता ६२४,२ । ६८५,२ ।
 वाक्यसारः ४८०,५ ।
 वाजसनेयकम् १५,१८ ।
 वायुपुराणम् ४८८,११ । ५१५,२० ।
 विधानमाला १७१,१७ । २५१,५ । ४२२,१४ । ४३४,६ ।
 ७६४,८ । ७७०,१ ।
 विश्वरूपनिबन्धः ६८७,७ ।
 विश्वादर्शः ८६,१ । ७०८,१ ।

विषयसूची ।



अ

विषय	पृ	पृ
अक्षरस्योच्चारविधानम्	४६४	१
अग्निकाण्डविधिः	४८८	१२
अग्निनामानि	१२	७
अग्नेर्जिह्वामाकनामानि	१२	१६
अध्ययनतिथिनिर्णयः	५२०	४
अध्ययनधर्मः	५२४	१०
अध्ययनसप्तनिरूपणम्	५२०	१७
अध्ययनप्रकारः	५२१	१
अध्ययनविधानम्	५१८	१
अध्यापकधर्मः	५२८	१६
अनध्यायनिरूपणम्	५२१	७
अनध्यायनिर्णयः	५३०	१४
अनध्यायापवादः	५३४	५
अनुपनीतधर्मकथनम्	४६७	१
अन्नप्राशनम्	४४६	१
अपुष्पवतीगमननिषेधः	४१	१४

सायनीयम् ४५४,३ । ७३३,४ ।

सारसङ्ग्रहः ६५३,४ ।

सिद्धान्तशिखरः ६४६,१२ ।

स्कन्दपुराणम् ३७,१ । ८२,१० । १८०,१३ । २७८,२ ।
२८४,११ । ७१८,१६ ।

स्कान्दम् ३३४,१३ । ५१८,२१ । ५३६,२ । ५३७,६ । ५३८,१ ।
५३९,१३ । ५४२,५ । ५४३,१२ । ५४६,१० ।

स्मृतिचन्द्रिका ४७,१४ । ४६७,२ । ४८८,१५ । ४८५,१२ ।
७१६,१ । ७६४,१७ ।

स्मृतिदीपिका ४६८,७ ।

स्मृतिभामती ५१५,११ ।

स्मृतिभास्करः २४४,८ । ५१३,३ । ७२८,८ ।

स्मृतिरत्नावली ४८,११ । ७६५,१६ ।

स्मृतिसङ्ग्रहः १७,१६ । २६८,६ । ३०८,११ ।

स्मृतिसमुच्चयः ५१२,२२ । ५१८,४ ।

स्मृतिसारः ५२५,२२ । ५३२,१५ ।

स्मृत्यर्थसारः ५,१४ । ५३,११ । २६८,८ । ४७४,२२ ।
५०१,१६ । ५११,२१ । ५२४,२ ।

ह

हरिवंशम् ४४८,६ ।

हारीतस्मृतिः ६६६,६ ।

विषयः	पं	पं०
प्राथम्येण शौचमामातो विवाहनिषेध- कथनम्	०५३	८
प्राथम्येण शौचमामातो विवाहनिषेध- कथनम्	०४५	२०
प्राथम्येण शौचमामातो विवाहनिषेध- कथनम्	१५३	१
प्राथम्येण शौचमामातो विवाहनिषेध- कथनम्	२१०	१५

उ

उपनिषद्विधानम्	५१०	८
उपनिषद्विधानम्	४००	१
उपनिषद्विधानम्	४८५	४
उपनिषद्विधानम्	५०८	१२

ऊ

ऊर्ध्वदक्षिणमग्निसिद्धिः	४२१	१
--------------------------	-----	---

ए

एतन्मन्त्रम्	४५	११
एतन्मन्त्रम्	४०	३
एतन्मन्त्रम्	४०	१३
एतन्मन्त्रम्	४५	१८
एतन्मन्त्रम्	४६	८
एतन्मन्त्रम्	४६	१०

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अपुष्पवतीत्वहरं विधानम्	४०	१६
अप्रतिरथसूक्तम्	३३८	४
अभिवादनविधिः	५००	६
अम्बिकाया उपस्थानम्	२५	१८
अयुतलक्षादिहोमविधानम्		
नृसिंहपुराणोक्तम्	५८२	८
अयुतहोमविधानम्	५५६	१२
अर्घदानमन्त्रः	२१०	११
अर्घ्यपूर्तिविधानम्	४५०	१२
अशुद्धस्य उदक्यादिस्पर्शे शुद्धिविधानम्	५४	१८
अश्लेषाजननशान्तिः	३८३	८
अश्वत्यध्यानम्	१८५	६
अश्वत्यवृक्षपूजनविधानम्	१७१	१६
अश्वत्यसेवनम् अथर्वोक्तम्	१८०	१४
अश्वत्यस्तोत्रम्	१८५	१४
अश्वदानमन्त्रः	५६२	२

आ

आचमनदानमन्त्रः	२१०	१४
आचार्य्यप्रार्थनामन्त्रः	५६	१६
आदित्यशान्तिः	६६२	१६

द

११२	२१	१०
सुशाहीरविधानम्	१११	६

ग

महाभारतसूत्रम्	१११	६
महाभारतसूत्रः	११२	०
"	११३	६
महाभारतसूत्रः	११४	१०
महाभारतसूत्रविधानम्	११५	०
महाभारतविधानम्	११६	०
महाभारतविधानम्	११७	४
महाभारतविधानम्	११८	६
महाभारतविधानम्	११९	०
महाभारतविधानम्	१२०	१०
महाभारतविधानम्	१२१	१२
महाभारतविधानम्	१२२	६
महाभारतविधानम्	१२३	०
महाभारतविधानम्	१२४	१२
महाभारतविधानम्	१२५	१२
महाभारतविधानम्	१२६	०
महाभारतविधानम्	१२७	१२
महाभारतविधानम्	१२८	१२
महाभारतविधानम्	१२९	४
महाभारतविधानम्	१३०	१८

ए

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
एकानक्षत्रजननशान्तिविधानम्	३८८	४
एकमातृजानामेकदिनादौ विवाहनिषेधकथनम्	७३०	६
एकमुखकोटिहोमविधानम्	६०६	७
एकराशिनक्षत्रनिर्णयः	७४४	१

क

कन्यादातृनिर्णयः	७५६	८
कन्यानर्हपात्रकथनम्	७२२	१३
कन्यानां शुभाशुभलक्षणानि	६७०	१६
कर्णविधविधानम्	४४२	७
कुण्डमण्डपविधानम्	६२५	१२
कुण्डलक्षणम्	६१३	६
कुनख्यादीनां स्वस्तिवाचने वर्ज्यताकथनम्	१८	६
कुलापकर्षकारणकथनम्	६७६	१
कूटनिर्णयः	७४३	५
कृच्छादिनिरूपणम्	८	१६
कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिविधानम्	३२२	१५
कोटिहोमविधानं बृहत्पराशरोक्तम्	५८२	१
कोटिहोमविधानं हेमाद्रुक्तम्	५८८	६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
गर्भस्त्रावहरविधानम्	२३६	३
गर्भाधाननक्षत्राणि	८३	८
गर्भाधानविधानम्	८२	१
गर्भिणीधर्मः	२४०	१२
गर्भिणीपतिधर्मः	२४३	१
गुरुशान्तिविधानम्	६५५	६
गुरोः सिंहस्थातिचार्यादित्वे कर्त्तव्या- कर्त्तव्यविधानम्	७३८	१
गोत्रनिर्णयः	७००	१
गोदानव्रतविधानम्	६६३	१७
गोमुखप्रसवशान्तिः	३१३	१३
ग्रहणजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
ग्रहनिर्माणधातवः	५३८	८
ग्रहमण्डलकथनम्	६०८	७
ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः	५७६	१
ग्रहयज्ञस्वरूपम्	५३५	१
ग्रहशान्तिविधानम्	३०	१
ग्रहस्थानानि	५३८	३
ग्रहाणां दक्षिणाकथनम्	३२	११
ग्रहाणां नैवेद्यकथनम्	३२	७
ग्रहाणां समिन्निर्णयः	३२	३

द

ग

क्र.सं.	विवरण	१९११	१९१२
	सहायक विभागम्	१११	६
	सहायक विभागम्	११२	१
	सहायक विभागम्	११३	०
	सहायक विभागम्	११४	६
	सहायक विभागम्	११५	१०
	सहायक विभागम्	११६	८
	सहायक विभागम्	११७	८
	सहायक विभागम्	११८	६
	सहायक विभागम्	११९	०
	सहायक विभागम्	१२०	१०
	सहायक विभागम्	१२१	१२
	सहायक विभागम्	१२२	१
	सहायक विभागम्	१२३	०
	सहायक विभागम्	१२४	१२
	सहायक विभागम्	१२५	१८
	सहायक विभागम्	१२६	१२
	सहायक विभागम्	१२७	४
	सहायक विभागम्	१२८	१८

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
गर्भस्रावहरविधानम्	२३६	३
गर्भाधाननक्षत्राणि	८३	८
गर्भाधानविधानम्	८२	१
गर्भिणीधर्मः	२४०	१२
गर्भिणीपतिधर्मः	२४३	१
गुरुशान्तिविधानम्	६५५	६
गुरोः सिंहस्थातिचार्यादित्वे कर्त्तव्या- कर्त्तव्यविधानम्	७३८	१
गोत्रनिर्णयः	७००	१
गोदानव्रतविधानम्	६६३	१७
गोमुखप्रसवशान्तिः	३१३	१३
ग्रहणजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
ग्रहनिर्माणधातवः	५३८	८
ग्रहमण्डलकथनम्	६०८	७
ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः	५७६	१
ग्रहयज्ञस्वरूपम्	५३५	१
ग्रहशान्तिविधानम्	३०	१
ग्रहस्थानानि	५३८	३
ग्रहाणां दक्षिणाकथनम्	३२	११
ग्रहाणां नैवेद्यकथनम्	३२	७
ग्रहाणां समिन्निर्णयः	३२	३

घ

१२२		११	१०
घटिकाभिदेकविधानम्		१२३	४

च

चूडाहरणम्

छ

छानदानमन्त्रः		१२४	११
चुविकादभिविधानम्		१०१	११

ज

जलमन्त्रवचनम्		१०४	१
जलमन्त्रवचनंशिविधानम्			
जलमाद्यकालानाम्नि		१४	८
जलपात्रा		१४	८
जातकर्म		२१०	७
जीवपुत्रोत्पादनम्		१२	१
जीवमाद्यकालानाम्नि		१४	१०
ज्योत्स्नानमन्त्रान्निविधानम्		२८४	१

त

ताम्बूलदानमन्त्रः		१६०	१२
ताम्बूलदानमन्त्रः (शिवस्य)		२१२	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
ताम्बूलभक्षणविधानम्	४३३	१८
तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम्	४०३	१४
त्रसरेखादिपलपर्यन्तमाननिरूपणम्	७	१४
त्रिकप्रसवशान्तिविधानम्	४१७	१९

द

दत्तकपुत्रविधानम्	४२५	७
दर्शजननशान्तिविधानम्	३२८	६
दशमुखकोटिहोमविधानम्	६०४	१८
दिनक्षयादिगण्डशान्तिविधानम्	४०५	१७
दीपदानमन्त्रः	१६०	१
”	२११	१५
दुग्धपानविधानम्	४३२	६
देशभेदे कार्यभेदानां धर्माधर्मत्वकथनम्	६८५	१
द्विमुखकोटिहोमविधानम्	६०५	१०

ध

धान्यमानम्	८	१२
धूपदानमन्त्रः	१५८	१५
”	२११	१२
धेनुदानमन्त्रः	५६१	६
ध्वजारीपणविधानम्	६४०	१

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
पुंसवनविधानम्	८४	१३
पुंस्वपरीक्षीपायकथनम्	७२२	६
पुण्याहवाचनम्	१७	१६
पुनरुपनयनविधानम्	४८६	१०
पुराणशकुनविधानम्	७४६	२०
पुरुषसूक्तम्	१८४	२०
पुरुषस्य पञ्चोपचारपूजनम्	१८४	२
पुरुषस्य स्तोत्रम्	१८७	८
पुष्पदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	८
पुष्पाञ्जलिदानमन्त्रः	१६०	१८
पूर्णाहुतिविधानम्	६५३	५
प्रथमरजोदर्शनविधानम्	४२	१
प्रथमरजोदर्शने तिथिफलम्	४२	१४
” द्रष्टृफलम्	४४	७
” नक्षत्रफलम्	४४	१६
” मासफलम्	४३	३
” वस्त्रफलम्	४२	५
” वारफलम्	४३	११
” विलाफलम्	४३	१८
” स्थानफलम्	४४	४
प्रदक्षिणमन्त्रः	१६१	६

विषयः	५४	पंती
प्रवरनिर्णयः	७००	१२
प्रस्रवदुयोनिशोषितहरं विधानम्	२३८	८
प्राचीसाधनम्	६२५	५

ब

बन्ध्यात्वहरविधानानि	८८	१३
बन्ध्याभिषेकविधानम्	१२०	७
बालपितृधर्माः	४६८	७
बालपीडाशमनविधानम् (रावणोक्तम्)	२८५	१५
बालसम्बन्धीनि विधानानि	२७८	१
बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम्	४५०	१
बालानाम् अष्टम-दिनमासाब्ददेवतापीडा- शमनविधानम्	२८८	८
” एकादश- ”	२८३	५
” चतुर्थ- ”	२८४	१५
” तृतीय- ”	२८३	१३
” दशम- ”	२८१	१८
” द्वादश- ”	२८४	११
” नवम- ”	२८०	१६
” पञ्चम- ”	२८६	४
” द्वितीय- ”	२८२	१७

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
बालानां प्रथम-दिनमासाब्देवतापीडा-		
शमनविधानम्	२८०	१४
" षष्ठ-	२८७	८
" सप्तम-	२८८	१०
बाल्यवैधव्ययोगे शान्तिविधानम्	७३६	११
ब्रह्मचर्यकालः	५०३	१०
ब्रह्मचारिधर्माः	४२१	१६
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम्	५०५	१२
भ		
भूमिदानमन्त्रः	५६३	१०
भूमिमानम्	९	५
म		
मण्डलदेवताकथनम्	३७	१२
मतिमान्द्यादिदोषादध्ययनाशक्तस्य		
प्रायश्चित्तम्	५२६	१८
मन्त्रन्तराकथनम्	५३१	१
मयूर्यादिमुद्रापञ्चकलक्षणम्	६	११
महायुतग्रहहोमविधानम्	५७८	१
महालक्ष्महाकोटिहोमः	५८२	१
मातृणां नामानि	३०५	२

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ति
माल्यदानमन्त्रः	१५८	११
मूलजननशान्तिः कात्यायनपरिगिष्टोक्ता	३८१	६
मूलादिजननदोषशान्तिः शौनकीक्ता	३३३	४

य

यज्ञपूजाविधानम्	५८५	८
यज्ञोपवीतदानमन्त्रः	१५८	१५
”	२११	३
यमलजननशान्तिविधानं कात्यायन- परिगिष्टोक्तम्	४१५	१५
यमलजननशान्तिविधानं देवलोक्तम्	४१४	१७
युगाद्यानिर्णयः	५३१	१०
योनिमेखलाप्रकरणम्	६४५	१२
योनिलक्षणम्	६४८	१८
योनिलेपनमन्त्रः	२६४	८

र

रक्षामन्त्रः	३४०	१
रक्षोघ्नसूक्तम्	३४०	३
रजःकालसन्देहे कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१५
रजःकालाज्ञाने कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१२
रजस्वलाया ज्वरादिसम्भवे शुद्धिविधानम्	५३	१०

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
रजस्वलाशौचनिर्णयः	५०	१८
रजस्वलास्पर्शशुद्धिविधानम्	४८	१०
रजोदर्शने शान्तिविधानम्	६७	५
रजोदोषशान्तिविधानम्	५७	१४
„ बौधायनोक्तम् (चन्द्रसूर्यग्रहणे)	७१	१
रजोदोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तविधानम्	५५	३
रत्नदानमन्त्रः	५६३	७
रात्रिसूक्तजपविधानम्	२७४	१८
रात्रिसूक्तम्	२७६	१४
रात्रौ रजोदर्शने विशेषः	५२	१८
रुद्रसूक्तम्	३३५	१
रुद्रस्तानम् (बौधायनोक्तम्)	१०५	१
„ (भविष्योत्तरोक्तम्)	८८	१४
रुद्रानुवाकः	३४०	१
रेखाफलकथनम्	७२१	२०
ल		
लक्ष्मीसूक्तम्	५८८	६
लक्ष्मीविधानम्	५६४	१४
„ बृहत्पराशरोक्तम्	५८४	१२
लक्ष्मीसूक्तम्	३६४	३
लोहदानमन्त्रः	५६२	८

व

विषयः	पृष्ठे	पन्नी
वंशपत्रदानविधानम्	५६	२०
वरलक्षणानि	७१५	८
वरुणप्रार्थनामन्त्रः	१६	४
वस्त्रदानमन्त्रः	१५८	३
”	२१०	२०
”	५६१	१८
वाग्दानविधानम्	७६०	१५
वाग्दानानन्तरमाकस्मिकप्रतिकूलशान्ति- विधानम्	७६७	१
वाग्दाने जाते प्रतिकूलविधानम्	७६४	७
वाग्दानोपयुक्तविधानकथनम्	७६२	१२
विकृतजननशान्तिः	४२२	१३
विनायकशान्तिविधानम्	२३	१०
विवाहकालनिरूपणम्	७२८	७
विवाहकालविधानम्	७५२	८
विवाहनिर्णयः	६८५	६
विवाहभेदनिरूपणम्	७५८	११
विवाहविधानम्	६७३	५
विषघटिकाजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
विष्णुमूर्त्तिदानविधानम्	७३७	१५

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
वृषदानमन्त्रः	५६१	१३
वेदिनिर्माणविधानम्	६३८	१४
वैकृतप्रसवशान्तिः	४२२	१
वैष्णवचरुविधानम्	२०१	१
व्यतीपातादिजननशान्तिविधानम्	४०८	१

श

शङ्खदानमन्त्रः	५६१	१०
शतमुखादिकोटिहीमविधानम्	६०२	१६
शय्यादानमन्त्रः	५६३	४
शिशुरक्षाविधानम्	४४८	४

ष

षष्ठीपूजनविधानम्	३०४	१
षष्ठीप्रार्थनामन्त्रः	३०५	१६
षष्ठ्यावाहनमन्त्रः	३०५	६

स

संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम्	४८३	१८
सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिविधानम्	४१९	१
समावर्त्तनविधानम्	६६४	१३
सर्पसंस्कारविधानम् (बौधायनोक्तम्)	२३१	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्ती
संस्कारविधानम् (शौनकीकृतम्)	२२०	१
सर्वतोभद्रादिमण्डलकथनम्	३३	५
सर्वोपधिस्वरूपकथनम्	१०	११
सामगांतां रुद्रसाम	३३८	२
सामुद्रकलक्षणानि	७१८	१
सिनीवालीकुहजननशान्तिविधानम्	३२६	१४
सीमन्तोन्नयनविधानम्	८६	८
सुखप्रसवोपायः	२६३	१२
सूतकिधर्मकथनम्	२४६	७
सूतकिधर्मविशेषकथनम्	२७०	११
सूतिकागृहनिर्माणविधानम्	२४४	७
सूतिकासनानविधानम्	३०७	१०
स्त्रीस्तन्याचरणहरविधानम्	४३६	७
स्यण्डिललक्षणम्	६२४	१
स्यलमातृकानामानि	१५	१२
सनातकधर्मनिरूपणम्	६६८	४
सनातानां नानाविधत्वकथनम्	१७८	१७
सनातीयदानमन्त्रः	२१०	१७
सुग्लक्षणम्	६४८	७
सुवलक्षणम्	६५०	८
स्वर्णदानमन्त्रः	५६१	१६

ह

विषयः

पृष्ठे

हरिवंशश्रवणदेशादि

२०४

हरिवंशश्रवणविधानम्

२०९
